

БОРИС ПОЛЕВОЙ
НЮРНБЕРГ ҚАСОСИ

Нюрнберг кундаликлари

ТОШКЕНТ — 1979

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Редколлегия

Б. БОЙҚОВИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕН-
БОЕВ, В. И. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШЖОНОВ, МИРМУҲСИН,
Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУҲАМЕ-
ДОВ, О. ЁҚУБОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳбари).

МИХЛИ САФАРОВ
таржимаси

П $\frac{70302-250}{М352(04)-79}$ 96—79—3702020100

© Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.
(Тарж.).

УҚУВЧИГА БИР НЕЧА ОҒИЗ СЎЗ

Тарихда ҳеч бир суд процесси иккинчи жаҳон урушининг бош ҳарбий жиноятчилари — немис фашизми қўмондонлари устидан уюштирилган Нюрнберг процессидай халқлар диққатини ўзига бу қадар жалб қилмаган эди.

Бу ерда гап фақат суд процесси мобайнида жаҳон кўз ўнгида немис фашизмининг инсониятга қарши қилган беҳад мудҳиш жиноятлари очиб ташланганлиги устида ҳам эмас. Энг муҳими шуки, жангларда фашизм устидан ғолиб келган халқлар башарият тарихида биринчи марта уруш бошлаган энг агрессив империалистик давлат раҳбарларини айбдорларнинг қора курсисига итқитдилар. Энг муҳими шуки, процессда герман фашизми идеологияси, империалистик идеологиянинг бу энг қора намунаси бутун инсоният кўз олдида фош этилди, шармандаи шармисор қилинди, фашизмнинг йўлбошчилари эса Халқаро Трибунал ҳукмига биноан ҳақли равишда жазоланди. Ниҳоят, бу процесснинг муҳим томони яна шундаки, у Совет Армиясининг буюк жасорати инсониятни қандай бало-қазодан асраб қолганлигини яққол кўрсатди.

Нюрнберг процесси тўғрисида кўп китоб битилди. Совет авторлари томонидан ҳам бир неча китоблар ёзилган. Улар орасида Аркадий Полторакнинг «Нюрнберг эпилоги» номли улкан ва жиддий китобини алоҳида таъкидлагим келади. Бу китобнинг муаллифи процессда қатнашган совет делегациясининг котиби эди, унинг қўлида ниҳоятда кенг кўламли материал тўпланган бўлиб, бу унинг китобига ўзгача салмоқ бағишлади.

Бироқ кейинги пайтларда Ғарбда шундай китоблар пайдо бўлаётирки, уларнинг муаллифлари Халқаро Ҳарбий Трибуналнинг адолатли қарорини шубҳа остига олишга ва ҳатто процесснинг ўзини тарихий хато бўлган эди, деб эълон қилишгача бориб етмоқдалар. Бу хусусда Ғарб журналистлари ҳам ёзмоқдалар. Жиноятчиларнинг адвокатлари ҳам. Қамоқ муддатини ўта-

ган ва қайтадан Германия Федератив Республикасининг эътиборли фуқаролари бўлиб қолган айбдорларнинг ўзлари ҳам худди шундай деб қоғоз қораламоқдалар. Яна нималар деб валдирашмайди улар! Ахир Нюрнбергда биринчи бор амал қилинган халқаро қонунлар ҳар қандай агрессияни қоралайди, барча оммавий қиргин воситаларини, тинч шаҳар ва қишлоқларни ўққа тутишни, химиявий қуроолларни, напалм, шаренмон бомбалар — хуллас, америкаликлар Вьетнамда қўллаган барча нарсаларни қонундан ташқари, деб эълон қилади. Бу қонунлар ўзга ерларни босиб олишни ва геноцидни — Исроил араб мамлакатлари заминидан нимакин қиначётган бўлса, шуларнинг барчасини энг оғир жиноят сифатида қоралайди. Ниҳоят, албатта, бу қонунлар фашизмни ва унинг турлича кўринишларини қоралайди. Қайсики, биз билган ўша Германиянинг гарбий ерларида қайтадан бош кўтараётган фашизмни қоралайди.

Мана шуларнинг ҳаммаси, процессдан кейин, орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтгач, мени қайтадан қўлга қалам олишга даъват этди. Процессда мен «Правда»нинг мухбири бўлиб қатнашдим.

Сиз қуйида ўқийдиган воқеаларнинг барчасини мен ўша олис кезларда қоғозга туширган эдим. Бу ёзмаларимни нашрга тайёрлар эканман, уларни замонавийлаштиришга асло уринмадим, фақат ўша давр нафасини ва воқеаларни у кезлар қалбимдан қандай кечирган бўлсам, худди ўша замон руҳини сақлаб қолишга интилан ҳолда адабий қайта ишладим.

Бунга нечоғлиқ эриша олдим, айтаини менинг қўлимдан келмайди. Буниси сизнинг ҳукмингизга ҳавола, ўқувчим!

Муаллиф.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЖИНОЯТ

БАРВОД БЎЛГАН ҚОРА НИЯТ

...Дунёда шунча йил яшаб ер юзида бизлар билан шу қадар оқибатли дўст, биз русларга тил жиҳатидан ҳам, феъл-атвори, ҳатто туриш-турмуши билан ҳам ўхшаб кетадиган халқ борлиги тўғрисида илгари, негадир, ўйлаб кўрмаган эканман. Бу халқ бизга қўшни бўлиб эмас, балки қадимгилар айтганидек, бир тупканинг тагида, Европанинг жанубий чеккасида яшар экан. Ёшлигимданоқ мен Иван Вазов китоблари билан ошно эдим, албатта. Шу билан бирга Лейпцигда, фашистлар уясида туриб, улар устидан ғолиб чиққан буюк коммунист Георгий Димитровнинг оташин нутқлари тўғрисида ёзган газеталарни ҳеч қолдирмасдан завқ-шавқ билан ўқиб борардим. Иккинчи жаҳон уруши кунларида Родоп ва Софияда болгар партизанлари яширин ҳолда олиб борган курашлари ҳақидаги гаплар газетанинг қисқа хабарлари орқали бизгача етиб келарди. Болгар деҳқонлари ўз қишлоқлари бўсағасида бизнинг қўшинларимизни кутиб ола туриб айтган болгарларга ва биз русларга бирдек тушунарли бўлган «братушки»¹ сўзини, бутун бир йил бурун яна эшитишга мушарраф бўлдим. Шундоқликка шундоқку-я, лекин фақат ҳозир, болгар диёрини машинада кезарканман, Родопдаги тоғлиқлар орасида бўлиб, қишлоқ ва тоғ овулларида яшаб, мен бу яқинликни бутун борлигим билан ҳис қилдим.

Мана, бир ойдан ошдики, Веселин исмли индамас, ёнидан қараганда, медалнусха кўринишли шофёр билан мамлакат бўйлаб кезиб юрибмиз. Гарчи, аслида, мен болгарча, у эса русча бирон оғиз гапира олмасак-

¹ Славянча «биродар» деган маъноси англатади.

да, бу ҳол бизнинг қизгин мулоқотимизга асло халақит бера олмасди. У коммунист, собиқ партизан, яқиндагина қаҳрамонона отрядлардан бирида жанг қилган ва биз бир-биримизни аъло даражада тушунамиз. Фақат шуниси борки, у бирор нарсани инкор этаркан, бошини гўё тасдиқлаётгандай, тасдиқлаганда эса бами-соли рад этаётгандай қабилда ирғайди.

Болгарияга бу командировкам газета редакцияси томонидан менга уруш охирида ва урушдан кейинги дастлабки ойларда қизгин меҳнатим эвазига ўзига хос бир мукофотдек берилди. Болгарияни кезар эканман, ёзишни мўлжаллаган китобим учун материал йиғаман, фақат унинг орасида «Правда»га очерклар жўнатиб тураман, деб хаёл қилган, ҳар қалай, мен бу сафаримни худди шундай бўлади, деб ўйлаган эдим. Лекин бизнинг замонамиз чунонам серташвиш, бесаранжом замонки, менинг ўйлаган режаларимдан амалда ҳеч нарса чиқмади. Болгария сайловлар арафасида турарди ва бу ерда сўнгги ҳафталарда шунақа сайлов олди курашлари авж олиб кетдики, мен бу ҳодисаларга томошабин бўлиб қолишим мумкин эмасди.

— Бизнинг сайловларимиз, шунчаки, парламент сайлови эмас. Бу мамлакат ва халқнинг бундан кейинги босиб ўтажак йўли сайловидир, — деган эди сайловнинг учинчи кунда Георгий Димитров. У мени пойтахтнинг сокин кўчаларидан биридаги кичик уйда қабул қилди. Қабул қилганда ҳам ҳар қандай расм-русмдан холи, оддий бир шароитда қабул қилди. Биз кабинетда эмас, — камтарин бу кулда кабинетнинг ўзи йўқ эди, — балки торгина ошхонада ўтириб, суҳбатлашдик. Гижимланиб кетган дағал дастурхон ёзилган столда вино тўлдирилган кўзача турарди. Ёнида сопол пиёлалар. Саватчада йирик-йирик бўлаклар кесилган нон қўйилган. Яна қандайдир, уйда дудланган, ғоятда мазали балиқ ҳам унинг ёнида турарди. Мен, табиийки, навқирон комсомоллик кунларимдаёқ меҳр-муҳаббатимни қозонган бу кишидан, уй эгасидан кўз узолмасдим. Чўнтагимдан ён дафтаримни чиқариб улгурмасимдан уни Димитров оҳиста ҳаракат билан қўлимдан бир четга олиб қўйди-да, сўзида давом этди:

— Бу сайлов асло осонлик билан ўтмайди, ўртоқ Полевой. Олдинда мураккаб, қизгин курашлар турибди.

У тўқима креслода ўтирар ва ер ҳайдаб толиққан деҳқондек, нон ва пишлоқдан еб, нордон қизил винодан ҳўпларди.

— Сиз, совет кишилари, улкан ғалабани қўлга китритганингиздан кейин буюк оптимистлар ҳам бўлиб қолдингиз. Бунини тушунса бўлади, албатта. Лекин биз Болгария коммунистларининг олдида ҳали ўз Сталинград жангимизни ютиб чиқиш вазифаси кўндаланг турибди. Ютганда ҳам отишмаларсиз ютишимиз керак. — У кружкани столга қўйди. — Айтмоқчи, ҳозир ҳам у ер-бу ерда пана-пасқамдан ўқ узишиб туришибди. Эшитгандирсиз, борди-ю коммунистлар ғалаба қиладиган бўлсалар, америкаликлар Софияга атом бомбасини ташлармиш, деган мишмишлар юрибди. Бу, албатта, бўлмағур гап, лекин бундай мишмишлар тарқалишининг ўзиёқ реакциянинг ҳар балога тайёр эканлигини кўрсатади.

Бу суҳбатдан кейин, орадан кўп ўтмай мен Димитровнинг ҳақлигига ишондим.

Менинг болгар-совет дўстлигининг теран илдизларига бағишламоқчи бўлган китобимнинг ғоясини Георгий Михайлович маъқуллади, сайловлар вақтида эса Плевен шаҳрига боришимни маслаҳат берди. Бу ерда ҳамма нарса: шаҳарнинг ўзи, рус аскарлари ва болгар халқ лашқарларининг туркларга қарши Плевендаги машҳур жанглари кечган жойларга бунёд этилган ва атрофини ўлжага олинган қурооллардан девор ясаб ўраб қўйилган қўриқхона-боғ, қадимги қурооллар сақланаётган аслаҳахона, жангда шаҳид бўлган рус аскарларининг хоки, суякларини бағрига олган тепалик, мум шамларнинг олтинранг шуъласи оғушида сақланаётган байроқлар ва бошқа жанговар ёдгорликлар — хуллас, афсоналарга чулганган буларнинг барчаси, бир йил муқаддам фашист-монарх Болгарияси тупроғига қадам қўйган ва дунёни гитлерчилардан халос этишни ўз зиммасига олган биз — совет жангчиларини қишлоқларнинг бўсағаларида, пасха байрамларида чалинадиган қўнғироқлар жаранги ва дилкаш «братушки» деган сўзлар билан кутиб олганлигининг асл маъносини англатиб турарди.

Ен дафтарим кундан-кунга тўлиб борарди. Китобимнинг шакли миямда аллақачон пишиб-етилган эди. Ҳатто номини ҳам ўйлаб қўйдим: «Братушки». Хаёл

қила бошладим: яқинда сайловлар тугайди, Плевендан ошиғич репортажни жўнатаману китобни ёзишга ўтираман. Худди шу ернинг ўзида. Дўстлигимиз қарор топган мана шу заминда.

Лекин бир тонг пайти, болгар офицери совет элчихонасидан комендант номига йўлланган: «Сиздан «Правда»нинг ходими, полковник Полевойни излаб топиб, уни зудлик билан Софияга етиб келишига кўмаклашувингизни сўраймиз», деган телеграммани олиб келиб қолди. Ўзи нима гап? Нега чақириништи? Тағин шошилинич равишда йўлга тушишим керак. Ахир бу ерда сайловлар бўляпти-ку. Ахир сайлов курашлари алоҳида кескин тус олган, шу важдан ҳам кўпгина Ғарб журналистлари ҳар тарафдан етиб келишган, бир неча марта ўқ овозлари янграган ва янги ифвогарликлар юз бериши кутилаётган худди мана шу ердан мен репортажлар ёзишим керак эди-ку. Бироқ мен шифёрдан машинани ҳозирлашни илтимос қилдим, ўзим эса, сайлов участкаларини яна бир кўриб ўтиш учун яёв йўлга чиқдим.

Ҳамма нарса Ватан фронтининг музлақ талаба қилганлигидан дарак бериб турарди. Байрамлардагидек безанган одамлар кўчаларда шодиёналар қилишарди. У ер-бу ерда жўровоз бўлиб қўшиқлар айтишмоқда. Черков олдидаги майдонда бир-бирларининг қўлидан ушлашиб, узун занжир ҳосил қилишган одамлар аллақандай хонадондан олиб чиқилган мўъжаз оркестрнинг оҳанглари остида халқ рақсига ўйинга тушмоқдалар. Жонли доира чизиб, равон айланаётган кишилар ҳалқаси бутун майдонни эгаллаган эди. Мени, аниқроғини айтадиган бўлсам, менинг советча ҳарбий кийимимни кўриб, улар қизгин олқишлашади. Қўярда-қўймай, оҳангга ҳамнафас тебранаётган давраларига тортишади. Мен ҳам нотаниш рақсларга одатланмаган тиззаларимни наридан-бери букиб, амал-тақал қилиб қўшиламан...

Биз, орасида «Правда»чилар бўлган ҳарбий мухбирларимиз тушган юк машинаси ўтган йили, ҳатто Қизил Армиянинг олдинги ҳужум линияларини ортда қолдириб, қандай қилиб Софияга келганини эслаб, яқин-яқинларда ҳам таажжубланиб юрардик. Ажабланардик ва ҳамкасбларимизга ҳавасимиз келарди. Ҳозир эса, мана бу одамлар даврасида, улар билан бир-

га рақсга тушганимдан кейин, менинг ажабланишимга ҳожат қолмади. Тушуниб турардим, азалдан рус жангчиларига бўлган ҳурмат, бунинг устига, Европа халқларига озодлик келтираётган Қизил Армиянинг шоншухрати ҳам бунга қўшилиб мухбирлар машинасига ғаройиб йўлни очиб берган эди. Ҳа, бу ердан ёзиб юборадиган очерким чакки чиқмайди ва уни мен яна ўша-ўша «Братушки» сўзи билан атайман. Бироқ юрагимда ҳамон ташвиш ҳукмрон эди. Бу қандай чақириқ, нега бунчалик шошилишч?

Меҳмонхона холлида унинг ходими ўзлари ёзиб олишган телефонограммани менга тутқазди. Унда шундай дейилган эди: «Хабарномани олдингизми? Дарҳол йўлга чиқинг. Қолганини кўришганимизда гаплашамиз». Элчихона биринчи котибининг имзоси. Шу пайт Веселин эсхонаси чиқиб хузуримга чопиб келди. Маълум бўлишича, қандайдир аблаҳ «мерседес»имизнинг баллонларини ёриб кетибди. Тўрталовини ҳам. Шундай ёрибдики, ҳеч бир ямаб-ясқаб ҳам уларни эпга келтириб бўлмасди. Болгарча сўкишлар бизникига ўхшаб кетади ва мен ўзимнинг шу қадар хотиржам, босиқ ҳамроҳимнинг номаълум зараркунадалар бошидан ҳадсиз даражада мағзава ағдарганлигини кўриб, эшитиб, тан бермасдан иложим қолмади. Унга телефонограммани ўқиб бердим. У, гўё тиши оғриган одамдек, афтини бужмайтирди. Кейин, афтидан, нимадир хаёлига келди шекилли, бошини ирғади ва ғойиб бўлди. Сирасини айтганда, ажабланишнинг ҳожати йўқ эди: бунақа ҳол аввал ҳам юз берганди. Кеча йирик сайлов олди митингида кимдир менга куйдирувчи суюқлик сепиб юборди. Хайрият, юзимга сачрамади, бироқ кителимнинг орқасида хари-тадаги Кипр оролидай, тўлқинли, узун ўйиқ ҳосил бўлди. Майли, китель ҳам ўз йўлига, шинель кийиб ҳам одамлар орасида юрса бўлаверади. Лекин ҳаракат воситасидан айрилиб қолиш, айниқса икки оёқ бир этикка тиқилиб турган бунақа пайтда... Ҳа, афтидан, мана бу оммавий расқларга биз русларни чин юракдан таклиф қиладиганлардан ташқари улар орасида бошқалари ҳам бор эди...

Танг аҳволга тушиб, меҳмонхона холлида туриб қолдим. Бу пайтда эса, ғарблик ҳамкасбларим биринкетин ўз машиналарига қараб шошилиб чопиб кетиш-

моқда эди. Менинг ҳамхонам—гирдигумдан келган америкалик сураткаш бўйнига фотоаппаратларини осиб олиб, қўнғироқлар таққан шамандай, оғзига сўнги котлет бўлагини тиқиб, ҳаммадан орқада шошиб борарди. Эшикдан чиқа туриб, менга «бай-бай» деб қўл силкиди.

Ана шу кезде мен тагин «братушки» сўзининг маъносини қайтадан ҳис қилдим. Ёзув столига ўтирган ҳам эдимки, хона эшиги оҳиста, унсиз очилди. Остонада Веселин пайдо бўлди. Доимо шай ва саранжом-саришта юрадиган бу одамга нима бўлди ўзи? Шляпаси гижимланиб кетган ва бошининг орқасида зўрға илиниб турарди. Қўллари мойга беланган. Лекин чиройи очиқ эди.

— Қани, учдик, — деди у русчалаб.

Таклифни қайтаришнинг вақти эмас. Шу топдаёқ ўрнимдан ирғиб турдим. Маълум бўлишича, Веселин ўз қавми тушунадиган ниманидир айтиб хитоб қилибди ва плевенлик шофёрлар шу заҳотиёқ кимларнингдир машинасидан резинасини бўшатиб олишибди ҳамда ярим соат ўтар-ўтмас бизнинг мажруҳ «мерседес»имизни оёққа турғизишибди. Ким буни ташкил қилган, осон бўлмаган бу гадбирни ким амалга оширишни ўз бўйнига олган, билмадим. Мужими шундаки, биз бир неча дақиқа ичида шаҳардан чиқиб олдик ва Софияга шамолдек учдик. Унда ва сўлда киши дилини маҳлиё қиладиган манзаралар, кичик-кичик сўлим қишлоқлар, томларининг черепицалари қип-қизил, уйларнинг пешайвонларида тилларанг, жигарранг, ҳатто қип-қизил маккажўхори шодалари қуритиш учун илиб қўйилган; сайлов участкалари байроқлар, шода-шода гуллар, маккажўхори поялари билан безатилган; миллий либослар кийган йигит-қизлар. Булар ҳаммаси кўз ўнгимиздан лип-лип ўтяпти... Бошимда эса ҳамон битта ўй: бу қадар қатъий чақириқнинг боиси не экан? Уйда бирон кори ҳол юз бердимикин ёки мана шундай мушкул шароитда ёзган нарсаларимда бирон англашилмовчиликка йўл қўйдимми?

Текис йўлга чиққаннимизда Веселин тезликни кескин оширди. Спидометр мили 100 ва 110 рақамлари орасида тебранарди. Йўлнинг ярмини босиб ўтганимизда шамолнинг аччиқ қамчиларини татиб, тўнғиган мухбирлар тўла Америка «жип»ини қувиб ўтдик.

Адирлар бошланди, йўл эса Эски Планина тоғларига ўрмалаб кетганди. Мана, қор босган довонларга чиқдик. Асфальт йўлнинг бу ёғи тийгончиқ эди. Биз қўнғироқлар осилган, калта пўстинга ўралган қандайдир савлатли амакилар келинчакдек безатилган сайлов кўтиларини олиб кетишаётган аравани ёнлаб ўтдик. Машина асфальтда тойиб, йўл четига сурила бошлади ва фақат охирги дақиқада Веселин уни жар ёқасида тўхтатиб қолишга улгурди. У башараси бўздай оқариб, газни босди ва биз энди машинамизда марҳумни олиб кетаётгандек бир аҳволда имиллаб довонга кўтарила бошладик. Музлаган тоғ йўлларида яшил манзараларнинг ипини адаштириб қўйдик. Шу он америкаликларнинг «жип» машинаси биздан ўзиб кетди ва гарчи унинг орқасида ўтирган гирдиғум сураткаш, совуқ баданидан ўтиб, бошигача брезентга ўралиб олган бўлсада, лекин қўлидаги ипнинг бир учини бизга кўрсатиб қолишга улгурди — бу унинг, сизларни шатакка олишимиз мумкин, дегани эди. Маълумки, бу қилиқ, масалан, денгизчилар орасида энг оғир мазах ҳисобланади.

Веселин элчихонанинг нақ остонасида машинани учуриб келиб тўхтатди. Навбатчи бир неча кундан бери қидиришаётганини менга яна бир карра эслатди. Элчи мени танбеҳ билан қарши олди:

— Чироғим, бу қанақаси бўлди, шундай пайтда ҳатто маршрутнингизни ҳам қолдирмай кетиб қолибсиз? Москвадан телеграмма кетидан телеграмма келяпти, биз эса, сизнинг қаердалигингизни ҳам билмаймиз. Ҳали бошлиқлардан кўрадиганингизни кўрасиз. Уқинг.— Шундай деб у менга биратўласига учта телеграммани узатди: «Олишингиз биланоқ дарҳол Москвага учинг. Шошинч топшириқ бор. Генерал Галактионов», «Маълум қилинг, нега Полевой учиб келмаяпти. «Правда»нинг масъул котиби Сиволобов», «Редколлегия қарорига биноан Нюрнбергдаги Халқаро Ҳарбий Трибунал процессида қатнашиш учун катта муҳбир қилиб тайинлангансиз. Биринчи самолёт билан учинг. Ҳужжатлар расмийлаштирилган. Салом. Муҳаррир Поспелов».

Биринчи самолёт билан! Элчихонадагилардан кимдир бу сўзларнинг тагига ҳатто қизил қалам билан чизиб хитоб аломати қўйган. Элчи тушунтирди:

— Мендан сизнинг дарҳол бу ердан учиб кетишингизга кўмаклашимни сўрашган. Лекин ҳаво бузуқ. Аэродромни туман қоплаб ётибди. Сиз ўзингиз биласиз-ку, бу ердаги аэродромнинг аҳволини.

Ҳа, албатта биламан. Менимча, у Европадаги энг ноқулай аэродром: кичик, тор, устига-устак, атрофини тоғлар яримта тақадек ўраб олган. Номи ҳам эшитган қулоққа эриш туюлади: «Адоват». Шунқорларимиздан иккитаси шу тоғларга қанотини уриб синдирди ҳам.

— Балки поездда кетарсиз?

Фаҳмлаб турибман, элчи мени, иложи борича, бу ердан тезроқ жилдириб, Москвага шу тўғрида хабар бериш пайида. Лекин мен, ахир ўзим биламан-ку, урушдан кейин ҳамон ўзига келолмаётган Европанинг уч мамлақати бўйлаб темир йўлда сайр қилишнинг нақадар оғирлигини. Йўқ, асло бунга рози бўла олмайман. Шундан кейин келишдик: аэродром очилиши билан мени биринчи самолётга ўтиргизиб кузатадиган бўлишди. Мана, уч сутка ўтди ҳамки, мен подшо саройи қаршисидаги «Болгария» меҳмонхонасининг люкс хонасидаман.

Сарой мўъжазгина, боғнинг яшил оғушига кўмилиб турар ва унинг қаердадир қуюқ олтин суви югуртирилган ўзгача ҳашамли оромгоҳида ўз қисматини пойлаб, тўққиз ёшли подшо Семеон ҳурилиқо волидаси итальян Жиованна билан яшарди. Мен саройга биз совет кишилари орасида файласуф-олим Досев деб танилган Тодор Павлов билан бирга бордим. У ерда ўша подшочани ҳам кўрдим: тимқора сочли, ёқимтой, ёруғ чеҳрали бола экан. У кучукчаси билан теннис ўйналадиган майдонда қувлашиб юрарди. Мен бўлсам, шу хушрўйгина норасида гўдакка қараб беихтиёр ўйлаб қолдим: «Эй, йигитча, шу нотинч йигирманчи асрнинг ўртасида яна бундай бўлмағур ва бош оғриғи бир касб подшодлик учун ҳам туғиласанми-я. Яхши бир инженер, агроном ёки врач бўлиб ўсмайсанми, сен бўлсанг, мана, баланд девор ортида майдонларнинг даргазаб ғалағовурга қулоқ тутиб ва ўзингни ана шу катта, ғалати, ҳатто очигини айтганда, ваҳимали бир ўйинда ожиз бир қўғирчоқдай ҳис қилиб ўтирибсан».

Майдондан оркестрнинг янгроқ садолари хонамга эшитилиб турарди. Бу ерга узоқ-яқиндан ишчилар келишган. Гулдор кийимлар ва гуллар қадалган шапка-

лар кийинган деққонлар ҳам таширф буюришган. Малқ фронтининг ғалабаси Сайрам қилинмоқда. Хасилакам ғалаба эмас. Оҳ, қандай китоб ёзиш мумкин эди буларнинг бари тўғрисида! «Братушки» деган ном остида ажойиб китоб! Лекин, иложи қанча, репортёрнинг қисматида бори шу экан. Воқеалар тўлқин кетидан тўлқиндек жўш уриб турибди ва уларнинг кейингиси ҳар бири аввалгисининг деярли изини қолдирмасдан тозалаб ювиб кетяпти. Умуман, машаққатли, айтарли ҳавас қиладиган касб эмас экан бу репортёрлик касби. Лекин барибир галдаги ижодий режаларининг харобалари устида турган ҳозирги дақиқаларда ҳам мен уни ўзга ҳеч бир касбга алмаштирмайман.

ЛЕЙПЦИГДАН НЮРНЕБЕРГГА

Уруш кунларида журналист биродарларим бўш пайтларимда кундалик ёзиш одатимдан кулишиб, қанчалар тегажаклик қилишарди! Ҳозир об-ҳаво ноқулайлиги мени Софияга занжирбанд этган, «Травля»га эса ёзадиган бирон-бир нарса топилмай турган дамларда, мен тагин кундалик дафтар билан машғул бўла бошладим.

Дарвоқе, бугунги кун беҳуда ўтмади. Георгий Димитров билан яна бир марта кўришишга муяссар бўлдим. У билан мароқли суҳбат қурдим. Ўзимни олдинда кутиб турган ҳодисалар тўғрисида ҳам гаплашиб олдим. Мен у билан хайрлашиш учун кўришишга руҳсат сўраб, розилигини олган эдим. Бу гал унинг иш кабинетида учрашадиган бўлдик. Аммо унинг ҳузурига орақасида муштим сиғадиган ўйиқ китель билан боришим ноқулай эди. Элчихонадаги ўртоқлар жонимга ора киришди. Унволаримиз бир хил даражадаги ҳарбий атташе менга ўз кителини бериб турди. Унинг кители азбаройи катталигидан менинг елкамда вешалкага осиб қўйилгандек, ҳалпиллаб турарди. Хизмат кабинетига ўртоқ Димитров уйидагидан мутлақо бошқача кўринарди. У бўйдор, норғул туюлди. Хотиржам, қатъий ва ҳатто бир оз ёшариб кетгандай, чеҳрасига чарчоқ соя солган, лекин у қўлларимни аввалгидек эҳтирос билан қаттиқ қисди. Пакана оёқли стол ёнига қўйилган курсига таклиф қилди, рўпарамда ўтириб биллур папирос қутини мен томонга сурди: «Чекинг, ажойиб тамаки,

бизнинг болгар тамакиси. Менимча, дунёдаги энг аъло навли тамаки».

Мен уни Халқ фронтининг шонли ва ғоят муҳим ғалабаси билан қутладим. Плевендаги сайловлар хусусида бир неча саволлар билан мурожаат қилдим. Лекин у суҳбатни дарров бошқа томонга буриб юборди.

— Эшитдим, сизни Нюрнбергда бўладиган суд процессига жўнатишгаётган экан. Демак, сизлар менинг эски танишим Герман Герингни суд қиласизлар? Қизиқ, гитлерчилар рейхининг бу «иккинчи шахси» судда ўзини қандай тутар экан?

— Сиз, Георгий Михайлович, Лейпцигда унинг биринчи судьяси бўлган эдингиз. Ёдимда, биз комсомоллар, ўша пайтда нутқингизни ва айбловчилар билан баҳсингизни қайта-қайта ўқир эдик. Ва биз, фашистлар уясида туриб бу тўнг, комсемиз чўчқанинг иккала курагини ҳам ерга теккизганингизда сизни фикран олқишлаган эдик!

Бизга хушбўй кофе келтиришди. Чиғаноқдек кичик ва нозик тақсимча Димитровнинг залварли, кучли қўллари орасида йўқолиб кетди. У бир зум толиққан кўзларини юмиб турди, сўнг ўйга чўмган ҳолда давом этди:

— Бироқ Лейпциг ҳар ҳолда Нюрнберг эмас. Шуни ҳисобга олингки, бу суд жуда оғир кечади. Айтгандек, сизга душманларимиз ҳақидаги эски комсомолча тасаввурингиздан ҳозироқ воз кечишингизни маслаҳат бераман. Булар анойи одамлар эмас. Геринг, албатта, чўчқа. Бироқ уни нодон деб бўлмайди. Шунга рози бўлингки, мен ўзимни калтак билан телба ҳайвондан ҳимоя қилган бўлсам, буни катта шараф деб бўлмайди. Агар сиз суд қилинаётганларни шунчаки мутаасиб васвасачилар деб тасаввур этсангиз, у ҳолда сиз ўз халқингиз ва Қизил Армия қўлга киритган ғалабаларнинг бутун улуғворлигини кўрсата олмассиз дейман.

У кофе қўйилган увоққина тақсимчани бир кўтаришдаёқ бўшатди ва уни енгил, нафис бир ҳаракат билан столга қўйди. Димитровнинг бу ҳаракатини кузатиб, унинг ўз уйида йўғон чинни кружкани кафтлари орасида қай йўсинда ушлаб туриб, вино ичганлигини бениҳтиёр эсладим.

— Нацизм — бу, империализм дунёга келтирган энг даҳшатли офат... — давом этди у. — Ҳа, энг даҳшатли.

Балки ҳозирги империализм ўзи учун бирдан-бир тўғри, мақсадга мувофиқ нарса деб нацизмни тан олар? Қолаверса, Гитлернинг камида яқин минг йиллар ҳукм суришини орзу қилган нацистлар империяси ҳақидаги орзулари, бу, ахир такаббур бир кимсанинг алаҳсирашигина эмас, балки бу—ҳозирги кунда социал система сифатида мавжуд бўлган империализмнинг энг муқаддас хоҳиш-истаги ҳамдир. Ахир, ўзининг кўпгина кескин социал, миллий, ахлоқий муаммоларини — халқларни бамисоли картадек чийлаб, ўзгача фикр юри-тувчиларни крематорийларда ёқиш билан осонгина ҳал қилиш мумкин-ку...

Димитров рус тилида жуда эркин, ҳатто айтиш мумкинки, чиройли гапирарди, болгарча талаффуз эса унинг нутқига алланечук жозоба бағишлаб турарди.

— Мен ахир бу процесга тайёргарликни изчил кузатиб бордим ва такроран айтмоқчиманки, у осонлик билан олиб борилмайди, энг асосийси, у тарихда мисли кўрилмаган суд бўлади. Одамзод ўзини танибдики, урушлардан боши чиқмай келяпти, бироқ фақат икки марта у босқинчиларни қора курсига ўтқазишга уриниб кўрди. Жилла қурса, Наполеонни олиб кўрайлик. У қанча одамларнинг бошига етди, қанча жойларнинг кулини кўкка совурди! Бизнинг славян мамлакатларида уни антихрист деб аташди, черковларда лаънатлашди, пировардида, Вена конгрессида голиб давлатлар Наполеонни жазоламоқчи бўлишди. Аслида бу ури-нишлар қандай тугади? «Антихрист»га Эльба оролини инъом этишди ва, сиз русларнинг тили билан айтганда, унинг мемуарлар яратиши учун барча ижодий шароитларни яратишди. — Суҳбатдошим стол ёнидан қўзғалди. Мен ҳам ирғиб оёққа турдим, негаки, у билан суҳбатлашимиз учун ажратилган ўн минут аллақачон тугаган эди. — Йўқ, йўқ, сиз ўтираверинг, мен ўз фикримни ҳозир ниҳоясига етказаман. Антанта ҳам 1918 йилда Вильгельм Шини суд қилишга бел боғлаган эди, лекин ана шу мухолифларнинг ўзи, аслида, унинг Голландияга қочишини уюштирдилар. У ерда эса, у қиролларча зеб-зийнатлар оғушида роҳат-фароғатда яшаб, умрини поёнига етказди. Нега шундай бўлди? Негаки, Антанта мамлакатлари Вильгельмни қора курсига ўтиргизсалар, улар аслида агрессорлик ғоя-

ларини суд қилишган, оқибат-натижада эса, ўзларининг ҳам босқинчилик ва зўравонлик билан боғлиқ орзу-истаклари устидан ҳукм чиқаришган бўлур эдилар. Улар бунинг оқибатида туғиладиган ғавғолардан чўчидилар. Кўрдингизми, тарих нималардан далолат берапти. Болгар халқида эса, шундай мақол бор: қарга қарғанинг кўзини чўқимайди.

У ёшларга хос ўктам ҳаракат билан стол четига ўтирди.

— Тушунапсизми, суд олдида қандай мушкул муаммолар турибди. Суд сабоқ бўладиган иш қилмоғи, ҳар қандай агрессияни қораламоғи керак... Менга, сизга, барча коммунистларга бу тушунарли, бироқ совет адлияси у ерда тўрттадан бор-йўғи битта овозга эга бўлади, холос. Сизнинг юристларингиз олдида оғир вазифалар турибди. Агар процесс охиригача олиб борилса, агрессорлар қораланса, уларга нисбатан қўлланиладиган халқаро қонунлар эса, турмушга татбиқ этилса, бу улкан тарихий ғалаба бўлур эди.— У оҳиста, жонкуярлик билан қўшиб қўйди.— Қани энди мен немис фашистлари у ерда ўзларини қандай тутишларини, мафкураларини қандай оқлаб ва қай аҳволда ҳимоя қилишларини ўз кўзларим билан кўрсам эди.— У соатига қаради.— Кечирасиз, мен сизни тутиб қолдим. Сизга муваффақият тилайман.— Мени эшиккача кузатаркан, табассум қилди. Дурдай опшоқ, текис тишлар ярақлаб, унинг табассумига ёрқин, жозибали бир руҳ бағишлаб турарди.

— Кителингиз сизга каттароқ экан. Ҳа, айтгандай, машинанинг резинасини ёриб кетган кишиларни топдик, қўлга олдик... Ашаддий фашистлар экан... Шундай қилиб, кителингиз учун ҳам қасос олинди.

...Тонг пайтида Германияга парвоз қилдим. Москвадан Берлинга ичи муздай совуқ десант самолётида йўлга чиқдим, ёр босган брезентлар билан бекитилган қандайдир яшиқлар орасида ўзимни ноқулай ҳис қилиб борардим. Уруш кунларида бундай самолётларда душман орқасига учиб, ўттиз марта парашютда сакраганман. Кителим бўлмаганидан гоят олифта, ёқаси ва енгларига зарҳал безаклар тикилган, намойишларда кийиладиган мундирга ўралиб олдим. Калта, тор, кундалик: ишлар учун мутлақо ноқулай кийим. Булар ҳам етмагандек, унинг устидан кумуш қайиш ҳам боғлаб

олиш керак. Юрагим сезиб турибди, менинг бу ясан-тусаним сўзга чечан қаламкаш оғайнилариمنىнг ҳали қандай қочиримларига сазовор бўлади. Бироқ янги китель топиб кийиб олишимга ҳам фурсат беришмади. Редакция хотиним, онам, ўғлим ва урушдан кейин ота дийдорини кўрмай ўсаётган мурғак қизалоғимни шошилишч бир-бир ўпиб чиқишимгагина рухсат бериб, Москвага қадамим тегар-тегмас йўлга кузатиб қўйди. Процесс бошланиб кетган, унга бўлган қизиқишнинг чеки чегараси йўқ, газета бу воқеага ҳар куни яхлит бир саҳифасини бағишламоқда эди.

Самолётда учиб борар эканман, Нюрнберг тўғрисида озгина билган-эшитганларимни бир-бир хотирлайман. Жилла қурса, справочникларни варақлаб кўришга ҳам улгурмадим. Бу шаҳар хусусида нималарни биламан ўзи? Борингки, биринчидан, у Германиянинг жанубидаги саноат шаҳри дейлик, борингки, ўрта асрнинг католик дини марказларидан бири, у ерда улур мусаввир Альбрехт Дюрер ва машҳур шоир ҳамда мейстерзингер Ганс Сакслар яшаб, қазо қилишган. Яна, билишимча, у ерда кимдир, қачонлардир тарихда биринчи марта чўнтак соатини яратган эди ва у ерда қандайдир, билмайман, бу нечанчиси экан, Барбаросса тахаллусли Фридрих ҳам яшаган. У жаҳонни фатҳ этишни орзу қилган ва эҳтимол, шу ваздан ҳам Адольф Шикльгруббер, яъни Гитлернинг алоҳида эҳтиромига лойиқ бўлган эди. Биламан, албатта, ўрта асрнинг бу шаҳри нацизмнинг бешиги бўлган ва унинг бошчаларида умумгерман партейтаглари кунларида нағоралар гумбури ва сурнайларнинг чийиллаган садолари остида сон-саноқсиз факельцуглар саф тортиб ўтган, майдонларда эса гулханлар ёқилиб, атрофида ваҳшиёна антисемитча ур-йиқитлар уюштирилган эди. Яна шуни биламанки, урушнинг сўнгги кунларида ғарбий иттифоқчиларнинг бомбардимончи самолётлари кўздан бало-қазодек ёпирилиб, бу шаҳарни кунпаякун қилган эдиларки, ҳозир у мутлақо харобазорга айланган эди. Ҳа, яна Каспар Гаузер номли нюрнберглик бола тўғрисидаги қадимги бавар афсонаси ҳам ёдимга тушди. Ёзувчи Якоб Вассерман бу афсонани қайта ишлаб одамлардан хилватда ўсиб, уларнинг бағрига қайтгач, ҳалок бўлган беғубор гўдак ҳақида қизиқарли роман яратган эди. Аммо ўша нюрнберглик бо-

ла менинг ёзажак мақолаларим учун қўл келармикин?! Ахир, Нюрнбергнинг бошқа болалари йигирманчи асрнинг биринчи ярмида ўзларининг гоаят яроқсиз жиҳатларини намоиш қилдилар-ку...

Қашшоқ, ўта қашшоқ эди менинг Нюрнберг ҳақидаги тасаввурларим. Бу ерда эса, мен Ғарб матбуотининг намояндалари, ўз касбининг устомонлари билан беллашишим керак бўлади. Энг муҳими, суд процесси бошланиб кетганди. Бизнинг йигитлар аллақачон унинг «ҳавосини олган», бошқача айтадиган бўлсам, формага киришганди. Процесс ҳақида ёзишяпти, ёзганда ҳам бошлаб, қойил қилиб ёзишяпти.

Эски қуролдош дўстим «Правда»чи, биринчи ранг капитан Иван Золин мени Шонефельд ҳарбий аэродромида кутиб олди. Бу ерда бизнинг самолётлар ҳам турарди. Иван Золин менга зарур қоғозлар ва пропускни бериб, Берлиннинг нақ ўзидаги Темпельгоф аэродромига олиб кетди. У ерда Америка самолётига ўтирдим ва кўп ўтмай Нюрнберг аэродромининг алюминий йўлакларига оёқ босдим. Бу ерда мен учун кутилмаган омади иш бўлди. Самолётга бизнинг совет формасидаги бир гуруҳ кишилар яқинлашди. Бу самолётда совет кишиларидан ёлғиз менинг ўзим учиб келгандим. Наҳотки, улар мени қарши олгани чиқишган бўлса? Ҳа, албатта-да. Ана, қадрдон дўстим, капитан Крушинский — «Комсомольская правда»нинг жанговар муҳбири, ҳамиша, энг долзарб дамларда, фронтнинг энг қайноқ жойларига ўзини урадиган қалам соҳиби. Ана, миқтидан келган, калтагина шинелча кийиб ҳарбий фуражкасини бостириб олган подполковник Юрий Корольков, денгизчиларнинг қоп-қора кийимидагиси иккинчи ранг капитан, «Ҳарбий-Денгиз Флоти» муҳбири Ланин ва «Красная Звезда» газетасидан хушбичим подполковник Павел Трояновский, у телеграфчи қизлар орасида фавқулодда шуҳрат қозонган ва шу туфайли ўз очеркларини ҳамиша биздан олдинроқ жўнатишга улгурарди. Ана, пишиллаб ва табассумдан ялпоқ, соддадил чеҳраси яйраб, узоқдан қучоғини очиб, майор Тараданкин келмоқда. Сўнг барча номдор одамлар орасида ёлғиз оддий жангчи — ёқимтой, қирмизи чеҳрали, жингалак соч, Пушкинга тақлидона соқол қўйган ва мефистофелчасига кулиб Михаил Семёнович Гус келарди... Антиқа одамлар!

Ажойиб жанговар публицистлар, нишонга аниқ ура- диган репортёрлар, бироқ улар билан муомалада ҳуш- ёр туришинг лозим бўлади. Сал ғафлатда қолдингми, бас, улар сенга, журналистлар тили билан айтганда, «тамга босишади». Уларнинг баъзи бирлари журна- листлар дунёсида ўзининг ўткир ҳазилвонлиги, кала- ка қилишга усталиги билан отнинг қашқасидек таниқ- лиқ. Шу боисдан, мен кижолат тортиб, елкамдаги қуюқ зар тикилмалар уларнинг кўзига ташланиб турмасин деб мундирни ўраб оламан.

— Раҳмат, йигитлар, мени ноқулай аҳволга солиб қўяяпсизлар... Бунақа учрашувни кутмовдим.

— Асти хижолат бўлманг. Биз сизни эмас, балки совға-саломларни кутиб олгани чиқдик, — дарров ҳу- жумга ўтди Крушинский.

Дарвоқе, уруш йиллари мобайнида мухбирлар ора- сида вужудга келган ўзига хос таомилга кўра, мен ҳам жўнаш арасида ўртоқларнинг уйларига қўнғироқ қилиб, уларга бир қопда лиқ тўла совғалар ва мактуб- лар олиб келгандим.

— Э-э, нега энди совға-саломлар учун экан? Йўқ, барибир биз сени ҳам кутгани чиққанмиз, — ҳазилни юмшатишга тиришди Юрий Корольков.

Кўз очиб-юмгунча Қорбобого айланиб атрофимда- гиларга шошилиш тарзда совғаларни ва хатларни тар- қата бошладим. Мени кўтар-қўтар қилишиб, ҳашамат- ли «хорьх» машинасига тиқишди. Уни Сергей Крушин- ский мени кутиб олиш важи билан судьяларнинг бири- дан сўраб олган экан. Ёнимда қийматли қуролдош дўс- тим рассом Жуков ўтирибди. Унинг исми шарифи — Николай Николаевич, бироқ бу ерда мухбирлар ора- сида юриб, бир ҳафта ичида ўзига «Кока-кола» деган мутлақо ғарбча тахаллус олишга улгурибди. Мен бир лаҳзадаёқ дидига ўтирадиган натурани топиб олиб, расм чизишга киришиб кетадиган ундан бошқа рас- сомни ҳали учратмаганман. Мана, ҳозир ҳам машина- да кета туриб, чарм папкасини тиззасига олиб, очди ва бамисоли нишонга олаётгандек, ўзининг митти, ўткир кўзларини қисиб, рулда ўтирган совет жангчисини ён- ламасидан чиза бошлади.

— Аҳволлар қалай, шоввозлар? Қизиқми бу ерда? Иш шароитлари қандай?

— Кейин, кейин, — жавобдан бош тортади Жуков

расмдан бош кўтармасдан. — Яхшиси, ўзинг галир, Москва қалай?

— Мен уни кўрмадим десам бўлади. Уйда тунадим, холос. Мени қаерга жойлаштирмоқчисизлар?

— Бу сенинг ким бўлиш истагингга боғлиқ, курафейми ёки халдейми?

— Нима-нима?

— Ҳозир, бир минутга. — Жуков кескин қалам тортиб, шофёрнинг фуражкеси остидан бурқираб чиқиб, бир ёнга ҳурпайиб турган малла сочини чизиб қўйди, қоғоздан ўчирғич изларини пуфлаб ташлади, сўнг расмни модель билан қиёслаб кўрди ва папкани ёпиб, мамнуният билан чўнтагига солди. — Ҳозир, мен сенга ҳаммасини айтиб бераман.

КУРАФЕЙЛАР ВА ХАЛДЕЙЛАР

Мен процессга атиги олти кун кечикиб етиб келдим, бироқ бу кечикиш нечоғлиқ яхши бўлмаганини машинадаёқ тушундим. Бу ерга ер юзининг чор тарафидан 300дан ортиқ мухбир, сураткаш, кинооператор ва рассомлар ташриф буюрибди. Уларнинг ҳаммаси аллақачон бир-бири билан танишиб олишган, процесснинг одатдан ташқари мураккаб муҳитига мослашиб, ўз газеталарига дастлабки очерklarини, суратларини, лавҳаларини жўнатишга улгурган эдилар. Бу ерда ўзига хос турмуш тарзи вужудга келганди. Совет матбуоти вакиллари эса, маълум бўлишича, икки қабилага — курафейлар ва халдейларга ажралишиб, алоҳида жойларни эгаллашибди.

Гап шундаки, профессионал журналистлар билан биргаликда бу ерга бизнинг атоқли адибларимиз ва рассомларимиз, Илья Эренбург, Константин Федин, Леонид Леонов, Юрий Яновский, Семён Кирсанов, Всеволод Вишневский, Кукриниксилар ва Борис Ефимовлар ҳам учиб келишган экан. Бу корифейларни — улуг санъаткорларнинг ҳурматини бажо келтиришиб, уларни ҳашаматли, бироқ ярми вайронага айланган «Гранд-отель»га жойлаштиришибди. Бу меҳмонхонада судьялар ҳам истиқомат қилишар экан. Журналистлар учун эса, Америка ҳарбий маъмурияти қалам қироли Иоганн Фабернинг улкан саройидан жой ажратибди. Бу ерда пресс-кэмп-матбуот лагери ҳам ташкил этилган

эди. Нафсиламрини айтганда, ниҳоятда қулай, ҳамма шароитлар мавжуд эди унда. Мана шу кошонада, унинг атрофидаги уйларга ажнабий ҳамкасблар билан бирга совет газеталари ва радиоси мухбирлари жойлашган эди. Таомилга кўра, ҳар қандай географик бўлиниш ўзига муносиб ном олганидек, корифейлар яшаётган «Гранд-отель» ҳам журналистлар ўртасида «курафейник» деб юритила бошланди. Адиблар эса, бу ҳақда хабар топишиб, қарздор бўлиб қолишни хоҳламадилар ва журналистлар орасида таниқли сураткаш капитан Евгений Халдей борлигини назарда тутишиб, пресс-кэмпга «халдейник» деб, унда яшаётганларга эса, «халдейлар» деб ном қўйиб юборишди.

— Сизлар қаерда турибсизлар?

— Албатта, ўз-ўзидан маълумки, биз халдейлармиз,— жавоб берди Жуков. Саволимдан у жиндек хафа бўлгандек туюлди менга.

— Сизларнинг «халдейник»да яна биронта жой топилармикин?

— Ташвиш қилмасангиз ҳам бўлади. Биз, америкаликлар орасида «рашен-пелес» — руслар қасри деб ном қозонган алоҳида уйда турибмиз. У саройдан ташқарида. Йўл ёқасидаги қаҳвахонада. Бир хонада тўрт кишимиз. Сиз бешинчиси бўласиз. Розимсиз? — чечанлик билан ахборот берди Крушинский.

— Турган гап. Бу тўғрида ҳеч қандай гап-сўз бўлиши мумкин эмас. Бугун процессга киришнинг иложи борми?— Мен бетоқат бўлиб Димитров халқлар суди деб таърифлаган судга талпинардим. Мен уни тезроқ кўриб ва балки агар омадим келса, Москвага, ҳеч бўлмаганда, дарҳол кичикроқ бир ахборот жўнатмоқчи эдим. Шофёрдан бизни тўппа-тўғри Адлия саройига олиб боришни илтимос қилдик. У таажжубланди.

Мухбирлик паттасини шу куни ололмадим. Суд комедантин америкалик полковник Эндрюсининг канцелярияси аллақачон бекилган эди, бироқ менинг бу зарҳал безакли антиқа мундирим унда чуқур таассурот уйғотди. Полковник такаллуф кўрсатиб, менга паширос тутди, шакар сепилган қандайдир ёнғоқ билан меҳмон қилди ва боз устига, мени залнинг тепасидаги балконга, қандайдир савлатли жаноблар ва хонимлар билан тўлиб-тошган меҳмонлар учун ажратилган жойга шахсан олиб борди. Биринчи қаторга ғоят гў-

зал, бир оз ёши ўтиб қолган, америкаликларнинг ҳарбий кийимини кийган хонимнинг ёнига ўтқазди, унинг чеҳраси менга алланечук танишдек туюлди. Хайрлаша туриб, полковник, дурбин керакми-йўқми, деб сўради ҳамда инъом сифатида залнинг планини бериб кетди.

— Мана, яхши кийинишнинг шарофати, — луқма ташлади Крушинский, у ҳам биродарлик юзасидан мен билан келиб, меҳмонлар балконида қолган эди.

Мен эсам, залга, узун стол орқасида совет, инглиз Америка ва француз байроқлари остида ўтирган судьяларга боқаман. Дубдан ясалган алоҳида ўринларда, залнинг қарама-қарши томонида, совуқ, кўкиш ранг ёғду хира ёритиб турган бурчакда ўтирган айбдорларга назар ташлайман. Уларга боқаман ва бутун уруш йиллари давомида миллионлаб менинг ватандошларим фронтда ҳамда фронт орқасида туриб хаёл қилган энг қутлуғ орзу-истаклари рўёбга чиқаётган дақиқаларнинг гувоҳи бўлиб турганлигим тўғрисида ўйлайман.

Залга боқаман. Ва кўз ўнгимда шундай бир манзара жонланади. Қаҳратон Поволжье қишининг энг авжига чиққан кунлари эди. Сталинград. Ун учинчи гвардиячилар дивизияси командири Александр Родимцевнинг команда пункти. Унинг ўзи ва штабининг бир неча офицерлари бу ерга янги 1943 йилни кутиб олиш учун тўпланишган. Қирчиллама совуқ. Шамол, бу ердагилар тили билан айтганда, «сиверко» ув тортиб Волганинг тарашадай қотган музи устида қуруқ қорни совуради, темир йўл кўтармаси остидаги гранит қувурга қўшилиб кетган блиндажнинг тахта эшигини жон аччиғида силкийди. Тешиклардан ичкарига қор пуркайди, пештахтадан ясалган узун столдаги шамнинг яллиғини тебратади, стол устида тунука кружкалар, уларнинг орасига шоколадлар қўйилган. Шамолнинг увиллаши аралаш гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб отишмалар овози эшитилади. Олдинги позицияга қўл узатса етгудек. Қирғоқда дивизия ҳимоя қилиб турган бир тасма ер оддий винтовка ўқлари билан илма-тешик қилиб ташланган.

Биз стол атрофида ўтириб, соатни кузатамиз. Яқинда қандайдир уриб туширилган самолётдан топиб олинган бу соатнинг яшил нур тарқатувчи мили ўта

имиллаб ўн иккига яқинлашмоқда. Уртамизда биринчи қадаҳ хусусида баҳс қўзғалиб қолди.

— Қани, тезроқ уларнинг ҳаммасини шу ерда, Сталинградда янчиб ташлаш учун ичайлик!

— Уни қара, Сталинград масаласи ҳал бўлиб қолди-ку. Яхшиси, уларни биз она-Еримиздан нақ Берлингача қувиб бориш учун ичайлик,— хириллаган овоз билан деди думалоқ юзли, тупроқранг, контузиядан кейин боши силкиниб турадиган подполковник.

— Ва жамики, гитлерлар, геринглар, геббельсларни тутиб олиб, пешонасидан отиш учун олайлик.

— Отиб ташлаш — улар учун жуда енгил жазо бўлади. Уларни осишлари учун ичсак бу бошқа гап, — деди уй эгаси, ёш йигит, калта ялтироқ мўйна бекеше кийган, бироқ у Испанияда жанг қилишга улгурган. У ичига қор аралаштириб суюлтирилган спирт тўла кружкани кўтарди.

Яшилранг миллар циферблатнинг юқорисида бирлашди. Сталинград ҳимоячилари шампанскоеси деб ном олган бўтана, суюлтирилган спиртдан ичамиз, банкалардан нималарнидир олиб тамадди қиламиз. Бехосдан атрофни чулғаб олган сукунат мени ҳайратга солди, шундай сукунатки, дарё устида «сиверко»нинг шувиллагани яққол эшитилиб туради. Бу ердаги сукунат яхшиликдан далолат бермасди, у таҳликали эди. Дарҳақиқат, худди шундай бўлиб чиқди: соат миллари «12» рақамидан айрилишга улгурмасдан артиллерия отишмалари бошланиб кетди. Ўтирганларнинг барчаси стол атрофидан сакраб туришиб, кийимларига ёпишди. Янги, қирқ учинчи йил кириб келмоқда, у одамларга нима беради, бу ёғи номаълум эди...

Нозанин қўшним мендан ниманидир инглизчалаб сўради. Унинг ёқимли овози каминани муз қотган блиндаждан, иккинчи жаҳон урушининг қисматини кўп жиҳатдан ҳал қилган улуғ жанг кунлари оғушидан мана шу улкан, дуб ва яшил тошлар билан пардозланган залга қайтарди, бу залда эса, урушни бошлаган ва қурраи заминни қонга ботирган ёвуз кимсалар қора курсида тақдирга тан бериб, ўз устларидан ўқиладиган ҳукмни пойлаб ўтиришибди.

Қўшним, сукутимнинг боисини тушуна олмай, саволини такрорлади, мен эса унга жавобан ёдимда қолган ягона инглизча иборани тилга оламан:

— Ай донт спик англиш¹...

Совет кишиларининг орзуси ушалди. Жангчиларимиз Волга бўйида, ундан кейин эса, қолган жангларда фашистларнинг умуртқа суягини синдиришди, Берлинни таслим этишди ва фашизмнинг бош қўргони устига ўзларининг музаффар байроқларини тикишди. Фашист қўмондонлар қўлга олинди ва мана энди улар қасос дақиқаларини кутишмоқда.

— Бу ерда деярли бутун Гитлер ҳукумати ўтирибди, — қулоғимга энгашиб дейди Крушинский.

Ҳа, у ҳақ. Қачонлардир худди шу тахлитда ва эҳтимол, худди шу тартиб билан улар Нюрнбергда тавқи лаънатга учраб шарманда бўлган партейтаглар президиуми столи атрофида ўтиришган. Журналистлар айтганидек, бу ерда учта «Г» — Гитлер, Гиммлер, Геббельсларгина етишмасди. Айбдорлар ва уларнинг адвокатлари, менга айтиб беришганларидек, процессининг биринчи кунларидан бошлабоқ учинчи рейхнинг барча сғир жинойтлари учун айбни ама шу учаласининг устига ағдарилшга уринмоқда эдилар.

Ҳажвчи рассомларимиз ижодининг таъсирида бўлса керак, мен айбдорларнинг қўй оғзидан чўп олмагандек осойишта, таъбир жоиз бўлса, ҳатто зоҳираи ниҳоятда хотиржам эканликларини кўриб, ҳайратда қолдим. Кишини ваҳимага соладиган ёки жиркантирадиган аломат йўқ—шунчаки икки қаторда турли ёшдаги жаноблар ўтиришибди: бирови эшитяпти, бошқа бирлари ўзаро гаплашишмоқда, кимдир олдида пюпитрда турган қоғозларга нималарнидир ёзмоқда, яна бирови ўзларидан бир оз орқада, тўсиқ нарёғида ўтирган адвокатларга хатлар узатяпти. Ваҳоланки, ҳуванави биринчи қаторнинг ўнг томонида ўтирган кулранг чарм мундирли, хушфеъл кўрнишли бақалоқ Герман Вильгельм Геринг, Германиядаги «иккинчи шахс», у рейхстагга ўт қўйган, «узун пичоқлар кечаси»ни уюштирган, Австрияни, Чехословакияни босиб олиш режаларини ишлаб чиққан, у Лондонни, Ленинградни, Москвани харобазорга айлантираман деб айюҳаннос солган; анави озғин, арвоҳнусха кимса — Рудольф Гесс, у Гитлернинг фашистлар партиясида ўнг қўли эди, ўз фюрери билан бош қўшиб

¹ Мен англизчани билмайман.

фашизмнинг инжили — «Майн кампф»ни битган; нариги, хушсурат, баланд бўйли жаноб — халқаро фитналарнинг ташкилотчиси Йоахим фон Риббентроп; юз тарҳлари аниқ кўриниб турган чеҳраси қаҳрли, сочлари орқасига силлиқ таралган новча ҳарбий — фельдмаршал Вильгельм Кейтель, Гитлер босқинчилик режаларини тузган пайтда ҳамкор бўлган. Гарчи барчасининг қонли ишлари бутун дунёга маълум ва машҳур ашаддий жинойтчилар бўлсалар-да, уларнинг ташқи қиёфасидан бу нарсани асло сезиб бўлмасди. Айбдорларнинг хотиржам қиёфаси мени бу залда ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ ҳайратга солган эди.

Яна суд қилиш тарзи кишини таажжублантирарди. Бугун гувоҳларнинг далиллари тингланади. Уларнинг иккитаси концентрацион лагерлар ва у ерда одамларни ўлдириш усуллари ҳақида шундай нарсаларни айтиб бердиларки, мана шу жинойтларнинг ўзи учун, менинг назаримда, қора курсида ўтирганларнинг барчасини, ҳеч шак-шубҳасиз, дорга осиб мумкин эди. Суд иши эса, аксинча, жуда секин, бамайлихотир давом этарди. Раислик қилувчи судья — лорд Жефрей Лорекс — барваста, бошлари хумдек ва тепакали ярқираб турган қария — судни шошилмасдан олиб борар, адвокатларнинг гувоҳга пашшадек ёпишиб, арзимаган икир-чикирларга оид саволлар ташлаб, хиралик қилишларига йўл қўйиб берарди.

Ва ниҳоят, зални чулғаган хира, бир хил, алланечук сўник ёғду оғушида бу ердаги барча нарса совуқ, ўлимтик тус олганди. Деразаларга қалин пардалар тортилган. Айтишларича, бизнинг янги танишимиз полковник Эндрюс бир пайт журналистлар ҳузурида айбдорларга теккизиб: «Мен уларнинг қуёшни кўрмасликлари учун албатта жонқуярлик кўрсатаман», деб қочириқ қилган экан. Маҳбуслар қамоқхонанинг худди шу ерда, Адлия саройи биносигаги камераларида ётишаркан. У ерда ҳам сунъий ёритилган, қамоқхонадан залга эса, айбдорларни махсус тайёрланган лаҳим орқали олиб келишарди. Шундай қилиб, уларнинг ҳатто қочиш тўғрисидаги фикрни хаёл қилишига ҳам имкон қолдирмаган эдилар.

Мана, сирасини айтганда, ана шундай, бир оз юзакироқ таассуротлар туғилди менда судда қатнашган биринчи куним. Айтарли даражада эмас, буларни йи-

ғиб келганда кичик бир ахборот чиқиши ҳам амри маҳол. Менинг зиммамда эса, суд жараёнини ёритишда касбининг заргарига айланган журналистлар ва бунинг устига, Эренбург, Леонов, Федин сингари забардаст публицистлар билан беллашишдек мушкул вазифа турарди.

Танаффус дамларида балкондан тушиб, совет матбуот маркази жойлашган хонага ёки ҳеч бўлмаганда, мухбирлар ложасига бориб келиш умидим ҳам чипакка чиқди. Ҳарбий полиция белги-матоҳини боғлаб олган забардаст, юзидан чертса қон томадиган, локланган каска ва оппоқ этиклар кийган америкалик солдатлар рухсатнома талаб қилишди, ўз бошлиқларидан фарқи ўлароқ, улар менинг серҳашам мундиримга жилла қизиқишмади ҳам, ҳурмат-эътибор ҳам қилишмади, илжайишиб йўлимни тўсишди. Журналист оғайниларим меҳмонлар жойида тутқун бўлиб қолганимни кўришиб, юқорига чиқишди ва чет элликларни ҳайратга солиб, бамисоли Калининград, Брянск, Сталинград, Иккинчи ва Биринчи Украина фронтларида учрашганимизда бўлганидек, бу ерда ҳам бир-биримизнинг қучоқларимизга отилдик, уларнинг бири қўйиб, бири мени ҳашаматли мармар ва никеллари ярақлаб, жилваланиб турган барга етаклайди, у ерда, бамисоли Нью-Йорк журналларининг муқоваларидан сакраб тушгандек, оёқлари узун-узун, сўлим қизлар меҳмонларни кофе, шарбат ва табиий равишда, эҳтимолки, Америка турмуш тарзининг ажралмас аломати бўлган кока-кола билан зиёфат қиларди.

Дарвоқе, барда мен тумонат меҳмонлар қуршовида қолган қўшни хонимни кўрдим. Унинг чехрасидан табассум аримас, узатилган ён дафтарларга, таклиф қозғозларига ва ҳатто меню саҳифаларига дастхатлар битарди.

— Ким у? — «Правда»нинг сураткаш мухбири Виктор Теминдан сўрадим.

— Жаҳолат, — хоҳлар-хоҳламас жавоб қилди у. — Тағин намоишбоп мундирни кийиб юрибди-я! Бу ахир Марлен Дитрихнинг ўзи-ку!

Суд мажлислари бошланиши биланоқ мен яна биринчи қатордан, қўшни, доврўқли хоним ёнидан ўрин олдим. У наушникни қулоққа киймасдан ўтирар ва залга толиққан ҳолда назар ташларди. Сўнгра сумка-

сидан ширинлик қутичасини чиқариб очди. Битта ширинликни оғзига ташлади, иккинчисини менга узатди. Унинг қўлидан ширинликни олар эканман, миннатдорчилик юзасидан Нюрнбергга келган кунларимда ўрганганим иккинчи инглизча иборани такаллуф билан тилга олдим: «Сенкью вери матч»¹. Тўғри, бу ибора менинг талаффузимда «Сенька, бери мяч» йўсинида ғалати жаранглади. Бироқ мен, ҳар қалай, донгдор актриса қаршисида бир замбил лой бўлиб қолмаганимдан гоят мамнун эдим.

Трибунал мажлисларидан кейин мен суд аъзоларини ва мухбирларни яшаш жойларига элтиб қўйиш учун бўсағада шай бўлиб турган ҳарбий фургон ёнида совет журналистлари гуруҳининг қолган вакиллари билан танишдим. Мени аэродромда кутиб олганлардан ташқари бу ерда «Комсомольская правда»нинг фельетончиси, зоҳиран анча мулоим, ўйчан қиёфали ҳажвчи Семён Нариньяни, ТАСС мухбирлари Борис Афанасьев ва Даниил Краминов, «Известия»нинг ходими, ниҳоятда хушфёл одам Михаил Долгополовлар бор эди, бу ерда унга ҳамма бир оғиздан баробарига негадир Дада дейишарди. Улардан бошқа республика газеталаридан келишган яна бир неча ўртоқларга ҳам кўзим тушди. Менинг зарҳал югуртирилган мундирим тўғрисида бир оз олди-қочди гап қилишиб, барчаси ўзини улкан соябонли машинага урди.

Шу ондаёқ, Геринг бугун алланечук толиққан ҳолда ўтирганлиги тўғрисида гап бошлаб қолишди: эҳтимол, унга яна махфий йўл билан морфий киритишдимикин. Семён Нариньяни гапни чўрт кесди:

— Барибир осилади.

Оқшомда эса, бу ернинг тартиб-қоидаларига хилоф равишда, мен журналист оғайниларимни кечки овқатдан сўнг барга бошлаб бордим. Гоҳида шундай бўладики, Москвадан бирон янги фронтга учасан ва лаш-лушлар солинадиган халтангнинг ишончли аллақандай бурчагида, бамисоли оби ҳаётдек, ички иштон ёки дастрўмолга ўраб-чирмалган бир шиша ароқ бекитилган бўлади. Гарчи у савдо-сотик магазинларида ниҳоятда қиммат баҳоларда сотилса ҳам албатта олиб келинади. Ҳозир эса, бу, Америка зонасида чўнтакла-

¹ Катта раҳмат.

ринг олтинга тенг оккупация маркалари билан лиқ тўла дамларда, ҳамкасбларинг билан қадаҳ уриштирмай бўладими? Столлар ёнига ўтириб олиб, ҳар хил сандвичлар ҳамда ширинликларни газак қилиб роса отдик. Бошқа мамлакатларнинг журналистлари бизнинг ўз миллий ичимликларимизни истеъмол этаётганлигимизни алоҳида қизиқсиниб кузатардилар. Уларнинг ўзлари эса, сув ва муз аралаштириб суйилтирилган джин ва вискиларни авайлаб, бир қултумдан ичишарди...

Барнинг мутассадиси хушчақчақ, тишлари дурдек оппоқ Дэвид исмли америкалик эди, эҳтимол, мазкур барни унинг ўзи очган бўлиши ҳам мумкин. Дэвид ёқасига унтер-офицерлик белгилари тақилган ҳарбий мундир кийган ҳолда буфет пештахтаси олдида туриб, савдо қиларди.

У ичимликларни шу қадар чаққонлик билан тақсимлаб, коктейль тайёрлардики, шишалар, катта ва кичик қадаҳлар унинг эпчил қўлларида жонланиб кетарди. Унинг орқасида юқориға илинган узун плакатда коктейлларнинг номлари ёзиб қўйилган эди. Ғоят антиқа номлар: «Қора мушук», «Манхеттен», «Креолка», «Қонга ботган Мэри» ва ҳоказолар. Рўйхатнинг охирида қизил ҳарфлар билан битилгани, менга айтишларича, мистер Дэвид мижозларга алоҳида жон куйдириб тавсия қиладиган янги коктейлнинг номи экан. Бу коктейль русча ном билан аталиб, охири «овка» қўшимчаси билан тугарди. У, афтидан, менинг ҳамкасбларимдан бирантасининг фамилиясидан олинганга ўхшайди.

«Рашен-пэлас»имизга жуда кеч қайтдик. Аввал айтганимдек, совет мухбирлари қароргоҳи ташқарида, оддий қаҳвахонада жойлашган бўлиб, унга, қачонлардир, сменалари тугагандан кейин қалам ишлаб чиқариш фабрикасининг ишчилари ва идора ходимлари кириб туришар экан. Ҳозир унинг қуйидаги хоналарини қандайдир ҳарбий муассасалар эгаллаган, юқорида эса каталакдек хоналарга совет журналистлари жойлашган эди. Ётоқхоналаримизга боришда, йўлда мен ажаблантирган ғалати номли коктейлнинг дунёга келиш тарихи ҳақида сўзлаб беришди. Бу бир пайтнинг ўзида ҳам русларга хос топқирликнинг ҳамда америкаликларга хос уддабуронликнинг ёрқин далили эди.

Бир куни бизнинг ҳамкасбимиз Костя Т. барга кириб қолибди, қараса, ҳеч зоғ йўқ. Мистер Дэвид ўзининг кишини маҳлиё қиладиган турли-туман безакли шишалари орасида эснаб ўтирган экан. Костя унга бир ҳазил қилмоқчи бўлибди.

— Марҳамат, коктейлдан беринг.

— Қанақасидан?

— Бунақасини сиз ҳали кўрмагансиз.

— Мен бутун дунё коктейлларини биламан.

— Бунисини эса билмайсиз. Буни мен бобомдан мерос қолган онлавий рецепт билан тайёрлаганман.

Ва у ёдига тушиб қолган жамики аччиқ ичимликларнинг номларини санабди. Мистер Дэвид эса, бисотида бор ана шундай ичимликларни бир-бир олиб миксерга қуя бошлабди, айни пайтда, Костянинг маслаҳатларига тобора диққат билан қулоқ тутармиш. Кейин дафтарга ёзишга тушиб кетибди. Хулласи калом, Костя миксерга бир қошиқ мой ташлашни талаб қилибди ва ўзи ҳам сабри чидамай унга бир қошиқ горчица қўшиб юборибди. Айтилганларнинг барчасини ёзиб олиб, барнинг хўжайини улардан коктейль тайёрлаб, ҳосил бўлган бўтанага ўхшаш жигарранг суюқликни қадаҳга қуйибди. Янгидан дунёга келган коктейлнинг ихтирочиси шошқалоқлик билан қилган кашфиётига назар ташлаб, эхсонаси чиқиб кетибди. Бироқ у сир бой бермабди. Бундай татиб кўрса, ичиб бўларкан. Қадаҳдаги ғайритабиий аралашмани бир қўтаришдаёқ бўшатиб, қадаҳни столга қуйибди. Қойил қолган бар хўжайини ундан сўрабди:

— Узр, фамилиянгиз нима эди?

Дўстимиз исми шарифини айтибди. Табиийки, ўз ҳазилининг қанақа оқибатларга олиб келиши унинг хаёлига ҳам келмаган. Кечқурун эса, коктейллар рўйхатида қип-қизил ҳарфлар билан ёзилган «...овка» қўшимчали янгиси пайдо бўлибди. Унча-мунча тажрибали мижозлар томонидан юқори баҳоланган бу коктейль кутилмаганда оммавийлашиб кетди. Биз ҳам татиб кўрдик, ҳечқиси йўқ, чидаса бўлади. Бу коктейлни кўришга тоқати йўқ ёлғиз кимса — унинг ихтирочиси эди. Негаки, бу «кашфиёт» хусусидаги гап-сўзлар «Гранд-отель»гача етиб борибди ва ҳангоматалаб курафейлар пресс-кэмпга юриш уюштиришибди. Ҳазиллар, қочириқлар бошланибди! Ихтиро-

чининг шон-шуҳрати ана шу тариқа, унинг бошига озмунча маломатлар келтирмади.

Мени Крушинский яшаётган хонага бешинчи мусофир қилиб жойлаштирдилар. Кимдир узр сўраб тунда хуррак тортишини айтди ва шу туфайли, сизни нотинч қилиб қўймасайдим, деди.

Мен хуррак тортишда уларни йўлда қолдириб кетишим мумкинлигини айтиб ҳамхоналаримни хурсанд қилиб юбордим ва адёлга буркандим.

Крушинский эса, айвонга машинкасини олиб чиқди ва биз узоқ муддат унинг чиқиллашини эшитиб ётдик. Нюрнбергдаги, ўзим ҳам яхши танишиб улгурмаган, халқларнинг улуг суди кетаётган бу шаҳардаги биринчи куним ана шундай ўтди.

КЎЗГА КЎРИНМАС ГУВОҲ

Эрта тонг пайти. Фаберлар қасрининг муҳташам тантаналар залига, одамларнинг айтишича, қалам қироли Гитлер учун бир неча бор тушлик уюштирган залга нонуштага бориш учун шайланиб турганимизда Николай Жуков ётоқхонанинг айвонида чизган расмларининг кўрғазмасини уюштириб қолди. У ниҳоятда оққўнгил одам, дўстлари билан ҳамиша ўз қувончлари ва ютуқларини шериклашишни хуш кўради. Мана, бугун ҳам полга ўзининг ўнлаб эскизларини, қоралама расмларини, лавҳаларини ёйиб ташлаб, бизнинг ҳукмимизни эшитмоқчи.

Урушнинг биринчи йилидаёқ, Калинин шаҳри ёнидаги қор босган ўрмонларда учрашиб танишганимиздан буён бу ажойиб рассомни биламан. У ҳаётга ҳамиша чанқоқ, тиниб-тинчимас ижодкор. Энг ноқулай деб айтиш мумкин бўлган дамларда — тушлик пайтида ҳам, ҳарбий бошлиқлар билан суҳбат чоғида ҳам, ҳатто партия йиғилишларида ҳам у альбомини қўйнидан чиқариб, расм чизишга киришиб кетаверарди. Тагин шу нарсани биламанки, у одам қиёфасини чиза туриб, унинг ички инсоний моҳиятини расмда акс эттира олишдек қобилиятга эга эди ва ташқи қиёфани чизишда тўла-тўқис аниқликка эришиш билан кифояланмасдан, гоҳида у одамларнинг ўзи ўзгалардан мутлақо сир тутиб юрадиган ёки у ўзи тўғ-

рисиди хаёлига ҳам келтирмаган томонларни очиб бера оларди.

У бугун бизга кўрсатган айбдорларнинг эскиз расмларида унинг худди шундай образнинг ички дунёсига кира олиш қобилияти алоҳида куч билан намоён бўлган эди. Бошда менга мутлақо савлатли жаноблар бўлиб туюлган айбдорлар рассомнинг ижодий хаёлидан ўтиб, ўзининг ҳақиқий қиёфасини топган эди. Ёвуз жинойтчилар, маънавий тубан кимсалар, шафқат нималигини билмайдиган жаллодлар, қачонлардир қўлига улкан ҳоқимиятни олиб, заррача ўйла-масдан миллионлаб одамларни ўлимга буюрган ва уларни бачканаларча ҳар хил усуллар билан, алоҳида ихлос билан тошюракларча йўқ қилган мудҳиш кимсаларнинг сохта, ясама башараларини ҳаққоний намойиш этарди бу расмлар. Йўқ, Жуков душманларни ҳажв қилмаган эди, балки уларга хос белгиларни бўрттириб, ўткирлаштириб кўрсатган ва бамисоли уларнинг тубан қалбларини ёриб, очиб ташлаган эди. Шу туфайлики, трибунал мажлислари залига яна кириб, мухбирлар ложасининг ўнг қанотидаги учинчи қатордан жойимни эгаллаб, айбдорларнинг курсисидан, нари борса, ўн метр узоқроқда ўтирар эканман, мен уларга рассомнинг кўзи билан боқдим, энди мени бу кимсаларнинг зоҳиран одоб-ажлоқ сақлаб ўтириши асло чалғита олмас эди.

Ким-ким, бироқ америкаликлар матбуотнинг таъсир кучини яхши ҳис қиладилар ва адолат юзасидан тан бериш керакки, улар ер юзининг турли томонларидан ташриф буюриб, суд процессида қатнашаётган 315 мухбирнинг ишини енгиллатиш учун имкони борича тўла-тўкис шароит яратишган эди. Биз қулай креслоларда, судьяларга ҳам, айбдорларга ҳам қўл узатса етгудек яқин жойда, гувоҳлар минбарининг шундоқ рўпарасида ўтирибмиз. Минбарнинг олд тарафи ойна девор билан тўсилган, ойна ортидан кабинетларида лабларини унсиз қимирлатаётган таржимонларнинг чеҳраси равшан кўриниб турибди. Таржима парламентчасига синхрон усулида олиб борилар ва биз қулоғимизга наушник кийибоқ, судьялар, прокурорлар, гувоҳлар нима деяётганини, айбдорларнинг жавобларини русча, инглизча, француз, немис тилларида эшитишимиз мумкин эди. Ғарб теле-

граф агентлигининг хизматидан фойдаланаётган мухбирлар тўппа-тўғри залнинг ўзидан, ўринларидан қўзғалмасдан мақолаларини қисма-қисм жўнатиб туришлари мумкин эди, улар бир неча саҳифа ёзишади-да, қўлларини кўтаришади, шу топдаёқ навбатчи солдат етиб келади ва мақоланинг тайёр қисмини телеграфга етказди. Бу ерда прессрум, яъни мухбирлар учун махсус хона ҳам ажратилган, мухбирлар у ерга кириб, машинкасини қулайроқ бирон столга қўяди-да, қўлёмасини ўзи машинкадан чиқаради. Бироқ бу хоналарда шундай шовқин-сурон ва чиқир-чиқир ҳукмрон эдики, менинг ҳамкасбларимдан деярли биронтаси ҳам унга кирмасди.

Визнинг ихтиёримизда улкан бинонинг шарқий қанотида бир неча сокин хоналар бор эди, бу хоналарда ўзлари ёза олмайдиганларга машинисткалар хизмат қиларди. Бундан сал нарида бизни Берлин ва Москва билан боғлайдиган ҳарбий алоқа симлари тортилган бўлиб, ёзган мақолаларимиз узоғи билан бир соат, бир ярим соат ичида газета редакцияларида бўларди.

Хуллас, шароит аъло даражада эди. Фақат енг шимариб ишла. Материалларни эса, ўқисанг, этинг жимирлаб тепа сочинг тикка бўлиб кетади. Гарчи мен процессга кечикиб етиб келган ва бахтиёр ҳамкасб дўстларим ишнинг ҳавосини олган ҳамда газетхонларга Адлия саройининг хусусиятлари ҳақида батафсил маълумот беришган, залнинг ўзини ҳам, судьяларнинг эҳтироссиз, хотиржам қиёфасини ҳам, айбдорларнинг бешараларини ҳам атрофлича тасвир этишган бўлса-да, барибир, мен ёзишим лозим бўлган нарсалар кўп эди. Чунки теша тегмаган, моҳият-эътибори билан ниҳоятда ваҳимали фактлар, ҳодисалар қайнаб-тошиб ётарди. Бугун қаламкаш биродарларимнинг ҳам яқдил фикрича, мажлислар нисбатан анча осойишта ўтди. Америка Бош Қораловчисининг ёрдамчиси, судья Роберт Жексон, босиб олинган мамлакатлардан Германияга ишга ҳайдаб келинган, Гитлер рейхининг қулларига айланиб, унинг заводларида ва далаларида меҳнат қилган, ишчи ҳайвон аҳволига тушиб қолган одамларнинг қисматига даҳлдор ҳужжатларни ўқиб эшиттирди.

Аниқ рақамлар тилга олинмади. Миллионлар тўғрисида гапирилди. Менинг кўз ўнгимда эса, остарбей-

тер¹ деб ном олган бу улкан одамлар армияси Мария М. исмли ёлғиз рус қизининг тимсолида яққол намоён бўлди. Мен у билан 1943 йилнинг августида яқиндагина озод этилган ва ёнғинларнинг тутуни аримаган Харьков шаҳрида учрашиб, суҳбатлашган эдим. Мария ўша пайтда ўн тўққиз ёшга тўлган эди, кўринишдан эса, бемалол қирқ ёшлик хотинларга ўхшарди. Тимқора сочлари орасида оқ толалар ярақлаб кўзга ташланади, дудоқлари тарам-тарам ёрилган ва кампирларникидек қони қочиб тортишиб қолган юзи эса пир-пир учиб турарди. Мана, у гўё суд залига кўзга кўринмасдан кириб келиб, кишида чуқур, ададсиз қасос ҳис-туйғусини уйғотувчи бир-биридан даҳшатли ҳужжатларни хотиржам овоз билан ўқиб эшиттираётган Америка қораловчисининг орқасида туриб олгандек.

Мариянинг титраб-қақшаб, кўз ёшларини ютиб, энтики облага вақтида эсэсчилар уни кўчада тутиб олиб, бошқа харьковликлар билан бирга қўшиб, юк вагонига итқитганлари ва ўн кун мана шу, ҳамма томони ёпиқ, одамлар иссиқдан ва қўланса ҳиддан димиқиб кетган вагонларда йўл босганлиги ҳақида бизларга гапириб берган эди... Кейин фашистларнинг Шарқий Пруссия шаҳарларидан бирида уюштирилган қуллар бозори, қизлар қатор тизилиб турибди, гроссбауерлар бу қаторлар орасидан юриб, уларнинг мушакларини пайпаслайдилар, оғизларига қўлларини тиқиб цингаси бор-йўқлигини, тишларининг мустаҳкамлигини текширадидлар. Кейин аллақандай помешчикнинг мулки ҳисобланган ерларида ит азобидаги меҳнат, қўлида қайишдан қилинган қамчи ушлаган назоратчи хотинлар, ҳар кун бир хил шолғом шўрва, ногаҳон тартиб бузилса, алоҳида жадвал кўрсатмаларига асосан, россиялик ва польшалик остарбейтерлар учун махсус, Франция, Бельгия, Голландиядан келтирилган одамлар — вестарбейтерлар² учун ўзгача тан жазолари...

Мария бизга булар тўғрисида сўзлаб берганда, барча даҳшатлар унга ўтмиш бўлиб қолган эди. У халос

¹ Остарбейтер (немисча) — Шарқдан келтирилган ишчилар.

² Вестарбейтер (немисча) — Ғарбдан келтирилган ишчилар.

этилган ўз она шахрида, совет офицерлари билан суҳбатлашиб ўтирар, бироқ беихтиёр атрофга қўрқа-писа, ҳадиксираб қараб қўярди. Германияда қуллик панжасидан қутулиб олиш учун Мария пичан қирқадиган машинанинг шестернясига қўлини тиқибди. Уч бармоғи мажақланиб кетган. Иш бошқарувчи бу ҳодисанинг тасодифийлигига ишониб, уни гестапога топширмабди. Зотан, қочишга уринган ёки ишдан бўйин товлаганларнинг аксарияти зудлик билан гестапо ҳукмига ҳавола қилинарди. Уни даволашди ва қишлоқ хўжалик ишларига яроқсизлигини инobatга олишиб, эри ээсчилар составида Шарқий фронтда жанг қилаётган немис аёлига пуцфрау¹ қилиб беришди. Уй бекаси серхархаша ва ёвуз хотин эди. Сталинград бўсағасидаги мағлубиятдан сўнг Германия уч кун мотам тутганида бека Мариянинг башарасига туфли билан уриб, моматалоқ қилиб юборди. Ҳақоратга чидай олмаган қиз кир қайнатилаётган бакдаги сувни ўзининг устига ағдарибди. У ўлмасдан тирик қолди, бироқ куйган оёқлари ишламай қўйди.

Фақат мана шулар эвазига Мария гитлерчиларнинг даҳшатли қуллигидан халос бўлиб, ўз юрти Украинага қайтишга муяссар бўлди...

Наушникларда ҳамон америкалик қораловчининг беғубор ва ширали баритон овози жарангларди. Қуллик меҳнати ҳақидаги ҳужжатлар пропитрга биринкетин ёғиларди. Мен Альфред фон Розенбергнинг, бу фашизм сиёсатдонининг ва босиб олинган территориялар бўйича империя министрининг рапидадек башарасини кузатаман, Фриц Заукелга — СС обергруппенфюрерига, ишчи кучларидан фойдаланиш бўйича бош бошқарувчи бўлган бу кимсага, Мария М. нинг ҳаётини барбод қилган ва ҳозир бири биридан даҳшатли айбномалар остида эти жунжикиб, боши хам бўлиб ўтирган жаллодга тикиламан. Наушникдан эса таржимоннинг овози билан бир вақтда қаримсиқ қизнинг қулоғим остида, бамисоли шивирлашдек, ғамгин товуши нидо беради:

— Ер юзида ҳақиқат борми? Наҳотки улар, мен учун, бизнинг ҳаммамиз учун жавоб бермайдилар?

¹ П у ц ф р а у (немисча) оқсоч, уй ходимаси.

Мана, унинг орзуси рўёбга чиқди ҳам. Марияни ва унинг миллионлаб ватандошларининг ёшлигини ва толеини пайҳон қилган кимсалар бугун қора курсида ўтирибди. Бироқ Мариянинг ҳаётини барбод қилган ёвузларнинг мана шу қора курсилар қўйилган залда пайдо бўлиши учун Қизил Армия Волгадан то Эльбагача ва Шпрейгача жангу жадал билан қанча йўл босиб ўтиши, қанча катта ва кичик жангларда голиб келиши, қанча жангчиларимиз она-Ерда ва ўзга тупроқларда жон фидо қилиши зарур бўлди! Энди халқлар суди олдида ер юзида ҳақиқат борлигини исбот қилиш ва бу ҳақиқатни халқаро қонунларнинг лавҳаларида барқарор этиш вазифаси турибди. Бу қай даражада амалга ошади — кўрамиз, ахир процесс энди бошланяпти.

...Гиммлернинг остарбейтерлар билан қандай муомала қилиш масаласига доир қўлланмаси ўқиб эшиттирилади. Бу ҳужжатнинг хотимасидаги сўзларда менга Мария М. йиғлаб айтиб берган нарсаларнинг барчаси мужассам ифодасини топган эди: «...Бўш вақт тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас... Буйруқлар ва тартиб-қоидаларга тўла бўйсунилсин... Танаффусларда фабрика ҳовлисидан, фольварклардан, бараклардан ёки ётоқхоналардан ташқарига чиқиш ман этилади. Тартиббузарлар Герман империясининг уруш даври қонунларига кўра жазоланади».

— Ҳатто қуллик замонларида қадимги Мисрда қулларга қуёшни кўриш, ўпкани тўлдириб тоза ҳаво олиш, ўзига ўхшашлар билан мулоқотда бўлиш тақиқ этилмаган эди,— дейди Иттифоқ радиосининг мухбири Михаил Семёнович Гус. У бизнинг орамизда ҳар жиҳатдан билимдонлиги билан обрў қозонган эди. У бамисоли тирик қомусга ўхшар, зарур саҳифасини очиб, тарих, адабиёт ва ҳатто, юриспруденцияга оид исталган маълумотни топиш мумкин эди. У давом этди.— Бу ерда эса, кўряписизми, мудҳиш қўлланманинг талаблари бузилганда фақат қул эмас, балки назоратчи ҳам жазоланади, қулларга ўзига ўхшашлар билан мулоқот қилиш ҳуқуқи ман этилади.

Оҳ, қани энди, фақат менинг тасаввуримда эмас, балки ҳақиқатдан, мана шу залда пайдо бўлиб қолсангиз эди, Мария М.! Сиз ва сизга ўхшаш Қизил Армия туфайли инсоний қиёфасини таниган ва қадр-

қимматига қайтадан эга бўлган миллионлаб одамлар! Қани энди суд столига қўйилаётган янгидан-янги далиллар юки остида қош-қовоғи учаётган Розенбернинг, ҳандалакдек бошини сезилар-сезилмас кўтариб, қўрқа-писа ва эҳтиёткорлик билан залга қараётган Заукелнинг, сохта, тантанавор қиёфаси муз қотиб ўтирган Гитлернинг кечаги эркатойи, қуроллар министри Альберт Шпеернинг турқи тароватига бир қарасангиз эди! Ҳатто, Гесс, ўзини хотирадан айрилган кимсадек тутиб ва залда юз бераётган воқеалардан гўё беҳабардек бир аҳволда ўтирган бу кимса аллақачон полиция романларини ўқишдан воз кечган ва менинг назаримда, у ҳам гарчи қулоғига наушник тақмаса-да, бор вужуди билан қораловчининг сўзларини тинглаб турар эди. Сиз ҳозир қаердасиз, Мария? Мен сизнинг Нюрнберг шаҳрида юз бераётган ҳодисаларни ипидан-игнасиғача билишингизни истайман ва процесс оқибатида сиз учун ҳам муносиб қасос олинадидеб жуда-жуда ишонгим келади.

Мақола учун ҳамма нарса тайёр. Мажлиснинг поёнига етишини кутмасдан, мухбирларимиз учун ажратилган хонага югураман ва биринчи репортажни бир нафасда қоғозга тушираман. Қўлимдаги қаламнинг учини синдира-синдира ёзаман, телеграфисткаларга ҳалақит бериб, аппаратлар орасида тентирайман. Мақолам албатта газетанинг эртанги сонидан жой олишини мен ўзим учун орийт даражасидаги иш деб билман ва аппаратдан «Правда» газетасининг котиби Михаил Сиволобов номига худди шу ўтинчимни баён этиб телеграмма юбордим...

Воқеаларга бой шу куннинг охирида омадим айниса келиб қолди. Мен Бош Совет Қораловчиси Роман Андреевич Руденко билан танишиб, суҳбатлашишга муяссар бўлдим. У, табиий равишда, жуда банд ва ошқора айтганда, бизнинг журналист биродарларимиз билан муомалада ниҳоятда қаттиққўл эди. Аммо менинг у билан суҳбатлашишга имкон берадиган кичик бир асосим бор эди. Мен унга Георгий Димитровнинг саломини ва яхши истакларини етказдим. Прокурор қизиқиб қолди, креслога ўтирди ва мени ҳам ўтиришга таклиф қилди, Димитров процесс тўғрисида қандай фикрда эканлигини батафсил айтиб беришимни илтимос қилди. Мени хўп тинглади, сўнг сочлари

оқарган бошини, айтганларимни тасдиқлаган маънода ирғади.

— Тўғри. Жуда тўғри. Ахир одамзод уруша бошлаганидан бери тарихда бутун бир давлатни қўлга олган ва бу улкан, кучли ҳамда Европанинг қачонлардир ғоят маданиятли ҳисобланган давлатини қабиҳиятлари учун итоатгүй қуролга айлантирган жиноятчилар биринчи марта суд қилинмоқда.

— Қора курсида ўтирганларнинг суд процесси давомида голиб миллатлар ўзаро жанжаллашиб қолади, процесс чала қолиб кетади ва жиноятчилар жазоланмайдилар, деган умид-илинжларга қандай қарайсиз? Бу ерда шу тўғрида озмунча гап бўлмаяпти.

Прокурор пешонасини артади.

— Шундай бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бироқ процесснинг бошланиши ва бориши ишнинг бу тариқа тус олишини кўрсатмаяпти. Мана, бир неча холис далиллар: уруш тугаганига ҳам олти ойдан ошиб қолди. Шундай эмасми? Бу вақт ичида Халқаро Ҳарбий Трибуналнинг устави ва иш тартиби ишлаб чиқилди. Тўғримасми? Тўртала давлат терговчиларининг умумий куч-ғайрати туфайли қоралашнинг асосий далиллари йиғилди ва тартибга келтирилди. Тўғрими? Ниҳоят, тўрт давлат адлиясининг вакилларини ўз ичига олган анча йирик ва мураккаб аппарат вужудга келтирилди, уларнинг фаолияти ўзаро мувофиқлаштирилди. Тўғримасми?— Энди менинг ҳам — суҳбатим гўё суд минбаридан сўзлаётгандек руҳда давом этарди.— Хуллас, келажак кўрсатади, лекин ҳозирча барча манфаатдор томонлар виждонан ҳамкорлик қилмоқдалар ва ҳамма иш ўзаро ҳурмат, келишув асосида юритилмоқда. Ҳозирча биз ҳақиқатни ойдинлаштириш соҳасидаги интилишларимизда тўла ҳамфикрмиз.

— Сизга процесс жуда секин олиб борилаётгандек туюлмаётими? Ҳатто бугун ўқиб эшиттирилган ҳужжатларнинг ўзиёқ барча жиноятчиларнинг ва яшириниб юрган Борманнинг устидан ҳукм чиқариш учун мутлақо етарли-ку?

— Бу биринчи халқаро процесс, шундай эмасми? У ҳали ўзидан кейин сабоқ тариқасида қолдирадиган иш қилгани йўқ, тажриба ҳам ҳосил қилгани йўқ. Агар хоҳласангиз, бу ерда янги халқаро қонунларга

асос солиняптики, бу қонунлар янги жаҳон урушларининг олдини олишга кўмаклашади, деб қатъий ишонгимиз келади. Сиз журналистсиз, совет журналисти ва албатта, хотирангизда бор, Ғарбда иккинчи жаҳон урушининг барча даҳшатли оқибатларини тезроқ унутиб юборишга интилиш, ундан воз кечиб юриш майллари ҳукмрон. Биз ва сиз, совет коммунистлари ва барча тараққийпарвар, тинчликсевар кишилар эса, жаҳон кўз ўнгида фашизмнинг барча кирдикорларини очиб ташлашдан, фашизм жиноятининг бутун манзарасини энг кичик унсуригача қайта тиклаб кўрсатишдан, халқларга жаҳон фашизми билан курашнинг асосий оғирлигини ўз зиммасига олган Қизил Армиянинг инсониятни қандай мудҳиш балодан сақлаб қолганлигини яққол кўрсатишдан алоҳида манфаатдормиз. Ва шунинг учун ҳам процессни олиб боришда шошилмаслик керак, шошилиш асло мумкин эмас.

— Судда кўп нарсалар очилиши мумкинми?

— Биз юристларнинг воқеалардан олдин юришга ҳаққимиз йўқ. Мен сиз мухбирларга ҳам худди шу маслаҳатни берардим. Бироқ менинг ҳурматли ҳамкасбим, Қўшма Штатларнинг Бош Қораловчиси судья Жексон ўзининг кириш нутқида шундай деди: «Бизнинг далилларимиз ўта даҳшатли бўлади, шу боис, сиз менинг уйқумни бузиб қўйдингиз, деб нолиб юрарсизлар ҳам». У ҳақ гапни айтди.

Мен пресс-кэмпга кун беҳуда ўтмаганлигидан кишида пайдо бўладиган кўтаринки руҳ билан қайтдим. Москвага мақола жўнатдим, Бош Қораловчимиз билан суҳбатлашишга муваффақ бўлдим. Ва ниҳоят, сердабада мундирда савлат тўкиб юриш заруратидан халос бўлдим: Сергей Крушинскийнинг раҳми келиб, ўз гимнастёркасининг баҳридан ўтиб, менга инъом қилди. У, юмшоқ қилиб айтганда, янги эмас, оҳори тўкилган, бироқ пресс-кэмп қаршисида маиший хизмат учун махсус бурчак ташкил этилганлигини бир о дан сўнг билиб қолдим. У ерда гимнастёркамни бир кечадаёқ тозалаб ва ҳатто, ямаб-ясаб, бут-бутун қилиб берадиган бўлишди.

Уйқум келмасди, бошим ғубордан холи. Гарчи пресс-кэмп меҳмонхонасининг деразалари ёп-ёруғ ва джаз оҳанглари узуқ-юлуқ ҳолда очиқ дераза туйнуқларидан тамаки тутуни билан аралашиб кириб турган

бўлса-да, ёлғиз қолиб, Бавария қишининг юмшоқ ҳавосидан нафас олишни жуда-жуда истардим. Кундузи қор ёғди. Йўқ, бизникидек, Москва кўчаларида йўловчиларнинг юзини тимдалаб ва игна санчиб ўтадиган қуруқ ва ўткир совуқ қордай эмас, балки қандайдир, рождество байрамларидагидай, йирик, намчил. Қор дарахт шохларини, таналарининг шамолга тескари томонини пахмоқ ёстиқлар билан буркаган, йўлкаларга юмшоқ поёндоз бўлиб тўшалган, кўҳна боғ нақадар саз!

Мен йўлакларда ҳали из тушмаган оппоқ қорларни босиб борарканман, ногаҳон бир учувчимизнинг — Мересьевнинг, ёки Маресьевмиди, Орёл-Курск ёнидаги жанглар қизғин пайтида дала аэродромида айтиб берган ҳикояси хотиримга келиб қолди. Фавқуллодда қизиқарли бўлиб туюлган бу ҳикояни мен ён дафтаримга ёзиб олган эдим. Ҳалиги учувчимиз саргузаштлари ҳам битилган «3-эскадрилья учишларининг календарини» деб номланган бу дафтарни мен бутун уруш йиллари мобайнида ёнимдан қўймай олиб юрдим, ундаги қайдларни мавриди келганда китобга айлантирмоқчи эдим. Бу дафтар ҳозир ҳам мен билан бирга. Учувчини жанговар машинаси ёнида турган ҳолатда тушириб олганим сурат ҳам ёнимда. Нима бўпти, шароит билан танишиб ва ишни бошлаб юборганимдан кейин мўлжалдаги китобимни шу ерда, Нюрнбергда ёзишни бошлаб юборишим ҳам мумкин. Ҳафтада битта мақола жўнатиш — шунинг норма бўлганими? Вақт бемалол етиб ортади. «Братушки» китоби ҳам режалигича қолди. Яна қачон бориш насиб қиларкин, у оғайнилари ҳузурига? Бу ерда эса ишласа бўлади. Крушинский кеча тун ярмигача машинка чиқиллатди, маълум бўлишича, у словаклар қўзғолони ҳақида роман ёзаётган экан. Менинг янги танишим, иттифоқчилар қўшинида жанг қилиб, урушни тамомлаган Даниил Краминов иккинчи фронт ҳақидаги китоби устида меҳнат қиляпти. Нега энди мен ҳам ёзишни бошлаб юбормаслигим керак экан?

Қатъий қарорга келиб, бардам одимлар билан ўз «халдейник»имизга қайтдим. Тўртала ҳамхонамдан биронтаси ҳам кулбага қайтмабди. Бир даста қоғоз олдим-да, унинг биринчи саҳифасига кескин ҳаракат билан сарлавҳа қўйдим: «Чин инсон қиссаси». Ёздим

ва тўхтаб қолдим. Хўш, бу ёғи нима бўлади? Бу очерк бўладими? Ёки чиндан ҳам қиссами? Балким роман бўлиши ҳам мумкин-ку?.. Хуллас, шу тариқа бирон-бир тўхтамга келолмасдан, тунда ётиб ўйла — тонгда туриб сўйла, деган нақлга амал қилдим-да, иродам суст тортиб, уйқу оғушига ўзимни ташладим.

БИРИНЧИ ДАРАЖАЛИ ШОВ-ШУВ

Кун одатдагидай бошланди. Биз барвақт етиб келдик. Зал ҳувиллаб ётарди. Лекин сунъий қуёш ўзининг заиф нурларини аллақачон соча бошлаган ва мухбирлар ложаси аста-секин гавжумлашмоқда эди. Шошилинч қадамлаб, бедана юриш билан ташвишли қиёфада Всеволод Вишневский ўз жойига ўтиб борарди. Қўлидаги папкада ҳар хил тиллардаги ёзма далиллар. Ўрнига ўтириб уларни ҳафсала билан ажратиб, алоҳида-алоҳида қўя бошлади. Ўнгга ва сўлга хуш тавозе билан жилмайиб ва таъзим қилиб, қўлда трубкасини ушлаб, хушбичим Константин Федин ўз жойини келиб эгаллади. Залда чекиш қатъий тақиқланган. Фединнинг трубкаси ёқилмаган, бироқ уни бир зум ҳам қўлдан қўймайди. Ҳарсиллаб, йўл-йўлакай, соддадиллик билан ўз-ўзига алланималарни шивирлаб, Всеволод Иванов креслога келиб чўкди. Ўзимизникиларга табассум ҳада этиб, чет элликларга қўл силкиб саломлашиб Илья Эренбург пайдо бўлди. Бу ерда халқаро процесда қатнашаётган оломон ўртасида у, менимча, ўз доврўғининг қурбони бўлди. У ўзининг шошилиб, чопиб юриш одатини бир лаҳза тарк этиб, тўхтаб қолдим, бас, уни шу ондаёқ турли одамлар тўдаси зич қуршаб олади ва ҳар хил тилларда унга мурожаат қилишади. Негаки, мухбирлар орасида, Илья Григорьевич полиглот, яъни дунёнинг барча тилларини билади ва ҳамма билан таржимонсиз, бевосита гаплаша олади, деган нотўғри фикр яшаб келади. Бундай ҳолларда у тошбақадай бўйнини ичига тортади ва ночор жилмаяди. Барчамизга дилкашлик билан таъзим бажо қилиб, ёқимтой ва сертавозе Юрий Яновский залга ташриф буюрди. Ва, ниҳоят, сузиб, ҳа, худди сузиб, одатдагидай саф тортиб Кукриниксилар келишди. Учалови ҳам. Бирин-кетин, бамисоли пастдан кўқорига ўсаётган диаграммадай олдинда миқтиги-

на, чаққон Порфирий Крилов, унинг орқасидан жингалак соч, мовий кўз, ўрта бўй Николай Соколов ва кейин баланд бўйли, вазмин, бошини туядай тик тутиб юрадиган Михаил Куприянов. Уларнинг ҳаммаси мутлақо бир хил бўздан қилинган папка олиб юришади, лекин Криловнинг қўлидаги папка бир оз каттароқ, Куприяновники эса, ихчамроқ эди.

Сўнгги дақиқада, бу пайт суд ўз жойини аллақачон эгаллаган ва айбдорлар қатъий белгиланган тартибга кўра скамейкаларда жой-жойига ўтирганди. Геринг оёғини солдат адёли билан ўраб олганди. Гесс, негадир, залдагиларни ҳайратда қолдириб, ўқиш учун полиция мавзуидаги роман саҳифаларини очмади, худди шу дақиқада Семён Кирсанов ғизиллаб келиб қолди, гарчи туёғидан ўт чақнаб турса-да, у ҳамиша ва ҳамма ерда бошқалардан кечикиб юришнинг йўлини топарди. У ғизиллаб югуриб келди, биринчи дуч келган бўш креслога ўзини ташлади, ён дафтارينинг очди ва...

Судьялар столи орқасидан лорд Лоренц оёққа турди ва ўзининг соф инглизча, текис, шавқсиз овози билан бугунги мажлислар бекор қилинганлигини эълон қилиб, йиғилганлардан зални зудлик билан бўшатишни сўради.

Ўрнимиздан қўзғалдик. Вишневский шошилиб ва тараддудланиб ўз қоғозларини йиға бошлади. Дўстлари ҳазиллашиб, мухтасар қилиб Кукри, деб атайдиган Кукриниксилар, ўша-ўша, одатдагидай саф чекиб, залдан сузиб чиқиб кетдилар. Қаерга бориш керак? Пресс-румга кириб, ёзув машинкаларининг ҳадсиз чиқиллаши остида сийқаси чиққан латифаларни тинглашга унча хоҳишим йўқ. Барга, ошхонага борай десам — ҳеч нарса ичгим ҳам, егим ҳам келмаяпти. Яхшиси, юридик кутубхонага бора қоламан. Бош Қораловчимиздан бу ерда худди шундай кутубхона борлигини эшитгандим. Маълум бўлишича, бизникилар бу кутубхонани ўзлари билан бирга олиб келишган экан. Кутубхонада учинчи рейх, унинг вужудга келишидан бошлаб то сўнгги дамларигача бўлган фаолиятини ўзида акс эттирувчи жамики ошқора ва махфий материаллар — китоблар, бюллетенлар, мавзуларига қараб алоҳида гуруҳларга ажратилган кўчирмалар бор эди. Малакамни оширишни энди бошлаган ҳам

эдимки, уч марта ғалати, ошиғич, қичқириқдай сигнал берилди, сигнал товуши шифтнинг аллақадандир эшитиларди. Ҳзи нима гап? Сигнал яна такрорланди. Коридорда дупур-дупур оёқ товушлари эшитилди. Нима кори ҳол юз берганлигини англаб етмасимдан мен ҳам чопиб кетаётганларга беихтиёр қўшилдим, шифт остидан эса, яна уч марта зувиллаган овоз чиқди. Мени қувиб етган новча америкалик шошилиб, деди: «сенсейшен». Сенсация — бу калом таржимасиз ҳам ҳар бир кишига тушунарли.

Залга чопаётган мухбирлар кираверишдаги эшик олдида минди-минди бўлиб турган лаҳзада ғарбий украиналик адиб Ярослав Галан бу ернинг шундай бир қондасини менга шарҳлаб берди: суд жараёнида бирон қизиқ ҳол юз берса, Адлия саройининг хоналари бўйлаб битта сигнал, борди-ю, алоҳида диққатга лойиқ воқеа юз берса, сигнал икки марта зувиллайди, агар воқеа шов-шув соладиган даражада бўлса, — уч марта сигнал овози янграйди. Учламчи сигнал процесс бошланганидан буён ҳали бирон марта ҳам берилмаган ва шу боисдан, журналистлар эшик олдида тўлиб кетди. Улар рухсатномаларни текширувчи соқчиларни ағдариб юборгудай эди.

Ниҳоят, биз ўз жойимизни эгалладик. Судьяларнинг барчаси стол атрофида. Айбдорлар ва адвокатлар алланечук безовталаниб ўзаро фикрлашмоқдалар. Лорд Лоренс эса, ҳатто зилзила ҳам ўзгартира олмайдиган ўша-ўша бамайлихотир овоз билан айбдор Рудольф Гесс алоҳида қимматли баёнот қилмоқчи эканлигини баён қилди.

Гесс — Германиянинг «учинчи шахси», фюрер тахтининг зуваласи пишиқ ворисларидан. У суд терговлари бошланишида хотирасидан тўла-тўкис ажралган одам эканлигини маълум қилган эди. Гесснинг ўзини улуғворлик эгарида кўрсатишга уринишига ҳожат қолмади: залда ўтирганлар анойилардан эмас, ўзини бориб турган телба деб эълон қилиши ҳам — сийқаси чиқиб кетган қилиқ. Ҳар қалай, боринги, унинг ҳатто қуён ҳолатида бўлса ҳам тарих саҳифаларида эсланиш илинжи ҳали сўнгани йўқ. Ва ниҳоят, мана, у ўзи учун «амнезия» деган, номи қулоққа мўътабарроқ эшитиладиган касални танлади. У истиқболдаги қора кунларни олдиндан тахмин қилиб, Англияда қўлга

олинганида Сталинград остоналарида Герман қўшинлари тор-мор бўлганлиги ҳақида дастлабки хабарлар қулоғига чалинганда мазкур касалнинг тутиб қолиш ҳолатларини машқ қилиб кўрган бўлса ҳам ажаб эмас. Иккинчи марта бу касали гўё рейхстаг устида совет байроғи акс этирилган суратни кўрганда тутиб қолган эмиш. Лекин булар бари, бор-йўғи, машқлар эди. Хотира Гесс учун ҳар ҳолда суддан эсон-омон қутулиб қолиш муддаосида ҳар хил баҳоналарни тўқиб чиқариш учун керак эди. Бу нияти рўёбга чиқмай қолиб, дастлабки терговлар бошлангандан кейин у учинчи марта «хотирасини йўқотди» ва тахмин қилингандай, гўё буткул хотирадан айрилгандай тутди ўзини. Шу сабабки, у судда қулоғига наушник киймай ўтирарди, шу боисдан, у полиция мавзуидаги романларнинг мутолаасидан бош кўтармай қўйди, гўё бу қилмишлари билан у суд залида бўлаётган ҳодисаларнинг ўзига дахли йўқдай қилиб кўрсатишга тиришар эди.

Бироқ унинг соғлиғини жаҳоннинг кўзга кўринган психиатрлари тафтиш қилиб кўрдилар. Уларнинг орасида машҳур совет олими Краснушкин ҳам бор эди. Экспертлар, Гесс — ўзини ҳар кўйга солаётган муғамбир, қув, анча иродали, ғоят пихини ёрган кимса, деган хулосага келдилар. Ниҳоят, мана у...

Гесс лабларини тишлаб ва майин сочларини қайта-қайта силаб, рўпарасида микрофон ўрнатишларини кутиб турди, кейин совуққон, хириллаган, хаста бир оҳангда гапира бошлади:

— Шу лаҳзадан бошлаб менинг хотирам тамомила суднинг ихтиёрида бўлади. Муғамбирлик қилишимга соф тактик маънодаги асослар бор эди. — У жойига ўтирди, юпқа, кичик оғзи билинар-билимас қийшайиб турарди.

Бизнинг ғарблик ҳамкасбларимиз ўринларидан сапчиб кетишди ва туртинишиб-суринишиб, бу биринчи даражали шов-шувли воқеани олдинроқ хабар қилишга улгуриш учун телефонларга югуриб қолишди. Биз шопилмасак ҳам бўларди. Бу воқеа биз учун қора курсида ўтирганларнинг маънавий қиёфасини равшанлаштирадиган яна бир янги факт эди, холос.

Фақат оқшомда, ўзимиз истиқомат қилаётган хонадагина Гесснинг қилмишини ўзаро муҳокама қил-

дик. Гесс — Герман фашизми тарихида алоҳида эътиборли ва ғоят машҳум шахс. Гитлернинг ҳамтовови бўлган бу кимса биринчилар қаторида унинг национал-социалистик партиясига аъзо бўлиб кирди. 1923 йилдаги муваффақиятсиз тугаган фитнадан кейин у Гитлер билан бирга турмага тушди, чиққанидан кейин эса, у билан ҳамкорликда, орадан ўн йиллар ўтиб, немис фашизмининг муқаддас китоби бўлиб қолган «Майн кампф»ни ёзишди. Британия оролларидаги кетишидан олдин Гесс фашистлар партиясида Гитлернинг ўринбосари эди. Британияга ҳам уни фюрернинг ўзи жўнатганди. Эҳтимол, у инглизлар билан бир ёқлама сулҳ тузиш ҳақида музокара олиб бориш ва Ғарбдан қўлини бўшатиб, ўзининг бутун ҳарбий қудратини Совет Иттифоқи устига ташлаш мақсадини кўзлагандир. Бу «махсус топшириқ»ни Гесс, Герингдан ўзиб кетиб ва фашистлар салтанатининг мансаб зинапояларида учинчи ўриндан иккинчи ўринга ўтиб олишимга имкон беради, деб чама қиларди.

— Дарвоқе, сизлар биласизларми Гесс охир-оқибатда қандай қўлга тушганини?— дейди Юрий Корольков.— Фильм томоша қилаётганда. Профессор Краснушкиннинг маслаҳати билан уни бўм-бўш хонада ёлғиз ўтирғизишиб, урушдан олдин мана шу ерда, Нюрнбергда ўтган аллақандай партейтаглар, партейлендеда ҳайқириқлар, шовқин-сурон, музыка оғушида ўтказилган митинглар ҳақидаги фильмни кўрсатишди. Бу тантаналарда у фюрер билан доимо бирга бўлган экан.

Гесс киноленталарга қараб, яқин ўтмишдаги куч-қудратини қайтадан бошдан кечириб, кулиб юборибди. Кулибди-ю, худди шу лаҳзада унинг ўзини, чеҳрасини киноплёнкага тушириб олишаётганини хаёлига ҳам келтирмабди. Бу янги фильм тайёр бўлиб, Гессга кўрсатишгач, у найрангбозликнинг баҳридан ўтибди.

— Сен буларни қаердан биласан?

— Профессор Краснушкиннинг ўзидан, суд психиатрия экспертизаси комиссиясида қатнашган вакилимиздан эшитдим.

Қизиқ, хотирасини қайта тиклашга муваффақ бўлган, қўли ҳар нарсага етадиган бу қудратли «учинчи шахс» энди ўзини қандай тутаркин?

Яна бир хушxabар. «Правда»нинг Берлиндаги ва-

кили И. И. Изолин менга машина юборибди. Уни Вишневскийнинг шофёри, одессалик қувноқ денгизчи йигитча олиб келди. Бироқ шофёр топиша олмабди. Шу сабабли, трибунал ҳомийси — Америка ҳарбий маъмуриятига мурожаат қилишга тўғри келди. Уларнинг автотранспорт бўйича мутасаддиси бўлган офицер ёйилиб кудди: «О' кей, шофёр топамиз».

Мана, у Адлия саройига, менга илтифот билан қўнғироқ қилиб, шофёр «рашен-пэлас»га эрталаб соат саккизда етиб боришини маълум қилди. Шофёрнинг исми шарифи — Вольф Ставинский. Малакали шофёр, рус тилини билади... Ҳар ҳолда анча ишбилармон одамлар бу америкаликлар, анча ҳамиятли. Ваъда қилди-ми — бажаради.

БЕШИК ВА ҚАВР

Шундай қилиб, кийим муаммоси ҳал бўлди. Мундирни шкафга осиб қўйдим, ўзим эса, Сергей Крушинскийнинг анча эскириб қолган гимнастёркасини кийиб олдим, уни фақатгина тозалашмабди, балки янгилаб, ранг киритиб юборишибди. Шофёр масаласига келсак, гарчи автотранспорт мутасаддиси — америкалик офицер ўз сўзининг устидан чиққан, ҳатто ниҳоятда субутли одам эканлигини кўрсатган бўлса ҳам, иш қўнғилдагидек бўлмади. У ваъда қилган шофёр якшанба куни эрталаб келди: қадди-қомати келишган, оқиш юзли, зиёлинамо теридан тикилган шим, худди шунақа куртка ва гетра кийган. У ўзини анча расмий тарзда таништирди ва ҳатто қўл узатди.

— Мен русча биламан, — деди немисча лаҳжадан фарқ қиладиган ғалати оҳангда.

— Қаердан биласиз?

— Менинг уруғларим Ригада яшаган.

— Сиз «фольксваген» системасидаги машинани биласизми?

— Мен немис машиналарининг ҳамма маркаларини биламан.

Умуман олганда, у менга ёқди. Мен таржимондан гаражга телефон қилиб, шофёр машинани тўққизу ноль-нолда «рашен-пэлас»га олиб келиши кераклигини айтиб қўйишни илтимос қилдим.

— Хўп бўлади, шундай дейман.

Мен ҳимматли америкалик офицерга қўнғироқ қилиб, миннатдорчилик билдирмоқчи ва уни ленчга таклиф қилмоқчи эдим. Лекин бу ерда, одатга кўра, яқшанба муқаддас кун саналиши ёдимга тушди, балки ҳеч ким йўқдир ва шу сабабли ҳаммасини эртанги кунга қолдирдим. Келишилган вақтда машина етиб келди. Мен шаҳарни айланиб кўрмоқчи эдим, шаҳар справочниги ва йўлланмалардаги маълумотларга ишонадиган бўлсам, бу саёҳатим жуда қизиқарли бўлиши керак эди. Крушинский ва Жуков ҳам жон-жон дейишиб, мен билан саёҳатга чиқишга рози бўлишди.

Албатта, турли-туман диққатга сазовор нарсалар орасида бизни, энг аввало, фашизмнинг дунёга келиши билан боғлиқ жиҳатлар қизиқтирди. Бу ердаги пивохонада дастлаб фашистлар у пайтлар ҳали одамзодга кимлиги номаълум австриялик Адольф Шикл-груберга: «Зиг хайль!» — деб илк марта ҳайқирган эдилар. Шу ердаги минбарларда Гитлер, Геббельс, Геринг, Штрейхерлар томонидан учинчи рейхни «камида минг йилга яқин ҳукм сурадиган» умумжаҳон империясига айлантириш ваъда қилинганди. Биноларининг пештоқларидан ўрта аср нафаси анқиб турган тор, дараларга ўхшаш кўчалар бўйлаб ноғораларнинг гараклаши ва сивизгаларнинг чийиллаган садоси остида жаҳолат васвасаси босган одамларнинг адоқсиз сафлари бош узра машғалалар ёндириб, ҳаммаёққа қутқу солиб ўтган эди.

Биз қачонлардир номи анча мўътабар бўлган, Германиянинг икки муҳим сув томири — Дунай ва Майнни ўзида бирлаштирувчи қадимий канал соҳилларида қад кўтарган бу шаҳар таржимаи ҳолининг шармандали саҳифаларини процесс мобайнида тинглайвериб, тўйиб кетгандик. Бироқ биз эшитганларимизни ўз кўзимиз билан кўриб, ишонч ҳосил қилмоқчи, Нюрнберг билан таъбир жоиз бўлса, юзма-юз танишмоқчи эдик.

Менинг шофёрим бу жиҳатдан ҳам анча қўл келиб қолди. Бу ерда у билмаган нарса йўқ эди. Пивохонами? Гитлер нутқ сўзлаган жойми? Марҳамат. Тўғри, у вайронага айланибди, лекин — баъзи нарсалар сақланиб қолган эди. «Фольксваген» шундоқ уй ёнига, ойналари кўчага қараган, бироқ михлаб бекитиб ташланган деразалар олдига келиб тўхтади. Эшик устига, бинонинг кўринарли жойига пиво кружкасини

ушлаб турган занглаган металл қўл ўрнатилган. Эшиклар йўқ. Сувоқлари кўчиб тушган бино ичида америкалик офицерлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб юрибди. Пиво залининг деворлари қадимги баварлар ҳаёти лавҳаларини акс эттирувчи нақшлар билан безатилган, айтарли даражада эмас. Бу нақшлар вақт ўтиши билан унниқиб, қорайиб кетибди. Одам бўйи баробар баландликда деворга солинган расмлар тирналиб, сидирилиб кетган. Мана, ҳозир ҳам америкалик лейтенант табуреткага чиқиб, катта пичоқ билан деворлардаги нақш парчасини кавлаб кўчирмоқда эди. Бизни кўриб, андишага борди-да, табуреткадан сакраб тушди ва пичоғини яширди.

Биз унинг хатти-ҳаракатининг маънисини дарров тушуниб етмадик, лекин ҳар нарсадан хабардор шофёримиз шарҳлаб берди: америкалик офицер жаноблар эсдаликлар йиғишни хуш кўрар эканлар. Улар Гитлер нутқ сўзлаган пивоходанан эсдалик олмоқчи бўптилар. Бизга эсдаликлар керак эмасди ва фашизмнинг заҳарли баҳслари илк нишона берган жойни кўздан кечириб, америкаликлар билан ҳарбийчасига ҳаёт бериб хайрлашдик ва кетдик.

Саёҳатимизни давом эттириб, шаҳарнинг ич-ичига кириб бордик. Айтмоқчи, «бордик» сўзи унча тўғри келмайди. Тўғрироғи, харобазорлар орасидан имиллаб ўта бошладик, чунки жамики сайёҳлик справочниклари кўкларга кўтарган машҳур шаҳардан ҳеч вақо қолмаганди. Англия ва Америка авиацияси хайрлашув соатларида кекса Нюрнберг устида шу қадар кўп гирдикапалак бўлдиларки, оқибат-натижада, у буткул харобазорга айланди, немислар урушдан кейинги ойлар ичида шаҳар кўчаларининг ва ён кўчаларнинг ўрнини зўр-базўр таний олдилар. Дарҳақиқат, бу ерда кишини таажжубга соладиган ҳол юз берган эди. Армияга танклар, қурооллар, авиация моторлари етказиб берадиган заводларга гард ҳам юқмаган, тўла-тўкис сақланиб қолган, урушни таъминлаб турган бу заводларнинг хўжайинлари ва бойлар яшайдиган уй-жойлар ҳам заррача шикастланмаган эди, кекса, омонат кулбалар эса, зер-забар қилиб ташланган эди.

Гоҳ машинада, гоҳ яёв юриб харобазорлар оралаб ўтиб борамиз. Шляпасига пат тақилган, овчилар курт-касини кийган ва ёғ босган калта чарм шимидан со-

вуқда кўкариб кетган тиззалари кўриниб турган аллақандай пакана жаноб бизга раҳнамолик қилишни бўйнига олди. Сигарет пачкасими? О, шунинг ўзи уни тўла қаноатлантиради! У кўпдан чинакам сигаретни чекиб кўргани йўқ. Шофёримизнинг топилмас киши эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим. У кўнгилли равишда ёлланган гиднинг айтган сўзларини оғзидан чиқар-чиқмас ўктамлик билан бизга таржима қилиб берарди ва биз ғоздай тизилиб вайроналар ичидан ўтардик, у ер-бу ерда кўзга кўринган қандайдир тасодифий аломатлар — йиқилмай қаққайиб турган девор ёки ерда ётган кўча номи ёзиғлиқ тунукалар воситасида бу ерда кўчалар бўлганлигини пайқардик.

Шимолий дарвоза равоқларидан ўтибоқ яна вайронагарчиликларга дуч келиб, вужудимиз жамирлаб кетди. Ҳатто қўлимиздаги справочникка қараб, сақланиб қолган белги-асоратларни сидқидилдан кузатиб, бу қадимий, эҳтимол, қачонлардир чиндан ҳам жуда гўзал бўлган шаҳарнинг қиёфасини хаёлда қайта тиклаш мушкул, жуда мушкул эди. Улуғвор готика услубидаги ҳашаматли, қадимий, машҳур Хаупт-марк майдонида, кейинчалик вақтинча Адоль-Гитлерплац номини олган бу майдонда, фақат фаввора сақланиб қолган эди. Ун учинчи аср меъморлигидан қолган ноёб иншоот-довруқли Фрауенкирхе ҳозир бамисоли шамол илма-тешик қилиб юборган вағижимланиб кетган эски театр декорациясига ўхшарди.

Харобалар, харобалар, харобалар. Фақат Пехнау анҳори устида қурилган ва ҳозир икки харобазорни улаб турган Альтенбрюке номли букри кўприккина тасодифан бузилмай омон қолган. Қадимий ратушанинг фақат олдинги девори саҳна декорациясидек қийшайиб турибди. Олти юз йил муқаддам бугун судланаётган жинойтчиларнинг ота-боболари бичиб-тўқиган ирқий қонунларни қабул қилган эдилар. Тоғдек уйилиб ётган ғишт парчалари орасидан эски қалъага кўтарилар эканмиз, ғиштлар орасида аранг кўзга чалинадиган кўк лавҳадан, биз Бургештрасседан кетаётганимизни билдик. Бўзранг, баҳайбат қалъанинг ўзи қояда савлат тўкиб турибди. У ҳам дахлсиз қолмаган: деворлари дарз кетиб, минораси бир ёнга қийшайиб қолган.

— Иттифоқчилар сизларнинг бузилган шаҳарла-

рингиз учун қандай қасос олганлигини кўряписизларми? Бу сизларга ёқар дейман, — деди шофёр ва қўшимча қилди: — Ахир, душман жасадининг ҳиди ёқимли, дейдилар-ку.

Учаловимиз ҳам таажжубланиб унга қарадик.

Ёқимлими? Тўғри, биз менинг оғир жароҳатланган она шахрим Калининни ҳам, Сталинград харобаларини ҳам, Киевнинг кули кўкка созурилган кошоналарини ҳам, Минскнинг яланғоч тош-метин қовурға суякларини ҳам кўрганмиз. Уларнинг вайроналарини самолётдан Адольф Гитлер ҳам алоҳида бир лаззат билан томоша қилган эди. Лекин ваҳшийларча вайрон қилинган бу ажойиб немис шахрининг аянчли манзарасига қараб қувониш кимнинг хаёлига келарди дейсиз? Борди-ю, агар қурол фабрикалари хўжайинларининг ва машъала кўтарганлар сафининг олдида борганларнинг уйлари кунпаякун этилган бўлса, бу бошқа гап эди. Бироқ такроран айтаманки, зодагонларнинг ҳовли-жойлари уларнинг қурол заводлари каби бусбутун эди. Бу ерда тарқалган мишмишларга кўра, гўё ана шу заводларга тегишли акцияларнинг катта қисми америкалик концернларнинг қўлида эмиш.

— Янкилар, албатта, бундай қилмасликлари ҳам мумкин эди, — деди шошилиб шофёр, у, афтидан, бизнинг кайфиятимиздаги ўзгаришларни пайқаган эди ва менга эгилиб, секин қўшиб қўйди: — Умуман олганда, америкаликлар — маданийлашган ёввойилар.

Уруш сабоқлари мени унча-мунчага ўргатган эди. Бу шивирлаб айтилган сўнгги иборани эшитиб, беихтиёр ҳушёр тортидим ва янги танишимга зеҳн солиб қарай бошладим. Биз немис кузатувчимиз қўлига бир неча пачка «честерфильд» тутқазиб, хайрлашдик. У хайратланиб, эгилиб-букилиб, бизнингча, «ташаккурларимни қабул қилгайсиз» маъносини англатадиган «данке», «филь данке», «данке шён» ва ҳатто, «херцликен данк» сўзларини турли тарзларда такрорлаб, қайта-қайта миннатдорчилик изҳор этди...

— Ортиқча саховат кўрсатиб юбордингиз, — панд берди менга шофёр. — Бу унчалик тўғри эмас. Унга бир пачкаси ҳам етарди. — Ва яна ярим шивирлаб, фақат менга эшиттириб, деди: — Янкилар ўлгудай хасис одамлар экан. Биласизми, уларнинг солдатлари немис қизчалари билан дилхушлик қилишиб, бор-йўғи бир

пой пайпоқ беради, холос. Иккинчисини эса қизалоқлар иккинчи куни ёки шу ернинг ўзида солдатнинг ўртоғи билан бўлганидан кейингина олади. Улар немисларга ҳиммат қиляпти деб бўлмайди.

Гўё ўзимни унинг оғзидан чиқаётган сўзларнинг маънисини тушунмаётган одамдай тутиб, сўрайман:

— Сиз, биласизми, партейленде қаерда? Анави стадионни айтяпман, Гитлер ўз намоишларини ўтказган жой бор-ку?

— О, албатта, яволь, яволь,— жонланиб қолди у.

Машина вайроналар орасидан чиқиб, икки ёнида зодагонларнинг ҳовли-жойлари қатор тушган кўчалар бўйлаб ғизиллаб боряпти, у ердан анча кенг далани ўраб олган баҳайбат трибуналарнинг оппоқ, бесўнақай шамойили кўзга ташланиб туради. Бир вақтлар мен самолёт билан қўнган Прагадаги машҳур Сокольск стадиони ҳам агар таққослаб кўрилса, бунинг олдида волейбол майдончасига ўхшаб қолади. Худди мана шу ерда бўлиб ўтган эди-да, Германиянинг турли тарафларидан келган ярим миллионга яқин фашистларнинг Гитлер бошчилигидаги телбаларча суронли йиғинлари!

Бу далани айланиб чиқишнинг ўзига ҳам озмунча вақт кетмайди. Улкан трибуналарнинг қоқ марказида оппоқ, тўрт бурчак минбар қад кериб турибди. Унда фашист телбаларнинг тўс-тўполонлари пайтида фюрер ва унинг ҳозир, судланувчиларнинг қора курсиларида ўтирган ҳамтовоқлари турардилар. Худди шу ерда фюрер томоқ йиртиб нутқлар сўзлаган, жумладан, Герман бургути ўзининг қудратли қанотини Европа устига ёйди ва тез орада, жуда тез орада Осиёни ҳам қанотлари остига олади, деб айюҳаннос солган эди. Ҳозир бургут трибунадан олиб ташланган, Гитлер ҳайқириқ солган жойда бақувват, баланд бўйли америкалик денгизчилар бир-бири билан ҳазил-ҳузул қилишиб, шўх-шодон кулишиб, хотира учун расмга тушмоқдалар. Очигини айтганда, бу ерда кўрадиган нарсанинг ўзи ҳам йўқ эди, шунинг учун биз шаҳар вайроналари оралаб орқага қайтамиз.

Йўлда, харобалар орасида мўъжиза рўй бериб, қандайдир денгизчилар, ихтирочилар, шоирларнинг ҳайкаллари сақланиб қолган эди. Бронза Ганс Сакс китоблар уюми орасида ўтириб, гўё бўлиб ўтган

ҳодисалардан таажжублангандай, қўлларини ёйиб турибди: мана шу қадимий шаҳарда бюргерларнинг талай авлоди пиво ичиб, карам билан сосиска тамадди қилиб, тер тўкиб ишлаб, инжил мутолаа этиб, осуда яшаб ўтдилар. Худди шу бюргерларнинг авлодлари эса, биз ҳозир кўзимиз билан кўрган партейлендни қурдилар ва шундан кейин нафақат яшил ойнали тор пивохоналарда, балки кенгликда ҳам ҳеч тап тортмасдан герман ҳаёти кўламларини бутун беш қитъа миқёсида кенгайтириш зарурлигини овоза қилиб, бақироқлик қилдилар, ўзларининг ушбу қарори билан келиша олмайдиган барча одамларга, қириб юборамиз, деб таҳдид солдилар. Мана шу алаҳсирашга ўхшаш хоҳишларга ярим миллионлик қутурган ваҳший оломон: «Зиг хайль!» ва «Гох!» — дея ўкириб аке садо берди.

Сўнг, замонавий махлуқларнинг галаси Европанинг тинч, осойишта яшаётган мамлакатлари устига ташланди. Уларнинг панцермашиналари зарбасига учраб, Европа мамлакатлари бирин-кетин қулай бошлади. Қон дарё бўлиб оқди. Бомбалар маданият ёдгорликлари устига чийиллаб ёғила бошлади. Шаҳарларга бостириб кириб, шу замонавий махлуқлар, ҳатто ўз маънавий салафлари Фридрих Барбароссанинг, — юксак метин қоя тепасида қўр тўкиб турган қалъа хўжайини, Нюрнбергга ҳукмрон бўлган бу кимсанинг тушига ҳам кирмаган босқинчилик ва талон-тороғ билан шуғулландилар.

Гитлер жаҳонга ҳукмронликни телбаларча ният қилиб, ўз кучини, енгилмас деб билган армиясини Совет Иттифоқига қарши ташлагунга қадар бу ерда худди шу ҳол ҳукм сурди. Бу ерда бошланган шамол бўронга айланди, жаҳолатпараст ирқий назария ватани, национал-социализм бешиги Нюрнберг энди фашизмнинг қабрига айланиш олдида турибди.

Ҳозирча эса, бронзага айланган Ганс Сакс ҳадсиз харобалар қуршовида қоғоз ўрамлари ва китобларга кўкрагигача кўмилиб қўлларини ёйиб ўтирибди, унинг бутун кўринишидан: «Ҳа, инжил бежиз каромат қилмаган, «нима эксанг шуни ўрасан», деяётганга ўхшарди.

Қачонлардир анча бадавлат бўлган бу шаҳарнинг одамлари шу кунларда чор-ночор кун кечиряпти. Ша-

ҳар марказида улар бомбадан сақланадиган жойларда, бункерларда, яшиқлар, тахталар, эшиклардан наридан-бери тикланган кулбаларда тиқилишиб яшашади. У ер-бу ерда, тош уюмлари орасида темир қувурлардан тутун бўралаётгани кўзга ташланиб қолади. Бир зум тўхтасанг, шу топдаёқ болаларга кўзинг тушади — озгин, кўзлари киртайган, бироқ тоза кийинишган, ювинишган, устларида астойдил ямаб-ясқалган камзулчалар. Улар учраган одамга қўлларини чўзмайдилар ва тиланчилик қилмайдилар. Бундан худо асрасин. Улар рўпарангизда жим, лол қотиб турадилар. Бироқ уларнинг кўзлари илтижо билан ёниб туради ва биз Сталинграддаги, Харьковдаги, Полтавадаги болаларни кўз ўнгимизга келтириб, уларга бисотимиздаги пфеннигларимизни оз-оздан тақсимлаб берамиз.

Шофёр яна тилга кирази:

— Сиз, руслар, жуда олижанобсизлар. Ҳатто биз туфайли бошларингизга қанча кулфат тушгандан кейин ҳам сизларни бундай қолда кўриш кишини ҳайратлантиради. Янкилар эса...

— Сиз, нима, америкаликларни шу қадар ёмон кўрасизми? — деб қатъий овозда ҳаммага эшиттириб унинг гапини бўламан. У қўрқа-писа менинг шерикларимга қарайди.

— Мен-а? Йўқ, нега энди? Мен фақат, улар сизлардан тамоман бошқача одамлар, демоқчи эдим.

Сезиб турибман, гарчи у машинамизни моҳирона ҳайдаса-да, бир нави русча гапириб ва илтифот билан ҳар гал машинадан тушаётганимизда эшикни очиш учун бажонидил югуриб келса-да, унга нисбатан беихтиёр ишончсизлик ва ҳатто адоват бош кўтара бошлади юрагимда. Бу адоват ҳисси Шимолий дарвозадан ўтиб, шаҳарнинг омон қолган қисмига чиққанимиздан кейин юз берган кичик бир воқеадан кейин янада кучайди. Бу ерда трамвай қатнапти, яккам-дуккам машиналар ўтиб турибди. Бир неча марта бесўнақай, қадимий нусха файтонларни ва ҳатто бир жуфт қирчанғи от қўшилган каретани учратдик. Қачонлардир сайёҳлар худди шундай экипажларга тушиб, эски шаҳарнинг турли тарафларига тарқалардилар. Энди эса немислар аллақандай махфий йўллар билан ишлаб чиқараётган бензин барибир камлиги

туфайли сайёҳларнинг бу экипажлари чинакамга автомобиллар ўрнини босяпти.

Мана шу соғ-саломат қолган райондаги афиша устунларидан бирида Момо Ҳаво либосида қандайдир рақсни ижро этаётган сочлари оппоқ, кўкраклари тирсиллаб турган қизлар тасвирланган плакатни кўриб қолдик. Тунги ишратхона! Адоқсиз кайфу сафолар мазкани! Фақат иттифоқчилар қўшинининг ҳарбий хизматчилари учун! Биз, ўша ерга матбуот вакиллариинг сафари уюштирилса ёмон бўлмас эди, деган маънода ўзаро бир-биримизга учирма гап қилган ҳам эдикки, бу суҳбатимизни эшитиб ва уни жиддий маънода тушуниб турган шофёр шу ондаёқ бизларни ўн гулидан бир гули очилмаган, жуда одамшаванда қизчалар билан таништириб қўйиши мумкинлигини ва буни мутлақо беғараз, фақат «шавкатли рус офицерларига ҳурмат-эҳтиром юзасидан» қилмоқчи эканлигини айтди. Унинг айтишича, айш-ишрат қимматга тушмайди, ва ҳисоб-китобни пул билан эмас, балки ҳатто, озик-овқатлар билан ҳам қилса бўлади.

— Жуда-а, жуда гўзал фрейлейнлар, шик модерн!

— Бу ҳожатбарорни қаердан топдингиз?— анча баланд овозда сўради Крушинский.

Мен жавоб беришга улгурмадим: пресс-кэмпга етиб келдик. Ҳамроҳларимни тушириб қолдириб, шофёрга мени Адлия саройига олиб боришни буюрдим. Кеча ёзиб қўйганим очеркни телеграфга беришим керак эди. Иккаламиз ёлғиз қолганда шофёр мендан ўз хизматининг ёққан-ёқмаганлигини сўради.

— Ҳа, сиз машинани ёмон ҳайдамайсиз.

Шу пайт у бирдан дилини ёриб қолди:

— Герр оберст, америкаликларни кўришга кўзим йўқ. Улар дағал, мактаб кўрмаган, қўпол одамлар. Биз европаликлар, уларни кўриб, кўнглимиз айниб кетяпти. Руслар, бу, энди тамомила бошқа гап. Сиз менга жуда ёқиб қолдингиз ва менинг сизга ёрдамим тегиб қолиши мумкин. Мен шаҳарни яхши биламан, бу ерда менинг дўстларим кўп, анча жиддий одамлар... Сизни улар билан таништириб қўйишим мумкин.

Буниси энди дард устига чипқон бўлди. Мен анча бетакаллуфлик билан унинг гапини бўлдим, аввал ҳам сўраганимни унутиб, қайтадан сўрадим:

— Сиз рус тилини қаердан бунчалик яхши биласиз?

— Мен ахир сизга айтган эдим-ку, Болтиқ бўйданман деб. Фольксдейч,— жавоб берди шофёр бир оз қизаринқираб.— У ерда анча-мунча ажойиб рус кишилари яшарди, мен улар билан дўст-биродар бўлиб қолгандим. Лекин, герр оберст тўғри тушунсинлар, мен Россияга қарши жанг қилган эмасман. Мен Тодт батальонида хизмат қилдим. Йўллар, истехкомлар, аэродромлар қурганмиз. Инжилга сиғиниб қасам ичаманки, сизнинг ватандошларингизга ўқ узганим йўқ.

Биз белгиланган жойга етиб келдик. Шофёр руль ёнидан сакраб тушди-да, машинани айланиб ўтиб, эшикни очди.

— Эртага қачон ва қаерга машинани олиб келай?

— Бир ойда қанча хизмат ҳақи олмоқчисиз?

— Бу ерда икки юз марка тўлашади,— жавоб берди у ақлга сиғмайдиган рақамни айтиб.

— Мана сизга ўн беш марка, бугунги хизматингиз учун. Машинани гаражга олиб бориб қўйинг, кейин бўшсиз.

— Варум?— сўради у немисчалаб.

— Ауфвидерзеен,— жавоб қилдим мен. Кейин эса таржимон, биз ҳаммамиз солдатча деб чақирадиган кичик лейтенант кийимидаги жажжигина қиз Майяни топиб, автохўжаликни бошқараётган америкалик капитанни телефонда улаб беришни илтимос қилдим.

— Капитан телефонда,— кўп ўтмай деди у.— Юборилган шофёр маъқул бўлдим-йўқми, машинани билладими, деб сўраяпти.

— Жавоб қилинг. Фақат, илтимос, аниқ таржима қилиб унга етказинг. Юборган шофёри машинани яхши билади-ю, лекин одамларни билмас экан.— Таржимон ажабланиб менга қаради.— Ҳа, ҳа, худди шундай деб таржима қилинг. Айтинг капитанга, у дарҳақиқат, яхши шофёр, лекин ниҳоятда нўноқ артист. Сиз мени тўғри тушуна олдингизми... Яна шуни айтингки, мен капитанга кўрсатган ёрдами учун миннатдорчилик билдираман ва бошқа гал у кимсанинг хизматидан фойдаланмаслигини унга маслаҳат бераман.

— Капитан машинангизни ҳайдайдиган одам борми, деб сўраяпти.

— Айтинг, мен ҳозирча яёв юриб тураман. Дарвоқе, у билан назокатни гоят ўрнига қўйиб хайрлашинг. Қиз трубкани илди.

— Биласизми, сезишимча, капитан жуда хафа бўлди.

— Нимасини айтасиз! Менинг ўзим ҳам хафаман.

Шундай қилиб, ҳурматли машинали мухбирлар доирасидан ажралиб чиқдим ва яна уруш кунларида ҳазиллашиб таърифлашадиган, пиёда мухбир бўлдим-қолдим.

158-НОМЕРЛИ ХОНА

Инсон ҳамма нарсага кўникади, дейишади. Биз ҳам бесўнақай ва айрони ачимас суд машинаси ҳар куни тайёрлаб бераётган ваҳимали материаллар оқимига аста-секин кўникаиб қолдик. Ҳаво очиқ кунлари бирдан баҳор нафаси анқиб қолгандай туюлади, мен бехтиёр бизнинг Тверь кўкламани эслаб, ҳаяжонланиб кетаман. Тверда Бавариядагига қараганда баҳор, гарчи бир оз кечроқ бошланса-да, бироқ нафосати асло уникидан қолишмайди ва киши қалбини бениҳоя яйратади. Мана шундай кунларда жонга тегиб кетган бу залда ўтириш нақадар оғир. Сунъий ёруғлик дастидан баъзи биродарларимизнинг кўзи оғрий бошлади ва айрим судьялар, биз мухбирлар ва судланувчиларнинг ўзлари ҳам қора кўзойнақлар тақиб олдик. Яширишнинг нима ҳожати бор — суд мажлислари пайтида мухбирлар ложасида одам зоти сийраклашиб қолади, бироқ барда туртинмасдан юриб бўлмайди.

Мана шу ерда бугун, кутилмаганда, эски танишимни учратиб қолдим. У билан дастлаб Прагада, прагалик исёнчилар кўприк учун жанг олиб бораётган, совет танклари эса Чехословакия пойтахтининг бўсағаларига яқинлашай деб қолган нотинч соатларда кўришган эдим. Москвада ғалаба салюти берилгандан кейинги, Улуғ Ватан урушининг энг сўнгги жанглари ҳақида охириги мақолани ёзиш орзусида мен маршал И. С. Коневдан самолёт сўрадим. Бу самолётни тажрибали учувчи бошқаришини илтимос қилдим, чунки исёнчиларга кўмаклашишга ошиқаётган танк колонналарини қувиб ўтиб, шаҳарга яқинроқ жойга қўнишимиз лозим эди, мен Лелюшенко ва Рибалко армия-

лари илк танкларнинг қандай кутиб олиниши манзараларини тасвирлаб кўрсатмоқчи эдим. Маршал-қўмондон биз мухбирларнинг интилишларини комиссарлик қалби билан астойдил тушуна оларди. Самолётни олиб ва ҳали тонг отмасдан биз Дрездендан жанубга, Прагага қараб парвоз қилдик. Мен бу саёҳатнинг тафсилотларини баён қилиб ўтирмайман. Биз Праганинг Сокольск стадионига эсон-омон қўндик, исёнчилар бизни шаҳар марказига олиб бордилар ва мен худди шу ерда, ёнаётган ратушанинг харобалари ёнида, бугун Адлия саройида учратган кишим билан биринчи марта юз кўришган эдим.

Эсэсчилар Староместское Наместьени ўраб турган уйларнинг чордоғига пулемётларини ўрнатиб, жойлашиб олган эдилар. Улар ёнғинни ўчиришга имкон бермасди ва ҳар гал, исёнчилардан биронтаси майдонда кўриниб қолса, асфальтни чийиллаётган ўқлар илматешик қиларди. Мен сизга ҳикоя қилаётган қумранг комбинезонли, беретига уч хил рангдаги миллий лента тақиб олган кимса эса харобалар ичида ўрнашиб, телескоп объективининг йўғон трубасига уланган аппарати билан эсэсчиларни суратга тушириб қолишга уринарди. Пулемёт тарилласа — бошини олиб қочарди. Тинса — трубаси билан яна чордоқни нишонга оларди.

Учувчи билан мен уни чақирдик. У бурилиб қаради ва совет формасидаги икки офицерга кўзи тушибоқ, биз томонга югурди. Бироқ қўлини узатишдан олдин рўпарамизга чўкка тушиб, бир неча марта суратга олди, сўнг ўзини таништирди:

— Карел Гаек. Фоторепортёр.

— Ҳамда исёнчи?

— Ҳа, исёнчи, лекин даставвал фоторепортёрман...

У билан шу тариқа танишган эдик. Совет танклари шаҳарга кириб, яқинлашаётган немис дивизиялари йўлини пўлат қалқон бўлиб тўсиб, уни асраб қолгандан кейин эса у бизни уйига меҳмондорчиликка таклиф қилди. Музыкали комедия артисткаси бўлмиш хотини билан таништирди, бизга ўз альбомларини кўрсатди, у таниқли анималист-сураткаш экан. Унинг олган суратлари кўпгина мамлакатларда ҳам машҳур эди.

Мен пресс-бар пештахтаси олдида худди ана шу

одамни кўриб қолдим. Кофе буюрдик ва хотираларимизни ўзаро баҳам кўра бошладик. У ўша-ўша жонсарак, тиниб-тинчимас Карел эди — бесўнақай, оқкўнгил, шўх-шодон, европанусха тор ҳарбий кийимда сиқилиб турган ўсмирга ўхшарди. У одатдагидай режалар, ниятлар билан тўлиб-тошиб яшар, қилган ишидан беҳад қувонар, мўлжалланган режасини рўёбга чиқаролганлиги билан гурурланарди. У Нюрнберг процессидан альбом тайёрламоқчи, унда айбдорларнинг ўтмиши ва ҳозирги аҳволини, судни, жиноят манзараларини ифодаламоқчи эди.

— Сен ҳозир келдингми, дейман? Сизларнинг одамларингиз билан ёнма-ён ўтирибмиз, Висенто Нечас, Ян Дрдалар билан аллақачон танишиб олдик.

— Йўқ, мен процесс бошланганидан бери шу ердман. Ойна ортида, айбдорлар скамейкасининг рўпасидаман, қулай дақиқани пойлаб, уларга объективни тўғрилаб ўтираман. Бу ёввойи ҳайвонни суратга олишдан ҳам қизиқроқ. Хоҳласанг, кўрсатаман нималар олганимни.

У қаёққадир кетди юмшоқ жилмайиб, бир папкани келтирди, репортёрларга хос бетакаллуфлик билан дераза олдида турган қандайдир инглизларни ҳайдади-да, унинг раҳига суратларини дарҳол ёйди. Мен уларда ғоят таъсирчан ифодаланган тарих лаҳзаларини кўриб, ҳайратга тушдим. Байроқлар билан безанган Нюрнберг кўчаси. Ундан штандарт ва байроқ кўтарган штурмовикларнинг чексиз сафлари ўтмоқда, тротуарларда эса шоду хуррам оломон Ганс Сакс ҳайкалини қуршаб олиб, телбаларча сурон кўтармоқда. Уша нуқтадан туриб олинган бошқа суратда эса, тагин ўша кўча, фақат тош уюмларига айланган, энг тўрда эса биз яқинда қандай ҳолатда кўрган бўлсак, худди шу тариқа, харобалар ўртасида Ганс Сакс ҳайкали турибди. Бошқа расмда қўл аравага қўшилган бир гуруҳ одамлар унга аллақандай қақир-қуқурларни ортиб, олиб кетмоқдалар.

Партейленде стадиони. Стадион ҳаммаси бир хил оқ кофта ва қора юбка кийиб, зебу зийнатлар билан ясанишган, дуркунгина кумушранг қизлар билан тўлиб-тошган эди. Ана, улар нацистлар табриги усулида қўлларини олдинга силтаб, нималарнидир деб хитоб қилмоқдалар. Қўллар ўрмони, ғайритабиий хи-

тобларнинг кучидан рангида ранг қолмаган одамларнинг сафи. Узоқда оппоқ тўрт бурчак кўтарма минбарда Гитлернинг митти вужуди кўзга ташланади. Яна ўша нуқтадан туриб олинган сурат. Партейленде. Улкан трибуналар ҳувиллаб ётибди. Дала бўйлаб ёлғиз оч бир кучукча югуриб боряпти, суратнинг олдинги планида эса Америка сержанти кийимидаги негр оғушига сингиб кетган бақалоқ, кумуш сочли бир қизни қучоқлаб турибди.

Мана, Геринг ва Гесс, нацистларнинг намойишларда киядиган костюмларини кийишган, кўкраги орденлар билан лиқ тўла навбатдаги тантанада ўтиришибди. Улар ҳозир ҳам айбдорларнинг қора курсисидан ёнма-ён ўрин олишган... Орденлар лентасини елкасидан ошириб таққан, фракдаги Риббентроп, у мийигида кулганча дипломатлар қабулида бир қадаҳ шампань виноси кўтаряпти. Энди турмада эса, у котелок қопқоғида бўтқа емоқда. Денгизга чўкаётган Англия броненосеци, уни немисларнинг сув ости кемаси шикастлаган, юзлаб одамлар бортдан ўзини денгизга отмоқда. Аллақандай ҳарбий асирлар вагонлардан белгиланган жойга етиб бормай, йўлдаёқ ҳаётдан кўз юмганларни чангаklar билан тортиб туширмоқда. Печларнинг жаҳаннамдек оғизларида куйдиришга мўлжалланган жасадларнинг тоғ-тоғ уюми.

Айниқса, тагин икки суратни бир-бирига қиёслаб кўринг: бирида — Гитлер ҳукумати фюрер бошчилигида қандайдир партейтагнинг президиумида — биринчи қаторда Фрик, Риббентроп, Геринг, Гитлер, Розенберг, Гесс, орқада эса илжайишиб — Функ, Франк, Ширах, Кейтель, Редер, Штрейхерлар туришибди; бу суратга ёнма-ён яна сурат — яна ўша тартибда ўша башаралар айбдорлар қора курсисида. Бамисоли тарих ғилдирагининг ҳаракатини кўрасан: яқин ўтмишдан бу ғилдираклар бугунга айланиб келаётир; бундай муқояса суратларда акс этган ҳодисаларга алоҳида теранлик бағишлайди.

Яна қандай фотопортретлар денг! Гаек ўзига зарур нусхани шундай бир дақиқада, шундай бир руҳий талвасада тутиб олганки, суратларида уларнинг чинакам ички башараси яққол «манаман» деб туради.... Мана, Штрейхер — қашқирдай тишларини иржайтириб турибди. Қачонлардир Жуков ишлаган расмларни

кўрганим учун ва ҳозир Гаек суратларининг тўпини кўздан кечириб, улар нишонга олган натураларнинг асл моҳиятини англаб етдим.

— Офарин! Таъбингга мувофиқ инсоний ифодани илғаб олиш учун сен қанча вақт пойлашингга тўғри келади?

— Гоҳида бутун бир мажлис мобайнида кутаман. Қанча плёнкалар беҳуда кетади,— хотиржам жавоб беради Гаек, суратлари менда қолдирган таассуротдан мамнун ҳолда.

— Шунча кўпми?

— Итларни суратга олаётганимда бундан ҳам кўпроқ куч ва плёнка сарфлайман.

— Ўтмишининг кишини лол қолдирадиган бу суратларини қаердан топдинг?

— О, бу менинг касби корим сири-ку,— деди у ва кулди.— Менинг фирмамнинг сири. Лекин мен сен билан шундай жойда ва шундай пайтда танишдимки, сендан мен ҳеч қандай сирни хуфия тутмайман, бунинг устига, сен сураткаш эмассан, бинобарин, рақобат ҳам қилмайсан. Генрих Гофман деган ном қулоғингга чалинганми?

— Йўқ, эшитмаганман.

— Гофман Гитлернинг ўз лейбфотографи эди. У шу ерда, худди шу бинонинг 158-хонасида яшайди. Герр Гофман ҳозир фотоҳужжатлар бўйича экспертлик қиляпти. О, гоят қизиқ одам у. Сени у билан таништириб қўяман.

— Қандай қилиб тушиб қолди бу ерга у лейбфотограф?

— Ҳозир айтиб бераман.

Сўнгра у менга шундай тарихни айтиб бердики, агар Гаекнинг ўзи орага тушиб, ўша, сирли 158-хонага кирмаганимда ҳамда бу, деярли саргузашт тарихининг бош қаҳрамони билан шахсан танишмаганимда, худо ҳаққи, унинг гапларига ишонмаган бўлардим.

Генрих Гофман анча эпчил сураткаш бўлиб, яланғоч қизларнинг суратларини тушириб ва бу суратларни махфий йўллар билан тарқатиб, тирикчилигини ўтказиб юраркан. Кейин у ўз фаолият доирасини кенгайтириб, шарму ҳаёсиз суратлар солинган откриткаларни тарқата бошлабди. Бу откриткалар учун иккинчи даражали тунги кабареларнинг раққосалари ва

раққослари нусха вазифасини ўтабди. Ана шундай нусхалардан бири аллақандай Ева Браун деган хоним экан. У Гофманнинг иш ҳужрасига қачондир бир кириб ўтиб, ўшандан буён унинг муқим ходимаси бўлиб қолибди.

Тақдирнинг тақозоси билан бу қиз тушган суратлардан бири Гитлернинг назарига чалиниб қолибди. У қизга аллақандай савол берибди. Қиз унга ўктам ва ақлли жавоб қайтарибди. Учинчи рейхнинг қудратли фюрери билан нусхакаш қиз ўртасидаги иноқлик шу тариқа бошланибди. У Гитлернинг яқин танишларидан бирига айланибди.

Фаросатли қиз ўзининг собиқ хўжайини қўлида бир вақтлар тушган суратларининг негativi қолганлигини биларди. Бу унинг ўзи учун ҳам, қолаверса, қудратли ҳомийси ва унинг халқаро миқёсдаги обрўйи учун ҳам хатарли эди. Мамлакатда аввал бир гал Геринг худди шундай далилларга асосланиб, ўз рақиб — фюрернинг алоҳида ҳурмати қозонган ва ҳарбий министр курсида ўтирган кекса фельдмаршал Бломбергнинг таъзирини берганлиги кенг оммага маълум эди. Учинчи шахс орқали Геринг қарияни суюқ-оёқ Эрика Грюн деган қиз билан таништириб қўяди ва қариб қуйилмаган маршал бу қизга уйланайми ё йўқми, деб Герингга маслаҳат солади. Геринг унга уйланишни маслаҳат беради ва ҳатто ўзи вакил оталик қилади. Тўй тўкиң-сочинлик билан ўтади, унга лутфан Гитлернинг ўзи қатнашади. Эртаси куни эса, Грюннинг қандайдир йигит билан беҳаё ҳолатларда тушган алвон хил суратлари яна учинчи кимса қўли билан — французларнинг олди-қочди гапларга ишқибоз газеталарига узатилади. Можаро бошланиб кетади. Фельдмаршал Бломберг ўз вазифасидан четлаштирилади. Ҳарбий министрлик курсиси бўшайди.

Бу ғалваларнинг бари Берлинда қанча шовқин-суронга сабаб бўлади. Ева Браун буларни биларди. Албатта, Гофманни бир ёқли қилиш унинг учун ҳеч гап эмасди. Ўша кезларда Германияда ими-жимиди йўқолиб кетаётган одамлар озмунчамиди. Бироқ у собиқ хўжайинининг узоқни кўра оладиган киши эканлигини ва ўзининг энг яхши негативларини чет элларда, қайлардадир сақлашини ҳам биларди. Яна шуниям билардики, агар Гофман қамоққа олинса, гестапода бар-

часини айтиб беради, доғули ва бахил Гиммлер бўлса қай замонлардан бери унинг изига тушиб юрибди. Табиатан фаҳм-фаросатли қиз, учинчи, оқибат-натижада энг тўғри йўлни танлади.

Еванинг кўмагида унинг «устози» Генрих Гофман Гитлернинг лейбфотографи бўлиб олди ва катта обрў топди. У профессор ва доктор унвонларига эга бўлди. Уни фашистлар партиясининг олтин нишони билан мукофотладилар. Зотан у, бугунги кунда берган гувоҳликларига кўра, ҳеч қачон бу партиясининг аъзоси бўлмаган. Бу гапига, афтидан, ишонса бўларди. Генрих Гофман улкан нашриёт ташкил этиб, уни мутлақ Гитлернинг ва унинг доирасидаги казо-казоларнинг портретларини тайёрлаш, шунингдек, ҳукумат альбомлари ва дастуриламал ҳужжатларни чоп этиш муассасасига айлантирди. Нашриёт миллионлаб даромад қила бошлади. Ева билан ош-қатиқ бўлган йигит бу ёғлиқ бўғирсоқдан ўз тишламани слиш пайига тушган эди, лекин бир куни ном-нишонсиз йўқолди. Ева Германиянинг «биринчи шахси» билан ошкора бирга яшай бошлади.

Шундай қилиб, биз сирли 158-хонага йўл олдик. Бизни кекса, пакана, кийик шохидан ясалган тугмалар қадалган ва дуб япроқларининг суратлари солинган яшил ёқали кулранг камзул кийган немис қарши олди. Унинг юзлари тўла, бўйни ҳўкизникидай йўғон ва қат-қат, кўринишидан плакатларда чизилган пивони тарғиб-ташвиқ қилаётган баварияликнинг худди ўзи эди. Бошидаги кумушранг мовут ҳам, қалин ва тиржайган лаблари ҳам, чўчқаникидек кичик, ҳушёр ва айёр кўзлари ҳам унинг асл бавариялик эканлигидан далолат бериб турарди.

У ўзини тутиб олган одам эди. Бизга ўзининг исми шарифига доктор унвонини қўшиб, кибру ҳаво билан таништирди, кейин вақти зиқлигини, герр судья совет қораловчилари томонидан тавсия қилинган бир боғлам суратни унга экспертизага жўнатганлигини айтди. Шу боисдан, «герр оберстга», бор-йўғи, бир неча дақиқа фурсат ажрата олармиш, холос. Ўз коллекциялари билан бизни у кейин таништирадиган бўлди, ҳозирча эса, мана бу суратларни кўрсатиши мумкин, суратлар чет элликларни, айниқса, америкаликларни қаттиқ қизиқтириб қўйибди. Улар бу суратлар учун катта пул

тўлашармиш. Комплектлаб буюртма қилинса, ишлаб беришга бажонидил рози бўлармиш.

У столга Гитлернинг турмушини акс эттирган суратларнинг бутун бир дастасини ирғитди. Шундай қатъият билан ирғитдики, у, эҳтимол, чакана харидорлар олдига ҳам энг янги беҳаё суратлар дастасини шу тариқа ирғитган бўлса, ажаб эмас. Мана, Гитлер ва Ева тоғдаги уй равонида, афтидан, Бертехсгаденда бўлса керак... Гулларни ҳидлашмоқда... Итларни эркалатишяпти... Яна улар, овчиларнинг камзуллари ва қур патлари қистирилган шляпалар кийишган... Гитлер ва аллақандай генераллар ўша уй равонида ва Ева оддийгина фартук кийиб, уларни чой билан сийламоқда. Яна Ева кўл бўйида чўмиладиган кийимда. Қизиги шуки, уларда бу оилавий суратларнинг барчасида Гитлер бирон дақиқа бўлсин, ўз ҳолича, табиий турмаган, муқаррар ўзини бирон ясама ҳолатда кўрсатган, ниманидир ифодалаган. Афтидан, у ҳеч қачон ўз ҳолича яшамаган бўлса керак. У нуқул ўйнарди, фақат қандайдир бир ролда эмас, балки ғоят кўп ролларда ўйнарди.

— Мана бу бахтсиз Еванинг портрети.

Ҳар қалай, анча бежирим эди, қадди-қомати келишган, спортчилардай вужуди таранг, бироқ юзи дағалроқ ва истараси совуқ эди. «Небелунглар»даги Брунгильднинг қишлоқи ижрочиларига ўхшарди.

— Қаранг, қандай жувон эди-я, фрейлен Ева, — такрорлайди Гофман.

— Мен уни кўрганман, — деб жавоб бердим иложи борича ўзимни лоқайд тутиб.

— Қачон? Қаерда? Бу мумкинмас-ку, ахир? Герр-оберст ҳазиллашяптилар шекилли?

Уни етарлича куттириб, сўнг хотиржам жавоб берман:

— Рейхсканцелярияни олаётган кунимизда, бункер ёнида снаряд ҳосил қилган хандақда.

Адолат юзасидан шуни қўшимча қилишим мумкин эдики, гарчи учинчи рейх қудратли фюрернинг васиятига кўра ўзининг ва ёш келинчак хотиннинг жасадини куйдириб ташлаш учун бензин етмай қолган бўлса-да, бироқ уларнинг иккаласи ҳам шу қадар куйиб, қорайиб кетган эдики, чехраларидан биронта аломатни ҳам таниб олиш қийин эди. Аммо мен бу

тафсилотлар хусусида оғиз очмай қўя қолдим. Чунки мазкур жасадлар топилганлиги расмий равишда умуман эълон қилинмади.

Хуллас, фашистларнинг диктаторлари ва уларнинг маъшуқаларининг қисмати шу тариқа хотима топиши керак эди. Бинобарин, Гитлернинг ўз-ўзига суиқасдидан бир оз олдинроқ италян дучесининг бақалоқ вужудини ва унинг маҳбубаси бўлмиш хонимнинг, партизанлар қатл этишган актриса Клара Петаченинг жасадини Милан шаҳрининг майдонларидан биридаги бензоколонкада оломон кўзи ўнгида оёғини осмондан қилиб, осишган эди. Лекин бу тўғрида ҳам ўз-ўзидан равшанки, Гофманга лом-мим демадим. Ахир, уни мен тарбияламайман-ку! Мен айтган гапни эшитиб, чамамда Гофман, табиий, бир ғуссали оҳангда деди:

— Бечора Ева. У барибир ёмон қиз эмасди, диди ҳам жойида эди. Ўзи дурустгина сурат ҳам тушира биларди.— Сўнг балким менинг синфий маслагимни эътиборга олиб, қўшиб қўйди:— Ўзиям оддий ишчининг қизи эди. Отаси Браун ҳозир ҳам машинасозлик заводида ишлайди. Сиз, балким ишонмаётгандирсиз, мана кўринг.

У, «Старз энд Страйпс» номли Америка солдатлари газетасидан қирқиб олинган бўлагини менга узатди. Газета номи бизнинг тилимизда «Юлдузлар ва полосалар» маъносини англатади. Америка байроғининг юлдузлари ва полосалари. Газетада, чиндан ҳам қария Браун билан қилинган қизиқарли суҳбат босилган эди. Гофман, чолнинг иккала қизи ҳам яхши, камсуқум, фидойи ва меҳнаткаш қизлар бўлиб ўсганлиги тўғрисида ҳикоя қила кетди. Шунақаям бахти қаролик бўладими, ахир улардан биттасининг Гитлердай телбага ишқи тушиб қолса-я. Ундан кейин эса, иккинчиси ҳам СС генералига турмушга чиқди-кетди. Униям ҳозир қамаб қўйишган. Мана энди эса, Браун, қариган чоғида якка-ёлғиз. Чинакам меҳнаткаш учун муносиб қисмат шуми ахир?..

Унинг столига ширинкомамизни — «Оқ от» номли вискининг бир шишасини ва анча тош босадиган чўчқа гўшти банкасини қолдириб, жўнадик. Санъатшунослик фанлари доктори ва профессор суратларнинг негативларини кавлаштиришга тушиб кетди ва ўзини ҳеч нарсани пайқамаганга солди.

Мен Америка Бош Ҷораловчиси, судья Жексон ўзининг биринчи нутқини бошлаш туриб, берган ваъдасини дафтарга аллақачон туширган эдим. У бундай деган эди:

— Биз инсониятга қарши қилинган жиноятларнинг далилларини намойиш этишга киришамиз... Жаноблар, сизларни огоҳлантираман. Бу далиллар шундайки, сизларнинг уйқунгизни қочириб юборади.

Эътироф этаман, бу сўзларни эшитишиб, совет журналистлари бир-бирларига қараб олдилар: Бабий Ярни, Треблинкни, Майданекни, Освенцимни ўз кўзлари билан кўрган одамларни яна нима билан ҳайратга солиш мумкин? Лекин судья Жексон ҳақ гапни айтди. Одамларни йўқотиш фашистлар рейхида катта, кенг ривож топган, пухта режалаштирилган ва уюштирилган индустрия эди. Бизлар қўрқинчли далил-исботларга аллақачон кўникиб, тобланиб, дийдамиз қотиб қолган эканмиз шекилли, бу фактлар уйқумизга, ҳатто иштаҳамизга ҳам ҳеч бир таъсир кўрсатолмасди.

Минбарга Бош Совет Ҷораловчисининг ёрдамчиси Лев Николаевич Смирнов чиққанда эса биз унисидан ҳам, бунисидан ҳам, унча-мунча эмас, балки тўлатўкис ажралдик. Етук маълумотли юрист, аъло даражада нотик, нутқлари судьяларнинг фақат қалбига эмас, балки онгига ҳам етиб борадиган қудратга эга бу инсон жиноятлар ҳақида гапириб, уларни далил-исботлар билан шундай асосладики, унинг нутқи ҳатто айбдорлар курсисида ўтирганлар ўртасида ҳам ихтилоф келиб чиқишига сабаб бўлди. Улар ўзаро бир-бирлари билан баҳслашиб кетдилар. Шахт эса ҳушидан кетди ва уни тинчлантирадиган дорилар ичириш учун олиб кетишди.

Йўқ, бу саҳналар асло унутилмаслиги керак ва мен уни батафсил тасвирлаб кўрсатмоқчиман, чунки кейинроқ орадан замонлар ўтгач, ақлли мавжудотлар яшайтган планета — курраи заминда қачонлардир шундай кори ҳоллар юз берганлигини айтиб ишонтириш ҳам қийин бўлади одамларни.

Совет Ҷораловчисининг бўлажак нутқи ҳақида бугунги мажлис бошланиши арафасида ҳаммага ха-

бар қилинган эди. Шунинг учун бу кунларда одамлар кам бўладиган матбуот ложаси бугун мухбирлар билан тирбанд эди. Залга кириб, ҳайрон бўлдик: ўртага стендлар қўйилган, столларда эса оқ сурплар билан усти ёпиғлиқ йирик-йирик нарсалар турар эди. Қораловчининг минбарида ҳам усти сочиқ билан ёпилган алланарса турар, ассистентнинг столида эса ўрта аср инкунабулларини эслатадиган, муқоваси теридан ишланган қалин китоблар ётарди.

Лев Николаевич Смирнов нутқини давом эттира туриб, ўз нутқи давомида нацистларнинг лагерларидан бирида ўлдирилган одамларнинг сонини тилга олар экан, ана шу серҳашам муқовали китобни кўрсатди. Йўқ, у бирон Рейн қасри эгасининг оилавий альбоми ёки совриндор пойгачи отларнинг суратлари ҳам эмасди. Бу — газ билан заҳарлаб ёки отиб ўлдирилган турли миллатларга мансуб одамларнинг сон-саноқсиз рўйхати эди. Қораловчи бу ҳужжатлар китобини оҳиста қўлида кўтариб ва судьяларга мурожаат қилиб, деди:

— Бу бор-йўғи полиция генерал-майори Штруппнинг Варшава яҳудийлари квартали муваффақиятли тугатилганлиги ҳақида ўз бошлиқларига иш ҳисоботи. Унда фақат ўликларнинг исми қайд қилинган. Муҳтарам судья, бу китобни ашёвий далиллар қаторига қўшишимизни илтимос қиламан.

Шу пайт ҳамма беихтиёр айбдорлар курсида тошдай қотиб, кўзларига қора кўзойнакни тушириб ўтирган Полша генерал-губернатори Ганс Франкка қаради. Бу бераҳм ёвуз кимсанинг, эҳтимол, тарихда қолиш учунмикан, ўзининг қабиҳ ишлари ва шу билан боғлиқ фикрларини қайд этувчи кундалик дафтар тутиш одати бор эди. Кишини ўзининг сурбетларча моҳияти билан ҳайратда қолдирадиган бу қайднома дафтар ҳақида менга Совет Қораловчисининг бошқа бир ёрдамчиси — мамлакатимизда фақат юрист сифатидагина эмас, балки улкан публицист ва адиб сифатида ҳам танилган, «Терговчининг кундалик дафтари» номли машҳур китобнинг муаллифи Лев Романович Шейнин ҳам гапириб берган эди.

Фашистларнинг қабиҳ қалб дунёсини жамоатчилик кўз ўнгида ошкора очиб ташлайдиган ўнлаб қалин дафтарлар эндиликда қораловчилар қўли остида эди.

Мана, Л. Н. Смирнов Франкнинг қоғозга тушган фикрларидан бирини ўқиб эшиттиради: «Биз миллионлаб яҳудийларни очликдан ўлишга маҳкум қилган эканмиз, бунга шунчаки юзаки қаралмоғи керак». Франк ўз дафтаридан олинган ана шу кўчирма ўқиб эшиттирилганида, истеҳзо билан тиржайди. Бироқ ўлдирилганларнинг рўяхати битилган китоб судьялар столига оширилганда ва минбардан Варшава яҳудийлари кварталининг тугатилиши ҳақидаги фожиавий қисса кенг зал бўйлаб жаранглаб таралганда, Франк асабийлашиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ёнида ўтирган Розенберг унинг бу телбаларча хатти-ҳаракатидан нафратланиб, ошкора, тирсаги билан туртди.

Бу қўрқинчли китобнинг ҳар бир саҳифаси, ҳар бир сатри дунёга «национал-социализм» деган тушунчанинг тагида яшириниб ётган мудҳиш маънони яққол ҳикоя қилиб беради.

Процессда Америка Қораловчиси келтирган ҳужжатларда Германиянинг ўзида ва босиб олинган мамлакатларда одамларнинг оммавий қириб юборилиши, юзмиглаб одамлар бор бисотидан маҳрум этилиб, уйларида қайдаб чиқарилганлиги, қандай қилиб миллионлаб кишилар газ камераларида ва бўғиб ўлдириш учун махсус ускуналанган автомашиналарда ҳалок этилганлиги тўғрисида озмунча гапирилмаган эди. Лекин генерал-майор Штрупнинг ҳисоботида кўрсатилган нарсаларни биз ҳали эшитмаган эдик. 1943 йилнинг 23 апрелида СС рейхсфюрери Краковдаги СС фюрери орқали шундай фармон берган эди: «Варшава геттоси шафқатсизлик ва бераҳмлиқ билан тугатилсин».

Бошлиқларга бу амр-фармоннинг бажарилиши ҳақида доклад қила туриб, Штруп маълум қилади: «Мен яҳудийлар бекиниб олган бутун территорияни ўт қўйиб, ҳар бир бинони, ичида истиқомат қилаётган одамларни ташқарига чиқармасдан, ёндириб йўқотишга қарор қилдим».

Шундан кейин бу тадбирлар қандай амалга оширилганлиги, эсэсчилар ва уларга ёрдамга ташланган ҳарбий полициячилар ва сапёрлар қандай қилиб чиқиш эшикларини, пастки қаватларнинг деразаларини миҳлаб бекитиб ташлаганликлари ва ниҳоят, бинога

ўт қўйганликлари батафсил баён қилинади. Шаҳарнинг бошқа оилаларидан ҳайдаб олиб келиб тиқилганлар билан лиқ тўлиб кетган уйларда тириклай ёнаётган одамларнинг юракларни ларзага солувчи бақириқ-чақириқлари эшитилиб турарди. Улар, табиий равишда, олов чангалидан қутулиб қолишга ҳамда гулханнинг тили етиб бормаган юқори қаватларга интилардилар. Бироқ аланга уларни изма-из таъқиб қиларди. Асирлар деразалардан кўрпаларни, тўшакларни итқитишар, ўлимдан қутулиб қолиш учун уларнинг устига яна болаларнинг, чолларнинг тўшакларини отишар, ўзлари ойналардан сакрар, кимларнингдир оёғи синган, бошқалари тил тортмай ўларди. Фавқулодда соғ қолганлари болаларини олиб ёнгин оғушидан ўрмалаб чиқди дегунча фашистлар уларни аниқ нишонга оларди. Ҳисоботда бу тўғрида шундай деб ёзилганди: «Солдатлар ўз бурчларини оғишмасдан бажардилар ва уларни жон талвасаларига чек қўйиб ҳамда ортиқча азоблардан сақлаб қолиб, отиб ташлайвердилар».

Штрупп — гитлерчилар мактабида таҳсил кўрган ҳарбий амалдор — буларнинг барчасини ўз қўллари билан докладда баён қилган эди. Дафтарнинг қаеридадир охирида, бсшлиқлар барибир ўзларини муросасозликда ёки ношудликда айблашидан қўрқиб, у харобалар орасида бекинишга муваффақ бўлганларни исковуч итлар ёрдамида излаб топишганларини алоҳида таъкидлайди. У таъқиб этилаётганларнинг баъзи бирлари қувурларга ўрмалаб кириб олганликлари ва ўша ердан уларнинг дод-войлари ва бақириқлари эшитилиб турганлигини эътироф қилади. Ва тагин, яна фақат, «фойдасиз азоб-уқубатларга барҳам бериш мақсадида» химиклар взводини чақиртирган, улар люкларга газ шашкаларини ирғитишган, одамлар, ҳимоя йўлини қидириб, люклардан бамисоли ўз инидан бош кўтарган юмронқозиқлар каби ўрмалаб чиққанларида битта-битталаб отиб ташлашган. «Фақат бир кун мобайнида, — деб қиссасини давом эттиради Штрупп, — 183 та қувурнинг люкини очдик ва ичига шашка ирғитдик. Яҳудийлар буни заҳарли газ деб ўйлашиб, жон ҳолатда ташқарига ўрмалаб чиқа бошладилар. Шунингдек, сон-саноқсиз яҳудий, афсуски, уларнинг аниқ ҳисобини ололмадик, қувурлар систе-

масини портлатиш йўли билан йўқ қилинди. Сапёрлар бу ишда ўзларини жасур ҳамда моҳир кишилар сифатида кўрсата олдилар».

Бундан кейин Штрупп ўз докладыда, таъбир жоиз бўлса, лирик чекиниш қилиб, шафқатсиз операция қатнашчиларининг хатти-ҳаракатини таърифларкан, национал-социалистлар яратган ибратли немис зотининг қиёфасини чизади: «қаршилик кучайгани сайин, СС, полиция ва қуrollи кучларнинг одамлари тобора шафқатсизроқ ва аёвсизроқ бўлиб қолдилар... Улар ўз бурчларини чуқур ўзаро ҳамкорлик руҳида бажардилар ва шу жараёнда солдат матонатининг юксак намуналарини кўрсата билдилар... Улар зинҳор толиқмасдан эрта тонгдан то қора кечгача меҳнат қилдилар. Яҳудийларни қидирдилар ва топганларига асло раҳм-шафқат қилмадилар... Солдатлар ва офицерлар, полиция, айниқса, уларнинг фронтга бориб келганлари, ўз германча руҳларини худди шундай жанговарлик билан ва ажойиб тарзда намойиш қила олдилар».

Ана, фашист давлати гражданининг мужассам тимсоли. Бугун айбдорларнинг қора курсисидида ўтирганлар «ҳақиқий германияликларни», мана, қандай кишиларининг ибрат намунаси асосидида тарбиялаб етиштирмоқчи бўлган эдилар. Улар, ўз миллий бурчларини, мана, қанақасига англаб етишган ва ор-номус, жасорат, ҳарбий шон-шавкат тушунчаларининг маъзини нақадар ўзларига хос тарзда чаққан эдилар. Ана, улар нималар билан мақтанишган ва нималар учун одамларни мукофотлар эдилар.

— Биласизми, шу топда менинг миямга нима келди? — деди танаффусда менга Юрий Яновский, асабий ҳолатда бармоқларини қисирлатиб.— Агар улар ўлдирган, заҳарлаган, қийнаган одамларнинг қони ердан қайнаб-тошиб чиқса, улар мана шу қондан пайдо бўлган кўлда ғарқ бўлар эдилар.

Булар ҳаммаси, дарҳақиқат, қўрқинчли эди. Бироқ энг даҳшатлиси бизни олдинда кутиб турган экан. Зал ўртасидидаги стендлар юзи ҳали очилмаган. Ҳамон столда оқ сурп ёпиғлиқ йирик-йирик нарсалар оқариб турарди. Ниҳоят, мана, совет прокурори танаффусдан кейин бу нарсалардан бирининг устидан чойшабни тортди, зал эса аввал ноқулай бир сукунатда қолди, кейин қўрқув-ҳадик аралаш шивирлашлар

қулоққа чалинди. Столда, шиша қалпоқ остида, нафис мәрмәр меҳварга... одам калласи қўйилган. Ҳа, худди одам калласи, ғалати бир тарзда йирик муштум ҳажмида кичрайтирилган, узун сочлари орқасига силлиқ тараб қўйилган. Маълум бўлишича, бу калла ўзига хос безак ҳисобланиб, уларни қамоқ лагеридаги аллақандай шафқатсиз ҳунармандлар бекорчиликда тайёрлашар экан.

Эътиборли эркак ёки аёл меҳмоннинг кўзи ўнгиде маҳбусни аллақандай усулда бўйини кесиб ўлдиришар, бошини синиқ суяклар қолдигидан ва миядан тозалаб, қайта ишлашар ва буришиб-тиришган каллани яна тўлдиришиб, тасқара ҳайкалчалар ҳолига келтиришар экан.

Биз шиша қалпоқ остидаги бу каллага қараб туриб, эт-этимиз жимирлашиб кетди. Бизнинг тепамизда, меҳмонлар балконида аллақандай аёл даҳшатга тушиб, чинқириб юборди. Оёқлар дупури эшитилди: ҳушдан кетиб қолган аёлни ташқарига олиб чиқишмоқда эди. Шундан кейин эса Лев Николаевич Смирнов ўз нутқини давом эттирди. Энди у судга Кенигсбергдаги илмий-текшириш институтларидан бирининг ходими бўлмиш Зигмунд Мазур деган кимсанинг далилларини эшиттирди. Бу «олим» хотиржам, қуруқ ҳужжатлар тили билан институт лабораторияларидан гигант ўлим фабрикаси чиқиндилари — инсон гўшти, мойи, терисидан «саноат йўли билан оқилона фойдаланиш» муаммоси қандай ҳал этилганлиги хусусида сўзлай бошлади.

Прокурорнинг фармойиши билан деворлар ва столлардан оқ сурп қардаларни кўтаришди. Маълум бўлишича, деворга ҳақ хил босқичда ишлов берилган инсон терилари осиб қўйилган экан: ўликлардан шилиб олинган, гўшти сидириб тозаланган, ошланган, пардозаланган инсон терилари. Ва ниҳоят, бу терилардан тайёрланган буюмлар: аёлларнинг нафис туфлилари, сумкалари, портфеллар, бюварлар ва курткалар. Столларда эса ранг-баранг, чиройли ўрамларга жойланган ҳар хил — оддий рўзгорбон, болаларбон, техник эҳтиёжлар учун суюқ ва ироқи атир совунлар.

Прокурор мутлақ сукунат оғушида ўз нутқини давом эттирди. Айбдорлар асабийлашиб ўтирардилар. Риббентроп изтиробли қиёфада кўзларини олайтириб,

лабларини тишларди. Геринг, оғзини қийшайтириб, ўз ҳимоячисига хат кетидан хат узатарди. Штрейхернинг жазаваси тутиб, йўталаётганлигини ҳам, хохолаб кулаётганини ҳам билиб бўлмасди. Новча Шахтни тағин залдан олиб чиқиб кетишди: у ўзини яна ёмон ҳис қила бошлади. Унинг одатдаги ҳеч ўзгармас, бадқовоқ, итбашара турқи бўздай оқарган ва саросимада эди.

Қачонлардир Крушинский билан иккимиз мухбирлар орасида биринчилардан бўлиб у пайтлар немисчасига Аушвиц деб аталган Освенцимни бориб кўрган эдик. У ерга қўшинларимиз билан кетма-кет учиб келибоқ, дафъатан кўрганимиз ана шу баҳайбат ўлим фабрикаси бўлган эди. Бир омборда одамларнинг сочини кўрдик, улар хилларга ажратилган — уюм-уюм, той-той қилиб боғлаб, жўнатишга ҳозирлаб қўйилганди. Гарчи буларнинг бари хотирада ҳали эскирмай турган бўлса-да, ўлим фабрикаси чиқиндиларидан тайёрланган ва ҳозир процесда кўрсатилган буюмлар бизни титратиб юборди.

Менинг кўнглим айниб бўғзимга келди, сал бўлмаса ўрнимдан сапчиб туриб, залдан ташқарига отилиб чиқиб кетгудай эдим.

Ростини айтганда, бу кўрганларимизда янгилик бормиди ўзи? Ахир америкалик Қораловчи рейхсбанкнинг собиқ директори ва ҳарбий экономика вакили Вальтер Функ қўли билан битилган ҳужжатларни аллақачон бизга кўрсатган эди. Унинг буйруғига биноан тузилган махсус команда томонидан концентрацион лагерларда ўлган кишиларнинг оғзидан суғуриб олинган олтиндан ва платинадан қилинган тишлар, қопламалар ва сунъий жағларни қатъий рўйхатга олиш, йиғиш ва сақлаш тўғрисида ёзилганди уларда. Биз рейхсбанка «тушум» бўлган бундай металлларнинг сон-саноқсиз даражада эканлигини билардик. Булар ҳаммаси даҳшатли эди, бироқ, барибир, эшитса бўларди, бу ерда эса... Зигмунд Мазур хотиржам оҳангда ўз далилларини баён қиларди: «Жунсиз инсон терисини анча осон қайта ишлаш мумкин. Уларни қайта ишлаш пайтида, ҳайвон терисига қиёсланганда, бир қанча серхаражат жараёнлар амалга оширилмайди» ёки «қайнатилган масса совигандан кейин одатдаги, кенг оммага маълум бўлган идишларга қуйилади, шу

билан совун тайёр». Бу гапларни этинг жимирламасдан эшитишинг мумкин эмасди.

Мен умримда биринчи марта Кукриниксиларнинг учалови ҳам, қўллари қаламга бормасдан, очиқ папкалар устида миқ этмасдан ўтирганларини кўрдим.

— Буларнинг барчасидан кейин Дантенинг дўзахи шунчаки кўнгил очиш маскани бўлиб қолади,— шивирлайди кимнингдир қулоғига Юрий Корольков, бироқ залда шундай сукунат чўккан эдики, биз унинг шивирлашини, икки қатор орада ўтирган бўлсак ҳам эшитдик.

Мажлисдан ҳамма забун ҳолатда тарқалди.

— Оғайнилар, мен чиндан ҳам энди гўшт ея олмайман,— деди фургонга чиқа туриб Михаил Гус.

— Воқеаларнинг мантиқини ҳисобга оладиган бўлсак, сиз энди совун билан ҳам ювинмаслигингиз керак бўлади,— ғамгин ҳазил қилди Сергей Нариньяни.

Таржимонимиз Майя ўзини ёмон ҳис қила бошлади. Силкниб-титраб бораётган машинада кета туриб, у ўкраб-ўкраб йиғлар, лабларини тишлар ва унинг ёнида ўтирган машинистка қизлар дугоналарининг бурнига ўткир ҳидли алланарса солинган шишачани тутишарди.

Билмайман, қанча чўзилади, бироқ бугун ростакмига иштаҳамиз ва уйқумиз йўқолди.

ГЕРМАН ГЕРИНГ ҲАЁТИНИНГ КҮЛАМИ

Мен Халқаро Ҳарбий Трибуналнинг мажлислари бўлаётган Адлия саройи Нюрнберг харобалари орасида, мўъжиза рўй бериб, омон сақланиб қолган тош оролга ўхшашини аввал эслатган эдим. Унинг майдонига биронта ҳам бомба тушмаган, биронта снаряд унинг баҳайбат, қалъадай баланд деворларини тирнаб ҳам ўтмаган. Эсасчи асирлар саройни ўраб олган харобаларни тартибга келтириш учун ичида куймаланиб юришибди. Барчаси бесўнақай гавдали, роз кўринишли, қаҳр-ғазабли кимсалар, башараларининг ялтираши ва хўшпа семизлиги уларнинг америкаликлар асирлигида ёмон яшамаётганлигини кўрсатиб турарди. Улар ўзларининг қора кийимида саф тортиб ишга келишиб, икки уч жи-ай назорати остида вайроналар орасида ўрмалаб, тарқалиб кетадилар. Бу назорат ҳам, шунча-

ки, хўжакўрсинга. Негаки, америкалик солдатлар одатда узвукун бирон кунгай жойни топиб олишиб, гаплашиб ва резинкаларини чайнаб ўтиришаваради.

Ростини айтганда, бундай мурасасозлик бизнинг, бу қора либосли жангчиларнинг «жасоратлари» ҳақидаги қиссаларни ҳар куни эшитаётган кишиларнинг нафсониятига қаттиқ тегади, безовта қилади ва судьяларимиз худди шундай қўшничиликка қарши бир неча марта раддия билдиришганлигидан ҳам хабарим бор. Бироқ Нюрнбергги эгаллаб турган Американинг биринчи дивизияси қўмондонлиги такаллуф билан бу раддиялардан бош тортди. Уруш тугади, асирлар фақат асирлардир, бунинг устига, Женева конвенцияси ўртада турибди.

Бугун тенг пайтида эса, биз Адлия саройига келиб, ҳангу манг бўлиб қолдик: эсэсчилар ҳар кунги жойларида бугун кўринмасди, суд ҳовлисининг бурчакларида тўртта танк пушка стволларини яқин кўчаларнинг чорраҳаларига тўғрилаб, даҳшат солиб турарди. Икки дарвозанинг ён томонларига қум тўлдирилган халталарни бостиришиб, пистирмалар қилишган, уларнинг шинакларидан пулемётларнинг стволлари чиқиб турибди. Пистирмалар ғайригитлерчи давлатлар коалициясининг байроқлари пештоқларида осилиб турган бинонинг кириш жойларини деярли ўраб олган эди. Бино йўлакларининг бурчакларига ҳам халталар қўйиб, кичик-кичик дзотлар қилинган.

Нима гап ўзи? Нечук, бир кечадаёқ ҳаммаёқ бунчалик жанговар тусга кирмаса? Маълум бўлишича, эсэсчилар лагердан қочишибди, вайроналар орасида ғойиб бўлишибди, тоғларга чиқиб кетишибди ва айтишларича, бош ҳарбий жиноятчиларни озод қилиш учун қамоқхонага ҳужум тайёрлашмоқчи экан.

Мажлислар орасидаги танаффусларда мен яқин танишимга айланиб қолган суд коменданти, америкалик полковник Эндрюсни қидириб топдим. У изза бўлиб қолган, довдираб юрар, вақти ниҳоятда зиқ эди, бироқ суҳбатдан бош тортмади. Барча америкалик арбоблар сингари у журналистлар билан бажонидил гаплашарди.

— Нега суд бугун қуршовда қолган истехкомга ўхшайди?

— Бу интервьюми?

— Йўқ, шунчаки суҳбат. Бу ҳақда мен ёзмайман.

— Йўқ, нега энди? Ёзса ҳам бўлаверади. «Правда»га менинг шу сўзларимни ётказишингиз мумкин: «Маҳбусларимнинг қочиб кетишлари учун ҳеч бир имконият йўқ. Бугун биз кўрган тадбир фақат хўжа-кўрсинга қилинган».

— Қочиш учун, дарҳақиқат, ҳеч бир йўл топиша олмайди, деб тўла ишонасизми?

— Агар биз уларни қандай қаттиққўллик билан назорат қилаётганлигимизни билсангиз, шубҳасиз, менинг гапларимга қўшилган бўлардингиз.

— Хўш, уларни қандай назорат қиляпсизлар?

— Агар чиндан ҳам кўрмоқчи бўлсангиз,— у шимнинг чўнтагидан катта тилла соатини чиқариб қаради.— Агар жудаям кўргингиз келаётган бўлса, соат 12.00 да менинг ҳузуримга келинг. Ҳозир, кечирасиз, мен бандман... Эсэсчилар бошлаган бу можаро барибир кўнгилсиз иш бўлди.

Белгиланган пайтда полковник мени ва таржимон қизни қабул қилди. Эндрюс — баланд бўйли, йўғон белли, зиёлинамо киши, думалоқ ойнали пенсне тақиб олган. Латин америкаликларга хос қирдирилган мўйлови уни алланечук енгилтак кўрсатса-да, бироқ пенсне ойнаклари ортидан боқиб турган кўзлари ақлли, зийрак эди. У ҳафсала билан кийинган, қомати тик ва ҳатто ўз кабинетида ҳам бир ёнга сал қийшайтириб кийиб юрадиган локланган каскасини бошидан олмайди. Бундан қатъи назар, унинг кўриниши анча оддий, муомаласи ҳам шу тариқа эди.

— Қани, ўтиринг... Виски ичамизми? Ёки джинми? Балки вермут ичармиз?.. Марҳамат, сигаретдан олинг ёки сиз сигарани хўш кўрасизми?.. Мен сизнинг хизматингиздаман.

Кабинетнинг деворида турманинг плани осиглиқ турарди. Адлия саройини, бундай айтганда, одил суднинг бутун бошли комбинати деса бўлади. Бинони тўрт томондан кичик ҳовли ўраб олган. Турма унинг битта қанотида жойлашган. Турмадан бевосита мажлислар залига, юқорида айтганимдай, лаҳим йўл бор. Айбдорларни фақат ана шу лаҳим орқали суд залига олиб келишади.

— Бундай қурилиш ҳатто қочишга интилиш им-

мониятини ҳам чиппакка чиқаради, чунки лаҳимнинг икки томонида ҳам қатъий назорат ўрнатганмиз, лаҳимнинг ичидагиларини эса ташқаридан бемалол отиб ташлаш мумкин. Арзимаган тревога кўтарилса, бас, биз чиқиш жойларини бу ердан ва мана бу ердан дарҳол тўсиб қўямиз,— тушунтиради Эндрюс айтганларининг барчасини харитадан кўрсатиб.

— Хўш, камералар-чи? Уларнинг деразаси борми?

— Йўқ. Менинг маҳбусларим қуёш нурини кўришмайди, деган гапимни сиз биринчи бўлиб эшитаётганингиз йўқ. Уларнинг кўргани фақат сунглий ёруғлик, борди-ю, деразалар бўлганида ҳам ҳеч ким ҳеч нарса қила олмасди. Роберт Лейнинг нохуш воқеасидан кейин соқчилар, сўзнинг том маъносидан, маҳбуслардан кундузи ҳам, кечаси ҳам кўз узмай қўйдилар. Хоҳлайсизми, мен буларнинг ҳаммасини сизга кўрсатаман.

— Албатта, хоҳлайман.

— Фақат мана бу мисс.— У бизнинг Қалайи солдатча қизимизга ишора қилди.— Аёлларнинг турмага кириши ман қилинган. Лекин унда таржима нима бўлади? Айтгандай, менда бир солдат бор — келиб чиқиши хорват. Ахир хорват ва рус тиллари бир-бирига анча яқин-ку, шундай эмасми?— У қўнғироқнинг тугмасини босди ва хорватни топиб келишни буюрди.

— Хўш, қандай қилиб Лейни қўлдан чиқардингиз?

— Лей? Ҳа, бу, албатта, кўнғилсиз можаро.

Бу воқеа чиндан ҳам кўнғилсиз эди. Айбдорлар рўйхатида Роберт Лейнинг номи бор. У нацизмнинг жирканч намояндаларидан, нацистлар партияси раҳбарлигининг аъзоларидан бири, «меҳнат fronti»нинг бошлиғи эди. Бироқ айбдорлар курсисидан унинг жойи бўш. У мана шу, Нюрнберг турмасида ўзини-ўзи ўлдириб, жинойтлари учун жавоб беришдан қутулиб қолди.

Қизил Армия Берлинни қуршаб олган ва Гитлер ўз ҳамтовоқлари билан бу қуршовда қолиб, ўзининг ер ости уясига ўрмалаб кириб кетганда Роберт Лей, фюрерни тарк этиб, ўз ватани — Баварияга қочди, у болаликдан таниш бўлган Бавариянинг Альпида бекиниб олиш ниятида эди. У СС генерали кийимини ечиб иргитди, альпликлар костюмини кийиб олди, соқолини ўстирди ва тоғ кулбасида доктор Дестельмайер номи-

га тўғриланган ҳужжатни ниқоб қилиб яшай бошлади. Бироқ ерли аҳоли бу «ҳамюрти»дан ниҳоятда қўрқар ва ундан нафратланарди. У ишчи ташкилотларини тор-мор этиб ва немис ишчилар синфини шафқатсиз эксплуатация қилиш тадбирларини ишлаб чиқиб, ўзини ғоятда танитиб қўйган эди. Гитлернинг севимли мулки — Бертехсагенда жойлашган Америка парашютчилар дивизиясининг штабига бир нечта хат келиб, уларда Лейнинг макони ҳақида аниқ хабар қилинган эди. Лей, тоғдаги уйчасида чала-ярим маст аҳволда қўлга тушиб, қутулиш йўлини қидира бошлади.

— Бу ахир хато-ку, — ишонтиришга уринарди у. — Мен Лейни умуман танймайман, уни ҳеч қачон кўрган эмасман. Менинг фамилиям Дестельмайер. Мана, ҳужжатларим. Ҳеч нарсани тушунмаяпман. Мендан нима истайсизлар ўзи.

Унинг ширакайф кўзлари қизарган эди. Яқин-ўртада қайчи тегмаган, кир-чир соқолидан ўтқир спирт ҳиди анқиб турарди. Шунинг ўзиям Лейни фош этадиган бир аломат эди. Чунки Германия ишчилар синфининг бу жаллоди ғирт пияниста сифатида кўпдан машҳур эди. Нацистлар партиясининг бунгача ушланган эски аъзоларидан бирининг кўмагида Дестельмайернинг ҳақиқатда ким эканлиги аниқланди. Лей таслим бўлди.

— Мен ютқаздим, — деди у.

Лейни Нюрнберг турмасига тиқишди ва бу ерда у, эс-ҳушини йиғиб олгач, фаолиятини қизғин авж олдириб юборди. У америкаликларни Совет Иттифоқи билан жанжаллаштириб қўйиш пайига тушди. «Меҳнат fronti»нинг раҳбари нацистлар билан Шимолий Америка иқтисодий ҳаётининг эски алоқаларидан, қудратли корпорациялар ўртасидаги хуфия ва ошкора битимлардан яхши хабардор эди. Шу боис, Америка қўмондонлигини ўзининг мактублари ва лойиҳалари билан кўмиб ташлади: Германия ҳамиша Ғарбни большевиклар Россиясидан ва унинг ғояларидан асраб қолувчи ҳимоя тўсиғи бўлиб келди. Энди бу тўсиқ бузиб ташланди. Ғолиб чиққан Қизил Армия Ғарб мамлакатларига ҳаётда эркин йўл танлашдек энг улуғ ғояни олиб келиши билан хавфлидир. Шу сабабли ҳам бу тўсиқни тиклаш, иложи борича тезроқ тиклаш ке-

рак ва бу ишда у, доктор Лей, озмунча фойда келтирмас эди... У Америка қўмондонлиги ва Америка ҳукуматининг хизматига шай... У тўппа-тўғри шундай деб ёзади: «энг ҳурматли арбоблар ва гаулейтерлар, крейслейтерлар ва ортсгруппенлейтерлар бўлиб ишлаган энг актив граждандар Германиянинг ҳал қилувчи кучи бўлиб келди. Бугун ана шу ҳал қилувчи кучлар озодликдан маҳрум. Бироқ ана шундай кучлар, уларнинг обрў-эътибори ва ташкилотчилик тажрибаси Америка билан ярашишдек олижаноб ишга ва Германияни Американинг Европадаги қудратли иттифоқчисига айлантириши мумкин». Яна давом этади. «Бу акция мутлақ махфий амалга оширилиши керак. Мен ўйлайманки, буни Американинг ҳозирги замондаги ташқи сиёсатининг манфаатлари тақозо этади. Ҳозирда ҳам, келажакда ҳам урушдан кейинги Европада америкаликларнинг қўли яққол кўзга ташланиб турмаслиги учун шундай қилиш керак бўлади».

Лейнинг бу фикрлари ёзма равишда ўз ифодасини топган эди. Улар матбуотга ҳам етказилган эди. У ҳатто Фордларнинг кенжаси — Генри Фордга, унинг автомобиль магнати нацизмга хайрихоҳ кайфиятда эканлигини билганлиги сабабли махсус мактуб билан мурожаат қилди. У ўз мактубида аҳолини автомобиль гигантлари қурилишига кенг жалб қилиш бўйича «Фольксваген» заводи иншоотларининг тажрибаси билан Фордни таништиришга шай эканлигини изҳор этди ва агар Форднинг немислар тажрибасидан фойдаланишга истаги бўлса, бунда шахсан ўзи, Лей, унинг учун ғоят фойдали кимса бўлиб қолиши мумкинлигини баён қилди.

Хуллас, Роберт Лей Германиядаги Америка маъмуриятининг ҳукми иродасини анча тўғри баҳоларкан, шундай қилиб, жавобгарликдан қутулиб қолиш ва ҳаттоки америкаликларнинг қаноти остида урушдан кейинги Германиянинг ҳукмрон доиралари орасида муносиб ўрин эгаллаш илинжида эди. Бироқ у ғоят танилиб қолган, ғоят истараси совуқ ва ғоят нафратга лойиқ кимса эди.

Роберт Лейга, унинг ўзи ҳам рўйхатида қайд этилган бош ҳарбий жинойатчиларнинг иши бўйича айбловчи ҳужжатларни кўрсатишганда, бу, «чорасизликдан ўзига келган кимса» кайфиятида кескин ўзгариш рўй

берди. У дам латтадай бўшашиб, дам камера ичида ҳаллослаб, дам тиз чўкиб, хоч йўқлиги сабабли, уни-тазга тоат-ибодат қила бошлади. Ниҳоят, процесс бошланишига чамаси бир ой қолганида, бир куни кечаси соқчи билан унинг ўртасида сўнгги фикр олишув юз берди:

— Ҳой, доктор Лей, сиз нега ухламаяпсиз?

Соқчи, жавобан, маъносини англаб бўлмайдиган гўнғирлашни эшитди: «Улар, остарбейтерлар, яҳудийлар мени ухлагани қўйишмаяпти. Уларнинг-ку, ҳеч қайсиси йўқ. Ҳаммаси ўликлар. Шундай экан, улар бу ерда, камерада нима қилиб юришибди?»

Соқчи елкасини қисди ва коридор бўйлаб йўлида давом этди. У эшик туйнугидан яна бир қараганда, Лей тахта ўриндиқда бошини хам қилиб ўтирар эди. Соқчи хотиржам бўлиб, бошқа камераларни текширгани ўтиб кетди. Яна Лейнинг камерасига навбат келганда, соқчи унинг ўша-ўша ҳолатда, қимир этмасдан ўтирганини кўрди. Соқчининг юрагига гулгула тушиб, камерага кирди. Лей стулча устида, адёлнинг йиртилган қатимларидан эшиб тайёрланган ипда осилиб ётарди.

Бу воқеаларнинг бари матбуот саҳифаларида кенг ёритилган ва ҳозир уларнинг ҳеч бир қизиғи қолмаган эди. Бироқ турмани кўргим келиб турарди ва мен, ортиқча хиралик қилгим келмай, полковник Эндрюсдан ташвишланган оҳангда сўрадим:

— Сизни, судланувчиларнинг биронтаси доктор Лейнинг қилмишидан ибрат олиши мумкин, деган фикр безовта қилмайдими?

— О-о, йўқ. Ҳозир бундай қилишолмайди. Сиз ўзингиз бунга ишонч ҳосил қилишингиз мумкин.

Таржимон хорват аллақачон етиб келган эди. У баланд бўйли, тимқора сочли йигит эди, унинг қома-тига Америка биринчи дивизиясининг ҳарбий кийими қўйиб қўйгандай ярашиб турар эди. Салобатли коридордан турмага қараб боряпмиз. Кетма-кет эшиклардан ўтарканмиз, қулфлар бир неча марта шарақлаб очилиб, соқчилар рухсатнома талаб қилишди. Ниҳоят, биз турмадамиз. У уч қаватли бинодан иборат эди. Юқори қаватлардаги камераларнинг эшикларидан атрофи темир йўлакларга чиқиларди. Лекин ҳозир фақат биринчи қаватдаги камераларгина банд эди. Кенг зал-

ни кўздан кечирар эканман, бир оз довдираб қолдим: ҳар бир эшик олдида ярим бурилган ҳолатда биттадан солдат турар, улар эшикларни юқори қисмидаги туйнуклардан кўз узишмасди. Пўлат туйнукларга назарларини қадаган ҳолда солдатлар икки сафга тизилишиб туришарди. Бундан ташқари, ҳар бир эшик туйнуғи остига лампалар ўрнатилган бўлиб, улар камераларнинг ҳамма бурчакларини ёритиб турарди. Солдатлар тек қотиб қолишган, турма бошлиғи кўринганда ҳам улар туйнукларидан кўз узмадилар.

— Кўрдингизми? Қалай, таъқибимдаги кимсалардан биронтаси Лейнинг йўлини такрорлай олиши мумкинми?— турма бошлиғи мамнуниятни яшира олмасдан деди.

— Чиндан ҳам энг ишончли тадбирлар кўрилибди.

— Бу системани мен ўзим яратганман,— деди полковник Эндрюс буюк кашфиёти билан инсониятни бахтли қилиб юборган ихтирочилардай ғурур билан.— Аъло даражадаги система. Тўғри эмасми? Лекин эшик туйнуғидан мана шунақа кўз ўзмай туриш осон эмас. Менинг шоввозларим узоқ чидаб туришолмаяпти. Улар бир соат ичида уч марта ўрин алмашинашади. Уларнинг дам олиш вақтларини узайтирганмиз.

— Камерага қарасам бўладими?

— Марҳамат.

Биз № 1 рақамли эшик олдида тўхтадик. Унга «Г. Геринг» деб ёзиб қўйилган эмалланган тахтача ссилган эди. Полковник соқчига чекинишга буйруқ берди. Мен тешиқдан ичкарига қарадим. Кўз ўнгимда бўйи уч метрли, эни икки ярим метрли деярли тўрт бурчак ҳувиллаган хона турарди. Унинг тўрида ётиш жойи, стул, кичик стол. Ўнг томонда — эшик ёнида — қўл ювгич ва унитаз. Германиянинг «иккинчи шахси» этикларини кийиб, ўша-ўша, кулранг чарм мундирда каравотда ўтирганича, стулга алюминий котелокнинг қопқоғини қўйиб, ундан шопилмасдан ниманидир емоқда эди. Столда қандайдир қоғозлар ётар, рамкада эса аёл кишининг сурати...

Гесс тўқима свитер, ёқасиз куйлакда ўтирар, ниманидир ўқир эди. Коридордан шовқинни эшитди шеклли, у бирдан бошини кўтариб эшикка қаради. Балким қопқонга тушган бўри одамлар яқинлашганда

худди шундай қараши мумкиндир. Унинг кўзларида шу қадар ожиз бир аламзадалик бор эдики...

Заукель — миллионлаб қулларнинг қисматини шўр қилган даҳшатли эсас намояндаси, муштдеккина, кўримсиз бу кимса стол устидаги аллақандай суратларни хилларга ажратиб ўтирар, бирини қўйиб, бирини томоша қиларди.

Денгиз қароқчиларининг пири, сув қаърига юзлаб тинч кемаларни ва кўплаб савдо карвонларини чўктириб юборган қарияларнинг иссиқ жужунчасини кийиб елкасидан тасма ўтказиб олган гроссадмирал Эрих Редер қоғоздан хўрозчалар ясарди. Тайёр бир неча ана шундай хўрозчалар столда турарди. Адмиралнинг кўриниши осуда, гўё вокзалда кечиккан поездни кутавериш толиққан кимсага ўхшаб, ҳорғин ўтирарди.

Чиқиб кетаётган пайтимда мен тагин Геринг эшининг тирқишидан қарадим. Котелокнинг қопқоғи бўшаб қолган, Геринг овқатнинг қолган-қутганини қотган нон бурдаси устига йиғиб, оғзига олиб борди... Керишди... Ҳомуза тортди ва бурчакка тикилганча тек қотиб қолди. Бейхтиёр ўйлаб қолдим: ерийлар учун катта ҳаётий кенгликларни талаб қилиб, ҳаммадан кўра кўпроқ бақирган, ер юзидан бутун-бутун халқларни ўчирғич билан ўчиргандай йўқотиб юборишни орзу қилган бу кимса мана шу тор ҳужрада яшашпти ва албатта, омади келиб, тирик қолишга муваффақ бўлса, ўзининг бутун қолган умрини шу ерда ўтказишга ҳам хурсандчилик билан рози бўларди. У қароқчилар рейхининг бадавлат вакилларида бири эди, унинг уюштирган базмларига бутун Берлин аёллари қатнашишни орзу қиларди, ҳозир эса у котелок қопқоғини қотган нон бўлаги билан суртиб тозалаганидан мамнун.

Яна шу гап хаёлимга келди: нима эксанг — шунга ўрасан.

КОНСТАНТИН ФЕДИН БИЛАН УНИНГ ЕШЛИГИГА САЁХАТ

Судда инсониятга қарши қилинган жиноятларни фош этиш давом этарди. Биз, Л. Н. Смирнов намойиш қилган ўлим комбинатлари чиқиндиларидан саноатда тайёрланган маҳсулотларнинг кўрғазмасидай нацизм-

нинг башарасини яққол фош этадиган нарса бўлмаса керак, деб ўйлаган эдик. Хуллас, АҚШ Бош Қораловчиси Жексоннинг қилган башорати тўғри чиқди, бу ердаги ашёвий далиллар ҳатто биз, кечаги ҳарбий мухбирларнинг, ҳозир эса редакцияларнинг азми ирода-си билан суд шарҳчиларига айланган кишиларнинг ҳам уйқусини қочириб юборди. Мажлислардан талва-сага тушиб қайтардик. Адлия саройининг серҳашам, осойишта оғушида гоҳ-гоҳда кўраётган нарсаларимиздан тунги билан босинқираб чиқиб, ундан қуту-лиш учун ет кўтарадиган дозаларда ҳабдорилар ютар-дик.

Бироқ бу кўрганларимиз ҳам ҳали ҳолва экан, қораловчиларнинг бисотида бундай ваҳимали далиллар жуда кўп эди. Шундай ашёвий далилларни биз бугун яна кўрдик. Шундан кейин суд ҳукмига одам териси-дан ишланган чакана буюмларнинг бутун бир турку-мини ҳавола қилишди. Бир ўлим фабрикаси бошлиғи-нинг хотини ўзида санъатга мойиллик сезиб, инсон баданига ишланган татуировкаларнинг жаҳонда як-каю ягона коллекциясини йиғмоқчи бўлибди. Ҳа, ҳа, татуировкалар коллекциясини, бундай безакларни баъзи одамлар ўз териси остига қоракуя, синька ёки қизил анилини бўёқ юбориб ҳосил қиладилар. Айниқ-са денгизчилар орасида бунга қизиқиш кучли. Йирик порт шаҳарларида рассомларнинг чизган расмлари асосида баданга безаклар ишлайдиган махсус муас-сасалар ташкил топган, улар ишлаган бадан безакла-ри гоҳида ҳаққоний ва ўзига хос ижод даражасига кўтарилади.

Биз юқорида эслаган нацист хоним, ўз доирасида анча художўйи аёл, меҳрибон она ва хушфеъл бека сифатида ном чиқарган фрау ана шундай татуировка-ларни тўплар эди. Лагерда баданига безак солинган янги маҳбус пайдо бўлиши биланоқ, дарҳол унга ха-бар қилишар эди. У тажрибали кўз билан бадандаги безакнинг сифатини аниқлар, борди-ю, безак унинг таъбиға маъқул келиб қолса, маҳбусни ўлдиришар, терисини шилишиб, расм солинган бўлагини қирқиб олишар, мойга ботиришар, шундан кейин эса қандай-дир махсус усулда уни қайта ишлаларди. Баъзан бе-закларнинг энг яхши, энг аъло нусхаларини фраунинг коллекциясига топширишар эди. Бу хотин коллекция-

сидаги безак-териларнинг нусхаларидан иборат бир неча қалин альбом бугун судга тавсия қилинди.

Тагин айбдорлар ўтирган курсиларда саросимали бесаранжомлик бошланди. Шахт кўзини юмиб ўтирарди, фон Папен қулогини бекитиб олган. Нейрат бошини кўтармасди, Геринг ва Гесс эса, атайин ўзларини хотиржам кўрсатишиб ўзаро шивирлашарди, лекин қараган киши уларнинг ҳам ичидан зил кетиб ўтирганлигини дарров фаҳмларди. Яна кимнидир меҳмонлар балконида беҳуш ҳолда олиб чиқиб кетишди.

Асаблар шу қадар таранглашган эдики, албатта бирон йўлни топиб, ўзимизни чалғитишимиз керак эди. Шу ваздан Константин Александрович Фединни оқшомда биз билан бирга Нюрнбергни сайр қилишга кўндирдик. Дарвоқе, «сайр қилиш» сўзи бу ўринда қовушмай турибди. Тўғрироғи, «тирмашиб юриш». Негаки, аввал бир ёзганимдек, шаҳарнинг марказий қисмидаги кўчалардан ном-нишон йўқ, бунинг ўрнига вайроналарнинг уюмлари орасида асфальтланган траншеялар қолган эди.

Шундай қилиб, сайр қилиш учун отландик ва биз билан Қалайи солдатчамиз ҳам йўлга тушди, менинг тушунишимча, у Константин Александровични ёқтириб қолгандек эди. Бир неча квартални босиб ўтиб, биз синиб ётган фиштар ва қурум босган харобалар орасидан ўтган торгина йўлакка чиқдик. Биз биринкетин тизилиб борардик, сўқмоқ торашиб, хароба уюмлари борган сари йўлни тўсиб қўймоқда эди.

Бизни Федин бошлаб борарди. У шу ерда, Германияда лат еган оёғининг оғриб турганлигига қарамай йўлни алланечук ишонч билан топиб шитоб билан одимлаб борарди, бора туриб трубкасини буруқсатар, орқасидан изма-из келаётган бизларга йўл аломати тарзида сара тамакиннинг болдай ёқимли бўйини анқитиб қолдирмоқда эди.

Биз деярли гаплашмасдан анча йўлни босиб қўйдик. Кўчаларнинг бирида Федин бирдан тўхтади. Рўпарамизда тасодифан омон қолган баҳайбат қадимий дарвозалар салобат тўкиб турарди. Улар айна дамда ҳеч кимни ҳеч жойга олиб бормас ва ҳеч вақони қўриқламасди. Уйлар йўқ эди, ҳовлилар ҳам кўринмасди. Немисчасига, асрларга мўлжаллаб, мустаҳкам

қилиб қурилган дарвозалар бус-бутун сақланиб, қақ-қайиб қолган эди.

Федин қордан оқариб турган харобалар ортидан ўрмалаб чиқиб келаётган янги ойнинг ўроғига қорачиғи бўртиб турган равшан кўзлари билан ўйчан боқиб туриб, деди:

— Ҳозир тош уюмига айланган мана шу уйда мен қачонлардир яшаган эдим, мана бу дарвозадан эса охирги марта шаҳар билан хайрлашиб чиқиб кетганман. Бунга анча бўлди. Россияга қайтишим арафасида эди.— Шундан сўнг трубкасини дарвоза устунига уриб ичидаги куйган тамакини қоқиб ташлади.

— Қанақасига сиз бу ерда яшагансиз? — соддадиллик билан ва ишонқирамасдан хитоб қилди Қалайи солдатча. — Қандай қилиб ахир... Қўйсангиз-чи, сиз мени калака қилмоқчи бўляпсиз-а? Тўғрими, калака қилмоқчисиз?

Мен Фединнинг таржимаи ҳолини яхши билардим ва унинг энг ажойиб ва ғаройиб китобларимиздан бири бўлган «Шаҳарлар ва йиллар» романини эсладим. Бу роман ёшлигимдаёқ меҳр-муҳаббатимни қозонган асарлардан бири эди ва китобнинг қаҳрамони оберлейтенант фон Цур Мюллен Шенауни, мен ҳозир мана шу қадимий дарвозалар олдида жуда осон ва аниқ тасаввур қила олдим, унинг тик, қотма гавдаси, темир крест қадалган мундири, катта боши, аъло даражада текис ва аниқ очилган соч фарқи, унинг димоғдор сўзлашув оҳанглари, ваҳшиёна орзу-истаклари ва дўқ-пўписалари яққол кўз ўнгимга келди. Мен Фединнинг китобида тасвир этилган ўша гуллаб-яшнаган, осойишта ва фаровон бюргерлар шаҳри Нюрнбергнинг харобалари орасида туриб, бу китобни қайта эсладим ва бугун бизнинг қаршимизда кун сайин қонли кийимларда намоен бўлаётган нацизмнинг тубан ёвузликлари манбаини бирдан тушуниб етгандай бўлдим.

Ҳа-да, мана шу, ўз қобиғига ўралиб қолган, худбин, димоғдор, шафқатсиз прусс офицерларининг даргоҳи, у барча гитлерларни, герингларни, риббентропларни, франкларни дунёга келтирди ва едириб-ичирди. Мана шунақа, барон фон Цур Мюллен Шенауга ўхшаш кимсалардан фашизмнинг Кейтель, Йодль, гроссадмирал Редер ва Дениц сингари садоқатли хиз-

маткорлари ўсиб етишди. Константин Федин, рус ёзувчилари орасида биринчилардан бўлиб, 20-йиллардаёқ, кейинчалик Нюрнберг бирхаузларида ва локалларида ғовлаб кетган, кучга киргандан кейин эса, ниҳоятда улкан, чекланмаган ҳукмронликка эга бўлиб, фақат Германияни эмас, балки бутун Европани қонга ботирган ҳодисани кўрибгина қолмади, айти пайтда, унинг туғилиш сабабларини ҳам пайқаб ола билди.

Оқшом бу орада анча қуюқлашди. Ой ўроғи аёзли зулмат оғушига яшириниб, унинг бағрида гўё эриб кетгандек эди. Совуқда қалтираб изимизга қайтдик. Уша-ўша тартиб билан — олдинда Константин Федин, ундан кейин Қалайи солдатча ва мен. Ҳаммамиз жим борардик. Фединнинг трубкаси ҳамон ўшандай хушбўй ҳид таратади. Ҳар биримиз ўз ўйимиз билан банд эдик...

— Сизлар, дўстларим, эҳтимол биларсиз, ҳозир ўзингиз яшаётган «рашен-пэлас», — сукунатни бехосдан бузди Федин, — бу эски штайнлар бирхаузи эди. Сизларни ишонтириб айта оламанки, у ерда бир вақтлар ажойиб пиво ҳамда карамли сосиска бўларди... Буниси менга қаердан маълум, сизлар нима дейсизлар?

Биз унинг гапига қизиқсиниб, тўхтаб қолдик.

— Чиндан ҳам қаердан биласиз?

— Шанба ва якшанба кунлари мен у ерда гижжак чалиб, кун кечирардим, — деди Константин Федин. — Бизнинг «Гранд отель» ёки сизлар айтганингиздай, «курафейник» менинг жонимга тегиб кетди. Қани, кетдик сизларникига, мен ўша штайнлар бирхаузини бир хотирлаб қўяй, пресс-кэмпинг барида бир оз ўтирамыз. Бўладими?

Таклиф қабул қилинди. Адлия саройигача етиб бориб, навбатдаги фургонга ўтирдик. Бир кулгили воқеа мени бир оз ўнғайсиз аҳволга солиб қўйганлигини ҳисобга олмасак, кечани ёмон ўтказмадик.

Гап шундаки, бу ерга келган кунимиздан бошлаб бизнинг ҳаммамизга Фабер саройининг муҳташам овқатланиш залларида мўл-кўл қилиб берилаётган америкаликларнинг овқатлари меъдамизга тегиб кетди. Бу овқатлар зоҳиран кўринишда ўта ёқимли, иш-

таҳани қитиқласа-да... маза-матрасиз. Шак-шубҳасиз, бу залнинг мутасаддилари қўлидан келганча ҳаракат қилишарди. Ҳатто оқ нонларни ҳам бу ерга нафис пакетларда олиб келишарди. Илма-тешик, бўрсилдоқ, қобиғи қип-қизариб пишган нонлар. Бироқ уни оғизга олинса, ҳеч бир маза-матра сезмайсан, бамисоли қоғоз чайнагандек бўласан. Америкаликларнинг машҳур стейка номли таомини беришади, роса қовурилган йирик гўшт бўлагини нўхат билан қўшиб олдингизга қўйишади. Нўхатки, кўм-кўк, баайни ҳозиргина эгатдан терилган дейсиз. Оғизга олиб борсанг — таъм йўқ. Ҳамма бало уларнинг яхлатилганлигида. Фақат гўштни эмас, балки тухумни ҳам яхлатилган ҳолатда келтиришади, қайси йили яхлатилгани эса тангрининг ўзига маълум. Қанчадан-қанча мураббо, шинни, консерва ҳолатидаги мевалар ва сабзавотлар. Бироқ бари алдамчилик. Ароқни қадаҳга қуйиб, вилкани кўм-кўк барра бодринг бўлагига қадайсан, у эса, қандай ширин. Шу қадар ширинки, ютнинг ҳам келмайди.

Бошда таомларнинг мўл-кўллиги ва дид билан тайёрланганлиги, пиширилганлиги, бунинг устига, оккупация маркаларига чақилганда ниҳоятда арзонгаров тушишига маҳлиё бўлиб ўзимизни овқатга урдик: биринчи овқатга қўшимча сўрадик, иккинчисидан эса икки-учтасини еб қўя бошладик. Лекин кўп ўтмай, кўнглимиз совиди ва энди оддий қсра нонни, қайнатилган картошкани қўмсай бошладик. Витаминлар ҳам камлик қила бошлади. Тўғри, уларни ҳарбий дўконларда хоҳлаганча сотишади ва ҳаммаси чиройли қоғозга ўралган, ажабтовур илмий номлар билан аталган. Лекин энг яхши ҳаб дори таблетка ҳам кўк пиёз ёки саримсоқ пиёз донасининг ўрнини босадими? Мен хотинимга телеграмма жўнатиб, бизнинг самолётимизда ҳеч бўлмаганда икки дона саримсоқ пиёз бериб юборишини ўтиндим. Совға етиб келганда, столимиз байрам қиёфасига кирди.

— Саримсоқ пиёз, бамисоли беғубор кулгидай ноёб нарса,— дейди Николай Жуков тузсиз ноннинг қип-қизариб пишган қобиғига уни қайта-қайта суриб,— у билан, биродарлар, ҳар қандай бўлмағур нарсаларни ҳам еб юбораверса бўлади, буниси етмагандай тамшаниб ҳам қолишинг мумкин.

Афтидан, яхлатилган масаллиқлардан тайёрланган овқатлар фақат русларнинггина меъдасига тегмаганга ўхшарди. Овқатланиш учун столга ўтирганимизданоқ, саримсоқ пиёзнинг ёқимли ҳиди таралади ва албатта бизга қўшни ўтирган бошқа миллат вакиллари «иштаҳа дори» сўраб бизга келишади. Эртасигаёқ залда ўтирган бизларнинг ҳаммамиздан муаттар ҳид анқиб турарди.

Саримсоқ пиёз эпопеяси бизлар «Юлдузлар ва полосалар» деб атайдиган газетанинг мухбирлари диққатини жалб этса бўладими. Унинг бугунги сониди мен ўта серҳашам мундиримни кийиб аллақандай ғайритабиий орденлар қадалган ҳолда босилиб чиқибман. Мен айбдорлар курсисининг рўпарасига қўйилган курсида ўтириб, Геринг ва унинг ҳаммаслаклари томонга қараб нафас оляпман. Расмнинг остида шундай сўзлар ёзилган: «Русларнинг нацизмга қарши курашда қўллаётган янги махфий ихтироси» ва яна: «Правда»нинг Нюрнберг процессидаги мухбири Борис Полевой айбдорларнинг башарасига қараб саримсоқ пиёз ҳидини буруқсатиб нафас олади. Мўътабар медиклар доираси маълум қилишича, бунинг оқибатида айбдорларнинг айримлари ҳукм ўқилишини кутмасдан бандаликни бажо келтиришлари мумкин».

«Халдейник» мусофирлари ўзида йўқ хурсанд. Мен ана шу кулгили расм босилган газетанинг камида ўнта сонини совға сифатида қабул қилдим. Барнинг пештахтаси олдида Дэвид мени чапаклар билан қарши олди, бар мутасаддисининг диққат-эътибори эса бу ерда юксак қадрланади. Хуллас, қаёққа қочишни билмасдим.

— Мана, бизнинг кунларимизда қандай қилиб доврўқ таратишяпти! — қочирим оҳангида хитоб қилди Гус.

Мен айниқса Фединнинг олдида ўзимни ноқулай ҳис қилдим. Негаки, бу одам мухбирлар орасида чинакам зиёлининг ибрат намунаси сифатида ном қозонган эди. Бу ерда эса нақадар беўхшов ҳодисалар рўй берапти! Лекин у ўзини гўё ҳеч нарсани пайқамётган одамдай тутди. Фақат хайрлаша туриб, бирдан менга энгашиди ва шивирлаб сўради: «Сизда бир дона саримсоқ пиёз топилмайдими?» Афсуски, хоти-

ним Москвадан жўнатган табаррук халтада бундан бир неча кун бурун саримсоқ пиёз тугаб, қуруқ пўстлоқлар шитирлаб ётарди.

ИБЛИС ОШХОНАСИ

Ҳақиқий китобнинг куч-қудратига мен яна бир марта тан бердим. Илтимосимга биноан, хотиним Фединнинг «Шаҳарлар ва йиллар» романини «Правда»нинг кутубхонасидан топиб, менга жўнатди. Уни икки кечадаёқ ўқиб тамомладим, шундан кейин журналист биродарларим китобни қўлма-қўл қилиб юборишди.

Бадииятнинг сеҳри ҳам шу бўлса керакки, ўшандан буён «Гитлернинг ҳарбий ўнг қўли» фельдмаршал Вильгельм Кейтелда ҳам, Германия қуроли кучлари олий бош қўмондонлиги оператив раҳбарлик штабининг бошлиғи, айёр, удабурон, қизилбурун тулки Альфред Йодлда ҳам, гроссадмирал Эрех Редерда ҳам ва ҳатто, процесс кунларида озиб-тўзиб кетганлигидан мухбирларнинг биронтаси ҳам ўз репортажларида энди «йўғон чўчқа» деб таъриф-тавсиф этмаётган Геринг тимсолида ҳам сўроқ соатларида мен қайта ва қайта Фединнинг қаҳрамонини, фақат бугунги кунда йигирма беш ёш қариган ва Гитлер даврида чакана мансабларга эришмаган барон фон Цур Мюллен Шенауни кўраман. Худди шу ҳарбийлар сўнгги кунларда ҳаммининг кўз ўнгида эди.

Ҳозир биз ўзимизни баайни иблис ошхонасига кириб қолгандай ҳис қилиб турибмиз. Бизни кўрган эшитганларимиз худди шундай ном билан аталишга жуда-жуда лойиқ. Айблашга тавсия қилинган ҳужжатлар шуни яққол кўрсатиб турардики, бир тўда халқаро қароқчилар, Ғарбий Европани қонга ботириб эришган ғалабаларидан маст-аласт бўлиб, мутлақо лоқайд бир аҳволда, бизнинг Ватанимизни фақат хомталаш қилиш, ундаги халқларнинг бор буд-шудини шилиб олиш, «фақат, — ҳужжатлардан бирида ана шундай дейилади, — уларни ибтидоий ҳаёт тарзига қайтариш» билангина чекланиб қолмасдан, балки жисмонан йўқ қилиб юборишни ҳам режалаштиришган эди.

Буларнинг барчаси тўғрисида, маълум бўлишича,

ўша ойдин июнь кечасида фашистларнинг ҳаводаги ва ердаги қароқчилари бизнинг чуқур байрам олди уйқусига чўмган осойишта шаҳарларимиз устига ажал уруғи ёғдиришдан ва ўқ ўтмас ҳарбий машиналар билан чегараларимизга ташланишларидан анча олдин келишиб олинган экан.

Албатта, биз, совет кишиларини, сўнгги кунларда америкалик Қораловчи тақдим этган ҳужжатлар айтарли ҳайратга солмади. Янгилик шу бўлдики, бизни бевосита нацистлар ошхонасининг шундоқ ичкари-сига олиб киришди, Гитлернинг ва унинг ҳамтовоқларининг махфий мажлисларида Совет Иттифоқини немислаштириш режалари белгиланганлигини, бу ёвуз режалар нақадар ҳар тарафлама ўйлаб тузилганлигини кўрсатарди.

Гитлернинг Америка Қораловчиси стенограммалардан кўчирмалар ўқиб берган мажлисларида фақат энг ваколатли шахслар — бугунги айбланувчилар Кейтель, Розенберг, Геринг, Борман ва генерал Ламмерслар иштирок этган. Улар ўзаро бир-бирларига таъзим-тавозени бажо келтириб ёки бир-биридан ниманидир сир сақлаб ва ниқоблаб юрадиган кимсалар эмас эди. Улар ошкора, ибораларни ишлатишда ҳеч бир андиша қилиб ўтирмасдан, қароқчилар тилида сурбетларча гапиришарди:

«Биз энди ўз олдимизга улкан пирогни эҳтиёжларимизга монанд равишда тақсимлашни қатъий вазифа қилиб қўйишимиз, токи, биринчидан, истаган жойимизда ҳукмронлик ўрнатишимиз; иккинчидан, истаганимизча отиб ўлдиришимиз; учинчидан, қулдай ишлатишимиз керак».

Гитлер, ана шу тариқа, беҳаёларча ошкора тарзда, ўз хоҳиш-иродасини баён қилган, ўзининг бу сўзлари қўли қонга ботган юксак мартабали шерикларининг завқ-шавқига сазовор бўлишини билган.

Шу лаҳзанинг ўзидаёқ улар харитада бизнинг мамлакатимизни бўлакларга кесиб, нимталашга тушиб кетдилар ҳамда уни мустақил давлат сифатида йўқотишинигина эмас, балки унда яшаётган халқларни жисмонан бутунлай қириб юборишни ҳам мўлжаллаб қўйдилар. Гитлер, ўзининг муқаррар мақсадига кўра, бутун Болтиқ бўйи республикалари Германия импе-

рияси таркибига кириши кераклигини айтди. Болтиқ денгизи немислар денгизи бўлмоғи керак. Германия империясига «бизнинг (Германиянинг — В. П.) хўжалиги учун ғоят зарур бўлган» Бокунинг бутун нефть берадиган районлари, шунингдек, Украинанинг ҳосилдор ерлари қўшиб олиниши шарт. Фюрер, ҳеч бир тап тортмасдан, шундай деди:

«Урушни бошлар эканмиз, шуни яққол тушуниб олишимиз керакки, биз бу мамлакатни ҳеч қачон ташлаб чиқиб кетмаймиз».

Бу ҳолатни — стол устида ётган Совет Иттифоқи харитасини, фюрерни ўраб олган олтита нацист унинг бармоқлари Совет территориясини қандай қилиб кесаётганини ва нимталаётганлигини очкўзлик билан кузатиб турганлигини жуда осон тасаввур қилса бўларди. Улар завқ-шавқдан ўзларини босолмайдилар, ҳатто чапак чалиб олқишлайдилар ва Ламмерс, тарих учун ана шу махфий кенгашнинг протоколини рақам қилар экан, кўнглидан тошиб келаётган сўзларни қистириб ўтади:

«Фюрернинг плани мутлақо яқдиллик билан қарши олинди ва йиғилганларнинг завқ-шавқига сазовор бўлди».

Хуллас, ҳали пиширилмаган пирог аллақачон бўлинди, урушнинг бош мақсадлари аниқланди. Энди бу мақсадларга эришишнинг воситалари тўғрисида сўз юрита бошладилар. Қандай қилиб босиб олиш лозим? Бу ерларда яшаётган кўп миллионли аҳолини нима қилиш керак? Шу ўринда Гитлер, совуққонлик билан ва атрэфлича ўйлаб кўриб, кескин очарчилик уюштиришни таклиф этади. Унинг фикрича, оммавий очарчилик бошқа воситалар орасида энг самаралиси бўлиб, фақат шу йўл билангина Совет Иттифоқи халқларини йўқотиб юбориш ва унинг поёнсиз кенгликларини немис колонизаторлари учун бўшатиш мумкин бўларди.

Биз судда аҳолини оммавий қириб юборишни ташкил этиш тадбирларини акс эттирган ҳужжатлар билан ҳам танишдик. У камтарона нем билан «Шарқда амалга ошириладиган иқтисодий тадбирлар бўйича директивалар» деб аталарди. Ҳужжатнинг тагида

1941 йил 23 май санаси қайд этилган, бу унинг Совет Иттифоқига хоинона бостириб кирилишидан бир ой муқаддам дунёга келганлигини кўрсатиб турибди.

Мазкур директивага мувофиқ, СССРнинг марказий қисмида оммавий қирғинни «бутун шимолий зонага, жумладан, саноат марказлари, Москва ҳамда Санкт-Петербургда озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб беришни дарҳол ва бутунлай тўхтатиш» йўли билангина амалга оширилиши зарур эди. Очликнинг қоқшол қўли билан саноат районлари аҳолисининг томоғидан хиппа бўғиш ва бу ерларни Гитлер айниқса қўрқадиган кишилар — ишчилардан, техник ходимлардан ва бошқа зиёлилардан тозалаш тахмин қилинарди.

«Ерлари етарли ҳосил бермайдиган бутун саноат марказлари, хусусан, Москва, Санкт-Петербург ва уларнинг областлари, шунингдек, Уралдаги саноат районлари таъминотсиз қолдирилиши керак».

Ҳамда:

«Бошқа қандайдир саноат районлари ёки қандайдир саноат корхоналарига нисбатан ҳам ўзгача йўл тutilмаслиги керак».

Шимол ва шимоли-шарқий районларнинг йўлини кесиб, у ерларга озиқ-овқат маҳсулотларини олиб келишни тўхтатиб, Гитлер мазкур районларнинг қишлоқ хўжалигини ҳам издан чиқариш, токи шу йўл билан нацистлар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида бу районларни кафангадо қилиш ва ўзларидан орттириб, шаҳарликларга ҳеч нарса бера олмайдиган даражага олиб келишни хаёл қилган эди.

«Қишлоқ хўжалиги фақат шу соҳа билан шуғулланадиган одамларнинггина касби кори бўлиб қолмоғи керак. Оқибат-натияжада у ерларда озуқа дон ва ҳеч қандай истеъмол маҳсулотлари топилмай қолади. Озуқабоп қишлоқ хўжалиги умуман бўлмасин. Сут хўжалигини ва чўчқачиликни бутунлай йўқ қилиб юбориш зарур».

Босиб олинган ерларни одамзоддан халос қилиш жараёнини тезлаштириш, очлик уюштиришни жадаллаштириш ва аҳолининг ғамланган маҳсулотлардан фойдаланишига, шунингдек, мавжуд қорамолларни

сўйиш ҳисобига яшашига йўл қўймаслик мақсадида, директивада, бутун босиб олинган территорияларда ғамланган озиқ-овқат турларини зудлик билан мусодара қилиш лозимлиги таъкидлаб ўтилади.

«Қорамолларни пайсалга солмасдан қўлга олиш ва армия ҳисобига ўтказиш, шунингдек, уларни иложи борича тез суръатларда Германияга жўнатиш зарур. Озуқа йўқлигини ҳисобга олиб, шохли молларни ва чўчқаларни яқин-ўртада тугатиш лозим... Агар биз буларнинг ҳаммасини қўлга олмас, ҳарбий эҳтиёжларимиз ва Германиянинг эҳтиёжлари учун ишлатмас эканмиз, у ҳолда ерли аҳоли уларни тез орада бартараф қилади, бунинг эса Германия учун асло фойдаси йўқ».

Гитлер кўрсатиб ўтган йўналишда дарҳол, бизнинг мамлакатимизга немис фашистларининг армияси бостириб кирган дақиқалариданоқ иш бошлаб юборишни талаб қилади. Махфий кўрсатмада шундай деб ёзиб қўйилган:

«Бу районлардаги шаҳарларнинг аҳолиси, шунингдек, шаҳарларга яқин қишлоқлар чинакамига очликка дучор бўлиши керак. Бу ерлардаги аҳолини Сибирга ва ундан узоқроқ жойларга бадарга қилиш лозим».

Фармойишнинг маъноси янада аниқроқ чиқиши учун тағин таъкидланади:

«Русларни саноат маҳсулотлари билан таъминлаш ҳар та-рафлама тўхтатилсин. Биз мамлакатни ибтидоий қишлоқ хўжалиги усулига қайтишини ошириш равишда тезлаштиришимиз керак. Бу ердаги неча ўн миллионлаб одамлар ҳаётдан кўз юмиши, қолганлари эса, Сибирга ва ундан узоқларга кетишга мажбур қилиниши керак. Бу кўрсатмаларни равшан ва аниқ тушуниб олиш шарт».

Мен буларнинг ҳаммасини яқин-орада ўз кунда-лигимни эълон қилиш мақсадида ёзиб олаётганим йўқ... Ким билади, эҳтимол, иккинчи жаҳон урушининг манзарасини тўла-тўқис равшанлаштириш пайти келганда буларнинг фойдаси тегиб қолар.

Нима бўлганда ҳам, эй, келажакнинг муаррихи, ер шарининг олтидан бирини эгаллаган бизнинг мам-

лакатимизни, ана шу «улкан пирог»ни Гитлер ва унинг каллакесарлари тўдаси қандай шароитда, қандай вазиятда бўлиб олмоқчи бўлганлигини билиб қўйишнинг керак. Берлинлик телба қанақа умидлар билан ўз қўшинларини, самолётларини ва танкларини бизнинг сарҳадларга ташлаганлигини билиб қўй.

Бугун эса мен айрим ўринларни кўчирма қилиб келтирган суд ҳужжатлари ва бошқа шунга ўхшаш ҳужжатлар бу ерда тартибга солинганда, мажлисларнинг протоколларига киритилганда, сирлар ошкор бўлганда, Қизил Армиянинг оламшумул тарихий ғалабасининг моҳият даражаси янада кенгайиб, аҳамияти ортиб кетгандай туюлди.

Мана, лорд Лоренс соатига қараб, одатдагидек юмшоқ ва хушмуомала оҳангда:

— Энди, менинг фаҳмимча, мажлисларни эрта-гача тўхтатиш пайти келди, — деди.

Биз эшикка қараб йўл олдик ва бўсағада рус тилини ўрганаётган америкалик кекса журналист аёл билан ёнма-ён туриб қолдик. У хижолат чекиб бизга муурожаат қилди:

— Сенкю... Ташаккур... Ҳаммаси учун ташаккур — Қизил Армияга катта раҳмат... Солдат, офицер, генераль — раҳмат.

Аёлнинг бундай чала-чулпа русча иборалари ва самимий қўл сиқишуви бизни ҳаяжонлантириб юборди. Бу оддий бир инсон қалбининг кейинги кунларда биз судда эшитган нарсаларнинг барчасига табий акс садоси эди...

Дарвоқе, «Шаҳарлар ва йиллар» бизнинг «халдейник» имиз бу ёқда қолиб, суд аъзолари қўлига ўтиб кетибди. Роман Нюрнбергда ўзининг иккинчи ёшлигини бошидан кечирмоқда ва янги-янги марраларни забт этмоқда эди. Мен, хотиним «Правда»нинг қаттиқ-қўл кутубхоначилари олдида ўқилавериб, эскириб кетган китоб учун қизариб қолмаса эди, деган таҳликадаман.

САНТА-КЛАУСНИНГ ИККИ СОВҒАСИ

Кечадан буён Иоганн Фабер қасрининг улкан залида серҳашам арча турибди. Дэвиднинг айтишича, бу арчани келтириш учун биринчи Америка дивизияси

бутун бошлиқ экспедицияни шайлаб, Бавария Альпининг қандайдир олис жойига жўнатибди. Дарахтни тоғ йўллари орқали шатакли машинада келтиришибди. Ҳозир бу пахмоқ, ям-яшил дарахт залнинг қоқ ўртасига ўрнатилган ва теваракка ўтқир, ёқимли бўйи таралиб, ҳаммамизнинг болалигимизни ва биздан йироқ-йироқларда яшаётган оилаларимизни ёдимизга туширади. Барча мухбирларнинг чеҳраси очиқ, дили равшан, ҳатто ҳормас-толмас Дэвид пештахтасининг олдида ҳам ғала-ғовур, хохолашиб кулишлар, қизишиб тортишишлар эшитилмасди.

Арчанинг тагида қорбобо савлат тўкиб турибди, айтишларича, у Америкадан самолётда олиб келинган Санта-Клаус экан. Унга оппоқ мўйна жиякли пўстин кийгизилган, бошида қип-қизил ялтироқ попукли қалпоқ ва шаффоф шишадан ишланган ҳасса, афтидан, бу шиша ҳасса ҳам нурланиб ва порлаб турса керак, чунки унга сим уланган эди. Арчани алоҳида дид билан безатишган, унинг тепасида таомилдаги шиша ўйинчоқлар, маржонлар, зар иплар жилваланади, қуйи қисмида эса, ипларга виски, джин, ликёр шишалари, қуруқ мевалар ва ёнғоқ солинган қоғоз халтачалар, булардан ташқари, автомат ручкалар, фотоаппарат ва ҳатто мўъжазгина ёзув машинкаси осиб қўйилган. Ҳаммасига рақамлар қўйилган. Америкалик қорбобо анча уддабурон, омилкор чиқиб қолди. Маълум бўлдикки, у катта даврага мўлжалланган антиқа лотерея ўйинини ўйлаб чиқибди ва чўнтагидан бирон нарса чиқаришга қурби етган ҳар бир киши унинг қапмайиб турган халтаси ёнига келиб ўз омадини синаб кўриши мумкин эди.

Дарвоқе, мен қорбободан ўз совғамни олдим. Улар иккита эди. Биринчидан, редакция рождествонинг таътил кунларида югославиялик дўстларим билан Европа бўйлаб қисқа сафар қилишимга рухсат берди. Иккинчидан, ниҳоят мен ўзимга шофёр топдим, бу гал топганим, афтидан, чиндан ҳам ёмон эмасди.

Уни менинг ҳузуримга энди Америка армияси автохўжалигининг офицери эмас, балки ўзимизнинг йигитлар — суд аъзоларининг машиналарини ҳайдаётган шофёрлар топиб жўнатишган эди. Олдимга бош судьямизнинг шофёри келди. У ўрта яшар, чорпақил, кулча юз, ҳақиқий рус чеҳрали киши эди.

— Сиз шофёр қидириб юрган эмишсиз, деб эшитиб қолдик. Биз битта шунақасини кўз остига олиб қўйганмиз — исми Курт. Немис. Ҳарбийлардан. Ўзи аслида учувчи шекилли, бизнинг гаражимизда эса механик бўлиб ишлаяпти. Мияси бутун йигит, русчани ҳам бир оз тушунади.

— Шу ерликми?

— Шу ерлик... Уни бизникилар Шимолий фронтнинг қаеридадир уриб туширишибди, аниқроғи, ҳавода самолётини ёндириб юборишибди. Унинг ҳаммаёғи кўйиб кетган, бир оз оқсаб юради, лекин яна такрорлайман, мияси бутун. Биз унинг бу ерда қадам олишини анчадан буён кузатиб юрибмиз ва барчамиз баробарига кафиллик берамиз. Унинг онаси ва синглиси бор. Балким ўзингиз кўрарсиз. Уни сизнинг ҳузурингизга юборамиз.

Мана, «халдейник»имиз эшиги олдида турадиган америкалик соқчи менинг олдимга кирди. У имо-ишора билан эшикда кимдир мени сўраётганлигини тунтирди.

— Ўтказиб юборинг.

Эшик очилиб, ўттиз ёшлардаги баланд бўйли киши пайдо бўлди. Шоввозларча қоматини кериб, чаккасига қўлини тиради. Немисчасига ўктам овозда ўзини таништиради:

— Жаноб полковник, сизнинг чақиригингизга биноан шундай киши келди. — Кейин шу лаҳзадаёқ қийнала-қийнала: — Мен келдим, — деган сўзларни русчалаб, зўрға топиб гапирди.

Унинг юзлари чўзинчоқ, бизникилар бунақаларни от жағли тоифадан, дейишади. Сочлари сомондек сап-сариқ, кўзлари ақлли, ҳорғин. Юз чаккалари ва бетларида қизил чандиқлар кўзга ташланади.

Мен уни стулга таклиф этдим. Бироқ у ўтирмади, тик турганича ўзи тўғрисида маълумот бера бошлади. Шу ерлик экан, Штайндан. Урушгача Фабер фабрикасида водопроводчи бўлиб ишлаган экан. Мюнхенда учувчилар мактабини тамомлабди. Қирувчи-учувчи. Катта лейтенант. Совет frontiда жанг қилиб, ҳаво жангларидаги ғалабалари учун темир крест билан мукофотланганлигини ҳам яширмади. Ана шу жанглардан бирида, Шимолий фронтда унинг самолёти совет қирувчилари томонидан ёндириб юборилибди,

лекин ёнаётган самолётини ўз аэродромига муваффақиятли учириб келибди. Учинчи группа инвалиди.

— Национал-социалистик партияга, гитлерюгендга аъзомидингиз?

— Гитлерюгендга аъзо бўлганман, нацига эса йўқ.

— Хўш, қандай шароитда ишламоқчисиз, қанча пул сўрайсиз?

— Иложи борича кўпроқ берсангиз. Менинг қармоғимда касалманд онам, синглим ва икки жияним бор. Онам Берлинда ҳалок бўлган акасининг болаларини бағрига олди. Иложи борича кўпроқ пул берсангиз. Имкониятингиз кўтарганича албатта.

У ўзининг ана шу ростўйлиги билан менга ёқди. Уни стол ёнига ўтқаздим, чамадондан ароқнинг тансиқ бир шишасини ва узун печенье пачкасини чиқардим. У ароқни бажонидил ичди, аммо печеньега қўл теккизмади ва ўзи билан олиб кетиш учун бир неча дона печенье сўради. Мен таржимон қизни чақирдим ва ўша сертакаллуф капитанга телефон қилиб, шофёр маъқул бўлди, унга машинани бошқаришга рухсат беринг, деб айтишни илтимос қилдим. Аслида анча хушфеъл ва эпчил капитан бу гал илтимосимга дарров кўна қолмади. Ҳозир, айниқса эсэсчилар қочган ва уларнинг айримлари қўлга тушмай юрган бир пайтда, деди у, немис шофёрни, айниқса собиқ офицерни ишга қабул қилсам, мен анча шошқалоқлик қилган бўламан. Йўқ-йўқ, сиз ўйлаб кўринг, тагин ўз ҳаётингизни таҳликага қўйманг, деб қатъий маслаҳат берди менга.

Жаноб капитанга айтинг, Трибуналнинг қонун-қоидаларига кўра мухбирлар суд аъзолари билан тенг ҳуқуқли кишилар ҳисобланади, у ҳеч бир асосиз менинг йўлимга гов бўлиши мумкин эмас. Агар гап менинг дахлсизлигим хусусида кетаётган бўлса, унга айтинг, мен ҳамиша ўзимни-ўзим уддалаб келган одамман.

Менинг бу сўзларимни эшитиб, капитан ҳам ўз навбатида, немис шофёрга шаҳардан ташқарига чиқишга рухсатнома ёзиб бера олмаслигини ва у фақат шаҳар доирасида юриш билан чекланиши лозимлигини айтди.

Менинг сабр косам тўлиб кетди:

— Капитанга айтинг, жин урсин уни. Йўқ, йўқ,

жинни аралаштирманг, албатта. Айтинг, машина менга ишлаш учун керак, сайр қилиш учун эмас.

Ниҳоят, трубкада, гарчи бир оз тахирроқ оҳангда бўлса-да, «о'кей» сўзи жаранглаб эшитилганда, мен беҳудага унинг гапига рози бўлганлигимни тушундим. Ахир олдинда рождествонинг таътил кунлари, Европа бўйлаб саёҳат тадбирлари турарди. Нима бўлса бўлди, эҳтимол югославияликларнинг машинасига тушиб оларман. Барибир, мен Санта-Клауснинг совғаларидан ранжишим унчалик ўринли бўлмас дейман.

ҚАРОҚЧИНИНГ ПИЧОҒИ

Югославиялик дўстларим таътил саёҳатларига ихлос билан ҳозирлик кўра бошладилар. Урушгача мен она шаҳрим Калининда яшадим, у ёқ-бу ёққа кам юрганман, ҳатто Москвага онда-сонда борардим, Европа бўйлаб туристик саёҳатлар қилиш хаёлимга ҳам келмаган. Лекин югославиялик ҳамкасбларим ўзгача шароитларда ўсиб-унишган. Ҳозир улар сафарга қизгин ва ишбилармонлик билан тайёрланишар, керакли ҳужжатларни тахт қилишмоқда, банкда оккупация валюталарини алмаштирмоқда эдилар. Улар шу қадар одамшаванда чиқиб қолдиларки, ҳатто менинг йўл ташвишимни ҳам ўз зиммаларига олган эдилар. Мен эса бу орада «Қароқчининг пичоғи» номи мақоламни ёздим ва телеграфга олиб бордим, у менинг бу йилги сўнгги мақолам эди. Гитлер «СС» қисмларини ўзининг энг ишончли қуроли деб биларди. У ўз табиатига ва қилмишларига кўра бориб турган қароқчи эди, қароқчиларнинг энг содиқ қуроли эса, ўз-ўзидан тушунарлики, пичоқ.

Сўнгги кунларда қораловчилар штурмштафельн деб атаган, уруш давомида СС қўшини сифатида даҳшатли ишлар билан шуҳрат қозонган машъум гитлерчилар лейб-гвардиясининг фаолиятини фош этувчи ҳужжатларни тавсия этиб, гувоҳларни кўрсатмоқдалар. Европа халқлари Гитлер тартибининг бу ардоқли эркатойлари ва таянчларини ҳали яна узоқ пайтлар ваҳимадан юраклари увушиб хотирласалар керак.

Штурмштафельн — СС — жиноятчи ташкилотлардан бири саналади ва у Халқаро Ҳарбий Трибунал-

нинг курсисига коллектив равишда ўтказилган айбдорлардан. Мен қораловчиларга қулоқ тутиб, ҳужжатлар билан танишар эканман, ўзим умримда биринчи бор кўрган эсэсчини хотирладим, бунга анча бўлди, мен уни Калинин фронтида ўрмонда, 1941 йилнинг қишида, бизнинг биринчи ҳужумларимиз энди бошланган пайтларда учратган эдим.

Биз, ўша кун «Правда»нинг мухбирлик билети билан бу ерга келган Александр Фадеев икковимиз генерал Поленов дивизиясида биринчи эсэсчи асир олинганлигини эшитиб қолдик, яна қанақаси денг, у Калинин фронти қўшинлари қаршисида ўша кунларда пайдо бўлган «Адольф Гитлер» дивизиясининг жангчиси эди. Биз ҳамма ишимизни ташладик ва совуқ қирқ даражага чиққанлигига ҳам қарамай, музлаб ётган Волга устидан Старица шаҳрига қараб йўл олдик, генерал Поленов ўша ерда эди.

Бу камёб ўлжани қўлга олишган разведкачилар ўрмончининг кенггина кулбасига жойлашган эдилар. Хона печкаси қиздириб иситилган. Бурчақда гавдали, елкадор, малла асир чўнқайиб ўтирарди. Унинг устидаги мундирни биз биринчи бор кўришимиз: кители петлицасига чақмоқ, пилоткасига эса кумушранг бош суяги тасвири туширилган эди. Енгининг елка қисмига «Адольф Гитлер» деб ёзилган лента тикилган, эсэсчи уни, афтидан, юлиб ташлашга уринган, аммо улгурмаган эди. Кулбанинг ичи иссиқлигидан унинг юзи ялтиратиб тозаланган мис кастрюлькадай ловиллар, ёғ ялтираган пешонасидан тер қўйилар, аммо бароқ қошлари устида тўхтаб қоларди. Кўм-кўк, кичик, сузилган кўзларида аламзадалик ҳукмрон. Унинг исми аллақачон хотирамдан кўтарилибди, башарасини эса яхши эслайман. Унинг башараси ҳатто кейин бир гал тушимга ҳам кириб чиқди.

Асир аллақачон жавоб бериб бўлган эди. Уни сўроқ қилган лейтенантнинг айтишича, у ўз полкининг қурол-яроғи ва жойлашиш ўрни ҳақида билган нарсаларининг ҳаммасини айтиб берган. Унинг маълумоти мавжуд разведка схемасига асосан мос келарди, бироқ энг қизиғи, бу эсэсчининг ўзи эмас, ҳатто унинг берган маълумоти ҳам эмас, балки уни тинтишганида ёнидан топилган ва столга қўйилган нарсалари эди, бу нарсаларни хатага йиғилган йигитларимизнинг

ҳаммаси алоҳида қизиқиш билан томоша қилишарди.

— Мана, ўртоқ бригада комиссари, кўриб қўйинг, у ёнида нима олиб юрган экан,— деди капитан разведкачилар взводининг командири Фадеевга мурожаат қилиб ва ижирғаниб, қалам билан ранги унниқиб кетган қандайдир ифлос бир латта буюмни кўрсатди.

Биз эсэсчининг ички кўйлаги остидан танасига сириб боғлаб юрадиган ўзига хос брезентли «риэзат юки»ни кўрдик. У боғичлар билан елкага тангилдиган сербар камар эди. Камарга ялпоқ латта халтачалар тикилган бўлиб, улар «Адольф Гитлер» дивизияси жанг қилган мамлакатларнинг олтинлари ва қоғоз пуллари билан жойлаштиришга ўнғай бўлсин деб олтин данаклар ҳолига келтирилган заргарлик буюмлари билан лиқ тўла эди, яна халтачаларда олтин ҳамда платинадан қилинган ясама тишлар ҳам бор эди, уларни, чамаси, эсэсчи ўз қурбонларининг оғзидан суғуриб олган бўлса керак. Бундай ясама тишлар юз йигирмага яқин эди. Бу бисотнинг барчаси стол устига яйратиб ташланганда, аввал бошда анча босиқ ўтирган гитлерчининг қўрқув ва хасислиги голиб келиб, ҳатто инграб юборди.

— Балким сиз нумизматдирсиз? — Фадеевнинг илтимосига биноан ундан сўради таржимон қиз. Бироқ, маълум бўлдики, эсэсчи бундай сўзни ҳатто эшитмаган экан.

— Бўлмаса, бунинг барчасини нега тўплагансиз?

У ўзига берилган саволнинг соддалигидан таажужбланиб, ҳатто қошларини керди.

— Албатта, уруш тамом бўлганидан кейин ҳузур-ҳаловатда яшаш учун-да. Буни ҳамма солдатлар орау қилади.

Ҳамон эсимда, таржимон чет тиллар институтини тамомлаган, уруш йиллари мобайнида озмунча асирларни сўроқ қилмаган ва кўп нарсага кўниккан бу оддий рус қизи нафратдан ўзини тийиб туролмади:

— Бу қандай махлуқ ўзи! Қандай қабиҳлик!

Фадеев — гоят синчиков бу инсон — бошқа ҳеч нарса сўрамади, фақат қўйнидан ора-сира чиқарадиган ён дафтарини олиб, унга ниманидир ҳафсала билан ёзди.

Эсимда яхши қолган, ўшанда бу эсэсчи бизга шун-

чаки инсон зотининг айниган бир вакили эмас, балки қандайдир янги, зоологияда тури ҳали номаълум, сдам ниқобида кўринган ҳайвон нусхаси бўлиб туюлган эди...

Ҳозир эса суд қаршисида аллақандай тасодифий эъсочи эмас, балки худди шу махлуқни вояга етказган бутун бошли ташкилот турар эди. Унинг яширин темир садиқларини топиб очишди. Наушникларда ташкилотларнинг бошлиқлари ёзган махфий ҳужжатлардан парчалар садо беради. Қораловчилар уларни равон овоз билан ўқиб эшиттиришмоқда, яққол далиллар келтиришиб, мен билан Фадеевни қачонлардир ғоят ҳайратлантирган бу нусха Гитлер рейхи тарбиялаб етиштирган минглардан бири эканлигини исботлашади. Рейх уларни астойдил ва чуқур ишлаб чиқилган саралаш ва тарбиялаш системаси воситасида, инсондаги табиий хислатларни ва одатларни изчил равишда йўқ қилиб бориш ҳамда қонхўрлик, йиртқичлик, аламзадалик, айёрлик иллатларини қаттиққўллик билан сингдириш асосида улғайтирди. Эсэсмандлар — ор-номус ҳиссини йўқотган, фикрлардан, ғоялардан, инсонни йиртқич махлуқдан ажратиб турадиган фазилатлардан мутлақо маҳрум бу кимсалар шу тариқа пайдо бўлдилар.

Эсэсчиларни Гитлер муболаға билан «зарба қуроли» деб таърифларди, унинг ўнг қўл ёрдамчиси Гиммлер бу қора гвардиянинг раҳнамоси эди. Гиммлер гвардия олдига бирдан-бир ва асосий талабни қўйган эди: улар бошлиқларга кўр-кўрона, сўзсиз бўйсуниши шарт эди.

Эсэсчилар фақат жаллод бўлиб қолмадилар, улар лагерларда синаб кўрилаётган одамларни йўқ қилиш ва оммавий қиришга мўлжалланган турли-туман аппаратларнинг ихтирочилари ҳам эдилар. ССда инсон касби корининг моҳиятига даҳлдор тушунчаларнинг оёғи осмондан келган эди. Қамоқ лагерларидаги солдатлар аёллар, чоллар, болаларни қирғин қилиш билан машғул эдилар. Беморларни ўлим чангалидан олиб қолиш ва инсон дардини энгиллатишга даъват қилинган врачлар эса ўзларининг махфий лабораторияларида омmani заҳарлаш усулларини ишлаб чиқишар, одамларни бешафқат синовларга гирифтор қилишар, бу синовлар кўпинча уларнинг ўлими билан

якун топарди. Қора кийимлардаги инженер-қирувчилар ва инженер-механиклар газ камералари ва крематорий печларини, одамлар суягини майдалаб, уларнинг кулидан ўғит тайёрловчи механизмларнинг лойиҳаларини чизишарди.

Утмишда педагог, кадетлар мактабида гимнастикадан машғулот олиб борган бир эсэсчи одамларни механик усулда савалайдиган машинанинг махфий патентини ихтиро қилиб, амалга оширди. Бу машинанинг ўзи темир чангаклари билан жабрдийдани кундага қисиб олиб боради ва ўзи зарбаларнинг ҳисобини олиб туради. Бошқа бир эсэсчи инженер инсон бўғинларини аста-секин бураб ташқарига чиқарадиган аппарат яратиш бўйича ўз таклифномасини ёзиб берди. У ўз ихтиросини бошлиғига тавсия қилар экан, унинг таъриф-тавсифини келтириб, аппарат станогидан турган одам фақат бақиради, дод дейди ва лекин, жилла бўлса-да, қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилади; ҳукми ижро этадиган шахс эса, ҳеч бир жисмоний куч-қувват сарфламайди, у бор-йўғи битта ричагни ҳаракатга келтириб юборса бўлди, деб ёзади.

Суд назаридан бундан ҳам даҳшатлироқ яна бир машинанинг модели ҳам ўтказилди, газенваген деб аталган бу ўлим автомобили ихтирочилар томонидан биринчи марта бизнинг жанубий томонимизда синаб кўрилган ва унинг «ғоят ишонарли натижалар» берганлиги протоколда ёзма равишда қайт қилинган, кўплаб ишлаб чиқарилган. Улжа олинган ҳужжатлар орқали бу машинанинг Таганрог районига уюштирган дастлабки ҳалокатли сафарининг тафсилотлари ҳам судга маълум бўлди. Ихтиро эгаси уни ишлатишнинг энг ўнғай режими хусусида ҳам фикр юритади. У ўз машинасини ҳар хил ёшдаги одамларга нисбатан, кейин эса аёллар ва болаларга нисбатан алоҳида-алоҳида синаган. Қулай ва ноқулай оби ҳаво шароитларида ишлатиб кўрган. Шамол пайти ва қилт этган шабада йўқ пайтида ҳам синаган. Унинг докладлари машина айниқса хотинлар ва болаларга қўлланилганда самарали натижалар берганлиги ҳақида далелат беради. Докладларда ҳатто «шофёрлар, афсуски, техник синовларнинг бутун улугвор аҳамиятини ҳамиша тушуниб етмаётганликлари»га доир шикоятлар ҳам баён қилинган эди. Улар, маълум бўли-

шича, ишланган газни машинага ҳайдовчи ричагни бирдан ҳаракатга келтириб юборар эканлар, бунинг оқибатида димиқиш шу ондаёқ бошланиб, машина аҳоли яшайдиган жойлардан ўтаётганда жабрдийдаларнинг қичқиришлари диққатни ўзига тортар ва бу «ноўрин шубҳалар»ни юзага келтириши мумкин экан. Ёки, аксинча, шофёрлар газни кечикиб очишар, натижада ўлимга ҳукм қилинганларнинг энг бардошлилари сафар ниҳоясига етганда ҳам тирик қолишаркан, бу аслида «оқилона фойдаланилганда бенуқсон ишлайдиган» машинага соя ташлаб қўйиши мумкин экан.

Бу ҳужжатларга қулоқ тутар эканман, тўрт йил бурун бизнинг жангчиларимиз «тил» тариқасида тутиб келтиришган «Адольф Гитлер» дивизиясининг малла соч одамхўри мана шу эсэсчи-инженерлар яратган механизациялаштирилган ўлим индустриясига қиёсланганда менга аллақандай қолоқ ҳунарманддай бўлиб туюлди.

Халқаро Ҳарбий Трибунал қандай ҳукм чиқаради, юксак билимдон юристлар қандай фикрларни билдиришади, билмайман, аммо менинг ўйлашимча, ССнинг мудҳиш қора кийимларини кийиб юрган кимсаларнинг барчаси жазоланиши шарт. Ахир қароқчининг қўлидан фақат пичоқни тортиб олишнинг ўзи кифоя қилмайди, токи бошқа қароқчи яна қўлга олиб ишга солмаслиги учун бу пичоқни тамомила йўқ қилиб юбориш керак...

Мажлисдан кейин Крушинский билан иккимиз бекатдан менинг машинамни қидириб топдик. Курт қандайдир китобни ўқирди, билсак, у немисча-русча луғат экан. Гарчи рождество кунлари яқинлашиб қолган бўлса ҳам ҳаво намчил эди. Оғир-оғир томчилар чакиллаб турарди. Қор оёқ остида майин ғижирлар ва худо ҳаққи, баҳор нафаси яққол анқиб қолган эди.

Машина ичи топ-тоза, артилган ойналар кўзни қамаштиргудай ялтирар эди. Бугунги куннинг оғир таасуротларидан энгиллашиш мақсадида Куртдан оқшомда оддий одамлар йиғиладиган бирон пивохонага, Вилли Бределнинг китобларидан биз кўп ўқиган ишчиларнинг ғарибгина ҳордиқ жойларига олиб боришни ўтиниб сўрадик.

Курт бир лаҳза пешонасини тириштириб, ўйланиб

Ўтирди, афтидан, у бизнинг хоҳиш-истагимиз маъносини пай,аб етишга уринмоқда эди. Сўнг немисчасига: «Яволь», — деди ва шу ондаёқ ўзи русчага таржима қилди: «Хорошо». Ун минут ўтар-ўтмас биз Штайннинг чеккасига, қалам фабрикасининг орқа тарафига чиқиб олиб, торгина, аммо шинам пивохонага етиб келдик, мижозларга катта-катта кружкаларда пиво ташишарди. Бир аёл ва қиз, улар бир хил, рўзгорбоп, тоза, янги ва пешбанди крахмалланган катак кўйлак кийишган эди. Фақат бир нечта стол банд эди. Руслар, айниқса, ҳарбий кийимдаги руслар бу ерга чамаси, ҳеч қачон киришмаган бўлса керак, шунинг учун ҳам кенг камзулларда ёки вельвет курткаларда столлар атрофига ўтиришган чоллар бизга қизиқсиниб қарашди. Биз пиво ва сосиска буюрдик. Униси ҳам, буниси ҳам Германияда қарор топган таннархларга кўра ғоят қимматбаҳо ва ниҳоятда сифатсиз эди: пиво чойдай суюқ, сосисканинг йўғонлиги эса қаламдай эди ва барибир, бизга бу ер Фабернинг тантанавор залларига нисбатан анча файзли бўлиб кўринди. Кекса немислар хотиржам трубка тортишарди. Хизматкор аёллар, тўғрироғи, гавдали, ёноқ суяклари туртиб чиққан, бир-бирига ўхшаш она ва қиз очиқ чеҳра билан пиво тўлдирилган кружкаларни ўтирганларга тарқатардилар. Урнимиздан қўзғалар эканмиз, Курт ўз пивосини ичиб, сосискага қўл теккизмаганлигини пайқадик. У сосискаларни нон бўлаги устига қўйиб, қоғоз салфеткага ўради ва хижолат чекиб чўнтагига яширди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЖАЗО

ДАХАУЛИК ВУРДАЛАКЛАР

Мана, Ғарбий Европа бўйлаб рождество сайили ҳам орқада қолди.

Ун икки кун мобайнида машинамизнинг ойнаси ортидан Европанинг олтита мамлакати липиллаб, ҳа, айнан липиллаб ўтиб турди: Германия, Бельгия, Франция, Швейцария, мўъжаз Лихтенштейн, уни харитадан заррабинсиз излаб топиш ҳам амримаҳол, ва ниҳоят, бегубор, увоққина Монако. Югославиялик дўстлар билан Европадан худди шамолдек елиб ўтдик десак ҳам бўлади. Манзаралар кўз ўнгимизда яшин тезлигида ўзгариб турар, чегаралар гўё симёғочдай шитоб билан орқада қолар ва уларнинг барчаси шундай бир суръатда кўз олдимиздан ўтардики, бирон нарсани кўриб олишга фурсат етишмасди. Биз ҳатто ён дафтарчаларимизни ҳам чўнтагимиздан олмадик.

Дарвоқе, бу шиддатли саёҳатимизнинг бир неча чизиқлари ва ҳаммасидан бурун, турли миллатга мансуб одамларнинг Қизил Армияга муносабати, барибир, бизнинг хотирамизда сақланиб қолди. Менинг шинелим ва бу ердагиларга нусхаси анқонинг уруғи бўлиб туюлган офицерлик фуражкам ана шу сафар пайтида ўзига хос сеҳрли таёқча тусига кириб, бизга одамларнинг қалби ва руҳини, айрим ҳолларда эса хонадонларнинг эшикларини ҳам очиб берди. Лихтенштейннинг мўъжаз пойтахти — тоғлар оғушидаги водийни маскан этган Вадуц шаҳарчасида моторнинг носозлиги сабабли тўхтадик, машинамиз атрофини оломон қуршаб олди. Сидқидилдан ёрдам бермоқчи бўлганларни ва йўл-йўриқ кўрсатувчиларни санаб адоғига етиб бўлмайди. Ҳар хил одамлар менга бир нечта откриткалар совға қилишди, откриткаларда бу

давлатнинг велосипедда черковга кетаётган бадавлат герцоги тасвир этилган эди. Откриткалардан бирига у ҳатто ўз дастхатини ҳам чеккан эди. Бундай откриткаларни, суриштириб билсак, туристлар учун очилган магазинларда ҳам сотиб олса бўлар экан. Улар маҳаллий молнавий хўжаликларни мустаҳкамлаш мақсадида чиқарилар экан. Мен эса, ўз навбатида, уларга Москва кўринишлари акс этган бир нечта откриткаларга дастхат ёзиб бердим.

Парижда Қаршиликнинг машҳур қаҳрамони, байрам куни Париж кўприкларидан бирида гестапо бошлиғини орқасидан отиб ташлаган тимқора сочли ва қирмизи чеҳрали, бамисоли Рафаэль мадонналаридай, кишини бир қарашда шайдо қилиб қўядиган шоира ва журналист Мадлен Риффо бизни Сталинград хиёбонига ўз машинасида олиб борди. Бу ерда бизни қўярда-қўймай столларга ўтиргизишган французлар билан перно тўлдирилган стаканларнинг анча-мунчасини бўшатишга тўғри келди.

Монакога биз ана шу, ўз-ўзидан равшанки, энг ҳашаматли қимсрхонадаги машҳур пилдироқ ўйинини кўриш учун келган эдик, бу муассасанинг бошлиғи ёхуд директори, зодагонларга хос тили чучук, котлетдек лунжлари қотирма ёқаси устига осилиб тушган кекса рус оқ гвардиячи ҳамроҳларимни ва мени ўз кабинетига судраб кирди ва у ерда қандайдир ўзгача усулда қовурилган балиқни бизнинг олдимизга қўйди. Бу таомнинг тайёрлаш усулини унинг оиласи Ростов-Дондан қайси замонлардадир бу ерга олиб келган экан. Кейин у шотландча виски ва французларнинг коньягидан қўйди, бизни ҳайратга солиш учун ўз муассасасига ҳазрати олийлари улуғ князь Кирилл кириб туришини ва қачонлардир, бу ерга Югославия қироли бекитиқча қадам ранжида қилиб, пилдироқ ўйнаб кетганлигини маълум қилди. Аммо биринчи қадаҳни Сталинград ва Ленинград (тўғриси, у бу шаҳарни Санкт-Петербург деб тилга олди) қаҳрамонлари учун кўтарди:

«Бу одамларнинг муқаддас матонати олдида мен шляпамни бошдан оламан.»

— ...Россиянинг шуҳратига шуҳрат қўшганлиги учун мен сизларнинг Сталинингизнинг этигини ўпишга тайёрман, — деди у гўё эғнида оперетта фраки эмас,

балки камида гусар мундири тургандай тантанавор қоматини ростлаб...

— Биз сенинг ҳарбий форманг соясида гўё Исо ғайғамбарнинг пинжида юргандек саёҳат қилдик, — деди югославиялик дўстим Радован, машина ойнаси ортидан тагин Нюрнбергнинг харобалари кўзга чалинганда...

...Ҳозир буларнинг ҳаммасини мен ғира-шира тушдай эслайман. Байрамдан кейинги кунларда зеб-зийнатлари йиғиштириб олинган арча учинчи қаватдаги тантаналар залида ҳамон турган бўлса-да, лекин бу ердагиларнинг ҳаммаси суднинг кундалик ишлари оқимига шўнғиб кетган эди.

Тагин гитлерчиларнинг қабих жиноятлари китоби саҳифалари бир-бир варақланмоқда. Ғарбий Европа, кўриб турганимиздай худди енгилтак аёлга ўхшайди. Бало-офатлар бошдан кўтарилди — тамом-вассалом. Гарчи, ҳаммаёқда очарчилик ҳукм суриб турган, уруш келтирган хонавайронликлар амал-тақал қилиб, шарми ҳаё юзасидан деворлар билан ўралиб, афишалар билан тўсилган бўлса ҳам бироқ у ерда, барибир, бундан атиги саккиз ой бурун асоратга солинган мамлакатлар пойтахтларининг кўчаларида Герман солдатлари одим отганини, гестапонинг тармоқлари қутуриб ваҳшийликлар қилганини кам хотирлайдилар. Ваҳоланки, оёқ ости қилинган мамлакатларнинг фарзандлари эса душманнинг бош кучлари билан Қизил Армиянинг яккама-якка шердай олишувларига умид кўзларини тикиб, ўзлари ҳам яширин ҳолатда кураш олиб борган эдилар.

Лекин бу ерда, Европанинг марказида, бутун ер шари халқларининг виждони номидан иш олиб бораётган суд нацистлар жиноятининг китоби саҳифаларини варақлашда давом этмоқда. Бу жиноятлар мисли кўрилмаган даражада эдики, эҳтимол, бу жиноятларни санаб адоғига етиб бўлмаса керак. Ҳарбий бошлиқлар Халлен шаҳри яқинидаги ғордан Гиммлернинг тошлар орасига тиқиб тацланган пўлат сандиғини топишди: бу махфий архивнинг папкалари ичида медицина ҳужжатлари ҳам бор эди. Бу ҳужжатлар гитлерчилар Германиясининг ўзида ҳам аслида мутлақо махфий сақланар эди. Ҳозир улар судга

ўқиб эшиттирилмоқда. Оқ халатли бу ваҳшийлар ҳақидаги дув-дув гаплар пресс-кэмп деб аталмиш бизнинг Вавилон минорамизда турли-туман тилларда садо бермоқда.

Мен билан Крушинскийни, бу материаллар ҳам олдингилар каби айтарли ҳайратда қолдирмади. Биз бу ваҳшиёна тажрибалар билан улар бу ерда оммавий равишда ошкора этилгунга қадар ҳам таниш эдик ва бу тўғрида ўз газеталаримизга ёзгандик. Бу Совет Иттифоқи маршали И. С. Конев қўшинлари Ғарбий Европа орқали ўтиб, Краковдан сўнг гитлеризм бунёд этган ўлим фабрикалари орасида энг йириги ҳисобланган Освенцимни озод қилган пайтда бўлган эди. Уша куни, тонгда биз фронт штабидан алоқачи самолёт сўрадик, икки киши орқадаги битта ўриндиққа тиқилишиб ўтирдик ва йўл-йўлакай самолёт маршрутини бетоқатлик билан харитадан кузатиб бордик. Освенцим тўғрисида фронт штабига аллақачон хунук хабарлар етиб келган эди. Биз бунинг ҳаммасини ўз кўзимиз билан тезроқ кўриш учун ошиқардик ва бизга самолёт ниҳоятда имиллаб учаётгандай туюларди.

Ниҳоят, мана, пештоқига: «Арбейт махт фрей» — «Меҳнат инсонни озод қилади» деган, кишида қайғули ҳис-туйғулар уйғотадиган сўзлар ёзиб қўйилган баҳайсат темир дарвозалар олдидамиз. Лагерь яқинда олинган. Ҳаммаёқ алғов-далғов. Бироқ бу ўлкани эгаллаган бизнинг танк қисмларимиз командирлиги озод қилинган маҳбуслардан лагерь комитети деб атаса бўладиган бир уюшма тузишга улгурган эди. Фронт штабидан учиб келган баланд бўйли, рангпар, контузия асоратидан кўзлари қисилган Борис Николаев ана шу маҳбуслар комитети кўмагида бу ердаги вазиятни тушуниб олди. Озиқ-овқат таъминотини бир оз йўлга қўйди. Бу ерга жўнатилган ҳарбий врачларни блоклар бўйича жойлаштириб чиқди. Диверсияларнинг олдини олиш, катта ва кичик фюрерчаларни, колонна командирларини, штабовларни¹, газ камералари ва крематорийлардаги жаллодларни қўлга тушириш учун соқчилар отрядларини тузди. Соқчилар уларни битта-битталаб яширин коваклардан топиб

¹ Қамоқ лагери баракларининг блокларидаги назоратчилар (жуаллиф).

чиқа бошладилар. Николаевнинг юмушлари бошидан ошиб ётарди. Уни бу ердагилар хомталаш қилиб кетишгудай эди. Бунинг устига, тагин мухбирлар ҳам унинг бошига битган бало бўлишди.

Мен Николаев билан эски қадрдон дўст эдим. У билан Калинин фронтида танишганман. Лекин ҳозир унинг овози хириллаб чиқарди: «Биродарлар, сизлар билан гаплашишга қўлим тегмайди, кўриб турибсизлар, бу ерда нималар бўляпти. Ўзларингиз кўриб ёза қолинглар, ана, ўртоқ Антониндан илтимос қилинглар, у сизларга Вергилий бўлади».

Николаев бизга Антонин деб таништирган киши бизни бепоён лагерь бўйлаб, бу дўзахнинг барча гирдоблари ичидан олиб ўтаётир. Унинг миллати чех, кладнолик собиқ касаба союз ходими, эски коммунист, урушгача Москвада ҳам бўлган, рус тилини яхши тушунади ва бир нави гаплашади. Ҳозир Антонин антифашистлар комитетида комиссарликка ўхшаш бир вазифада ишлар экан. Унинг юзи докадай оқарган, пяклари узун, ёноқ суяклари бўртган, қулоқлари катта-катта. У шу қадар чўп-устихон бўлиб қолган эдики, йўл-йўл костюми эгнида осилиб турарди. Чуқур ботган кўзларидан ўт чақнарди. О, у биларди бу ерда мухбирларга нималарни кўрсатишни — унинг ўзи қачонлардир «Руда право»га унча-мунча ёзиб турган. Антонин бизга баҳайбат омборхонани кўрсатди. Унинг ичида куйдирилган одамларнинг оёқ кийимлари ердан-шифтгача уйилиб ётар, бу уюмларда ишчиларнинг кавушлари билан бир қаторда аёлларнинг нафис туфлилари ва болаларнинг оёғидан ечиб олинган жажжи бошмоқчалар ҳам бор эди. Бизни у яна бошқа омборга бошлаб борди, у ерда одамларнинг сочи пичан гарамидай уйилиб ётар, анчагинаси узунлиги ва рангига қараб навларга ажратилган ва ҳатто фабрикаларга жўнатиш учун той-той қилиб боғлаб қўйилган эди. Кейин биз тош харобаларнинг узун уюми олдида тўхтадик.

— Бу ерда энг қўрқинчли ишлар амалга оширилган, — тушунтиради Антонин. — Врачлар ва доришунослар одамлар аъзосида тажрибалар ўтказган лаборатория бор эди бунда. Бу тажрибалар ниҳоятда сир тутилган. Қатъий назорат остига олинган. Тажриба учун сараланган одамлар алоҳида жойларда яшаш-

ган ва у ерлардан тирик қайтиб чиқишмаган. Кечалари уларни тўппа-тўғри крематорийларга олиб кетишарди. Улар эса, ҳув, анави ерда яшашган.— У бошқа бир улкан хароба уюмини кўрсатди.— Тажрибалар билан машғул врачлар уларни ойналари бекирилган машиналарда олиб келиб, обкетишарди... Тўпларингиз гумбурини эшитганда, бу икки бинони портлатишди. Тажрибаларга дучор қилинган кишиларни ўлдиришиб ёки куйдириб юбордилар. Биз радио орқали бир неча марта сўзлаб, бу ерда бўлганларнинг олдимизга кириб ўтишини илтимос қилдик. Ҳеч ким келмади. Сирли, мутлақо сирли, фақат дувдув гапларга қарабгина бу ерда қандай тажрибалар ўтказилганлигини тасаввур қилса бўлади...

Ниҳоят, мана, сирлар ҳам ошкор бўлди. Биз суд мажлисида Крушинский билан ёнма-ён ўтирардик ва нафасимизни ичимизга ютиб, яқиндагина озод қилинган Освенцимда подполковник Николаев ҳам, ақлли инсон Антонин ҳам нималарнинг тагига ета олмаганликларини аниқ билиб олдик. Гестапо бошлиғи ва СС амалдорларининг қогозлари орасидан қамоқ лагерларининг мутлақо махфий биноларида одамларда тажрибалар қилиб кўрган ваҳший олимларнинг докладлари ҳам топилди.

Биз медицина фанининг Гитлер даврида туғилган ҳамда Кох, Вирхов, Лефлерлар мамлакатада анча кенг ривож топган янги мудҳиш тармоғи тўғрисида ҳам огоҳ бўлдик. Бу тармоқнинг дунёга келишига доир маълумотларни эшитдик.

Бу воқеа 1941 йилнинг кузида Италияда, Римдаги немис элчихонаси биносида юз берди. У ерда элчи фон Мекензен тузаган дастурхонга анча номдор кишилар — Италия соғлиқни сақлаш министри, граф доктор Леонард Конти ва кекса олим, немис профессори доктор Клаус Шиллинг, Миллатлар лигаси қошидаги безгак комиссияси арбоблари ташриф қилишган эди. Мехмонлар у-бу ҳақда ҳангома қилишиб, Муссолини Африкада дуч келган қийинчиликлар, Италия экспедиция корпуси солдатларини қираётган безгак касали хусусида ҳам гаплашдилар. Уша пайтда нацизм корчалонлари у ерга генерал Роммель қўшинларини ташлашга тайёргарлик кўрар, бироқ Африка безгаги немис қўмондонлигини чўчитиб турарди ва граф Конти

билиб-билмай Шиллингга, фан ҳаётдан орқада қоляпти ва безгакка қарши кураш соҳасидаги тадқиқотлар етарли суръатда олиб борилмаяпти, деб юмшоққина таъна қилди. Хижолатга тушиб қолган олим уруш даврининг қийинчиликларини, тажриба учун қуён, ит, денгиз чўчқаси каби ҳайвонлар етишмаётганлигини рўкач қилиб, ўзини оқлай бошлайди. Худди шу лаҳзада граф Конти бир фикрни ўртага ташлади: одамлар-чи? Қамоқ лагерларида қанчадан-қанча тажрибабон материаллар ётибди. Шунда дунёга донг таратган, қачонлардир Рокфеллернинг Америка фондидан безгакка қарши курашдаги тадбиркорлиги учун мукофот олган немис олими бу таклифга дарров рози бўлди. Одамларми? Жуда зўр! Ажойиб фикр. Нега энди бу фикр илгарироқ унинг миясига келмади экан! Ахир бир ўқ билан икки қуённи уради-ку: тажрибабон ҳайвонларга кетадиган сарф-харажатлар камаюди ва маҳбуслар ҳамда ҳарбий асирларнинг озуқа таъминоти учун қилинадиган сарф-харажатлари ўзини оқлайди.

Ҳар икки томонга ҳам маъқул келган бу фикр дарҳол қанот ёйди. Вейндкупенда, турган гап, гоят маҳфий шароитда илмий конференцияга тўпланишди. СС қўшинлари медицина хизматининг бошлиғи доктор Гравитц Шиллингга Германиядаги хоҳлаган қамоқ лагерини танлаб олишни таклиф этади. Профессор энг қадимги лагерлардан бири — Дахауни тилга олади. Ахир унинг ёнида Мюнхен, медицина институтларига ва мукамал лабораторияларга эга университет шарҳчаси мавжуд. Дахау районида медицина институтининг филиали деб камтарона номланган бино яшин тезлигида қад кўтарди. Доктор Шиллингнинг ўзи маҳбуслар орасидан бир неча юз кишини тажрибалари учун муносиб деган тахмин билан ажратиб олди ва уларни безгакнинг барча маълум турлари билан заҳарлай бошлади.

Қариб-чуриб қолган қоқшол олим, кўпгина чет эл академияларининг фахрий аъзоси совуққонлик билан соғлом, навқирон йигитларга даҳшатли касалликларни юқтиради, қўли заррача қалтирамасдан уларнинг томирларига фенол қуяди ва шундан кейин лоқайд бир ҳолатда ўлим азобини бошидан кечираётган кишиларнинг жон талвасасини тамоша қилади, унинг

турли босқичларининг минут ва секундларини қайд қилиб боради.

Бу хил тажрибаларга гирифтор бўлган юзлаб одамдан фақат биттаси тирик қолибди. У Михайловский деган польшалик католик руҳонийси экан. Крематорийдан фавқулодда омон қолибди. Ана шу одам доктор Клаус Шиллингнинг юзлаб ва минглаб қурбонлари номидан жиноятчи профессорнинг сўнгги тажрибалари хусусида маълумот берди.

Шу аснода Шиллинг ортидан ундан ҳам ёвузроқ кимса, мудҳиш тажрибалар соҳасида профессорга муносиб шогирдликни бажо келтирган, Шиллинг ишини ривожлантириб, унинг увоққина лабораториясини «гайринсоний медицина»нинг бутун бошли комбина тига айлантирган доктор Зигмунд Рашернинг қиёфаси юзага қалқиб чиқди. О, бу зот нацизмнинг феъл-атворини ўзида янада яққолроқ мужассам этган эди! Рашер Мюнхендаги авиация медицинаси профессори, СС армияси қўшинлари гауптштурмфюрери. У Гиммлернинг дўсти эди. Шу боисдан, унинг ҳомийлигидан баҳраманд бўлиб турарди. Рашернинг хотини, кабаре қўшиқчиси Нина Диль ҳам қудратли гестапо хўжайинининг муруватли хайрихоҳлигига сазовор эди, у билан дилхушлик қилиб турар, ундан ўнгилча ҳам туққан эди. Бу алоқалар Рашернинг қаршисида чексиз-чегарасиз имкониятларни юзага келтирди. Дастлаб у, стратосфера ва субстратосферага парвозларни олдиндан кўриб, ҳаво сийраклаштирилган муҳитда тирик организмнинг бўлиши муаммосини ҳал қилишга киришди. У ўзининг, бундоқ айтганда, «қариндошидан» «энг катта баландликда учадиган учувчилар ҳаётини сақлаб қолиш юзасидан рейх учун жуда фойдали тажрибалар»га кўпроқ инсоний материал беришни ўтинди. Унга сон-саноксиз миқдорда одамлар ажратиб берилди. Ниҳоят, Дахауда, унинг одамлар устида тажрибалар ўтказилаётган ўта махфий деб аталган №5 блокида пўлат герметик кабиналарга эга бўлган махсус корпус қурилиб, унга қузатиш дарчалари ўрнатилди. Корпуснинг ичига бир кишини ёки одамларнинг бутун бир гуруҳини киритишади. Босим камайтирилган ҳолда тажрибалар ўтказиш бошланади: ҳавони аста-секин суғуриб олишади ва одамнинг гўёки ички босимдан бутун танаси ҳамда бош суяк

чаноғи шиша бошлайди. Ҳавони суғуриб олиш то-
мўрлар ёрилиб, одам ҳушсизланиб йиқилгунга қадар
давом этади. Доктор Рашер ва унинг ассистентлари
Руф ҳамда Румберг дарчасидан қурбон бўлаётган
кишининг феъл-атворини, унинг талвасаларини куза-
тиб турадилар, ундан кейин эса ҳали совимаган жа-
садни стулга ётқизишиб, уни ёрадилар ва тажриба-
ларини бошлайдилар.

Ана шу ҳол қайта-қайта такрорланади. Қизиғи
шундаки, бундай тажрибалар пайтида Нина Диль
ҳам тез-тез қатнашади, суратга олади, суратларда
ўйнаши учун ўз эрининг меҳнати самараларини гав-
далантиришга ҳаракат қилади. Бу тажрибалар пайти-
да қанчадан-қанча одам ўлиб кетди, прокуратура
қурбонларни санаб санаб санаб ета олмади. Кўп, ниҳоят-
да кўп. Ана шу тажрибалар асосида «Қатта баланд-
ликларда инсон ҳаётини сақлаш тажрибалари» деган
беҳаё ном билан аталган тадқиқот иши ҳам дунёга
келди, Гиммлер бу ишни гоёят махфий ковакларда ас-
раб юрарди. Рашернинг ишларидан завқ-шавқланиб
кетган фельдмаршал Мильх эса сербўёқ иборалар
билан бу ишнинг муаллифига ўз миннатдорчилигини
изҳор этди.

Тез орада ана шу Мильх Рашер олдига бошқа
«муаммо»ни қўйди. Совет ва инглиз қирувчиларининг
зарбаси остида немис учувчилари шимолий денгиз-
ларнинг муздай сувига борган сари кўпроқ қулаб ту-
ша бошладилар. Гоҳида уларни ҳали тириклигида
топиб олишга муваффақ бўлишар эди, аммо улар қа-
йиқдаёқ ўлиб қолишарди. Мильх муздай сувда узоқ
туриб қолган кишининг танасини иситиш усулларини
топиш зарурлиги ҳақида гапириб қолди. Айтилган
гап — отилган ўқ. Бу соҳада тажриба ишлари алоҳида
ривож топди. Рашер кўмак талаб қилди. Дахаунинг
махфий бешинчи блокига Килдан профессор Хольц
Локар, Инсбрукдан Ярек, Мюнхендан эса таниқли
паталогоанатом доктор Зингер ташриф буюрди.

Утакетган бешафқат тажрибаларнинг янги тури
бошланиб кетди. Қишнинг қирчиллама совуғида ҳов-
лига қўйилган ванналарга ё қип-яланғоч ечинтирил-
ган, ёки ўзларининг одатдаги кийимларидаги, ёхуд ёз-
ги комбинезон кийдирилган маҳбусларни туширади-
лар. Ваннага муз ташлайдилар, ундаги сув аста-секин

музлайди. Олимлар қўлларига секундмер ушлаб синалаётган жонли танага махсус усулларда термометр ўрнатишиб, қурбон бўлаётган кимса ҳароратининг пасайиши ва ковульсиясини кузатиб боришади. Унинг тэмирлари тортишиб, чангак бўлишини, мускулларининг карахтлашиб боришини, унинг мажолсиз талвасаларини ва ниҳоят, ўлимини кузатишади. Кўп сонли тажрибалар воситасида шуни аниқладилар: танани кескин босқич ҳисобланган йигирма тўққиз даражага-ча совитиш учун етмиш-тўқсон минут талаб қилинади, ўлим эса, яна бир соатдан кейин, тананинг совуқлик даражаси йигирма тўрт ва йигирма беш даража ўртасига борганда юз беради. Шундан кейин, илмий-тадқиқот табиати тақозосига биноан, сон-саноқсиз далиллар келтирилади. Синов протоколлари... Сўнгги хулосалар. Бир фавқулудда ҳодиса ҳам қайд қилинди, синовдан ўтказилган одамларнинг катта гуруҳи орасида шундай бир субъект учрадики, у йигирма олти ва эллик даражада ҳам ўлмади, олимлар томонидан белгиланган ўлим тўсиғидан ғолиб чиқди. Бу бақувват одамни ўлимга маҳкум этиш учун яна саксон минут мобайнида музлатиб туришга тўғри келди. Унинг талвасаларини профессорлар алоҳида қунт билан кузатиб турдилар. Бу одамнинг ҳаётий куч-қудрати уларни ҳайратга солди, завқ-шавқини келтирди, Сироқ барибир уни «илм-фан равнақи йўлида» қурбон қилдилар.

Ана шу тажрибалар пайтида қурбонлар доимо бир тарзда ўлдирилмаган. Ўлим билан баробар муз қотган таналарни қайта иситиш усулларини қидириш бўйича ҳам иш олиб борилган. Бу турдаги тажрибалар жараёнида синалаётган кишининг ҳаёт асари аллақачон тугаган танасига тирилтиришнинг турли хил усулларини қўллаб кўрадилар: спиртни, қўзғатувчи дориларни, кўрпа-тўшак оғушининг илиқлигини, қуёш ҳароратини ва ҳатто... аёллар баданининг иссиқлигини ҳам синаб кўрдилар. Бу фикр Рашернинг ҳаёлида қадимги бир герман афсонаси таъсирида туғилибди. Уша афсонада айтилишича, бир ёш нозанин, баданининг оташи билан музлаб қолган жангчини иситиб ҳаётга қайтарган экан. Нима бўпти, буни ҳам таваккал қилиб кўриш мумкин, шундай қилиб, доктор Рашер навбатдаги тажрибани ўтказиш мақсадида

Равенсбрюкдаги аёллар лагеридан тўртта лўли қизни сўратиб олди.

Одамларнинг танасини совитадилар ва иситадилар, азоблаб ўлар ҳолатга олиб келадилар, сўнг яна ҳаётга қайтарадилар. Аммо бу тажрибаларнинг ҳаммаси, мутлақо ҳаммаси, оқибат-натижада, ўлим билан тугайди. Освенцимдан озод этилган чех Антонин ҳақ эди: тажрибалар ўтказилган жойдан биронта ҳам одам тирик чиқмади. Рашернинг ҳисоботи, бу ҳисоботни яна унинг хотини ўзи ишлаган суратлар билан безаган эди, тагин фельдмаршал Мильхнинг шавқ-завқига сазовор бўлди. У ёзма равишда «рейх шон-шуҳрати йўлида олижаноб ва инсонпарварлик билан суғрилган иш қилган»ликлари учун тажриба ўтказган олимларга ва Дахаунинг комендантига ёзма равишда ташаккур билдиради.

Бироқ Шарқдаги уруш Гитлер учун борган сари чаппасига кета бошлади. Москва остонасида барбод бўлган қишки кампания, Сталинград бўсағасидаги мағлубият, бу ерда рус қишининг ҳисобига йўйишадиган, аслида эса, совет артиллерияси етказган катта талафот ёвуз кимсалар олдига «совуқда қотган инсон организмни ҳалокатдан сақлаб қолиш» муаммосини кўндаланг қилиб қўйди. Янада ваҳшиёна тажрибаларнинг учинчи тури бошланиб кетди. Маҳбусларни қип-яланғоч ечинтиришади ва қорга ётқизишади. Кейин совуқда тўнғиб қолган кишини хонага олиб киришиб хилма-хил усуллар ёрдамида иситишади. Лекин Бавариянинг юмшоқ об-ҳавоси тажрибалар кўламига халақит берди. Инсонни музлатиб, сезгисидан маҳрум қилиш учун озмунча фурсат талаб қилинмайди. Бунинг устига, Ғарб frontiда ҳам худди шу мушкуллик юз бера бошлади. Шундай қилиб доктор Рашернинг лабораториясини «шарқий кенгликдаги мувофиқ иқлим шароитлари»га яқинроқ жойга, Освенцимнинг махфий блокига кўчиришди.

Биз Крушинский билан бир-биримизга қараймиз. Мана, қандай ёвуз кимса у ерда уя қуриб олган экан, мана, биз нимани кўрмаган эканмиз ва нималар харобалар остида қолган экан! Дарвоқе, биз Рашерни, барибир, у ерда қўлга тушира олмас эдик. Совет қўшинларининг ҳужуми Висла ортида шиддат билан кенгайра, узоқни кўра оладиган Гиммлер эса қандай-

дир важ билан Зигмунд Рашерни ва унинг хотинини отиб ташлаганди. У шуҳратпарастликка чек қўйган эди. «Жасоратлари»нинг ортиқча гувоҳлари унга беш-қа керак эмасди...

Пастда, суд биносининг руслар жойлашган қано-тида, биз бугунги кенгаш материалларини қизгин му-ҳокама қилардик. Ахир инсоният ҳатто ўрта асрнинг энг қора кунларида ҳам бунақасини кўрмаган эди.

— Нақадар мудқиш... Нақадар қабиҳлик... Ақл бовар қилмайди... — кесиб-кесиб гапиради бўғриқиб кетган Всеволод Вишневский, ҳар бир каломи сўнгига нуқталар қўйиб, бундай сўзлар унинг нутқида мўл-кўл учрайди. — Нюрнберг — ҳамиша жаллодлари билан шуҳрат қозониб келган шаҳар... Оқсоч ўрта аср... Те-мир қиз... Пўлат бошмоқлар... Исо тожи... Бу ҳамма-си шу ерда бўлган, лекин бунақаси... Даҳшат... Разо-лат... Алаҳсираш...

— Фауст ролидаги Мефистофеллар, — Львовдан келган ғарбий украиналик ёзувчи, ниҳоятда билим-дон инсон, ниҳоятда камгап ва одамови Ярослав Га-лан шарҳлайди.

— Бу қанақаси, отахоним, бундай муқояса би-лан олғир немис шайтонини нега хафа қиласиз, — ун-га жавобан деди Михаил Гус. — Ахир буларнинг барчасини кўриб Мефистофелнинг кўнгли айниши ҳеч гап эмас. Вурдалаклар — мана кимлар улар. Сизлар-нинг украин тилингизда шундай сўз бор.

— Ҳа, бор. Вурдалаклар ҳамма славян халқларида бор, — деди қатъий қилиб, ҳатто бир оз академиклар-га хос оҳангда Галан. — Ҳа, сиз, афтидан, янада аниқроқ муқояса топдингиз.

Уят бўлса ҳам айтишим керакки, мен бу сўзнинг моҳиятини билмас эканман. Қачонлардир, болали-гимда эшитганман. Мен ўзим ўсган «Пролетарка» фабрикасида у қулоққа беозор сўкинишдай эшити-ларди. Мана, энди Галан унинг маъносини ҳафсала билан тушунтира бошлайди.

— Вурдалак — славян мифологиясининг мутлақ иштирокчиларидан бири. У одамлар ва худо томони-дан лаънатланган, қабр ўз оғушига олишдан ҳазар қиладиган гуноҳкор. Зулматли, ойсиз кечаларда у ер-дан бош кўтаради, сассиз-садосиз қишлоқларга писиб киради ва ухлаб ётган одамларнинг қонини сўради,

у бир неча дақиқа ўзининг аввалги қиёфасига қайтиши ҳам мумкин. Закарпатьеда гураллар ҳозиргача вурдалак ётган қабрга ой чиққан тунда тоғтеракдан қозиқ қоқилсагина, ундан қутулиш мумкин, деб ишонадилар, — дея Галан ўз шарҳини якунлайди.

— Албатта қозиқ қоқамиз... Ерга киргизиб юборамиз... Қириб ташлаймиз... Ҳаммасини қириб ташлаймиз... — дейди Вишневский ҳар бир сўзни бамисоли ўқдай, тишлари орасидан ўтказиб ва столга мушти билан қоқиб. — Маданий ёввойилар, сизнинг қабрингизга тоғтерак қозиғини қоқиб қўямиз... Қоққанда ҳам бўғзигача қоқамиз.

«Тоғтерак қозиғи» — мен ўзимнинг янги мақоламан ана шундай ном билан атадим.

БИЗ ЖАҲАННАМ ҚАЪРИГА ТУШЯПМИЗ

Бутун шу кунлар мобайнида бизнинг ўй-хаёлимиз Дахауда бўлиб қолди. Бавария харитасига қараганимиз қараган. Мюнхенгача юз эллик километр масофа бор. Бизнинг ҳарбий ҳисоб-китобимизга кўра, қўл узатса етади. Ваҳшиёна тажрибалар ўтказилган машҳур лагерь эса у ерга жуда яқин. Йўл ниҳоятда соз, дарвоқе, ҳозирги замон немис йўлларининг барчаси худди шундай. Гап машина топилишида. Куртни, бу жин ургур америкалик капитан, хулласи калом, йирик Нюрнбергдан ташқарига машина билан чиқиш ҳуқуқидан маҳрум қилди. ТАССчилар ва радиокомитетчиларнинг машинаси эса бўзчининг моқисидай тинмайди. Машинани қаердан топса бўларкин?

Ниҳоят мана, бугун менга омад ўз-ўзидан кулиб боқди. Эрталаб, нонушта пайтида менинг олдимга чехлар Висент Нечас ва йўғон, сочлари шер ёлидай узун ва қалин Ян Дрда келишди, гўё менинг эзгу истакларимни уқишгандай, таклиф қилиб қолишди:

— Биз уч машинада бош юристимиз билан биргаликда Дахауга бормоқчимиз. Биз билан боришни хоҳламайсанми? Учта бўш жой бўлади.

Хоҳлайсанми эмиш? Шуниям сўраб ўтирадимиз? Мен, рассом Николай Жуков бу шоввоз йигитлар билан аллақачон дўстлашиб олганмиз. Ажойиб кишилар. Еунинг устига, Дахаунинг ўзи ҳам репортёрни кучли

магнитдай ўзига тортади. Учовлон — Жуков, Михаил Долгополов ва мен жўнашга қарор қилдик.

Чехословакия делегацияси ажойиб «Татра» машиналарида йўлга тушдилар. Бу машина бир қадар ғалати, унинг ташқи кўриниши балиққа ўхшайди. Аммо кучли, чидамли, мотори орқасига жойлашган, шу боисдан ҳам шовқини мутлақо қулоққа чалинмайди. Чорпақилдан келган Дрда олдинги ўриндиққа чўкди, баланд бўйли Нечас бизлар билан ёнма-ён ўтирди. Айтмоқчи, делегациямиз аъзолари унга «Старушка» деб лақаб қўйдилар, негаки, яшнаб-ёшариб турган бу йигит бизнинг таржимон қизларимиз билан ҳазил-ҳузул қилиб, уларга «Ну что вы, я уже старик» демоқчи бўпти-ю, аслида эса «я есть старушка», деб юборибди. Шу-шу, ҳалиги лақаб унга елимдай ёпишибди. Машиналар жойидан енгил жилди ва тезликни ошириб, харобалар орасида эпчил у ёқдан-бу ёққа бурилиб, Нюрнберг кўчалари калавасининг учини топиб бора бошладиг. Мана, улар харобалар оғушидан сирғилиб чиқдию шаҳарни ортда қолдириб, кенг ҳамда шинам рейхсавтобанга тушди, бу йўлдан бир вақтлар автомобиллар олти қатор бўлиб ўтган.

Ҳар жиҳатдан кўнгилдагидай бу шоссе аллақачон қордан тозаланган ва тундаги театр залидай ҳувиллаб ётарди. Фақат аҳён-аҳён йўл четидан келаётган ҳайбатли, узун ёлли отлар қўшилган йўғон, ҳаво билан дам берилган резина ғилдиракли араваларни кўрасан ёки тиришиб, чираниб, педални айлантириб келаётган велосипедчини қувиб ўтасан. Бу атроф-муҳитда ҳаёт гўё тўхтаб қолгандай, бироқ қордан тозаланган дала яхшилаб шудгор қилинган ва бу ерларга барвақт учиб келган тўрғайлар уларнинг устида қўшиғини бошлаб юборган. Бу ернинг февраль ойи бизнинг апрелни эслатади. Қор ўнгирларда ётибди, холос. Нам билан тўйинган ердан баҳор ҳиди анқиб турибди ва фақат тун пайтларидагина уни юпқа муз қоплайди. Гарчи куртакларнинг ёзилишига ҳали вақт бўлса-да, дарахтлар кундузлари енгил-елпи бинафшаранг шаффоф туманга чулгангандай туюлади кишига.

Йўл-йўлакзай бир неча қовоқхоналарга дуч келдик. Сирасини айтганда, якшанба куни шарофати билан бирон кружка пиво кўтарсак ёмон бўлмасди. Аммо Нечас кулиб, бошини маънодор ирғайди.

— Андак сабр.

Мана, узоқдан пивоҳона кўзга ташланди, унинг ёнида худди говга боғлаб қўйилган отлардек машиналар турибди: америкаликларники, инглизларники, французларники ва бизларники, ҳа-ҳа, бизларники ҳам, радиаторларига Трибунал байроқчалари ўрнатилган. Бу нимаси? Нега бунчалик катта йиғин? Нечас қўл билан ёзилган ва йўл ёқасига қадаб қўйилган плакат олдида машинасини бир дақиқага тўхтатди. Плакатда — қовоқхонани кўрсатиб турган қўл расми ва қуйида шундай сўзлар ёзилган:

*На буюк Фридрих, на Бисмарк
Бу ерда ҳеч қачон тўхтаб ўтмаган,
лекин*

*Бу ерда ҳамиша хуштаъм пиво ва
Хушчақчақ одамлар мўл-кўл.
Киринг, марҳамат қилинг, ўзингиз
амин бўласиз*

Кўриниб турибди, ишонч ҳосил қилишни хоҳловчиларнинг сон-саногии йўқ эди. Энг олдиндаги машиналар ҳам тўхтаб турганлиги учун бизнинг ҳам пиво-хўрлик қилишдан ўзга иложимиз қолмади, буни тангрининг ўзи бизга раво кўрмоқда эди. Пиво ўртамиёна, бу заминнинг ҳамма ерида кўрганимиз каби анча суяқ ва лекин фавқулодда оҳангли таклифноманинг закийлиги уни ичдан нурлантириб юборгандай эди, шу ваздан, пештахтага ҳам яқин келиб бўлмасди. Пиво ичиб, ўзимиз билан олиб чиққан сандвичларни тамадди қилиб, тагин йўлга равона бўламиз. Германиянинг бу томонлари бус-бутун эди, деярли зарар кўрмаган, беғубор, тоза ва ҳатто яқинда садоси тинган даҳшатли урушнинг асар-аломати ҳам кўзга ташланмасди.

Латофатли Мюнхен, унинг қадимий хиёбонлари, ҳовузлари, кенг кўчалари ҳам иттифоқчиларнинг авиацияси томонидан бир неча бор бомбардимон қилинган, бироқ Нюрнбергга қараганда айтарли зарар кўрмаган эди. У чакка сочлари оқарган, хушсурат қарияни эсга соларди. Фақат бомба тушиб қулаган кўприк йиртилган каштадай осилиб ётар, у ер-бу ерда тахта деворлар билан ўраб қўйилган харобалар ҳам кўзга ташланарди.

Биз Мюнхенни кўз очиб-юмгунча ортда қолдирдик ва Дахауга йўл олдик. У ер-бу ерда хушманзара қишлоқлар учрайди, черепица қалпоқли ва тарам-тарам ёғоч тўсиқлар орасида оппоқ деворлари элас-элас кўриниб турган найза тигли бинолар кўзга ташланади. Йирик фольварклар, эски паркнинг оғушига чўмган помешчикларнинг уйлари. Ана, «Дахауга» деб ёзиб қўйилган кўрсаткич тахта. Кўрсаткичнинг ёнида қум халталардан ясалган, шинаклари чор атрофга қараган тўрт бурчак дзот. Шинакларида пулемётларнинг стволи қорайиб кўринади. Бруно спиралидан сими тўсиқ. Дала телефонининг сими ям-яшил дала бўйлаб чувалиб кетган. Ҳа, ССчиларнинг яқиндаги қочиши, ҳар қалай, сабоқ бўлган эди. Назорат постининг соқчиси билан қисқа суҳбат: ҳа, штаб дивизиясидан қўнғироқ қилишган эди: марҳамат қилиб, ҳужжатларингизни кўрсатинг. Чехларнинг устида ғарбнусха кийим, уларнинг ҳужжатларига шунчаки кўз югуртиришди. Бизнинг совет формамизга улар ҳадиксираб ва қизиқсиниб қарайдилар. Дзотдан лейтенант чиқиб келди. Афтидан, уни ҳозиргина уйғотишганга ўхшайди. У ҳужжатларимизни яна бир марта текшириб кўрди, кимгадир телефон қилди. Кейин генерал юрист олдига келди ва фуражкасининг соябонига қўлини олиб бориб, деди: «Йўлда давом этишларингиз мумкин».

Лагернинг темир дарвозаси пештоқида темирдан ясалган «Ҳар ким пешонасида борини кўради» деган сўзлар ҳанузгача турарди. Айтишларича, бу фюрернинг топган ҳикмати экан. Тагин текшириш маросими бўлиб, бу аввалгидан ҳам узоқроқ чўзилиб кетди. Биз уларнинг буйруғига биноан машиналарни қолдириб, орқаларидан бордик. Бироқ дарвозадан ичкарига кирганимиздаёқ бизни баланд бўйли, барваста подполковник қарши олди. Назоратчиларга мўлжалланган башанг форма унга аранг сиққан эди. Ҳа, у бош прокурордай мўътабар шахс бу ерга келишидан албатта хабардор қилинган, шу боисдан ҳам бизни дарвозада кутиб ололмаганлиги учун узр сўради. Иш, иш, шу қадар кўпки, бу иш! Ахир бундай йирик лагернинг коменданти бўлиш осонми!

Подполковник бизни комендантнинг уйига, ўзининг нацист салафининг собиқ кабинетига — бесўна-

қай мебеллар билан жиҳозланган катта хонага бошлаб кирди. Зоҳиран, бу ерда ҳеч нарса ўзгармаган эди. Фақат Гитлернинг портрети ўрнига Трумэн портрети илинган, бурчакда эса махсус тагликка нацизмнинг байроғи ўрнига юлдузли йўл-йўл байроқ қадалган. Таниш савол қулоққа чалинади:

— Чойми? Кофеми? Вискими? Вермутми?

Утирамиз, ким нимани хоҳласа, шуни ҳўплаб-ҳўплаб ичяпти. Лагерда ҳозир ССчилар кўпчиликни ташкил этади. Улар қанча? Афсуски, комендант буни бизга аниқ айтиб беролмади. Кўп. Лагернинг имкониятига яраша. Овқатлари кўнгилдагидай, Женева конференциясида келишилганидай, солдат рациони. Маъмурият маҳбусларнинг вақтини қандай ўтказишлари тўғрисида қайғурмоқда. Шанба ва якшанба кунлари концертлар, ҳафтада уч марта кино қўйиб берилади. Рождество байрамини ўтказиш учун бу ерга ҳатто Мюнхен артистлари ҳам етиб келишди. Истаган маҳбусдан сўрашингиз мумкин, кафолат бераман — у мамнунман, дейди... ССчилар-чи? Нима қипти, улар ҳам ахир солдат бўлишган-ку, Америка — демократик, ўзини инсонпарвар деб жар солган мамлакат барча ҳарбий асирларга ғамхўрлик қилмоқда.

ССчиларнинг йиртқичлиги тўғрисида эшитавериб, тўйиб кетган бизларнинг эса бунақа ғамхўрликдан сочимиз тикка бўлмоқда эди. Ҳатто чехословакиялик мўътабар меҳмон ҳам, гарчи ўзининг совуққонлиги билан ном чиқарган бўлса-да, комендантнинг сўзларидан асаби қўзғади. У виски тўлдирилган қадаҳни ўзидан шартта нарига суриб қўйди ва ўрнидан турди.

— Балким бизга лагерни кўрсатишда ҳам шу қадар илтифотли бўларсиз?

— Сизни, албатта, бешинчи блок қизиқтиради, шундайми? Ҳозир у ҳаммани қизиқтиряпти. Лекин, афсуски, у йўқ. Бизнинг танкларимиз гусеницаси Бавария йўлларида гумбирлаб садо берганда немислар уни портлатиб юборишган.

Комендант бизга таг-туғи билан портлатилган бетон бинони кўрсатди, ундан фақат ғишт уюмлари ва майишиб-қийшайган темир арматураларнинг сим чивиқлари қолган эди. Лагерь эса бус-бутун эди. Топтоза, саранжом-сариншта. Фақат состав ўзгарган: Освенцимда биз кўрган йўл-йўл куртка ва иштон кий-

ган жонли скелетлар ўрнига соппа-соғлом, боқувда ётган, ўша-ўша қора кийимдаги қаҳр-ғазабли кимсаларга дуч келдик. Лекин энди уларнинг мартабасини ва бир-биридан фарқини кўрсатадиган белгилар йўқ эди, бунинг устига, ярқираган этиклари ҳам эскириб, уникиб қолган эди.

— Сенга америкаликлар буларни нимагадир асраб туришгандай туюлмайтими? — сўрайди мендан Жуков, одатига кўра йўл-йўлакай нималарнидир чизаркан. — Ахир ўйлаб кўришга тўғри келади — шу қадар «одамларга ғамхўрлик»!

— Ҳеч тушуниб бўлмайди бу америкаликларни. Урушни-ку, улар фақат ўз машиналарининг ойнасидан кўришди. Уларда чинакам нафрат-ғазаб нима қилсин? — ўйчан сўзлайди Долгополов.

Бизнинг гуруҳ яқинлашиб келганида яқин-орада турган ССчилар қаддини ростлаб, таъбир жоиз бўлса, бошлиқларга кўзи билан егудек қадалиб турдилар, подполковник ҳам уларга жавобан қўлини лоқайдлик билан пилоткасига олиб борди.

— Трумэн номли дам олиш уйи, — нохушлик билан ҳазил қилди Ян Дрда. У босиб олинган Прагада яшади, бу қора мундирлиларнинг қилмишларини ўз кўзи билан кўрди ва ҳозир худди биздай, у ҳам дар-ғазаб эди.

Лагерь маъмурияти № 5 блокни портлатишга улгурган эди, мана буни, таъбир жоиз бўлса, ўлим цехини эса портлатишга улар ё улгурмаган, ёки унуттишган. Бу ерда ҳамма нарса ўша-ўша, эскича аҳволда эди. Бош кесиладиган хона, бу хона немис антифашистлари учун мўлжалланган. Топ-тоза, ёруғ, девори кафель билан қопланган хона, поли силлиқ, нишаб қон оқизадиган қия тарновдан қонни ювиб юбориш учун учи ялтироқ-шланг. Бошқа хона, унда осиб ўлдиришган. Буниси кенгроқ, шифтда букилган темир учидидаги ғилдиракда сиртмоқлар уланган блок. Улар бир нечта. Қорда осисни кузатадиган прокуратура вакиллари учун қора столлар қўйилган, бурчакда эса руҳоний учун кафедра. Тадбиркорлик билан йўлга қўйилган ишлаб чиқариш, ўзига хос конвейер. Осадилар. Улим ҳолатини қайд этадилар. Сиртмоқнинг ўзидаёқ мурдани бошқа хонага ўтказадилар, бу пайтда эса навбатдаги блок ўрмалаб чиқади, унда тагин сирт-

моқ... ва ниҳоят, учинчи хона, буниси техник жиҳатдан айтарли жиҳозланмаган. Бу ерда отиб ўлдирганлар. У врачнинг қабулхонасини эслатади. Кучни, ўпка кубатурасини, кўкрак қафасининг ҳажмини ўлчайдиган ҳар хил асбоблар. Одамнинг бўйини ҳам. Ҳа, бўйини. Одамлар бу асбобнинг деворга тиркалган майдончасига чиққан, бошини кўтариб, ўлчов линейкаларига босиб турган ва шу заҳоти тирқишдан унинг орқасига ўқ узишган. Токи ўқ бошини тепиб ўтиб, деворга тегиб, бошқа томонга сакраб кетмаслиги учун нарда тўсилган рўпарадаги деворга қалин резина ёпиштирилган.

Улим цехи. Улим конвейери. Ҳаммаси охириги мурватигача пухта ўйлаб яратилган. Бироқ барибир у аллақачон эскирди. Освенцимнинг газхоналарига қиёсланда бу хўжалик нима бўпти?! Ахир унда атиги ўн беш дақиқа ичида бирваракайига мингга яқин одам йўқ қилинади!

Ниҳоят, «тамадди учун» комендант нацизмнинг қандайдир бир мўъжизасини бизга намойиш қилди. Бесўнақай, дағал қиёфали ўсмир. Малла соч, кўк кўз. рангпар, ҳар қалай, ёқимтой бу ўсмир маълум бўлишича, лагернинг собиқ нацист комендантлари Макс деган одамнинг ўғли экан. Падари бузруквори уни соф нацизм руҳида тарбиялаб ва тоблаб ўстирибди. Туғилган кунига атаб махсус тайёрланадиган ва кишининг ёшига барабар миқдорда шам қадаладиган пирог ўрнига унга ёши билан барабар миқдордаги маҳбусларни ўз қўли билан отиб ўлдиришга ижозат беришибди. У маҳбусларнинг ўн икки, ўн учтасини отиб ташлабди, ўн тўртинчисини отишга улгурмабди. Бу табиат мўъжизасини алоҳида хонада асрашаркан. Афти ангорига қараган одам уни яхши боқишаётганларини сезмай қолмайди, бу ердагилар ўсмирни нима қилишларини билмай, бошлари қотмоқда эди. Уни суд қилиб бўлмайди, балоғат ёшига етмаган. Ҳали унинг ёлғиз ўзи учун эса ёш нацист жиноятчилари лагерини ташкил этиб бўлмайди! Қўйиб юбориш ҳам асло мумкин эмас. Унинг туғилган кунини қилган тантиликларини ғоят кўп киши билади.

Кўрганларимиздан кайфимиз бузилиб, жимгина Нюрнбергга қайтиб келдик, ҳатто ҳазилкаш ва латифагўй Ян Дрда Дахауга етиб боргунимизча шўхчан

чех ва словак қўшиқларини бутун йўл бўйи куйлаб борган бу ажойиб инсон ҳам оғзига сўк солгандай жим эди. Йўл ёқасидаги қовоқхонанинг ҳикматли сўзлари ял-ял оловланиб турарди. Машиналар унинг олдида аввалгидан ҳам кўпроқ. Лекин биз ҳатто тезликни ҳам пасайтирмасдан, уни четлаб ўтиб кетдик. Пиво-хўрлик кўнгилга сиғмасди.

«Халдейник»имизга қайтиб, бир хушхабар эшитдим. ТАССнинг бош муҳбири Беспалов Москвага учиб кетган эди. «Халдейник»да зинапоя остида мўъжазгина хона бўшаб қолибди, биродарларимиз уни менга инъом этишмоқчи бўлишибди. Энди менинг ҳам турадиган жойим Герман Герингникидақа. Бунинг устига, кулбамнинг ҳовлига қараган дарчаси бор, лекин санитария шароити чатоқ. Дераза олдида кичик столча. Стул йўқ. Кулбани менга мерос қилиб қолдирган ҳамкасбимнинг азбаройи тоши оғирлигига бардош беролмай адоин тамом бўлган стули ўрнига Курт уйдан янгисини олиб келди. Менинг илтмосимга биноан Курт яна эскириб кетган, никель қалпоқли будильник ҳам келтирди. У шундай чиқиллайдики, товуши, эҳтимол, даҳлизда ҳам эшитилиб турса керак, белгиланган пайтда шундай ўткир жиринглайдикки, гўё биров миямни пармалаётгандай ўрнимдан сакраб туриб кетаман.

Ҳозир деҳқонлардай жуда эрта, соат олтиларда тураман. Миям тиниқлигида адабий ишларимни йўлга қўйишга киришаман. Лекин уринишларимдан ҳозирча ҳеч иш чиқмаяпти. Тўғри, пешма-пеш мақола жўнатиб турибман. Кимга ва нима учун зарурлигини билмасам-да, кундаликни ҳам ҳафсала билан ёзиб боряпман. Бироқ оёқларидан ажралган учувчи саргузашти ҳамон уч бермаяпти. Қачонлардир саҳифага «Чин инсон ҳақида қисса» деб сарлавҳани битиб қўйганман. Трибуналнинг яхши қоғозларидан ўмариб келдим, бу қоғозларда фақат нодир асарларни ёзиш жоиздир, аммо бу қоғозлар, қандай олиб келган бўлсам, шундайлигича столда, чинқироқ будильник билан ёнма-ён ётибди. Гоҳида тунда уйғониб кетсан, ана, қоронғиликда турибди у учувчи: ёноқ суяклари бўртган, қора соч, шахло кўзлари порлаб туради, мен уни Орлов ёнида кўрганимда у худди шундай эди. Ҳатто овозини ҳам эшитиб турибман: бўғиқ, теран,

ҳорғин овоз. Шу заҳотиёқ столга ўтириб, қўлимга қалам оламан — бари зумда ғойиб бўлади. Йўқ, учувчи қиссасига қаламим асло қовушмаяпти. Гарчи, аллақачон менинг дўсту биродаримга айланган Курт ўзининг ҳарбийларча жуссаси ва хунуги чиқиб кетган чеҳраси билан менинг бу ажойиб йигит олдидаги бурчимни ҳамиша ёдга тушириб турса-да, бу ишни қилолмаяпман.

Ўзимнинг ўйлаб кўрганларимни ҳозирча икки одамга — Николай Жуковга ва яқинда Москвадан бу ерга келган Михаил Аверкиевич Харламовга айтдим. Иккаласи ҳам гапларимни ишонқирамасдан эшитишди: ахир шунақаси ҳам бўларканми? Лекин, барибир, мавзуни маъқуллашди.

— Фақат жуда мураккаб. Бу ҳақда жуда боплаб ёзиш керак ёки умуман, ёзмаслик керак, — дейди ўйчанлик билан Харламов.— Бунақа материал сизнинг ёзувчи биродарларингиз қўлига ҳадеганда тушавермайди.

Николай Жуков эса ўзига хос хайрихоҳлик билан қичқириб юборди:

— Ёз! Худо ҳаққи, ёз! Мен расмлар ишлайман.

Унинг ўзини бу мавзу шу қадар қизиқтириб қўйдик, ҳар тонг пайти мени кўраркан, «салом» дейиш ўрнига: «Қалай, учувчи тўғрисида ёзаяпсанми? — деб сўрарди. — Йўқми? Эҳ, сен-ей, менинг қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдириб, ўзинг парвойи фалак юрибсан».

ҲАҚИҚАТ, ФАҚАТ ҲАҚИҚАТ

Сон-саноқсиз гувоҳлар турли мамлакатларнинг граждандари, турли касб эгалари, турли ақлий даражадаги кишилар трибунал тафтишидан ўтди. Уларнинг берган, кўп ҳолларда оддий, шунчаки гувоҳликлари судьялар столида ётган ваҳимали ҳужжатларга қараганда ҳам нацизмнинг башарасини янада бўрттириб ва аниқ қилиб кўрсатмоқда эди.

Агар гувоҳлар тўғрисида ҳам ҳикоя қилмасак, процесс солномаси тўлақонли бўлмай қоларди. Мен, жилла қурса, совет Қораловчиси чақирган ана шу гувоҳларнинг фақат бир нечтаси тўғрисида сўзлаб бер-

моқчиман. Уларга оид материаллар менинг кундалигимда сақланмоқда.

Мана, лорд Лоренс совет прокурорининг тавсиясига биноан минбарга Псков областининг Порховск районидаги Кузнецово қишлоғида истиқомат қилувчи рус деҳқонини чақирди. Гувоҳ шошилмасдан, яна ҳам аниқроқ қилиб айтсам, улуғвор бир хотиржамлик билан зални оралаб ўтиб, гувоҳлар минбарига кўтарилди. Залга сув қуйгандек жимлик чўкди. Суд немис армияси ўта лоқайдлик билан Варшавани, Новгородни, Псковни, бошқа юзлаб шаҳарлар, минглаб қишлоқларни кунпаякун қилганини, гоҳида бутун-бутун районларни «ўлик зона»ларга айлантирганини жуда кўп эшитди. Буларнинг ҳаммаси суд протоколида аллақачон қайд қилинган.

Мана, Кузнецово қишлоғидан келган Яков Григорьев босиқ бир оҳангда ўзининг саргузаштини бошлади. У 1943 йил 28 октябрь куни маст-аласт солдатлар унинг аллақачон немис қўшинлари ортида қолиб кетган қишлоғига қандай бостириб кирганлиги тўғрисида сўзлаб берди. Тўрт томонидан ёндирилган қишлоқ қандай қилиб аланга ичида қолганлиги, одамлар бақириб-чақириб, раҳм-шафқат сўраб, ялинганликлари хусусида гапирди. Уларни ҳайдаб келиб колхознинг идорасига қамашган, шундан кейин эса, эшикларини тиргович билан тамбалаб, ўт қўйишган. Суд Орадур шаҳридаги черковга қамаб куйдирилган французлар тўғрисида ҳам, Чехия заминидан бутунлай йўқ қилиб юборилган Лидица қишлоғи ҳақида ҳам маълумотга эга. Бироқ Яков Григорьевнинг жўнгина ҳикоясини тинглаб, ҳатто судьялар ҳам кўз ёшларини тия олмадилар.

Григорьев, асло шошилмасдан, ҳарбий мундирдаги жаллодлар уйма-уй юриб, одамларни қандай овлаганликлари ва хашак солинган саройда ўн тўққиз кишини қандай отиб ташлаганликларини айтиб берди.

— Менинг ўзим ва икки ўғлим ҳам у ерда деворга суяниб турдик. Улардан бирини — каттасини биринчи отишдаёқ ўлдиришди. Иккинчи болам оёғидан ўқ еб йиқилди. Менинг эса, ўқ мана бу еримга тегди. — У елкасини кўрсатди. — Мен ҳам қуладим, менинг устимга эса бошқалар бирин-кетин қулаб туша

бошлади. Бир уюм ўликлар ерда ётарди. Мен уларнинг остида қолиб кетдим. Тунда бўрон бошланди, мен жасадларни у ёққа-бу ёққа суриб, бир амаллаб оёққа турдим, ўгилчамни қўлимга кўтариб олдим ва биз дала томонга йўл олдик. Чамамда, орқамиздан итларниям қўйишди-ёв, аммо биз ўрмонга етиб олган эдик, ўз ўрмоним эса менга ўз уйимдай, у ердан бизни жин ҳам излаб тополмайди, — деб сўзини ниҳоясига етказди у курсиларда ўтирган айбдорларга кўз қирини ташлаб.

Америкалик психиатр-врач, доктор Жон Жильберт—Америка қораловчилигининг топшириғига биноан айбдорларнинг руҳиятидаги ўзгаришларни муттасил кузатиб боради, у уларнинг камерасига кириш ва суҳбатлашиш ҳуқуқига эга. Айтишларича, у турли мамлакатларга, жумладан, Совет Иттифоқига ҳам ҳужум қилиш плагини ишлаб чиқишда қатнашган, миллионлаб одамларни пинагини бузмасдан ўлимга ҳукм қилган Кейтель ва Иодль гувоҳ Григорьев сўзлаган кунда хижолатдан бошларини ҳам қилиб, руҳан эзилиб ўтиришди, деганмиш.

Гувоҳлар минбарида Евгений Ковельш. Унинг миллати украин, ҳарбий врач, девқомат одам. У ҳали жуда ёш, лекин кўзига тикилиб қарасанг, чолга ўхшайди. У фашистлар асоратида бўлиб, шундай жафоларга гирифтор бўлганки, ўзининг айтишича, бундан кейин ёлғиз нацизмнинг жиноятлари ҳақида одамларга сўзлаб бериш учун яшашнинг ўзи унга кифоя қилади.

Судда кўзлари кекса чолларникидай теран, хаёлчан ва маъюс бу навқирон йигит босқинчиларнинг эҳтимол тутилган душманлари бўлмиш ҳарбий асирлар қандай қилиб аниқ ҳисоб-китоб ва тадбиркорлик билан оммавий қирғин қилинганлигига доир рад қилиб бўлмайдиган далилларни келтирди. Ковельш ўтирган лагернинг нацист-штубовойи фақат «ўлик русгина бизнинг армиямиз учун беҳатардир», деб айюҳаннос солган.

Мана, Абрам Суцкевер — вильнюслик шоир. Унинг қадимги рус иконасидаги улуг жафокашникига ўхшаш сўлғин юзи тўхтовсиз учиб туради. Яқинда Парижда унинг «Виленск геттоси» деган китоби босилиб чиқди. Ҳозир бу китоб рус ва инглиз тилла-

рига таржима қилинмоқда. У ҳам бу ўлим фабрикасининг даҳшатлари ҳақида судга ҳикоя қилиб берди. Шоирнинг овози титраб чиқади, гоҳида эса асаби қўзғаб, қичқириб юборади, ўзини тута олмай, оёғида тура олмай қолади ва минбарнинг четига маҳкам ёпишиб олади.

У рақамлар келтирмайди. У ўз шахсий оиласининг қисмати тўғрисида гапирди. Хотинининг кўз ўнгида чақалоғини ўлдиришгани, кейинчалик эса унинг кўз олдида хотинини отиб ташлашгани ҳақида сўзлайди. Геттонинг тош кўчалари гоҳида отиб ўлдирилганларнинг қонидан қип-қизил бўялиб қолгандай эди. Қон йўлкалардан оқиб тушиб ён ариқларга қуйилган. Одамлар гестапочиларнинг отишма жойларидаги машқларга нишон бўлиб хизмат қилган. Тирик нишонлар: қоч, қутулишга урин, шундан кейин эса «пақ». Маҳбусларни солдатларнинг этикларидаги лойларни ялаб тозалашга, ўз ахлатларини ейишга мажбур қилишган. Садист-жаллодлар эса, бу қабохатни томоша қилишиб, баҳридиллари очилган.

Поляк адабаси Северина Шмаглевская деярли икки йиллик умрини энг даҳшатли лагерлардан бири, Освенцимнинг филиали Биркенауда ўтказган. У ҳикоя қилган лагерни мен эслайман. Мен ўша район озод қилинган куни у ерда бўлиб, «Правда»да «Биркенау тутунлари» номли мақоламни эълон қилганман. У ўзининг даҳшатлари билан Освенцимдан қолишмас эди. Поляк адабаси худди ўша ерни нацизм ўзининг қабихликларини энг ёвуз усулларда амалга оширган жой деб судга айтганида мутлақо ҳақ эди. Одамларни у ерда ўнлаб, юзлаб эмас — бутун-бутун эшелонлаб йўқ қилардилар. Бунинг учун катта ташландиқ майдонда сохта тармоқ станцияси барпо қилинган. Унинг вокзал биносида йўл тармоқлари, бу ердан гўё Берлинга, Венага, Прагага, Мюнхенга, Будапештга, Миланга жўнайдиган поездларнинг жадвали... Аслида эса темир йўллар ҳеч қаёққа олиб бормасди. Улар кўзга ташланиб турган чегаралардан ўтар-ўтмас, шартта узиларди. Бу боши берк темир йўл эди. Биркенау юзлаб баракларга эга улкан лагерь эди. Лекин у станциядан бир оз четроқда бўлиб, шу боисдан, унга ҳеч бир дахли йўқдай эди.

Бу ерда Венгриядан, Руминиядан, Польшадан одам

билан лиқ тўла, эшиклари тақа-тақ беркитиб ташланган юк вагонлари келиб тўхтарди. Одамлар димиқиб, нафас олишолмасди. Полда ва икки кишилиқ ўринларда ағанашиб-думалашиб ётишарди. Остин-устун уч қават ётиш жойлари одамлар билан тўла бўларди. У ернинг ҳавоси ўпкалардан неча марта қайта-қайта ўтган, заҳар-заққум бўлиб кетган эди ва ниҳоят, мана, Биркенау, важоҳатидан йирик темир йўл тармоғига ўхшайди. Эшелонни удли-шудли ҳарбийлар дилкашлиқ билан қарши оладилар. Оркестр чалади, одамларга, йўл азоблари тугади, деб хабар қилишади. Уларни ҳозир ҳаммом кутяпти. Кийимлар дезинфекция қилинади. Бу ердан уларни энди пассажир вагонларига ўтирғизишиб иш жойларига олиб кетишади. Бамисоли қуёшга интилган майса сингари, инсон, бошидан кечган савдоларни унутиб, яхшилиқка талпинади, бу яхшилиқнинг юз беришини интизорлик билан кутади. Одамлар ўзларига айтилган гўё азоб-уқубатлар чангалидан қутултирадиган, озодлик ваъдасидай туюлган гапларга инонишни жуда-жуда хоҳлар эдилар.

Уларни вокзалдан баҳайбат, узун биноларга ҳайдаб борадилар; «Эркаклар ҳаммоми», «Аёллар ва болалар ҳаммоми» деб ёзилганди эшиклар устидаги оқ эмал югуртирилган тахтачаларга.

Одамлар «буюм сақлаш хона»си деб аталган кенг залга кирадилар. Бу ерда уларнинг чамадонларини, тугунларини, рюкзакларини қабул қилиб олишиб, ўрнига топ-тоза пўлат номерлар беришади. Кейин «ечиниш» хонаси ва яна номерлар тақдим этилади. Шундан кейин келганлар деворига деразалари йўқ, лекин равшан ёритилган, кенг бинога — кафель қопланган залга ўтадилар. Душлар қатор-қатор — совуқ ва иссиқ суви бор. Тозалиқни кўмсаб қолган одамлар ўз ортларидан эшик ёпиб қўйилганлигини ва бунинг устига, ҳаво кирмайдиган қилиб маҳкам беркитилганлигини хаёлларига ҳам келтирмасдан ювина бошлайдилар. Кейин юқори туйнукдан қандайдир яшил порошок сепилади ва бино ичида заҳарли ҳид шиддат билан тарқалади. Аввал тамоқ қичишади, сўнг гўё ўпка ёрилиб кетгандай, чидаб бўлмас оғриқ пайдо бўлади. Қурбон бўлаётганлар энди ҳаммасини тушуниб етадилар, ёпиқ эшикларга ўзларини урадилар, ялиниб-ёлворадилар, бақирадилар, кар ва кўр бетон деворни мушт билан

қоқа бошлайдилар. Фойдасиз ўн беш минутдан кейин уларнинг барчаси, тортаётган азоб-уқубатларини махсус тирқишлардан кузатиб турганликларини ҳам сезмасдан, тиришиб-чангак бўлиб ўладилар. Шунча кучли вентиляторлар газни пуфлаб чиқариб юборади. Маҳбуслар илгаклар билан келишади, жасадларни судраб чиқаришади, қонни шланг билан ювишади. Махсус одамлар пўлат номерларни, совун бўлақларини йиғади. Уларни навбатдаги келадиган партия учун сақлаб қўйишади. Бошқа бир махсус команда қурбонларнинг узугини, сирғасини йиғиштириб олади, оғизларидан қоплама тишларни ва қимматбаҳо металллардан қилинган протезларни суғуреди, жасадларда бошқа ҳеч нарса қолмаганлигини аниқлаш мақсадида ўтказиладиган энг қатъий текширишдан кейингина уларни крематорийга олиб ўтишади. Бу қўрқинчли комбинатнинг ишлаб чиқариш самарадорлиги — мингга, баъзида эса бир кунда бир ярим минг кишига етади. Печлари бир сутка мобайнида муттасил тутун буруқсатиб турадиган крематорийлар бу улган миқдордаги «хом ашё»ни қайта ишлашга қурбн етмай қолса, жасадларни йирик бетон ўраларга ағдаришиб саржиндек тахлашади, устига шлангдан нефть сепишади ва ошкора равишда ёқишади. Бу жараённи тезлаштириш учун бир гуруҳ одамлар металл таёқларга тиркалган узун чўмичлар билан ўра атрофида айланиб юрадилар. Улар ёнаётган таналардан оқаятган ёғни йиғишиб, яна оловга сепишади. Жасадларнинг ёниши шу тариқа янада тезлашади ва кучаяди...

Биз Сергей Крушинский билан Биркенауга етиб борганимизда тармоқ станция деб аталган бу қурилиш ва газ заллари портлатиб юборилган эди. Фақат майишиб-қайишган темир йўл излари сақланиб қолган эди. Таг-туғи билан ағдарилган бетонларнинг уюми орасида «Венага... Белградга... Парижга... Миланга... жўнайдиган поездлар»нинг одатдаги беозор жадвали кўзга ташланади. Темирйўлчиларнинг кийими, тўрт бурчакли фуражкасини кийган поляк партизани русчалаб сўзлайди. Ана шу одам бу ерда бўлган нарсаларнинг ҳаммаси тўғрисида гапириб беради. Портлатилган «ҳаммом»нинг биносини кўрсатади. Тошкўмир кулига ўхшаш алланарсанинг кўм-кўк уюмини кўрсатади, унинг орасида аллақандай тош парчалари

оқариб кўринади. Бу каминдан¹ чиққан кул, инсон кули эди. У оёқлар остида нолиётгандай, қандайдир галати ғарчиллайди. Бамисоли «Клаас кули»дай, Биркенау кули қатъий интиқомга чақириб, бизнинг қалбимизда садо беради.

Северина Шмаглевская бу лагерда икки йилдан кўпроқ уқубат чекди; Биркенау печларининг ҳавосидан нафас олди, устига қорамойли қурумлар қалин тўшалиб қолган қорда оёқ яланг юрди. У ўтган баҳорда поляк темирйўлчиси айтишга улгурмаган ёки айта олмаган, эшитган кишининг юраги орқасига тортиб кетадиган ваҳимали тафсилотларни судда хотирлади. У «газхона»га болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб бошлаб келишганини ўз кўзи билан кўрган.

— Эсэсчилар учун болаларни ўлдириш бамисоли спортга, дилхушлик воситасига айланиб қолган эди. Уларнинг орасида Адольф деган биттаси бор эди, у болаларни ота-оналарининг кўзи олдида отиб ташлашни хуш кўрарди... «Газхона»лар ўз юмушини эплай олмай қолганида, болаларни тўппа-тўғри каминга олиб келишарди ва шу ердаёқ отишарди. Ваҳшийлар, бориб турган ваҳшийлар!

Гувоҳ аёл деярли қичқириб юборади. Гўё худди мана шу жойда, сукунатга чўмган салобатли залда, ўлимга маҳкум этилган, кўкрагидан эсэсчилар отаётган болалар унинг кўз ўнгида тургандай, кўзлари безовта жавдирайди. Айбдорлар ўтирган томонга ўгирилиб, мажолсиз шивирлаб улардан сўрайди, бироқ унинг овози наушникларда аниқ эшитилиб турарди:

— Лагерларда бўлган жамики хотинлар номидан сўрайман сизлардан: бизнинг болаларимиз қани?..

Бу дақиқаларда суднинг бир текис, айтарли хотиржам тарзига аллақачон кўникиб қолишган нацист ваҳшийлар тошдай безрайиб, кўзлари ер сузиб, бошларини қўйишга жой тополмай елкалари ичига тортиб қолганликларини ҳамма кўриб турди.

Гувоҳлар минбарига тавротдаги авлиёларга ўхшаш боши чиройли ва жингалак, оппоқ соқолли чол — академик Иосиф Абгарович Орбели чиққанида бутун

¹ Жасадлар куйдириладиган печни бу ерда шундай ном билан аташади. (Авт.)

зал жимиб қолди. У бутун Ленинград қамали йиллари мобайнида қуршовда, шаҳарда яшаганлиги тўғрисида ошкора ғурурланиб гапирар эди. У ҳам гувоҳ, ҳам прокуродай минбарга кўтарилди. У илм-фан ва маданият номидан сўзлайди. Ахир у немис қўшинлари Гитлернинг Кейтель орқали армияга етказилган «Петербургни шаҳар сифатида йўқотиб юбориш керак, шундагина биз уни финларга бера олишимиз мумкин» деган буйруғини бажара туриб, Ленинградни замбараклардан муттасил ўққа тутиб ва ҳаводан бомбардирмон қилишганлигини ўз кўзлари билан кўрди. Орбели душман шаҳарни кварталма-квартал яксон қилишга уринганини, санъат ва архитектура ёдгорликлари алоҳида мўлжалга олинганини кўриб турди.

Эрмитаж директори Орбели худди шу ерда яшади. Дунёга донғи кетган бу бадий хазиналар кошонасига эса немислар оғир тўплардан узлуксиз снарядлар ёғдириб турди. Орбелининг нутқи қолдирган таассуротнинг путурини кетказиш мақсадида ҳимоячилар шу ондаёқ қарши ҳужумга ташланишди:

— Жаноб академик, сиз артиллериячимисиз? Артиллерия соҳасида махсус малакага эга бўлмасдан, қандай қилиб сиз Герман армияси Эрмитажингизни, унинг ёнидаги стратегик нишон эканлиги аниқ бўлган кўприкларни эмас, балки худди сизнинг Эрмитажингизни снаряд ва бомбалар билан ўққа тутди, деб даъво қила оласиз?

— Мен махсус артиллериячилик маълумотига эга эмасман,— хотиржам жавоб берди Орбели,— бироқ мен Эрмитажга ва Қишки саройга ўттиз учта снаряд тушганлигини ўз кўзим билан кўрдим, фақат граждон мудофаасининг матонатигина бу тарихий бинони буткул ёниб кетишдан сақлаб қолди. Такрор айтаман, муҳтарам жаноблар,— у судьяларга мурожаат қилди.— Эрмитажга ўттиз учта снаряд тушди, унинг ёнидаги катта кўприкка эса, бор -йўғи, битта снаряд тушди. Мен нацистлар қаерни мўлжалга олганликларини комил ишонч билан айта оламан. Бу хусусда мен, шакшубҳасиз, артиллериячиман.

Агар судда олқишлаш имконияти бўлса, ҳеч сўзсиз Иосиф Абгарович давомли олқишларга кўмилиб кетган бўлур эди. Ҳатто лорд Лоренс ҳам бугун одатдаги ибораларини бир оз ўзгартирди ва «Жаноблар, сизга

танаффус эълон қилиш вақти бўлиб қолгандай туюлмайтими?» — деган сўзлар ўрнига:

— Жаноблар, сизга гувоҳнинг бундай ажойиб нутқидан кейин танаффус эълон қилиш вақти келиб қолгандай туюлмайтими? — деди.

Орбели сўзлагандан кейин Вишневский, Федин, Саянов — бу ленинградликлар ва ўз шаҳарларининг оташин ватанпарварлари — уни мухбирлар ва дастхат ишқибозларининг хуружларидан қутқариб, бизнинг ҳузуримизга олиб келишди.

— Иосиф Абгарович, сиз бамисоли худодек сўзладингиз, — хитоб қиларди Саянов алломанинг қўлларини исканжага олиб.

— Худодек, — бу сўз бу ерда ножоиз. Ахир худо бу процесда жиноятдан кўз юмган ва унга шерик бир кимса сифатидагина сўз сўраши мумкин. Шундай модда ҳам бор. — Жиноятдан кўз юмиш деб аталарди у, — ҳазилволик қилади Орбели ўзи ҳам эришган муваффақиятидан ҳамон ҳаяжонланиб.

— Сиз уларни деворга тирадингиз... Тор-мор қилдингиз... Бу ўлаксаларни оёгингиз остига олиб, эзиб-янчиб ташладингиз... — дейди Вишневский одатдагидай ибораларни кесиб-кесиб. — Ленинградлик сифатида, қамалдагилардан бири сифатида, денгиз офицери сифатида, совет гражданини сифатида қўлингизни қисаман, ғоятда зўр... Қойил... Ютуқ!..

Камсуқум ва мулойим Юрий Яновский бир четда турарди. У, умуман, жуда камгап ва ҳатто, балки уятчан одам эди. Лекин фақат Орбели атрофида шовқин-сурон авжига чиқиб кетганидан кейин у ҳам алломага яқинлашиб, қўлини олиб сиқди.

Гувоҳлар минбарига чиқишларидан олдин, қабул қилинган тартибга биноан, қўлини тавротга қўйиб ва икки бармоғини кўтариб, муқаддас иборани тилга оладилар:

— Ҳақиқатни гапиришга қасамёд қиламан, фақат ҳақиқатни, ҳақиқатдан бошқа ҳеч нарсани.

Совет гувоҳлари тавротга қасамёд қилишдан халос қилинган. Лекин уларнинг ҳаққоний қораловчи сўзлари бамисоли дўзах алангасидай айбдорлар бошига ёғилиб, уларнинг жиноятлардан тош қотиб кетган юракларини ўт бўлиб куйдиради ва бизнинг ўртоқларимиз доктор Жильбертдан эшитишларига қараганда,

ҳатто Геринг — таомга ва уйқуга бесуяк ана шу ким-са ҳам — ҳозир иштаҳасини йўқотибди.

ОЛТИНЧИ БУЮК ДАВЛАТ ЭЛЧИЛАРИ

Бугун, шанба куни, Крушинский билан иккимиз суддан чиқиб кетаётиб, ноқулай бир аҳволга тушиб қолдик. Машинистка қизлар якшанба арафасида Нюрнберг бўйлаб саёҳатга чиқишни келишиб қўйишган экан. Улар бу шаҳарни, маълум бўлишича, ҳозиргача дурустроқ кўриша олишмаган экан. Бундай хайрли тадбирни рўёбга чиқариш учун барча мухбирларнинг машинасини, табиийки, менинг ҳам машинаمنى сафарбар қилишибди. Негаки, Курт ўзининг она шаҳрини беш қўлдай яхши биларди.

Шундай қилиб, биз пиёда бўлиб қолдик ва Крушинский билан бизни пресс-кэмпга олиб бориб қўядиган фургоннинг бекатида ер тепиниб турардик. Бундоқ қарасак, кўчадан телба отдай ўзини ҳар ёққа ташлаб «жип» машинаси физиллаб келяпти. Унинг рулида Пегги — Нью-Йоркда чиқадагидан қандайдир хотин-қизлар журналининг мухбири, мухбирлар хонақоҳида ўзининг ажиб гўзаллиги, ғайритабиийлиги ва энг фавқулодда гаровларга ишқибозлиги билан машҳур хоним. «Жип», тормозлари ғижирлаб ва биздан уч метр нарига ўтиб тўхтади.

— Пресс-кэмп?

— Иез, пресс-кэмп.

— Плиз. Ўтиринглар... Якши? Шундайми?

Биз, албатта, бунақа одатдаги осойишта саёҳат нималарга олиб боришини хаёлимизга ҳам келтирмасдан орқа ўриндиққа чиқиб ўтириб олдик. Пегги бу гал Америка армиясининг солдатлар кийимида эди. Куртка, унинг устидан сербар камар, чолворининг почасини гетраларига тиқиб олган. Тагчарми қалин бошмоқчаларни унинг нозиккина оёқчаларига мослаб тикишган бўлишса, ажаб эмас. Пилоткаси остидан қалин, тўқ қизғишранг сочлари тўлқинланиб чиқиб турибди. Унинг севган эрмаги — кийим-бошларини алмаштириб туриш. Бу кийимларнинг ҳар бирида у ўзини бу ерга вакил қилиб жўнатган модалар журналининг саҳифаларидан ҳозиргина сакраб ерга тушган

ҳақиқий манекенларга ўхшаб кетишнинг уддасидан чиқарди. Судьялар жамоатчилиги, ҳатто фаҳмимча, бизникилар ҳам уни жуда ҳурмат қилишарди. Шу боисдан, бизнинг мухбир оғайнилариимизнинг оёғини бостирмайдиган жойларга ҳам у бемалол кириб бора-верарди. Аммо Пегги ўзининг бу имтиёзини бошқалардан қизганмас, қўлидан келганича барча миллатларнинг журналистларига кўмаклашарди. Чунончи у мени айбдорлар учун махсус қўйилган психиатр, доктор Жильбертнинг нақ ўзи билан учраштирдик, мухбирлар эса у билан кўришишни ҳатто орзу ҳам қилишолмасди.

Хуллас, бу тийиқсиз қиз бошимизга қандай савдолар солишини ҳаёлимизга ҳам келтирмасдан «жип» машинасига соддадиллик қилиб бамайлихотир жойлашиб ўтирдик. У эса турган жойимиздаёқ машинанинг тезлигини етмиш милга етказиб босди ва Нюрнбергининг харсбалари орасида кўзга ташланиб-ташланмай турган тор кўчаларидан учириб кетди.

Сўнги кунларда шаҳарда автомобиль ҳалокатлари тез-тез юз бериб турганлигини биз эшитганмиз. Ҳалокатлар шу қадар кўпайиб кетдики, ҳарбий маъмурият майдонларидан бирида учар шофёрларни огоҳлантирувчи ўзига хос тадбирни ўйлаб топди. Майдон ўртасидаги жигарранг пьедесталга ҳалокатга учраб мажақланиб қетган ва консерва банкасига ўхшаб қолган «жип» машинаси қўйиб қўйилган эди. Унинг тепасига тўрт тилда ёзиб қўйилган «Мен қувиб ўтдим» деган тагдор сўзлар бу одатдан ташқари ҳайкални ўраб турарди. Эм Пи¹ машинаси эса шаҳар ичида тезликни 50 милдан ошириб юрганларни ушлаш ва қатъий жазолаш буйруғини олган. Равшанки, Эм Пи «жип»и жон ҳолатда сигнал бериб бизнинг орқамиздан илашди. Пегги машинани у ёқдан-бу ёққа кескин бурар, сочлари тўзғиб елкаларини савалар, юзлари бўғриқиб кетган, кўзларидан ўт чақнарди. Нақ гангстерлар фильмидагидай, худди ўзи.

— Пегги, ақлдан оздингизми? Нима қиялсиз?

— Меники тушунмайди.

— Тезликни пасайтиринг, ҳозироқ! Эм Пи!

¹ М и л и т е р - п о л и с — ҳарбий полиция (автор).

— Меники — т-фу.— Ва у болаларча ўктамлик билан ён тарафга туфлади.

У бир неча дақиқа таъқибдан қутулишга ҳам улгурди, машина, афтидан, харобалар оғушида боши берк кўчага кириб қолган эди. Бироқ полиция машиналари радиолаштирилган-ку, ахир. Йўлимизда давом этамиз. Штайнга олиб борадиган бошқа, энг қисқа йўлга буриламиз. Гангстерлар фильмига хос ноҳуш вазият борган сари кескинлашар эди. Аҳволимиз ниҳоятда гаройиб: ҳарбий кийимдаги икки совет офицери бир тентак қизалоқнинг амрига бўйсуниб, Америка машинасининг орқа ўриндиғида уриниб-суриниб боряпмиз.

— Тўхтанг!— мен унга муштумимни кўрсатдим.

У эса дурдай оппоқ тишларини ярақлатиб хохолайди, қаердадир орқамиздан тагин Эм Пи машинасининг узуқ-юлуқ сигнали эшитилди. Биз қочиб қутулган биринчи машина радио орқали маълумот берган, албатта. Орқамиздан энди бошқа машина қувларди.

— Тўхтанг!— лекин Пегги сўзларимни рад қилиб, кескин бош чайқайди. Сочлари байроқдай ҳилпирайди. Бехосдан у машинани кескин буриб, орқасига тислантирди, машина қандайдир вайрона ортига ўрмалаб ўтиб олди. Бизни таъқиб қилаётганлар шундоқ ёнимиздан ғизиллаб ўтиб кетишди, Пегги бўлса, яна йўналишни ўзгартириб, машинани Штайн томонга ҳайдади. Пресс-кэмпга биз мутлақо қўй оғзидан чўп олмаган беозор одамлардай етиб келдик. Пегги бизни асосий кириш жойининг олдида туширди ва одатдаги «сенкью»ни ҳам кутмасдан тагин машинага турган жойидаёқ газ бериб, елдириб кетди ва биздан узоқлашди. Эшикдан ичкарига кирган ҳам эдикки, саройнинг дарвозаси ортида Эм Пи машинаси лип этиб кўриниш бериб ўтди.

Хуллас, тушлик олдидан машинада мириқиб сайр қилиб, овқатланиш залига кириб келдик, аммо ҳеч нштаҳамиз йўқ эди...

Мен бу кулгили тасодиф тўғрисида ёзаётганлигимнинг боиси бор. Негаки, бизнинг ҳамкасбларимиз — хорижий журналистлар тўғрисида сўз юритишни кўпдан бери журагимга тугиб юрибман, уларни, айниқса, Ғарб мамлакатлари мухбирларини, шахсан менинг ўзим, қолаверса, бизнинг кўпчилигимизнинг камчили-

гимиз шуки, уларни шу пайтгача кам биламиз ва яширишнинг нима ҳожати бор, уларга процесснинг илк кунлариданоқ ҳадиксираб қарай бошладик. Биз қаттиқ уюшган бир гуруҳ бўлиб олдик, мухбирларнинг скамейкаларида ҳам зич ўртирардик, барга ҳам худди шундай гуруҳ ҳолида борардик ва биргаликда уни тарк этардик, чет элликлардан қандайдир беихтиёр равишда ўзимизни узоқроқ олиб юрардик. Бизнинг орамызда ҳатто бир гўр йигитча бор, гўё давлат сирини очиб қўйишдан қўрққандай у чет элликлар билан танишаркан, ҳар гал фамилиясини янгилаб, тўқиб айтади. Ваҳоланки, унинг исму шарифи ҳеч кимга маълум эмас. Эҳ, бу бизга қанчалар халақит берди ва урушни совет журналисти сифатида иккинчи фронт армияларининг сафида ўтказган ақлли инсон, инглиз тилини сув қилиб ичиб юборган Даниил Краминовга ҳар жиҳатдан қулай имкониятлар туғдирди.

Биз совет журналистлари, хусусан, ҳали ҳарбий кийимни тарк этмаган ва қандайдир даражада, Қизил Армия шон-шухратининг яллиғларини ўзида сақлаб келаётган биродарларимиз Нюрнбергда ҳатто анча иззат-икромли бўлиб юрамиз. Мажлислар залида, амфитеатрдаги мухбирлар бурчагида бизга кўнгилдагидек жойлар ажратилган. Чет элликлар, ҳатто инглизлар ҳам доимо алоҳида тоифа бўлиб юрсалар ва қандайдир, ҳатто беихтиёр равишда, умумий оломон билан қўшилиб кетмасликка ҳаракат қилсалар-да, бизлар билан бажонидил танишадилар ва пресс-кэмпада ҳар шанба кuni мунтазам ўтказиб туриладиган мухбирларнинг кечаларида уларни «руслар бурчаги»га ёки «руслар столи»га таклиф қилишса, ҳеч қачон йўқ демайди.

Эҳтимол, ғарблик ҳамкасбларимизнинг бизга талпиниши шунчаки илтифот юзасидан эмасдир, балки буни ҳам урушдан кейинги йилларда Ғарбий Европа жамоатчилигида жамики русларга хос нарсаларга нисбатан пайдо бўлган профессионал қизиқиш билан изоҳлаш тўғри бўлар. Парижлик жуналист аёллардан бири, қизиқарли материал топаман деб асло тиниб-тинчимайдиган, тийиқсиз, сурати яқинда Американинг анча нуфузли журнали «Лайфе»нинг бутун икки саҳифасини эгаллаган Мадлен оқшомлари рус тилини биладиган ўз ватандошларидан биронтасини қидириб

топиб, унинг кўмагида бизникилардан рус ҳаётига доир ўзини қизиқтирадиган ҳар хил маълумотларни олади, Қизил Армиянинг энг машҳур жанглари, партизанларнинг фаолиятлари ва айниқса совет хотин-қизларини хотирлашга мажбур қилади. Сўрайди. Ёзиб олади. Жўн фамилиясини чет элликлардан зўр бериб бекитиб юрадиган ҳалиги ҳушёр ўртоқ ғам-андуҳдан ўзини қўярга ҳеч жой тополмайди. Жосус, бориб турган жосус. Бу хусусда гапиравериб, у менинг қулоғимни қоқиб, қўлимга бераёзди ва ундан менинг бир амаллаб қутулиб олишимга қимматли Михаил Харламов кўмаклашди, маълум бўлишича, йигитча ўзининг шак-шубҳалари билан уни ҳам жонидан безор қилиб юборибди, Харламов эса уни ёнига йўлатмайдиган қилиб сўкиб юборди.

Англия телеграф агентлигининг мухбири — хушчақчақ, эпчил, мовий кўзли, баъзида ўз агентлигига бир кунда тўрт-беш мақола юборишга улгурадиган мистер Эрик ҳозир рус тилини ўрганишга фурсат ажратяпти. Ҳозирги кунда рус тилини билмасдан мухбирликда қадр-қиммат топа олмайсан, деб кулади. У, ҳар куни ўнтадан русча сўз ўрганаман, деб ўзига сўз берди ва чиндан ҳам ҳозир у-буни тушунадиган бўлиб қолди. Учрашарканмиз, сўзларни алоҳида-алоҳида қилиб: «Здравствуй-те», хайрлашар экан — «Свидания-до» дейди, негадир сўзларни бир-биридан ажратиб гапирди. Бир америкалик, мен унинг номини тилга олмайман, шотланд вискиси билан узоқ ва қалин дўстлигидан далолат берувчи антиқа, кўм-кўк бурунли қария бир куни бизни ғаройиб, ўзига хос тарздаги ибора билан хурсанд қилди:

— Господа! Ай есть ваш старый добрый русский панибрат.

Бу ерда увоққина жуссали, малла соч, кўзлари кўм-кўк ва серҳаракат бир швейцар бор. У шу ердан туриб, ўзининг айтишича, Швейцариянинг биратўласига турли йўналишдаги ўн икки марказий ва маҳаллий, мутлақо ўнгдан тортиб, энг сўл ҳисобланган газеталаригача ёзади. Бунинг устига, бу газеталардан ҳар бирига ўзига маъқул тушадиган материал топишнинг уддасидан чиқади. Бу мухбирнинг икки она тили бор. Ота тарафидан француз ва она тарафидан немис тилларини қабул қилган. Шунинг оқибатида у яқинда

бир можарони ҳам бошидан ўтказди. У пропусканини хонасида унутиб қолдирибди ва усиз пресс-кэмпга қайтишга уриниб кўрибди. Соқчи уни киргизмабди. У соқчини унатмоқчи бўлиб, француз тилида гапирибди. Соқчи бу тилни тушунмапти. Шунда у немис тилида газабини соча бошлабди ва худди шу қилиғи унинг бошига бало бўлибди. Соқчи уни пресс-кэмп даргоҳига суқилиб кириб олишга уринаётган немис деб ўйлабди, эшик тепасига эса «Немисларнинг кириши мумкин эмас», деган сўзлар ёзиб қўйилган экан.

— Эҳ, сен, ярамас, яна айёрлик қилмоқчи бўляпсанми? — деб ўшқирибди солдат шўрлик швейцарнинг ёқасидан хиппа олиб силтаб юборибди-ю, у ҳашаматли зинапоянинг мармар пиллапояларидан думалаб тушибди.

Пресс-кэмпнинг ўқув залидаги столларда ҳар тонг пайти дунёдаги кўп мамлакатларнинг газеталари пайдо бўлади. Самолётлар бу ерга бизнинг «Правда», «Известия», «Труд» газеталаримизни ҳам мунтазам олиб келади. Рус тилига қизиқиш шу қадар кучлики, бу газеталар каллайи саҳардаёқ тарқалиб кетади. Рус тилини ўрганаётган ҳамкасбларимиз уларни ўз хоналарига олиб кетади. Биз билан илиқ муомала қилиб юрадиган пресс-кэмпнинг америкалик бошлиғи майор Дин шу масалада бизнинг раддиямизни ҳам қабул қилди ва у билан совет матбуотига бундай очкўзларча муносабатга қарши қандай курашишни астойдил муҳокама ҳам қилдик, ахир газеталарни занжирлаб боғлаб қўйиб бўлмайдик-ку.

Славян мамлакатлари журналистларининг деярли барчаси билан дўстмиз. Совет Иттифоқида юз бераётган барча нарсаларга улар шу қадар қизиқиб қарайдиларки, бу бизни тўлқинлантиради. Қарийб уларнинг ҳаммаси, мавриди келганда, бизнинг мамлакатга ҳеч бўлмаса бир оз фурсатга бўлса ҳам бориб келишларига ёрдамлашимизни илтимос қилишади.

Ғарблик ҳамкасбларимиз матбуот тўғрисида: «Биз — дунёнинг олтинчи улуғ давлатимиз», деб гапиришни севадилар.

Олтинчи давлат, пресс-кэмп деб аталмиш бу Вавилон минорасида истиқомат қилаётган сенинг граждандаринг нақадар ранг-баранг ва турли-туман андозадаги одамлар! Яқинда бу ерга Англиядан журналист

Ральф Паркер учиб келди, у билан мен уруш қизиб кетган дамларда Днепр ортида, 2-Украина frontiда учрашиб, дўстлашиб қолган эдим. Менинг Нюрнберг-далигимни эшитиб қолиб, у Лондондаги ғоят дабдабали «Хачинсон» нашриёти чоп этган менинг икки китобчамни, яна бизнинг ўтмишдаги учрашувларимиз ҳурмати учун бир литр ароқ ва бир банка қора икра ҳам олиб келибди. У майор Диннинг ўзининг келиши шарафига пресс-кэмпда махсус қабул ташкил қилиш тўғрисидаги таклифини ҳам рад этди. У ўзининг рус дўстлари билан учрашмоқчи эканлигини маълум қилди. Бизнинг кўпчилигимиз уни Москвада бўлган пайтиданоқ биламиз, у ерда Паркер анча катта обрў-эътибор қозонган эди, биз унинг таклифини қабул қилдик. Бироқ руслар кечаси деб аталган базм кўпчиликнинг диққатини тортди. Ҳаворанг меҳмонхонада одам тирбанд бўлиб кетиб, ўтиришга жой етишмай қолди. Дераза рафларида, полда ҳам ўтиришди. Бир литр ароқ сон-саноқсиз идишларга қуйилдики, ҳар кишига бир ангишвонадан кўп тегмади. Икра эса шундай тақсим қилиндики, аниқроғи, ҳавони ютиб, тапбосди ўрнида фойдаландик, деса бўлади. Аммо базм кўнгилдагидек ўтди. Совет Иттифоқи шарафига қадаҳлар кўтарилиб, улар «ура», «виват», «вив», «прозит», «наздар», «живио» ва ҳатто «гох» садолари билан яқунланди.

Пресс-кэмпнинг меҳмонхоналарида, ўқув залларида, узоқ чўзилган базм оқшомларида биз ва хорижий ҳамкасб дўстларимиз орасида гоҳида ўткир, аммо кўп ҳолларда самимий, дилкаш гурунг бўлиб турарди.

Бундай баҳслар пайтида инглиз тилида эркин сўзлаша оладиган, бундан ҳам муҳимроғи, чет эллик ҳамкасбларимиз ва уларнинг иш шароитларини яхши биладиган Даниил Краминов бизнинг муқаррар жанговар филимиз бўлиб қолди.

— Мен ўз газетамда хоҳлаган сенаторни, конгрессменни сўкишим мумкин, менга эса ҳеч нарса бўлмайди,— деб Херст агентлигининг вакили бизга тирғилади.— Сизлар ҳам шундай қила оласизларми?

— Қила оламиз. Министрларни ҳам сўкаверамиз. Бизда шундай давлат шиори бор: ўз-ўзини танқид бизга ҳаводай, сувдай зарур.

— Мен Оқ уй олдидаги майдонга чиқиб, ҳаммага эшитарли қилиб: «Трумэн — аҳмоқ», дейишим мумкин. Сизлар-чи?

— Мен ҳам Қизил майдонга чиқиб, «Трумэн — аҳмоқ», дея айта оламан, — жавоб беради Семён Нариньяни.

— Сталин тўғрисида худди шундай дея ола-сизми?

— Дея олмаймиз. Шундай десак, бўхтонга йўл қўйган бўлур эдик. У бундай сўзга муносиб эмас. Бизнинг матбуотда бўхтонни ёзиш жинойий жавобгарлик ҳисобланади.

Ана шу тариқа учирма гаплардан кейин суҳбатга Даниил Краминов қўшилади.

— Сиз ўзингизнинг боссингиз, яқин алоқада бўлган сенатор ва депутатларни сўка оласизларми? Қани? Сизларнинг шундай ёзганларингизни босиб чиқарадиларми? Мабодо босиладиган бўлса, унда сизларнинг аҳволингиз не кечади? — Майин табассум билан сўрайди у. Бир лаҳза сукунат чўқади. Бизнинг фарблик ҳамкасбларимиз бир-бирларига разм соладилар. Бу ерда закий сўзни худди кўришади ва энг яхши томони шуки, улар ўзларининг устларидан ҳам кула оладилар. Краминовнинг саволига жавоб беришни лозим кўрмайдилар. Матбуот эркинлиги ва демократия тўғрисидаги доимий баҳслар ҳеч қачон ниҳоясига етказилмайди, чунки ҳар икки томон «эркинлик», «демократия», «матбуот эркинлиги» тушунчаларини ўзига хос маъноларда тушунадилар... Бироқ шу ерда ҳам фитнага йўл қўймасдан ва ўз эътиқодларини ўзгартирмасдан, ўзгаларнинг фикри мулоҳазасига эҳтиром кўрсатиш мумкин.

Мен бу ерда яна ажойиб эр-хотин америкаликлар билан ҳам дўстлашиб қолдим. Унинг исми шарифи Ральф Д. таниқли публицист, Нью-Йорк газеталарининг бирида Европа редакциясини бошқаради, кекса, қадди букчайиб қолган, оқиш юзли, қарашлари ҳорғин. Аёлнинг исми шарифи эса — Таня Л., инқилобдан олдинги бир муҳожир руснинг қизи, кўҳликкина аёл, чеҳраси ёқимтой, пучуқ, кўзлари кўм-кўк, катта-катта, баайни Есенинникидай, рязанликларникига ўхшаш. Уларнинг иккаласи ҳам Америка ҳарбий кийимида. Резинка чайнашади. Таня негрча қўшиқлар-

ни куйлаб, ўзларининг қимматбаҳо машинасини авайлаб ҳайдайди, қуймоқдай ялпоқ машинкада ахборотларни босади, дам олиш дақиқаларида эса ўқув залида аллақандай саргузашт романни қўлига олиб, олдинда турган курсининг орқа суйанчиғига жажжитгина ҳарбий бутси кийган оёғини қўйиб ўтиради. Онасидан Таня ўз исмини, ташқи кўринишини, ўзи ғира-шира биладиган рус тилини ва қандайдир, ҳаммасидан бурун, беихтиёр тарзда бўлса-да, умри бино бўлиб кўрмаган «ўз оталарининг ватанига» интилишни мерос қилиб олган.

Матбуот эркинлигига доир баҳсларда ақлли Ральф қатнашмайди. Шунчаки кузатиб ўтиради, кулади, қандайдир ўзича хаёл суради. Яқинда газеталарда унинг Бавариядаги Америка ҳарбий матбурияти қаноти остида аста-секин, оккупация йилларида қилган жиноятлари учун жавоб беришдан қўрқиб, славян мамлакатларидан қочган ҳоинларнинг уюшмаси вужудга келаётганлиги ҳақида ҳикоя қилувчи мақоласи босилиб, шов-шувларга сабаб бўлди. Мен бундай уюшма ҳақида Ярослав Галандан эшитганман, немис тилини пухта эгаллаган ва кўп таниш-билишлар орттирган Галан анча оғир оқибатларни юзага келтириши билан хавfli бўлган бу жараёни синчков кузатиб боряпти. Мен Ральфнинг мақоласи босилиб чиққан газетани Москвага жўнатдим. Мақола «Правда»да кўчириб босилди ва бизнинг матбуотимизда кенг ўрин олди. Ральфга ва Таняга уларнинг кўнглини хушлаш ниятида, шу мақола босилган «Правда»нинг сонини тақдим этдим. Ральф фақат маънос жиламайди ва уф тортди.

Мен Танядан кейинроқ эшитсам, Ральф ўзининг катта боссидан яхшигина дакки ебди. Дарғазаб телеграмма кепти. Унда редакциянинг бундай мақолаларга эҳтиёжи йўқлиги ва яна шундай ҳол такрорланса, редакция Ральфнинг хизматига ҳожат сезмай қўйиши мумкинлигини хабар қилишган эди.

Шу кеча биз Дэвиднинг барига кирдик. Суйилтирилмаган виски ичганча жим ўтиравердик, негаки ҳатто гўзал Таня ҳам эрининг хомуш кайфиятини ўзгартира олмади. Электр чироғи икки марта ўчиб-ёнди, бу: ухлаш вақти бўлди, биродарлар, деган маънони аңлатар эди. Бар аллақачон бўшаб қолган ва биздан

бошқа хўп ширакайф бўлиб, столдан бағрини кўтара олмай ўтирган фақат икки норвегиялик қолган эди. Дэвид ва унга кўмаклашаётган қизлар бокал ва рюм-каларни тез-тез ювишарди. Шу пайт Ральф бирдан тилга кирди:

— Мистер Борис, сиз бу ерда матбуот эркинлиги тўғрисида баҳс қилдингиз, бизникилар, конгрессмен ва сенаторларни сўкишимиз мумкин, дейишганда сизни алдашгани йўқ. Бу, умуман олганда, тўғри. Аммо бунинг эркинлик деб бўладими? Мана, мени кўпдан-кўп ўткир мавзулар қизиқтириб турибди, улар, менимча, жуда керак ва жуда муҳим мавзулар. Бироқ бу мавзулар менинг редакциямга, менинг ноширимга керак эмас. Улар тўғрисида ёзиш беҳуда. Барибир босишмайди ёки мени ақлдан озганга чиқариб, қайтаришади ва фойдасиз телеграф харажатларини бўйнимга ёзишади. Тушунасизми, ёзишга қолганда мен ҳақиқатан эркинман, нимани хоҳласам ёзаман, уни бостириб чиқариш эса... Ишлар ана шунақа. Сиз хонага учиб кирган қуш ўзини деразага уришини ҳеч кўрганмисиз? Қушчага ҳеч нарса йўлини тўсиб турмагандай туюлади. Осмон, дала, ўрмон — ана, шундоқ ёнма-ён. У учди ва кўзга кўринмайдиган нимагадир урилиб, озор чекиб йиқилади... Яна вискидан оламиз-а? Ахир пулни тўлаб қўйганмиз-ку.

— Керак эмас, азизим.— Таня унинг қўлини қадаҳдан четлатди.

— Жоним, бугун менга зарур,— кескин оҳангда дейди Ральф қадаҳни кўтариб.— Матбуот эркинлиги. Биз ундан фахрланамиз ва бу эркинлик, дарҳақиқат, қонун билан тасдиқланган. Бироқ мана шундай кўз илғамас тўсиқлар қанчадан-қанча!— У бармоқлари керилган озгин қўлини кўтарди.— Газетанинг йўналиши — бир.— У бармоқларининг бирини букди.— Бу эса сиёсий об-ҳавога қараб, ўзгариб туради ва баъзида таниб бўлмайдиган даражада ўзгаради. Мен, журналлист ҳам у билан бирга ўзгаришим керак. Акс ҳолда, оқ қарғага айланаман ва мени галадан ҳайдаб юборишади. Уқувчи — икки.— У иккинчи бармоғини ҳам букади.— О, сиз ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз бизнинг ўқувчиларимиз қанақа эканлигини. Унинг сиёсий билим уфқлари ўн яшар болаларникидай, у ўзининг ана шу кичик оламидан ташқаридаги бирон

нарсани ҳам билишни хоҳламайди. Ёчида зиғирча «сенсейшен» и бўлмаган мақолани ўқимайди. Нацизм атрофида шов-шувлар бошланганида ундан қўрқди, унга қизиқсиниб қаради, ҳозир эса худди ўзига ўхшаш одамлардан икки ярим миллионини Освенцим печларида ёқилгани унинг парвойига ҳам келмайди. Освенцим ўтмиш бўлиб қолди, энди уни нацизмнинг жиноятлари эмас, балки «Янки» ва «Сенатор» командалари ўртасидаги регби мусобақасининг натижалари қизиқтиради. Бизнинг ҳар биримиз ўз савиямизни тийиб қўймоғимиз, авом ўқувчилар савиясига мослашмоғимиз керак. Акс ҳолда, сен улар учун зерикарли туюласан ва унга керак бўлмай қоласан, учинчидан... — у учинчи бармоғини букди. Бироқ Таня оҳиста унинг оёғини туртди. — Ҳа, жоним, сен ҳақсан. Менинг алжирашим ҳадидан ошиб кетди. Биз дўстимизни толиқтириб қўйдик. Борис, яна виски ичасанми?

Мен рад қилдим, биз ўрнимиздан турдик ва эшикка қараб йўл олдик. Ральф ҳамон ўз фикрлари оғушида эди. Таня эрининг қўлтиғидан қаттиқ тутиб борарди. Зинапоя бошланишида у тўхтади.

— Хона ичига тушиб қолган қуш дераза ойнасига ўзини бир-икки марта уриб, ҳалок бўлади ёки ўзини ўрмондан кўз илғамас, аммо ўтиб бўлмас тўсиқ ажратиб турганлигини ҳис қила бошлайди ва ниҳоят, тор хонани тарк этишга уринишлардан воз кечади... Эҳ, вой-вой!

У менга қўлини силкиди ва зинапоядан аста-аста туша бошлади. Буларнинг ҳаммасини менга коммунист эмас ва ҳатто «сўл» одам ҳам эмас, балки кўзга кўринган буржуа мухбири айтди.

Худди шу мавзудаги суҳбат мен бундан олдин тилга олган ёқимтой, хушчақчақ, яхши кайфиятини ҳеч қачон бузмайдиган Эрик билан мен ўртамизда ҳам бўлиб ўтди. У уруш йилларида Англияда нашр этилган ва Паркер олиб келиб берган менинг «Белграддан Карпатгача» номли ҳарбий кундаликларимни ўқиб чиқди. Китобни қўлимга қайтариш учун ҳузуримга келди. Эрик — жанговар репортёр эканлигини билар эдим. Урушни ҳаракатдаги армия сафида ўтказди, Германияга бостириб киришда қатнашди. Бундай одамнинг фикрларини қадрлашса арзийди.

Ундан шунга ўхшаш бирон нарса ёзган-ёзмаганлигини сўрадим.

— Э-ҳе, биродар, бунақа нарса ёзиш учун томошабин мухбир бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, воқеаларнинг ичида иштирок этиш керак, штаб қошидаги ўз газетангнинг вакили бўлиб қолиш етарли эмас, армия офицери бўлиш керак. Сизни бу гапларим ажаблантириши мумкин, аммо-лекин бостириб кирганимиздан кейин биронта ҳам жангни кўриш менга насиб қилмади... Йўқ-йўқ, биз кўр ва кар одамлар эмасдик, диққатга лойиқ ахборотларнинг камлигидан ҳам шикоят қилишимиз ўринли бўлмайди. Билимдон офицерлар қандай воқеалар юз берганлиги ва содир бўлаётганлиги тўғрисида бизга гапириб берардилар. Қўмондонлик матбуот конференциясини уюштиришимизга ва алоҳида шахслар билан суҳбатлар қилишимизга монелик кўрсатмасди. Гарчи, шунга амин бўлингки, бизнинг йигитларимиз ҳам жасоратда сизникилардан қолишмаса-да, лекин жангларда иштирок қилишга тўғри келмади. Биз, таъбир жоиз бўлса, армия штаби элагининг гоят тор кўзларидан ўтказилган ахборотларни ҳам қилардик ёки воқеаларнинг майда-чуйда иштирокчиларини ушлаб олиб, шундан сўнг «Обрў-эътиборли офицерларнинг сўзларига қараганда», «Хабардор доираларда айтилганидай» қабилидаги ахборотлар ёзардик, тушуняпсизми? Бундай шароитда қандай қилиб, чинакам репортаж ёза олиш мумкин? Маъмурий хроника тўплами. Фронт ортидаги кимсанинг қайдно-малари. Бор-йўғи шу.

У менга айтган гаплар, афтидан, ҳақиқат эди. Уруш йилларида иттифоқчиларнинг қўшинида хизмат қилган Даниил Краминов ҳам тахминан худди шундай аҳвол тўғрисида сўзларди. Лекин барибир биз гарблик ҳамкасбларимиздан уни-буни ўргансак арзийди. Энг аввало, касб маҳоратини ўзлаштиришимиз керак, фактни ўз-ўзича эмас, балки «ёқимли либосларга» ўраб бера олиш устида тинмай меҳнат қилишимиз лозим. Ишнинг ҳадисини олган, эпчиллик, бошқаларни қувиб ўтиш ва биринчи бўлиб газета саҳифаларига етиб келишни ўрганишимиз керак. Конкуренция уларни шундай бўлишга мажбур қилади, деб эътироз билдиришлари мумкин. Ҳа. Ҳаётда мавқени йўқотмаслик учун кураш? Ҳа. Шундай экан, биз ҳам мусобақани,

социалистик мусобақани худди шу тариқа ташкил қилайлик. Бу — ўзимизнинг журналистлик номимиз ва кадр-қимматимиз учун кураш деб номланса ҳам майли.

Ахир, нафсиламрини айтганда, бу ерда, бутун дунёдан энг забардаст журналистлар тўпланишган Нюрнбергда ҳам бундай кураш йўлга қўйилган деб бўлмайди. Биз н и м а ёзиш тўғрисида кўпроқ ўйлаймиз. Қ а н д а й ва қ а ч о н ёзиш тўғрисида эмас. Эртами-кечми, биз, совет журналистлари ҳам бамисоли Михаил Колцовдай қойил қилиб, репортажлар ёзишни ўрганишимиз керак. Ўз соҳаларида Иван Рябов, Алексей Колосов, Борис Галинлар ҳам қандай қойил қилаётган бўлсалар, биз ҳам шундай қилишимиз керак...

Айтгандай, уйга қайта туриб зинапояда Пегги билан учрашиб қолдик. Бўйнига оддийгина бант қадалган калтагина қизалоқлар кўйлагини кийган, сочларини силлиқ тараган Пегги бир тўда ҳарбийлар орасида келарди. Ҳозир у чиндан ҳам қизалоқ тусига кирган эди. Шу топда унга разм солиб, унинг эрталаб икки соддадил ҳамкасбини нақадар оғир дақиқаларни бошидан кечиришга мажбур қилган ўша Пегги эканлигига ҳеч-ҳеч ишонгинг келмайди. Бизни кўриб, у ёқимли табассум қилди. Камтарингина қилиб:

— Гуднайт — добра ноч, — деди.

Ундан аччиқланиш асло мумкин эмасди.

«Халдейник»ка қайтганимда зинапоя остидаги менинг ҳужрамдан ёзув машинкасининг оҳиста чиқиллаши эшитилди. Одатдагидай, ишлаётган бу киши Крушинский эди. Мен ўзим ёзишни ният қилган учувчи эса зинҳор бўйин бермаяпти ва у ҳақдаги китобни бошлаш учун қилган барча уринишларимдан ҳеч қандай натижа чиқмади. Қўлимдан келмаяпти, вассалом. Фикрларим алланечук тарқоқ, пойма-пой. Эҳтимол, учрашувимиздан кейин ўтган уч йил мобайнида материал ҳам «куйиб адоий тамом» бўлдими дейман. Сергей Крушинский эса гоят уюшқоқлик ва ўжарлик билан ўзининг «Тоғдаги сел» романини ёзмоқда. Ҳар куни беш, етти саҳифадан ёзаяпти ва машинкадан чиқаргани ҳам озмунча эмас. Оқшомлари унга ўзининг ана шу хайрли мақсадини рўёбга чиқариши учун ўз кулбамни инъом этаман.

Суд залининг деворларидан бирида эшиклар атрофини ўраб турган яшил мармар фонида Одам Ато билан Момо Ҳаволарнинг бронза барельефи жойлашган, барельеф билан ёнма-ён қўлида ликтор боғламни ушлаган аскарлар, улар Одам Ато ва Момо Ҳавони гўё ердаги ёвузликлардан ҳимоя қилиб туришгандай. Аскарлар, ҳаволаси худога уларнинг, ўз вазифасини ёмон адо этдилар, лекин шуни ҳам айтиш керакки, ер шарини ватан қилган Одам Ато ва Момо Ҳавонинг сонсаноксиз авлодлари ҳеч бир замонда кейинги ўн йилдагидай ўлим хавфига дучор бўлмаган эди, ана шу даврда дўзах ҳукмдори бу гал илон ниқобида эмас, балки Гитлер қиёфасида инсониятга қарши янги ҳужумни бошлаб юборди.

Дунёдаги кўп халқларнинг тиллари Халқаро Ҳарбий Трибуналнинг минбаридан янграб садо берди. Руслар, америкаликлар, инглизлар, французлар, чехлар, бельгияликлар, испанлар, голландлар, норвеглар сўзладилар. Шунингдек, суд лаҳжасида юмшоқ қилиб бош ҳарбий жинойтчилар, деб аталган бир ҳовуч ваҳшийларнинг қабиҳ фитналари тафсилотини рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан фош этиш мақсадида немисларнинг ўзлари ҳам гувоҳлар сифатида минбарга чиқдилар.

Бугун залда совет халқининг қудратли овози яна жаранглаб эшитилди. Қораловчилар минбарига тагин Бош Совет Қораловчиси Р. А. Руденко кўтарилди. Биз наушникларда она тилимизнинг садоларини эшитар эканмиз, беихтиёр, айбдорларнинг қора курсилари устида қад кўтарган минбарда қудратли ва улуғ совет халқи ёлғиз ўзи оғир, яккама-якка олишувда нацист ҳайвонларнинг умуртқа суягини синдирган халқнинг ўзи пайдо бўлгандай туюлди бизга.

Нацизм гўё Трибунал оёғи остида юзтубан, узала тушиб ётарди ва совет қораловчиси бу кўп бошли махлуқнинг ичак-човоғини ағдариб намойиш қилди, фақат унинг қозиқ тиши ва тирноқларинигина кўрсатиб қолмасдан, унинг энг яширин заҳарли безларини, унинг немис бўлмаган халқларнинг барчасини ютиб ҳазм қилиб юборишга тайёр турган очофат ошқозонини яққол очиб кўрсатди, унинг инсониятга қарши фитна-

ларининг янгидан-янги режалари пишиб етилаётган қўрқинчли миясининг энг сирли эгри-бугри чизиқларини ёриб кўрсатди, бу ёвуз вужудни бутунчасига ҳаракатга келтирган терап яширин асаб томирларини топиб яққол намоиш қилди.

Ва, гарчанд, суд сон-саноқсиз ҳужжатларга эга бўл-маса-да, шу кунгача бу ерда ҳеч қачон, менинг сези-шимча, нацизмнинг манзараси бу қадар тўла-тўқис очилмаган эди, процессда қатнашаётган бизлар эсақ шу кунгача Қизил Армия халқимизни ва бутун инсо-ниятни халос этган ўлим хавфини бугун суд залида совет қораловчисининг нутқидан кейин тушунгандай чуқур идрок этмаган эдик.

Гитлер ўз мартабасининг бошланғич пайтларида, иккинчи жаҳон урушининг дастлабки ўқ овозлари эшитилмасдан анча олдин, Европа ва бутун дунёни таслим қилиш орзусида юриб, дўсти Раушнингга кўн-гил ёзиб қолган эди:

«Биз одамларни йўқотиш техникасини ривожланти-ришимиз керак.

Агар сиз мендан, одамларни йўқотиш деганда нимани тушу-наси, деб сўрасангиз, мен сизга, б у т у н-б у т у н и р қ и й қ а т-ла м л а р н и н г б а ҳ р и д а н ў т и б ю б о р и ш н и кўзда ту-таман, деб жавоб берган бўлардим. Бу эса мен амалга оширишим лозим бўлган ишдир. Бу, дағалроқ қилиб айтганда, менинг ҳаёт-даги асосий вазифамдир. Табиат шафқатсизлик билан саралайди. Шу боисдан, биз ҳам шафқатсиз бўлишимиз лозим. Борди-ю, мен герман миллатининг асл фарзандларини уруш оловига ташлар эканман, ноёб герман қонининг тўкилишидан зигирча афсуслан-мас эканман, бу фақат шунинг учунки, мен қуртдай кўпайиб кетаётган тубан ирққа мансуб миллионлаб кишиларни қириб ташлаш ҳуқуқига эгаман...»

Миллионлаб одамларни қириб ташлаш. Бутун бош-ли давлатларни йўқотиб юбориш. Ер шарида азал-азал-дан яшаб келаётган халқларни немисларнинг «олий ирқи манфаатлари»ни кўзлаб қириб ташлаш, барҳам топган миллатларнинг қолган-қутганини ишчи ҳайвон-га айлантириш — мана, нацизмнинг расмий таълимо-ти нимадан иборат эди. Немис мактабларида эса бо-лаларга мана бу қўшиқни ўргатар эдилар:

Агар ер юзи харобалар ичида қолса ҳам,
Нима бўпти, тупурдим бунинг барига,
Биз барибир олға одим ташлайвераимиз,
Чунки бугун бизга Германия қараса,
Эртага — бутун ер юзи тобе бўлади.

Сўзларида национал-социализмнинг бутун програм-
маси ўз ифодасини топган бу қўшиқ билан Гитлер-
нинг ва унга қўлтиқтаёқ бўлган бир ҳовуч кимсалар-
нинг буйруғига биноан нацизмнинг лашкарлари
Европа давлатлари устига от қўйдилар.

Бу пухта тайёрланган босқинчилик эди. Суднинг
қўлида белгиланган барча босқинчилик урушлари-
нинг батафсил ва аниқ ишлаб чиқилган плани бор эди.
Гитлер уни етти босқичга ажратган эди. Биринчи беш
босқичда у Совет Иттифоқидан ташқари Европа қитъа-
сидаги барча давлатларни босиб олишни мўлжалла-
ган эди. Олтинчи босқич «Барбаросса» деб номланган
планни амалга оширишдан иборат бўлиб, нацизмнинг
бу қароқчилик режаси Совет Иттифоқига ҳужумни,
еттинчи, истилочиликнинг яқунловчи босқичи эса Ла-
Манш оша сакраб, Британия ороллариغا киришни
англатар эди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланишидан анча олдин
Совет ҳукумати халқаро минбарлардан ва диплома-
тик каналлар орқали Ғарб ҳукуматларини Гитлернинг
ана шу фитнаси тўғрисида огоҳлантирган эди. Улар
ақл-идрок овозига қулоқ солмадилар ва мана бугун
эса совет қораловчисининг нутқидан билдикки, Гитлер
планида белгиланган муддатларнинг худди ўзида, ай-
рим ҳолларда ҳатто муддатидан ҳам олдинроқ нацист-
лар армияси босқинчилик планининг дастлабки беш
босқичини амалга оширган, ҳимояга тайёр бўлмаган,
тарқоқ, баъзида эса ўзларининг калтабий ва сотқин
бошлиқларига тўла садоқатли давлатлар, ҳатто улар
орасида Ғарбий Европанинг таянчлари ҳисобланганла-
ри ҳам айтарли жиддий қаршилик кўрсатмасдан фа-
шизмнинг оёғи остига юзтубан тушдилар. Борган са-
ри кучли-қудратли бўлиб борган Гитлернинг ҳарбий
машинаси тез ва тўхтовсиз олға интилди. Шундай
пайтлар ҳам бўлдики, Ғарбнинг ҳатто анча ақл-идрок-
ли ва тажрибали сиёсатдонлари таҳликага тушиб қол-
дилар ва унинг олдини оладиган ёки тўхтатиб қола-

диган куч йўқ, деб ўйлай бошладилар. Анча олис океан ортидан, Қўшма Штатлардаги сиёсий минбарлардан «Гитлер, афтидан, енгилмас бир куч. Шундай экан, ҳали вақт борида, яхшилиқча у билан шартнома тузиб, Европа унинг ихтиёрига берилса, дуруст бўлмасмикин?» — деган овозалар тарқалиб қолди.

Аммо Ғарбий Европа мамлакатларини пайҳон қилиб, унинг табиий ресурсларини қўлга олиб, саноат потенциалини эгаллаб, ўз қўшинларини иттифоқчилари ва гумашталарининг армияси ҳамда дивизиялари билан мустаҳкамлаб, Гитлер Шарққа, Совет Иттифоқига томон йўл олди, «Барбаросса» планини амалга оширишга киришди, унинг машинаси одамларни калла-почалашни бошлади. «Барбаросса» плани бутун тафсилотлари билан Гитлернинг махфий кенгашида ишлаб чиқилган, бу кенгашда айбдорлардан Кейтель, Йодль ва генерал Верлимонтлар қатнашган эди. Плани Барбаросса номи бежиз берилмаган эди. Фридрих Барбаросса — «малла соқол» — узоқ ўтмишдаги энг бераҳм ва қонхўр немис ҳукмдорларидан бирининг исми шарифи ана шундай эди. У шу ерда, Нюрнбергда яшаган, қоядаги эски қалъада у бунёд қилган истеҳком ҳамон савлат тўкиб турибди. Ҳарбий мундирдаги қароқчилар мазкур планни ниҳоясига етказётган бир пайтда дипломат мундиридаги қароқчи Иоахим фон Риббентроп ҳарбий тайёргарликни ниқоблашга уриниб, бизнинг ҳукуватимиз билан ҳужум қилмаслик тўғрисидаги битимни туза бошлаган эди.

«Барбаросса» планининг биринчи нусхаси, Трибунал қўлга олган бу ҳужжатнинг тексти Германиянинг СССРга ҳужуми олдиндан тайёрланганлигини исбот қилиб қолмайди, айти пайтда, бу мақсадни амалга ошириш учун бизнинг сарҳадларимизга бутун бронетанк кучлари, ҳужумга яроқли авиациянинг барчаси, ҳамма моторлаштирилган қисмлар келтириб ва ҳужумга шайлаб қўйилганлигини ҳам ҳеч шак-шубҳасиз исботлайди. Европада ва бошқа фронтларда эса ўлжа тушган қурооллар билан таъминланган катта ёшдаги солдатлардан ташкил топган ҳимоя қисмларигина қолдирилган эди.

«Барбаросса» планини амалга ошириш юзасидан тайёрланган қўлланмасида Гитлер шундай деб ёзган эди:

«Германия қуроли кучлари Совет Россиясини жуда тез, ҳатто Англияга қарши уруш тугагунига қадар мағлуб қилишга тайёр бўлишлари керак. Армия бунинг учун ўз ихтиёридаги барча кучлардан фойдаланиши керак, эгалланган территорияларни кутилмаган ҳодисалардан ҳимоя қилиш учун зарур бўлган кучлар бундан истисно... Шарқдаги бу уруш жанговар операциялар ўтказиш ва қурол-яроғ ишлаб чиқишга мўлжалланган территорияларни етарли ҳимоя қилиш зарурияти эвазигагина чекланиши мумкин».

Гитлер блицкригни, яъни яшин тезлигидаги уруш планини тобора такомиллаштириб, яна шундай буйруқ берди:

«Ғарбий Россияда тўпланган рус армияси гуруҳлари қатъий операциялар ёрдамида йўқотилиши керак: пона вазифасини ўтайдиган танклар чуқур ичкарига ташланиши керак. Бепоен рус территориясидаги жанговар қўшинларнинг орқага чекинишига йўл қўймаслик лозим...» «...Бу операцияларнинг сўнгги линияси Волга — Архангельск бўйлаб ўтадиган Осиё Россиясига қарши қуриладиган мудофаа тўсиқлари бўлмоғи керак».

Нацизмнинг судда ошкор бўлган ва ҳужжатлар билан тасдиқланган плани ана шундай эди. Бу қора режаларнинг бош айбдорларини халқлар суд қилаётган мана шу ердан Қизил Армия кўрсатган жасоратнинг улугворлиги янада яққол кўриниб ва сезилиб турибди. Гитлерча «яшин тезлигидаги уруш» плани чегаранинг ўзидаёқ, совет ерининг биринчи қадамларидаёқ барбод бўлди. Гитлернинг босқинчи армияси тинимсиз жангларда ўз кучини йўқотиб, ҳолдан тойиб, заифлашиб борди. Унинг орқа томонида, алоқа йўлларида қизиб кетган партизанлик урушининг ўтли нафаси, қуршовда қолган, бироқ қуролини ташламаган совет дивизиялари кўрсатган қаттиқ қаршиликлар душмanning тинкасини қуритди. Гитлернинг режасига кўра, «чуқур ичкарига ёриб кирган» танк поналари таг-туғи билан янчиб ташлана бошланди ва кўп ҳолларда ёнилғи ва ўқ-доридан маҳрум қилинди. Смоленск ёқда эса бош йўналишда айниқса қаттиқ қаршиликка учраб, Гитлернинг «енгилмас пўлат армада»си тўхтади. Гитлернинг топшириғига кўра, Генштаб таҳликага тушиб қолиб, «Барбаросса» пла-

нини ундан анча камтарроқ ҳамда ўз олдига анча чекланган вазифаларни қўйган «Тайфун» операцияси билан алмаштиришга киришди.

Р. А. Руденконинг босиқ нутқи кучли ва қатъий жаранглайди. Ахир у ҳали Гитлер ўз харитасини ёзмаган пайтларидаёқ нацизмнинг мурасимсиз душмани бўлган, елкасига нацизм билан курашнинг асосий оғирлигини олган ва нацист ҳайвонларнинг умуртқа суягини уриб синдира туриб, ўзи ҳам йигирма миллион ўғил ва қизини йўқотган халқнинг намоюдаси ҳисобланади.

Польша, Чехословакия, Югославиянинг тимсолида, Совет Иттифоқининг босиб олинган ерлари тимсолида Р. А. Руденко нацистлар бутун дунё учун ҳалокатли бўлган «одамсизлантириш» деб аталган қабих планни аслида қандай қилиб амалга оширганликларини кўрсатиб берди. Тинч аҳолини оммавий отиш... Газ камералари... Газенвагенлар... Юқори ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган крематорийлар... Дафн этиладиган ўралар... Ҳалим чоқлари... Одамларни ит билан овлаш... Қудуқларни заҳарлаш... Очарчилик ва юқумли касалликларни тарқатиш ёрдамида одамларни қиргин қилишни ташкил этиш, ҳа, сўзнинг айна маъносида, ташкил этиш... Қишлоқлар ва бутун-бутун шаҳарларни ер юзидан йўқ қилиб юбориш...

Суд, прокурор, ҳимоячилар, меҳмонлар Бош Совет Қораловчисининг сўзини ҳаяжонланиб тингладилар ва ҳатто кўрмаган нарсаси қолмаган, унча-мунча нарсадан таажжубланмайдиган мухбирлар ҳам бугун ўз курсиларида миқ этмай ўтирардилар, тиришқоқ ўқувчилардай нутқ текстини ҳафсала билан ўз дафтарларига ҳижжалаб ёзардилар. Мухбирлар ложасининг у ер-бу ерида қўл кўтарилиб турарди. Шошилиш телеграммаларни жўнатиш учун курьерларни чақирарди. Танаффус пайтларида бар ҳувиллаб қоларди, лекин пресс-румдан ёзув машинкаларининг бир маромда бетиним чиқиллашлари эшитилиб турарди.

Руденконинг нутқи айбдорлар курсисидан ўтирганларга ҳам кучли таъсир кўрсатди. Рус тилини биладиган Розенберг наушникни чиқариб, қўлини қулоғи тагига қўйиб, нутқни тинглади. Геринг, ўзининг: «Мен ўғирлашни, ўғирлаганда ҳам самарали ўғирлашни мақсад қилиб олганман», деган ибораси нутқда

кўчирма қилиб келтирилганда наушникни қулоғидан юлқиб олган эди, кейин уни титраб-қақшаб яна тақди ва мажлис охиригача қулоғидан олмади. Кейтель, кителенинг ёқаси ичига бармоғини тикиб, гўё унинг ҳалқаси томоғини сиқаётгандай, довдираб чўзиб тортарди. Фақат Гесс совет қораловчисининг бу зафарли кунда ўзини хотиржам ва лоқайд бир қиёфага солиб ўтирди. Бундай ўтириши билан у, гўё ўзининг «Барбаросса» планини тайёрлашда ҳам, «Тайфун» операциясида ҳам қатнашмаган ва немис армиясининг ютуғи учун ҳам, мағлубияти учун ҳам жавобгар эмаслигини таъкидлаб кўрсатмоқчидай эди.

МУРДАЛАР МИНБАРДА

Бугун Трибунал залида сунъий қуёшлар сўндирилди. У зулмат оғушида қолди ва беқарор хира ёруғлик остида Трибуналнинг гувоҳларга ажратилган ўринларига мурдалар — ўша, Майданек, Освенцим, Бухенвальд, Дахау печларида куйиб кул бўлиб кетганлар, Бабий Яр ва Харьковнинг тубсиз жарликларида чириб ётганлар, Ленинграддаги Пискарев қабристонининг биродарлик қабрларида мангу уйқуга чўмганлар келиб чўқдилар.

Матонатли совет кинохроникачиларининг санъати бу мурдаларни тирилтирди, уларни бу залга бошлаб келди. Улар гўё ўз қабрларидан бош кўтариб, айбдорлар башарасига инкор қилиб бўлмайдиган айбларни итқитдилар.

Сирасини айтганда, мажлис одатдагидай бошланди. Бош Қораловчининг ёрдамчиси Л. Н. Смирнов хотиржам оҳангда нутқини бошлади, сўзининг охирида эса Трибуналга нацистларнинг совет территориясида қилган ваҳшийликларига бағишланган хроникал фильмни кўришни таклиф этди. Зал ана шундан кейин қоронғилик қаърида қолди ва фақат айбдорларнинг пастдан лампа билан ёритиб қўйилган юз-кўзигина шу зулмат оғушида сузиб юргандек эди.

Шахсан менга бу фильмнинг экранга чиқиши янгилик эмасди. Менинг эски фронтдош дўстим Роман Кармен урушнинг бошланишидаёқ кинохрониканинг айрим кадрлари, плёнкаларга муҳрланган ҳаётнинг алоҳида парчаларидан қизиқарли фильмлар ярата

олиш уқувини намоёиш қила олган хроникачи-оператор, публицист-оператор менга айбдорлар курсиси остида «бомбачалар қўйишга» ҳозирлик кўришаётгани, портлаш садосини кўплар эслаб юрадиган киномобачалар тайёрлашаётгани тўғрисида алақачон гапирган эди. У ўзининг шогирдлари билан процесда қизгин меҳнат қилаётган шу кунларда Москвада унинг сценарийси асосида уруш даврида туширилган кадрлардан фильм-монтаж яратишди. Мен бу фильмнинг мазмуни билан ошно эдим, бугун кўрсатилган фильмдаги кўпгина нарсаларни эса, қачонлардир, ўз кўзим билан кўрганман. Шунга қарамасдан, фильм мени ларзага солди. Ҳозир эса мен унинг таассуротлари оғушида кундалигимни битяпман.

Аслида бундай бўлган эди: қоронғиликда кўкимтир нур ярқ этди, зални кесиб ўтди ва экранда «Немис-фашист босқинчиларининг ёвузлиги ҳақида киноҳужжатлар» деган текст пайдо бўлди. Ҳужжатли фильм. У СССР Бош Қораловчиси номидан тавсия қилинади. Шундан кейин қўйидаги сўзлар экранда кўринади:

«Биз, фронтчи-операторлар, Воронцов, Гиков, Доброницкий, Ешуриц, Зенякин, Кармен, Кутубзода, Левитан, Микоша, Мухин, Панов, Посельский, Сегаль, Соловьев, Сологубов, Трояновский, Штатланд, тантанали равишда гувоҳлик бериб айтамызки, 1941 йилдан 1945 йилгача ўз хизмат бурчимизни ўтаб, Қизил Армиянинг ҳаракатдаги қисмларида ишладик, Ватан урушининг турлитуман лавҳаларини плёнкага туширдик. Ушбу фильмга киритилган кинокадрлар немис-фашист қўшинларидан халос этилган турли районларга бориб кўрганларимизни ўзида аниқ акс эттирган».

Дастлабки кадрлар гавдаланади. Наушникларда тўрт тилда дикторнинг овози: Ростов шаҳри, 1941 йил 29 ноябрь.

Биз Ростовнинг жанг асоратларини сақлаб қолган кўчаларини кўрамиз. Объектив бу ўлик манзарадан қорда ётган болани топиб олиб, йирик қилиб гавдалантиради. Унинг тўнғиб қолган қўлларида каптар, тирик каптар. Қушча ҳали қанотларини силкиб турибди, кўзини юмади. Бу нима? Бу қандай юз берди?

Бола, афтидан, солдатларга каптарини бергиси келмаган ва улар гўдакни отиб ташлашган.

Вокзал майдони. Станция биноси ёнида жасадларнинг йирик уюми — асир тушган қизил аскарлармикин? Улар эвакуацияга рози бўлишмагандир? Уларни отиб ташлашган, ўтиндай шинам қилиб ташлашган, балки ёқишга улгуришмагандир? Лекин киноаппарат объективи яқинлашади ва биз мурдаларнинг қўллари, оёқлари, бошлари боғланганлигини пайқаймиз. Йўқ, улар асирлар эмас, улар отиб ташланган ярадорлар эди. Мана, экранда бир ҳужжат намён бўлади: «Қўмондонликнинг топшириғига мувофиқ мен яна бир марта сизларга маълум қиламанки, бугундан эътиборан ҳар бир офицер, ўз ихтиёрига кўра, агар зарур бўлиб қолса, ҳарбий асирларни отиб ташлаш ҳуқуқига эга». Ростовда ана шундай ҳодиса рўй берган эди.

Биз бутун улкан фронт бўйлаб, армиямизнинг ҳужуми изидан гўё саёҳат қилгандек бўламиз: Керчь, Донбасс, Харьков — буларнинг ҳам барчаси менга таниш. Шундоқ эсимда турибди, экранда кўрсатилган анави танкка тўсиқ сифатида кавланган жарликни Иттифоқ радиоси муҳбири Павел Кованов билан иккаламиз бир куни кечаси бориб кўрганмиз, ўша пайтда уни энди қазичаётган эди, бу ерда юпқа тупроқ қатлами остида чириб улгурган ва бадбўй ҳид тарқатаётган минглаб жасадлар ётибди. Худди шу ерда биз нацистлар ёвузлигини текшириш бўйича тузилган Давлат комиссияси аъзолари билан келган эдик. Ичидаги ярадорлар билан бирга ўт оғушида қолган мана бу госпиталда ҳам бўлдик. Давлат комиссияси куйган, гипс боғламининг изини сақлаб қолган тана суякларини ҳам кўздан кечирди. Ҳовли ўртасида ўра қазилган, унинг ичида титилиб, ириб кетган халатларда одамларнинг жасадлари ётибди. Давлат комиссиясининг аъзоси ёзувчи Алексей Толстой, — вазмин, сусткаш, кенг пешонали бу одам — кўрган нарсаларига бардош бера олмай, скамейкага ўтириб қолди.

— Бунга тавсифлаш қийин, — кутилмаганда ингичка, титроқ овоз билан деди у бизга, — бу — фашизм. Бунга бошқа синоним топа олмайсан. Уни ҳеч нарсага қиёс қилиб ҳам, ўхшатиб ҳам бўлмайди.

Сўнг ўрага назар ташлаб, қўшимча қилди:

— Фашизм — бу хасисликнинг, қабиҳликнинг, тубанликнинг ва қўрқоқликнинг квинтэссенцияси. Ахир ярадорларни ўлдиришнинг нима кераги бор? Тинч-беозор одамларни нега йўқ қилиб юбориш керак экан? Бунинг қандай зарурияти бор ўзи? Бунинг ҳаммаси кимдир биронтаси, худо ўзи асрасин, сенинг тенгсиз бир баҳодир эмас, балки, бор-йўғи, кўрқоқ бир телба эканлигини сезиб қолмаслиги, бунинг устига, одамлар доимо сендан титраб-қақшаб туришлари учун зарур, холос...

Фронтчи кинооператорлар, бизни совет ҳужумининг изидан олға ва яна олға бошлайди. Юзлаб, минглаб мурдалар бамисоли унсиз бир сафга тизилиб, қоронғилик қаъридаги залдан ўта бошлайди. Мендан олдинда Кукриниксилар ўтиришибди. Уларнинг папкаси очиқ, қаламлари титраб югуриб ишляпти. Улар шу зулмат ичида қандай қилиб чизишяпти, ҳайронман. Бироқ уларнинг боши бир экран томонга ўгирилиб, бир айбдорлар курсисига бурилаётганлигини кўриб турибман. Ҳа, бу дақиқада ана шу қора курсидагиларни кузатиш ҳам қизиқарли. Геринг гужанак бўлиб, бошини елкаси ичига тортиб ўтирибди. Кейтель қош-қовоғи уйилиб, лабларини тишлайди. Иодль экрандан кўзини узмайди. Шахт кўзини юмиб олган. Риббентроп бошини чангаллаганча ўтирарди. Уларнинг ҳаммаси учун аллақачон чириб, адоий тамом бўлган ўз қурбонлари билан учрашув, ваҳимали, ҳай-ҳай, ғоят ваҳимали.

Тагин экранда қандайдир таниш лавҳа пайдо бўлади. Диктор Киевни тилга олади, менинг қулоғимга эса Бабий Яр сўзи эшитилгандай бўлади. Бу ном ўша байрам арафасида, 1943 йилнинг 6 ноябрида биз 2-Украина фронтдан Москвага учиб кета туриб, йўл-йўлакай озод қилинган Украина пойтахтига қўнганимизда тилга олинган эди. Шаҳарда чинакам ҳаёт ҳали бошланмаган. Портлатилган Крешчатик вайроналар оғушида ётарди. Мезонларга чулганган дарахтлар фонида Киев-Печерск черковининг деворлари ортидаги қадимги ибодатхонанинг харобалари фожиали бир манзара касб этган эди. Аҳоли немисларнинг деворларга осиб қўйишган жирканч ёзувларини юлиб олиб, йиртиб, парча-парча қилиб ташлашарди. Биз эса ким билан гаплашмайлик, албатта, «Бабий Яр»ни

эшитардик. Хуллас, биз шаҳарнинг жануби-ғарбий чеккасига чиқдик. Бу ерда ўша дақиқада нимаики кўрган бўлсак, хотирамизда сақланиб қолди. Бу таасурот ҳамон менинг хаёлимда тирик яшаб келяпти. Бу манзара, аҳтимол, тирик эканман, хаёлимдан кетмас ҳам: қирғоғи тикка, ҳайбатли жарлик ва нишадан қуйига қараб, гўё геологик қатламлардай, одамларнинг жасади аралаш-қуралаш бўлиб тахланиб ётибди. Бу қатламнинг бўйи икки метрча бор.

Худди ўша кезларда сапёрлар уни очишган эди. Уларнинг юзи ҳўл сочиқлар билан ўраб-чирмалган: қаҳратон қиш куни бўлишига қарамасдан бадбўй ҳид анқиб турарди. Ҳатто бизлар ҳам, Харьковдаги хандақларни ва Полтава чеккасида отиб ташланганларнинг уюмини кўрган бўлсак-да бу манзаранинг қаршисида барибир эсанкираб қолдик. Бунинг устига, шу атрофда яна оппоқ сочлари тўзғиган, афтидан, эси оғиб қолган аллақандай аёл тентираб юрар, унинг йиғлаётганини ҳам, илжаяётганини ҳам билиб бўлмас, қорамтир қизалоқ уни олиб кетишга ҳадеб уринарди. Ушанда ҳамма нарсани сўраб-суриштираве-ришнинг мавриди эмасди. Биз кўрганларимиз тўғри-сида ёзишимиз керак эди. Шу бугуноқ ёзиш лозим эди. Чунки Москвага учиб кетаётган эдик. Биз аҳоли билан суҳбатлашдик, холос. Баъзи бировлари қурбонларнинг сонини етмиш беш минг, деди. Бошқалари юз минг, яна бири — бир юз эллик минг, деб маълумот берди. Лекин бу қатламларда ётган жасадларни ким ҳам санаб адоғига ета оларди дейсиз? Бизнинг хаёлимиздан эса шу гаплар кечди: киевликлар бу даҳшатли масканга вақти келиб, ҳайкал ҳам қўйишар, бу ҳайкал яқин ва узоқ авлодларга ҳалок бўлганларни эслатиб турар, уларда қасос туйғусини уйғотар ва ҳушёрликка чақирар...

Ҳозир эса бу манзаралар, мана, экранда қайта гавдаланмоқда. Уликлар, сон-саноқсиз ўликлар, гўё сокин зал оғушига ёриб кириб, ўтмишни хотирга туширмоқда.

Кино эса бизни олдинга ва яна олдинга етакламоқда. Ғарбга — Латвияга, Эстонияга, Литвага. Мана, ниҳоят, Германиянинг ўзи ҳам кўринди.

— Лемсдорфдаги совет ҳарбий асирлари концлагери, — ҳикоя қилади диктор.

Яна мурдалар. Юзлаб мурдалар. Мурдаларга, ҳаракат қилаётган, қимирлаётган скелетларга ўхшаш жонли одамлар ҳам экранда кўринади.

— Данциг, технология институти биноси. Бу ерда инсон танасини sanoat усулида қайта ишлаш методлари ва технологиясини ишлаб чиқишган, — дикторнинг овози қулоқларга шивирлашдай туюлади.

Буни ҳам биз олдиндан билар эдик. Судда экспонатларни кўрганмиз. Бу фабриканинг маҳсулотларини ҳам кўрган эдик. Бироқ барибир кўрқинчли. Кўзингни юмиб олгинг келади, ўтирган жойингдан ирғиб туриб, дуч келган ёққа қочсам дейсан. Йўқ, йўқ, асло, бу даҳшатларнинг барчасини оралаб ўтиб, нацизмнинг туб-тубига назар ташлаш, у инсониятнинг бошига келтирган жафоларни охиригача билиш керак.

Ана, ертўла, тагин гўё заводларнинг омборларида хом ашё қандай батартиб жойлаштирилган бўлса, худди шу тариқа шинам қилиб тахлаб қўйилган мурдалар. Ҳа, энди буниси ёгининг даражасига қараб хилларга ажратилган хом ашёнинг худди ўзи. Мана, бурчакда кесилган одам каллалари алоҳида уйиб қўйилган. Буниси — чиқиндилар. Улар совун қайнатиш учун яроқсиз ёки эҳтимол, нацизм фани турмуш эҳтиёжларидан орқада қолиб, одамнинг калла суягини sanoatда қайта ишлашни ҳали ўйлаб топмагандир. Мана, одамларнинг бўлакларга ажратилган таналари, улар тоғораларга солинган. — Уни қайнатиб ишқорга айлантиришга улгуришмаган.

Бейхтиёр Кейтелга қарайман. Ахир, худди шу кимса-да, ҳарбий асирларни ўлдиришга фатво берган ва ҳатто буни қонунлаштирган. Умуман айтганда, Совет ва Америка прокуратураси томонидан ҳужжатлар ўқиб эшиттирилганда, Кейтель сабот билан ўтирди. Ўз маррасида маҳкам турди: мен солдатман. Солдат буйруқни бажаришга мажбур. Лекин мана, ҳозир эса, қандай қилиб унинг қўллари қақшаб-қалтираб олдидаги тўсиққа ёпишганлигини кўриб турибман.

Чироқлар ёнди. Қабрлардан бош кўтарган шарпалар зумда ғойиб бўлди. Ҳамманинг юраги увишиб, чуқур сукунат ичида ўтирибди. Фақат рассомлардан Кукриниксилар ва Борис Ефимов ҳафсала билан ҳо-

зиргина кўрган нарсаларини қоғозга туширмоқдалар. Николай Жуковнинг лабида қалам ва ўчиргич осилиб турибди. У ўз қалами остида дунёга келаётган нарсдан ўзга ҳеч нарсани эшитмайди ҳам, кўрмайди ҳам.

Фильм пайтида бир тадбирни ўйлаб қўйдим. Та-наффусда Москвага кетган Қалайи солдатчамизнинг ўрнига келган янги таржимон қизимиз, ёқимтой, зиёлинамо, уятчан Анянинг қўлидан ушладиму психиатр-доктор Жильберт ҳузурига ошиқдим. Фильм намойиш қилинаётганда у залда, Америка прокурорининг мулозимлигида камтарона ўтирди, мен бўлсам, унинг қўли остидаги кишилар фильмни кўриб, нималар дейишаётганини жуда-жуда билгим келарди.

Доктор Жильберт қўлларини ёяди. Негаки у, ҳали улар билан гаплашишга улгурмабди. У, бор-йўғи, уларнинг башарасини кузатиб ўтирибди. Унинг фикрича, айбдорлар у ёки бу даражада таъсирланишган. Папен, Нейрат экрандан юз ўгириб, тескари ўтиришибди. Шахт ўз-ўзидан нималарнидир деб гўлдирабди. Функ, афтидан, йиглади. Дарвоқе, бунини айтиш қийин. Эҳтимол, бу хира ёруғликнинг кўз остига тушган шуълаларидир. Хуллас, мени эртага топасиз, эртага, балки бирон нарса айтарман.

МУЗ КУЧДИ

Доктор Жон Жильбертнинг ғаройиб касби бор. У психиатр-криминалист ва, айтишларича, бу соҳада зўр олим деб тан олинган. Америкаликлар, умуман олганда, очикқўнгил халқ ва матбуотга анча эътибор билан қарайди. Бироқ доктор Жильберт ўзининг бошқа кўп ватандошларидан фарқлироқ, камсуқум одам. Нью-Йоркдан озгина муддатга учиб келган бир неча машҳур газета намояндаларини истисно қилганда, матбуот ходимлари билан гаплашмаган. Аслида эса, у барча мухбирлар учун хушчақчақ Эрикнинг ибораси билан айтганда, «тайёр луқма» ҳисобланади. Бўлмаса-чи, у истаган вақтида айбдорларнинг камераларига кира оладиган, улар билан хоҳлаган мавзуида суҳбат қила оладиган, суддаги воқеа-ҳодисалар таъсирида уларнинг кайфиятида юз берадиган ўзгаришларни таъқиб этиб борадиган ягона одам-ку.

Унинг фаолиятини кўпдан кузатиб келаётган пол-

ковник Эндриус шундай деди: доктор маҳбусларнинг ишончини қозонишга муваффақ бўлди. Ҳатто ичимдан топ Гесс ҳам, ҳар бир нарсадан ҳадиксирайдиган Кейтель ҳам, Иодль ҳам унинг саволларига бажонидил жавоб берадилар.

Мен доктор Жильберт билан ўша, тийиқсиз қиз Пеггига навбатдаги гаровни ютқазганимдан кейин унинг воситачилигида танишганман. Ҳозир Жильберт менга хайрихоҳ қараётгандай эди. Бугун бўлса, мана, у билан халдейлар тили билан айтганда, «ленч-лашдик», халдейлар инглизча, «ленч», яъни «нонушта» сўзини ўзларича қайта ишлаб, ана шундай дейдилар. Жильберт ёқимтой одам эди ва ҳатто мени илиқ-иссиқ қарши олди, аммо бундан айтарли иш чиқмади. У, матбуотга, жумладан, рус матбуотига ҳам ҳеч бир қарши эмасман, деди. Бироқ ўзаро суҳбатдан икки сабабга кўра бош тортди: бирламчи, у — врач ва ўзининг кузатишлари, маълум даражада, ҳозирча касб сири ҳисобланади, иккиламчи эса, процессдан кейин унинг ўзи китоб ёзмоқчи экан¹. Ҳа, у айбдорлар билан ўз суҳбатларини муфассал, кун-ба кун ёзиб бормоқда эди. Бу унинг фақат илмий иши учунгина эмас, балки бўлажак китоби учун керак эди.

— Агар мен бу материални газетама-газета мусодара қиладиган бўлсам, ўз китобим учун сизларнинг чекишларингиз қолдиғини тўплашимга тўғри келади, — деди у ва шу гапга мос келадиган инглизларнинг қандайдир бир мақолини эслади.

Бизнинг кечаги фильмимиз айбдорларга қандай таъсир кўрсатганлигига доир фикрингизни айта олмайсизми, деб қилган илтимосимга у, бор-йўғи, кузатиш жараёнида ўзида туғилган ва кеча менга хабар қилган таассуротлари умуман тасдиқланганлигини айтди. Айбдорлар ниҳоятда ҳаяжонланган эдилар. Тамом-васалом. Шундан кейин қўшиб қўйди: «Сиз ўзингиз ҳаяжонланмадингизми?»

Мен, ўз-ўзидан равшанки, хиралик қилиб, унга ёпишиб олмадим. Ахир ҳар бир касб эгасининг ўзига

¹ Доктор Жон Жильберт бу китобни ёзди ва нашр эттирди („Nuremberg Diary“, New York, 1947). Бу гоёт қизиқарли китоб, мен кундаликларимни босмага тайёрлаш учун устидан қайта кўраётим, ўзимнинг репортёрлик қайдларимни у билан қиёслаб чиқиш имкониятига эга бўлдим. (Автор.)

яраша сирлари бўлади-ку. Кофе ичиб, гарчи доктордан ҳеч бир нарсани билиб ололмаган бўлсам-да, унинг қўлини дўстона сиқиб, йўлга тушдим.

Аммо кун беҳуда ўтмади. Бош совет Қораловчиси Герингни жузъий бир масала бўйича сўроққа тутиб, уни бурчакка тираб қўйди.

— Айбдор, сизнинг генерал штабингиз Шарққа қўшинларини сафарбар этиб, сулҳ битимини жиноят-корона бузиб, Совет Итифоқи билан уруш бошлаб ниҳоятда катта жиноят қилганлигини ва бу, оқибат-натияжада, Германияни ҳалокатга олиб келганлигини тан оласизми?

— Бу — жиноят эмас, бу — хато, — Германиянинг «иккинчи шахси» овози бўғилиб жавоб берди. — Мен фақат шуни тан олишим мумкинки, биз шошқалоқликка йўл қўйдик, уруш жараёнида биз кўп нарсани ҳисобга олмаганлигимиз, кўп нарсаларни ҳатто хаёлга келтирмаганлигимиз равшан бўлди. Бизнинг разведкамиз ёмон ишламади ва биз Қизил Армиянинг соини, танкларининг, авиациянинг миқдорини тахминан билардик, ҳарбий заводларнинг ишлаб чиқариш қувватини ҳам билардик. Кучларни қиёслаб кўриб, биз ўз ғалабамизга ишонган эдик. Бироқ биз совет русларини билмаган эканмиз. Шарқ кишиси ҳаммиша Ғарб учун топишмоқ бўлиб келди. Наполеон хатого йўл қўйди. Биз уни такрорладик. — Ва у кул ранг, қалайидек кўзларини кўкка тикиб, нидо қилди: — Бу жиноят эмас, бу қисмат.

Қисмат? Эътироф қиламан, мен бу ночор тан олишни эшитиб, бир оз эсанкираб қолдим. Қисмат! Мен бирдан ёзаман деб юриб ҳали ҳеч нарса ёзмаганим оёқсиз учувчини хотирладим. Уша, ҳамон менга бўй бермаётган учувчини. Ана шу инсон урушнинг оқибатини ҳал қилган ва сизни айбдорлар курсисига итқитган ўша «қисмат» бўлади, Герман Вильгельм Геринг!

Менинг кўз ўнгимда ўша учувчининг соқол-мўйлови тарашланмаган ҳорғин чеҳраси намоён бўлди. Мен уни икки немис самолётини уриб тушириб, жангдан кейин Орёл ёнидаги дала аэродромига қўнган пайтида кўрганимда худди шу алфозда эди. Унинг кўзлари катта, қоп-қора, изтиробли, кўз оқи қизариб, қонталаш бўлиб кетган эди. Бўғиқ, хириллаган овозини эшитганман ўшанда... Мен ўзи қанақа журналистманки, шун-

дай одам тўғрисида ҳалигача ҳеч вақо ёзолмадим» Бугуноқ, ҳозирнинг ўзидаёқ столга ўтираман ва токи материалга бошим билан шўнғиб кетмагунимча турмайман. Ахир, худога шукур, муқовасига «3-эскадрилья парвозларининг кундалиги» деб ёзиб қўйилган дафтар Нюрнбергда, менинг қўлимда Пресс-кэмпда унинг бошлиғи майор Дин биз учун уюштираётган бу концертлар ва оқшомлар ордона қолмайдими. Жин урсин Фабер қасридаги меҳмонхонада ғарблик ҳамкасбларимиз билан тўхтовсиз баҳслар ва гап талаш-шишларнинг барини. Улардан ҳемирилиқ фойда йўқ. Ёзаётган бу кундалигимни ҳам жин урсин: балки у менга ҳам, бошқа бировга ҳам ҳеч қачон керак бўлмас. Стенография ва фоноёзувларнинг мана шу асрида Нестор солномаларига ҳожат қолмади-ку.

Уйга қайтишда, йўл-йўлакай Куртдан унинг ёздаги таассуротларини, жумладан, бизнинг қирувчиларимиз шикастланган, ёнаётган самолёти билан фронт чегарасини ортда қолдирган пайтларидаги кечинмаларини билиб олишга уриндим. Бу тафсилотларнинг барчаси, жамики унинг кўнглидан кечган нарсалар ҳозир менга ғоят бебаҳо бўлиб туюлмоқда эди. Бироқ менинг тафтишларимдан айтарли иш чиқмади. Кундалик турмуш ташвишлари тўғрисида Курт билан анча ўктам гаплашамиз, аммо суҳбатимиз бундай гапларнинг чегарасидан чиқиши биланоқ, иккаламиз ҳам ҳушёр тортамиз, тўғри, ҳамма нарсани тушуниб турамиз, аммо тилимиз калимага бормайди.

Пресс-кэмпга етгач, мен қасрни ортда қолдириб, истироҳат боғига кирдим. Бу ерда чинакам баҳор нафаси барқ уриб ётарди. Қор деярли йўқ, фақат ўнгирларда оқариб кўзга ташланади. Эрталаб боғдан ўтган йигитлар бир неча кўк ва сариқ бойчечак келтиришди. Тунда, ўз-ўзидан равшанки, гулларни ажрата олмайсан, лекин қордан қутулган, оёқ тагида шитирлаётган ўтган йилги япроқлар ёқимли бўй тарқатади, илиқ жануб шамоли кекса дарахтларнинг пахмоқ бошларига тегиб ўтганида, шундай шовуллайдики, уларнинг шоклари, барглари орасидан сизаётган ой шуъласи эса кўлмакларда шу қадар ёқимли жилваланадики, шинелнинг этакларини юқорига кўтариб, йўл ҳам танламасдан қаёқларгадир югургинг келади.

Ўз кулбамга қайтиб келиб дераза тавақаларини

очдим. Полга дераза атрофидаги қуриб-қақшаган замаска дув тўкилди. Баҳорнинг намхуш шабадаси кулбанинг димиққан оғушига ёриб кирди. Қоғозлар солинган папкани журъатсизлик билан очдим. Унинг энг устида энди сарғая бошлаган, бундан бир неча сўй аввал ўйлаб топиб, ёзиб қўйилган «Чин инсон ҳақида қисса» деган сарлавҳали саҳифа ҳамон турарди. Шабада уйғонаётган ернинг нафасини олиб келади. Эрувгарчилик бошланган кунларда оғушига йиқилган самолётдан асрий сокинлиги бузилган қишки ўрмон хаёлимда жонланди. Ҳўл, юмшоқ қорда ётган учувчи, ўрмон шовуллаши. Ёза бошладим. Иш жўнашиб кетди. Жуда зўр бошланди.

Ҳозир, қачонлардир, балки grosфатер Куртни ҳам ишга чорлаган эски будильник тунги соат учни кўрсатиб турибди. Столда ёзиб тўлдирилган етти саҳифа. Биронта ҳам қоғоз гижимланмади. Деярли, бўямасдан ёздим. Қани энди, ёзишда давом этсам, бошимда заррача ҳам губор йўқ, лекин бир оз мизғиб олиш ҳам керак-ку. Бу жин ургур будильник эса мени барибир соат еттида оёққа турғизади.

Тунинг хайрли бўлсин, учувчи азизим. Мен Курск ёнидаги жангларнинг гумбурлаган садолари олислардан эшитилиб турганда, Орёл атрофидаги ертўлада суҳбатлашган кезларимизда, сенинг қаҳрамонсина саргузаштингни қаерда ва қандай шароитда битишим қани энди хаёлимга келган бўлса...

УЛАРНИНГ ШЕВАСИ

Процесснинг илк кунларида нацист намояндалар ўзларига нисбатан «айбдор» каломининг ишлатилишидан хафа бўлдилар, ҳатто аччиқландилар. Жаноб министр, жаноб рейхсмаршал, жаноб grossадмирал — мана, уларни қанақасига улуғлаш керак эди. Энди эса улар «айбдор» сўзига кўникиб қолдилар, эшитганда ҳам хафа бўлмайдилар.

Бироқ бугун мен улар ўтказган махфий кенгашларнинг протоколлари ва бошқа ёзувларини титкилаб қолдим, бу кенгашларда мана шу давлат бошлиқлари ва ҳарбий арбоблар ўзларини ниҳоятда эркин сезарди. Мен бу ҳужжатлардан, назаримда, ана шу гуруҳнинг башарасини яққол кўрсатадиган антиқа ҳолатларни топа олдим.

Мана, улар ўзаро қандай мулоқотда бўлардилар.

Қачонлардир, ҳали ўз мартабасининг уфқида, Раушнинг билан юзма-юз ўтириб суҳбатлашар экан, Гитлер қулф-дили очилиб, бундай деган эди:

«Менга муштли бақувват одамлар керак, улар шундай одамлар бўлсинки, агар бирорта кимсани даф қилиш лозим бўлиб қолса, уларни бундан ҳеч қандай принциплар тўхтатиб қолмасин ва бунинг устига, соат ёки бошқа қимматбаҳо нарсаларни ўмаришса ҳам ҳечқиси йўқ. Бунга мен тупурдим».

Мана, Гитлер, ҳали қудратли фюрер эмас, балки яҳудийларнинг магазинларини талон-торож, ўзларини эса қирғин қилиб ҳамда арзимаган пул учун митинг ва намоёнларга чиққан кишиларни ур калтак-сур калтак қилиб ҳайдаб, малакасини оширган безорилар тўдасининг бошлиғи бўлган кездарида национал-социалист арбоб намунасини қандай тил билан шарҳлаган эди.

Шундан сўнги Гитлер нацистлар Германиясининг бошлиғи бўлди. Унинг фаолият кўлами ҳадсиз даражада кенгайди, бироқ суянган одамларни мартабага кўтариш ва уларни ўзига ҳамнафаслаштиришга мезон қилиб олган принциплар зинҳор дахлсиз қолди. Бу одамлар ҳамиша мушти бақувват кимсалар бўлиб келган, улар учун ҳаётда ҳеч бир муқаддас нарса йўқ эди, улар ор-номусни ҳам, виждонни ҳам тан олмас эдилар. Гарчи, аллақачон министрлар, рейхсмаршаллар, гроссадмираллар, гаулейтерлар ва крейслейтерлар деб эътироф этилсалар-да, улар, аслида, Бавариянинг пивоходаларида нацистлар партиясини тузишган кунларда қандай бўлсалар, худди шундайлигича қолган эдилар. Улар йўлтўсарлар, жиноятчилар эди. Уларнинг шеvasи ҳам, ўша-ўша биқиқ доирадан ташқарига чиқмаганликлари учун табиий равишда, зинҳор ўзгармай қолаверди.

Совет қораловчилари судга Герингнинг босиб олинган ерларнинг рейхсминистрлари билан, олий ҳарбий қўмондонлик вакиллари билан, у ерларда мавжуд бўлган ҳукуматлар билан ўтказган кенгашларининг стенограмма қилинган ҳисоботини тавсия қилди. Бу ҳисобот нацизмнинг қароқчилик моҳиятини фош этувчи энг муҳим ҳужжатлардан бири бўлиб қолаверади.

Геринг, Германия бундан кейин Атлантикадан Волга ва Кавказгача бўлган энг яхши ва ҳосилдор ерларга хўжайинлик қилади, шавкатли Герман қўшинлари бир-биридан бой бўлган мамлакатларни кетма-кет эгаллайди, дея жар солиб ва қўшимча равишда, ўз сафдошларидан бу мамлакатларни кечиктирмасдан талон-торож қилишни бошлаб юборишни талаб қилажагини айтди. У айнан «талон-торож қилиш», деб айтди ва бу сўзнинг ўрнини босадиган синонимни қидириб ўтиришни ҳам ўзига раво кўрмади.

«Авваллари,— дейди у,— ҳаммаси анча содда эди. Ушанда бу қароқчилик деб аталарди. Бу тушунча, эгалланган нарса тортиб олинishi керак, деган қадимги рисолага мувофиқ келарди. Энди тушунчалар анча инсонпарварлашиб қолди. Бироқ бунга қарамасдан, мен талончиликни бошламоқчиман. Ҳа, худди талончилик ва баракали талончиликни айтяпман».

Хуллас, у ваколатли ҳукуматларга ҳамда ҳарбий қўмондонларга бевосита кўрсатмасини қуйидагича «нафис» шеваларда ифода қилади:

«Сизлар исковуч итлардай бўлмоғингиз керак. Қаерда биз немисларга асқатадиган нимаики бўлса, сизлар ҳидлаб топилларингиз ва тортиб олишларингиз керак. Бу нарсалар яшин тезлигида омборлардан олиб чиқилиши ва шу ерга келтирилмоғи лозим».

Геринг, чунончи, французларнинг магазин витриналарида ёки элеваторларда, ёхуд забт этилган мамлакатларнинг озиқ-овқат омборларида қолган жамики нарсалар зудлик билан мусодара қилиниб Германияга жўнатилишини талаб қилади.

Бутун Европа миқёсидаги талончиликнинг истиқболини тасвир этиб ва борган сари қизишиб, Геринг, рейхскомиссарлар очарчиликка ҳам, талон-торож қилинган халқларнинг ҳалокатига ҳам қараб ўтирмасликлари керак, дейди.

«Албатта, дил-дилидан бизга қарши бўлган халқларнинг таъминоти бизнинг вазифамизга кирмайди. Шунинг билан, агар барча мамлакатлардан сўкиниш овозлари бизнинг қулогимизгача етиб келса, англаймизки, сизлар тўғри ҳаракат қилиясизлар».

Ҳамма нарсани шипшийдан қилиб талашни совуққонлик билан талаб этиб, Геринг ўғриларнинг ўзи

тўла-тўкис таъминланишини ваъда қилади. Шу тариқа, немислар — ҳоким ирқ ва бу имтиёзли ирқнинг мушугини ҳеч ким «пишт» демаслиги керак, деган ақида алоҳида таъкидланади.

«Мен сизларга лом-мим демайман, аксинча, борди-ю, биз масалан, Парижда ўзимизнинг ажойиб ресторанимизга эга бўлмасак, у ерда биз, немислар, голиблар, тўйиб овқатлана олмасак, ага шунда сизлардан хафа бўлардим. Бироқ бу рестороанларда французларнинг тентираб юриши ҳам менинг таъбимни хира қилган бўлур эди. «Максим»¹ французлар учун эмас, мен уларга тупурдим, немис офицерлари ва немислар энг яхши ошхонага эга бўлиши керак. Биз ҳамма ерда фақат немислар учун ана шундай рестороанларга эга бўлмоғимиз лозим. Французлар у ерларга киритилмаслиги керак. Уларга бундай таомларнинг ҳожати йўқ».

Рейхсмаршал, йирик етмиш миллион аҳолиси бср ва қачонлардир Европада энг маданий ҳисобланган, жаҳонга улуг алломаларни, шоирларни, мутафаккирларни етказиб берган мамлакатнинг иккинчи одами-нинг, ўзига тобе олий ҳарбий бошлиқларга ва граждoан амалдорларга кўрсатмаларини бундай иборалар билан ифода эгишига ақл бовар қилмайди. Аммо менинг олдимда кенгаш стенограммасининг расмий тасдиқланган таржимаси турибди, унинг асл нусхаси эса суд қўлига топширилган, бу гапларнинг ҳаммасини ана шу таржимадан кўчириб келтирдим.

Мазкур стенограмма нацист корчалонларининг асл башарасини кўрсатибгина қолмайди, балки шу билан бирга, ана шу талончиларнинг қўрқоқлигини, уларнинг айниқса совет партизанлари қаршисида титраб-қақшаганликларини ҳам исбот этади. Шундай қилиб, стенограммани ўқишда давом этамиз.

Геринг ҳали Францияни ва Ғарбий Европа мамлакатларини талон-торож қилиш тўғрисида ваъз ўқир экан, рейхскомиссарлар ва ҳарбий бошлиқлар меҳри товланиб, унинг сўзларини тинглайдилар, лекин у Совет Иттифоқи ҳақида гап бошлаганда, бу ном қозонган қароқчиларнинг афти башаралари бирдан тиришиб, инграб ғингший бошлайдилар. Геринг, афти-

¹ Парижнинг марказида ҳозирги кунда ҳам мавжуд бўлган муҳташам рестороан.

дан, вазият ўзгарганлигини сезади, у Совет Иттифоқи бойликлари хусусида жўшиб гапира бошлайди:

«Жаноблар, сизларнинг кўнглингиз таскин топиши ва ҳаётга бахтиёр кўз билан қарай олишингиз учун мен Дон казаклари ўлкаси тўғрисида сизларга сўзлаб беришим лозим».

Шундан кейин у босиб олинган қишлоқларда солдатлар ёғ, асал, гўшт кўплигидан бўкиб қолишаётгани, ҳатто уларнинг гўштни қаймоққа ботириб, ёғни эса нонга аралаштирмасдан шундоқ ўзини яхлит бўлак-бўлаклаб тановул қилишга ўрганишгани хусусида тилидан бол томиб гапирди. У Азов ва Каспий денгизларидан Германияга икра, қизил балиқ жўнатилажаги, Россиянинг мўл-кўлчилик конига айланган ерларидан эса ҳар йили учинчи империя учун қанчадан-қанча буғдой ташиб келтирилиши тўғрисида ҳам тўлиб-тошиб сўзларди.

Шу пайт, бехосдан рейхсмаршалнинг, сўзининг таънизига қараб айтадиган бўлсак, ўғрилар тўдаси отахонининг ширин орзуларини империянинг Болтиқ бўйи ва Белоруссияни талон-торож қилиш бўйича вакили бўлмиш Лозе деган кимсанинг овози бўлиб қўйди.

Л о з е.— Чиндан ҳам, жаноб рейхсмаршал, сиз ҳақсиз, у ерда ҳосил, дарҳақиқат, мўл-кўл бўлса ажаб эмас... Лекин агар бугунги кунга келиб йўлтўсарлар ва бебош партизанлар бир ёқли қилинмас экан, бу ҳосилларни йиғиб олиб, омборларга келтириб тўкиш амри маҳол. Мен уч ойдан бери кўмак сўраб, жағим оғриб кетди, лекин армия менга қўшинларни етказиб бера олмаяпти... СС рейхсфюрери ҳам партизанларни эпполмаяпти.

Г е р и н г.— Ахир, у ер фронтдан анча ичкарида-ку. Сизнинг мудофаа кучларингиз айтарли бақувват, наҳотки ўзингизни партизанлардан ҳимоя қилолмаётган бўлсангиз?

Л о з е.— Бу мутлақо қўлимиздан келмаяпти. Ҳамма ерда, ҳатто, Минскдан хийла жануб томонларда ҳам қишлоқ хўжалик комендантларини ўлдириб кетишяпти. Ўлдирилган комиссарлар ҳам бор. Чиновниклар ҳалок бўляпти. Партизанларнинг бебошликларига барҳам берилмас экан, Белоруссияни хотиржам бошқариш ва унинг бойликларидан ҳамда еридан кўнгилдагидай фойдаланиш мушкул бўлиб қолаверади.

Р о з е н б е р г (*ўрндан туриб*).— Ахборот бераман. 1500 та бургомистр, бизнинг одамларимиз ўлдирилган.

Довруқли қароқчиларнинг Францияда фақат немислар учун очилган ресторанларда иштаҳа билан тамадди қилиш тўғрисидаги орзу-истаклари билан бошланган кенгаш изидан чиқиб, чала-чулпа бўлиб қолди. Лозе, Украина рейхскомиссари, Кох, Розенберг ва Гитлернинг бошқа ҳаммаслаклари — «биронтасига хуруж қилишганда ҳеч нарсадан тоймайдиган, мушти бақувват кимсалар», шубҳасиз, рейхсмаршалнинг «ўғирлаш, ҳа, худди ўғирлаш керак», деган фикрини қўллаб-қувватлаганлари ҳолда, босиб олинган мамлакатларни талон-торож қилиш, худди шу кенгашнинг мавзуи эканлигини ҳам эсларидан чиқаришиб, партизанларга қарши кураш, «Шарқдаги бу улкан хавф-хатар» хусусида жаврай кетдилар. Уларнинг стенограф томондан ҳижжалаб ёзиб олинган сўзларида немис армияси орқасида партизанлик урушининг муқаддас оловини ёққан халқлар қаршисидаги ҳайвоний талваса яққол нидо бериб турибди.

Уруш ҳам тугаган, унинг айбдорлари шу залда ўтирган, энди уларга «судланувчи» деб мурожаат қилишганда ҳам дарғазаб бўлишмаётган айни соатларда Ғарбий Европани шарму ҳаёсизларча ва ҳеч ҳайиқмасдан талаган бу безорилар гуруҳи совет партизанлари ибораси тилга олиниши биланоқ безовта бўлиб қолишлари кишига хуш ёқарди.

Шон-шарафлар, абадий шон-шарафлар бўлсин сизга, Ватан урушининг партизанлари!

ЧИНАКАМ ШОВ-ШУВЛИ ҲОДИСА

Трибуналга кетаётганимизда Курт менга энгашди ва оҳиста сўради:

— Кеча ёпиқ мажлис пайтида генерал Руденко пистолетини ёнидан чиқариб Герман Герингни отиб ташлагани ростми? Бу тўғрида Америка газеталари ёзганмиш, дейишди менга.

— Курт, мен сизга тушунмаяпман. Саволингизни такрорланг.

Курт саволини қайтарди ва бу тўғрида мен ҳеч нарса эшитмаганимдан ажабланди. Бу янгилик Нюрнбергни кезиб юрибди. Тан оламан, мен бу хунук уйдирмани эшитиб, довдираб қолдим ва айни пайтда, Роман Андреевичдай гоят одобли ва босиқ кишининг

процесс минбаридан Герингни мўлжалга олишини хаёлан яққол кўз олдимга келтирдим. Келтирдиму хохолаб кулиб юбордим ва анча жиддий, ҳар хил мишмишларга ишқибоз бўлмаган Куртга дедим:

— Сизни кимдир бошлаб лақиллатибди.

— Аммо ишонаверишингиз мумкин, бундай маълумот ҳақиқатан ҳам газетада босилган экан. Маҳаллий аҳоли билан киришиб кетган Ярослав Галан бу гапни тасдиқлади.

— Ҳа, бундай мишмишлар тўлиб-тошиб ётибди. Дарвоқе, булар фақат миш-миш ҳам эмас.

У бизга яхши таниш бўлган Американинг «Юлдузлар ва полосалар»ини ва унда кўк қалам билан тагига чизилган: «Судда фожиали ҳодиса рўй берди. Совет қораловчиси генерал Руденко Герман Герингга ўқ узди», деган сўзларни кўрсатди. Пресс-барда фақат шу ахборот ҳақида гап бўлди. Биров ҳайратдан ёқасини ушлайди, бошқа биров ғазабланади, кимдир хохолайди. Ральфдан, бундай бўлмагур гап матбуотда қандай пайдо бўлиши мумкин, деб сўрадим. У елкасини қисиб: «Сенсейшен. Бунинг ҳаммаси сенсейшен учун»,— деди. Пегги ўзининг Голливуд фильмларидаги аёлларникидай оппоқ тишларини кўрсатиб, ўзини тутолмай хахолайди. Эрик ғудурлайди: «Янки янки-да. Буни тушуниш керак». Шу баҳона, у инглизларнинг кулгили бир мақолини тилга олди:

— Буқанинг олдида, отнинг орқасида турсанг қўрқ. Америка мухбиридан эса ҳар томонламасига.

Бу орада, кенгашлар бошланишига ҳали вақт бор бўлса-да, ҳамма аллақачон залда эди. Ҳаммаси одатдагидай бошланди. Геринг оёғини солдат адёли билан ўраб ўтирарди. Руденко прокурорлик минбарини эгаллади. Гап «Барбаросса» плани устида борарди ва барибир «Сенсейшен» бугун юз берди. Яна қанақаси денг! Унинг дастидан суд биносининг ҳамма ерида сигнал ўн минут давомида уч мартадан гудок бериб, барга, чекиш жойига, коридорларга тарқалган мухбирларни чорлаб, зувиллаб турди. Мухбирлар йўл-йўлакай сандвичини чайнаб, лабидан пиво кўпигини артиб, ўринларига ошиқарди.

«Барбаросса» плани билан судни таништираётиб, Бош Совет Қораловчиси бу план ишлаб чиқиляётган кунларда генштаб бошлигининг ўринбосари бўлиб

ишлаган, ўзининг тан олишича, шу планни тайёрлашда бевосита иштирок этган фельдмаршал Фридрих Паулюснинг ёзма маълумотини ўқиб эшиттирди ва суддан уни афидэвит ишига қўшишни сўради.

Бу маълумотнинг ўқиб эшиттирилиши судланувчиларни ҳаддан ташқари гулгулага солиб қўйди. Улар тўхтовсиз бир-бирига гап уқтирар, ўз адвокатларига хат кетидан хат узатишарди. Адвокатлар ҳам ўз навбатида ўзаро шивирлашиб, жойларида безовта бўлиб қолдилар.

Биз бу бесаранжомликнинг боисини сезиб турардик. Гитлер ҳукумати ўз вақтида немислардан фельдмаршал Паулюснинг немис олий ҳарбий қўмондонларидан биринчи бўлиб ўзининг маршаллик ҳассасини Совет Армиясининг оёғи тагига ташлаганлигини яширган эди. Немис қўшинларининг Сталинград бўсағасида тор-мор этилиши, уч юз минглик лашкарнинг йўқ бўлиб кетиши ва асир тушиши мамлакатни маънавий ларзага солган эди. Бу мағлубиятни бекитиб қолишнинг асло иложи йўқ эди. Уч кунлик миллий мотам эълон қилинди, байроқлар туширилди, қўнғироқлар узоқ-узоқ чалиниб турди, бутхоналарда мотам маросимлари ўтказилди. Халққа армия қўмондони Паулюс ҳақиқий герман солдатидай сўнгги патрони қолгунча курашиб, ҳалок бўлганлигини маълум қилдилар. Унинг хотирасига бағишланган дабдабали мотам йиғилиши ўтказилди. Бу қайғули йиғинга пойтахтнинг бутун казо-казолари қатнашди ва шахсан Гитлернинг ўзи Германиянинг энг олий мукофотини ичи бўм-бўш тобут устига қўйди. Шу боисдан ҳам бу ерда ҳозиргина ўқиб эшиттирилган «марҳум» фельдмаршалнинг ёзма маълумоти судланувчиларни талва-сага солиб қўйди.

Қораловчи бу маълумотни ишга қўшиб қўйишга ҳали улгурмаган эди. Герингнинг ҳимоячиси, улуғвор, салобатли, бинафшаранг университет мантиясини кийган доктор Штаммер ва увоқ жуссали, озгингина, бурни узун доктор Заутер иккалови бирдан минбарга отилдилар ва бир-бирининг гапини бўлиб, бу ерга гувоҳ Паулюснинг ўзини чақиритишни илтимос қилиб, судга мурожаат қилдилар. Улар, афтидан, ўз илтимосларига рад жавобини оламиз ва гўё унинг номидан қилинган ғоят жиддий гувоҳликнинг бурди кетади

ҳамда совет қораловчиси шармандаи шармисор бўлади, деган илинжда эдилар. Агар Паулюс тирик бўлса ва уни чақиришга қарор қилинса, уни Нюрнбергга олиб келиш учун озмунча вақт талаб қилинмайди. Борди-ю, олиб келинса ҳам Москвада ёзма маълумот бериш бошқа, бу ерда, Нюрнбергда, ўзининг собиқ бошлиқлари ва дўстлари олдида гувоҳлик бериш бошқача бўлади.

Чамаси, ҳимоячиларнинг ютиб чиқишни кўзлаб қилган ҳисоб-китоби ана шундай эди. Шу боисдан, иккала ҳимоячи ҳам ўзларининг илтимосномасини судга узатар экан, совет қораловчилари томонига ғолибона қараб қўйишиб, ўз жойларига қайтишди.

Судьялар ўзаро маслаҳатлашиб олдилар. Кенгашиб бўлишгач, лорд Лоренс Руденкога савол билан мурожаат қилди:

— Генерал ҳимоянинг илтимосномасига қандай қарайди?

Сукунат чўкди. Ҳамма: айбланувчилар ва ҳимоячилар — ичи қоралик билан, судьялар — саволомуз, биз мухбирлар — бехтиёр қизиқиш билан — Руденкога тикилдик.

— Совет қораловчилари эътироз билдирмайди, жаноб олийлари, — жавоб берди Руденко. Унинг чеҳраси хотиржам эди, аммо биз совет журналистлари, шу ойлар ичида Бош Қораловчимизни яхши билиб олганимиз учун унинг қарашида аллақандай қувлик борлигини дарҳол пайқадик.

Худди шу дақиқада холларда, залда, коридорларда, ошхона ва барда катта шов-шувли воқеадан дарак бериб, уч марта сигнал зувиллади.

— Генерал, сизнинг гувоҳингизни бу ерга келтириш учун қанча вақт керак бўлади? — сўради лорд Лоренс.

— Ўйлашимча, беш минут, ундан кўп эмас, жаноб олийлари, — шошилмасдан, одатдаги хотиржам овоз билан жавоб берди Роман Андреевич. — Гувоҳ шу ерда, у ҳозир Совет делегациясининг апартаментида, шу ерда, Адлия саройида.

Бу сўзлардан кейин залдагиларнинг аҳволини бор-йўғи «Ревизор» пьесасининг сўнгида одамлар лол бўлиб қолган саҳнагагина қиёс қилиш мумкиндир, дейман. Кейин ҳамма бирдан бесаранжом ҳаракатга

тушиб қолди. Судланувчилар ўзаро гимирлашиб қолдилар. Улардан адвокатларга хатлар туша бошлади. Адвокатлар ўз салобатларини эсдан чиқариб, тажанглашиб гап ташлашиб кетдилар. Штаммер ва Заутер, узун мантияларининг этагини кўтариб, минбарга югурдилар ва тагин лапар оҳангида, бир-бировларини тўхтатиб, микрофонга бақира бошладилар:

— Йўқ-йўқ, ҳимоя ҳамма нарсани тарозида тортиб кўриб, гувоҳнинг чақирилишини қатъий талаб қилмайди. У афидэвитни чуқур ўрганиб чиқди ва ёзма далолатларнинг ўзини тўла қониқарли деб билади. Процессни чўзиб ўтиришининг нима кераги бор!

Мухбирлар ложаси Гоголнинг «Вий» асаридаги бешқа бир саҳнани эслатарди. Сигналларга жавобан коридордан чопиб келаётганлар бу шов-шувни телеграфга узатиш учун ошиқаётган одамлар билан эшикда дуч келишиб, тиқилишиб қолишди. Ҳамиша сокин бу зал оғушида бозорларга хос шовқин ҳукмрон эди.

— Суд гувоҳ Паулюсни чақиради, — ҳамкасблари билан кенгашиб олгач, лорд Лоренс эълон қилди ва одатдагидек қўшиб қўйди: — Ҳозир эса, менинг сезишимча, танаффус эълон қилишнинг айни хонаси келди.

Тўғри, бу ҳол репортёр учун исқулай бўлса ҳам, тан олишим керакки, менинг ўзим ҳам Паулюснинг шу ерда эканлигини билмас эдим ва ҳозир унинг қаршимда намоён бўлишини ўйлаб, беихтиёр юрагим дукиллаб кетди. Гап шундаки, мен мислсиз даражада оғир мудофаа даврида Сталинградда анча муддат қолиб кетдим. Мен у ердаги жанглар ғалабамиз билан яқунланган дақиқаларнинг ҳам гувоҳиман. Ахир, қурум босган вайроналар ичида одатдан ташқари ва ҳатто, алланечук ваҳимали сукунат оғушида кичик бир гуруҳ ҳарбий кишилар ҳувиллаб ётган майдондан универсал магазини биносига қараб бораётганлигини, у ерда ер юзини ларзага келтирган не-не буюк жанглардан бирининг сўнгги саҳифаси битилиши кераклигини унутиб бўладими! Бу шаҳарнинг кўчалари бўйлаб одимлаш ва янги ёққан қор оёқлар остида ёқимли ғичирлашини эшитиш кишига ғалати туюларди.

Биз Сталинград группировкаси қўмондонлигининг

штаби шаҳар марказида жойлашганлигини билардик. Бизнинг авиациямиз ва артиллериямиз бу жойларга алоҳида ҳафсала билан ишлов берди. Паулюснинг сирғалиб қўлдан чиқиб кетолмаслигига ҳам ишончимиз комил эди. Лекин асирларнинг берган кўпдан-кўп гувоҳликларидан биз Фридрих Паулюс жасур, қатъий кимса эканлигини, ўз солдатларининг баҳридан ўтиб, ўзининг бошқа айрим генераллари сингари самолёт билан қуршовдан ими-жимиди жуфтаслиги билан қолмаслигини ҳам билардик. Бизнинг радистларимиз унинг генштаб билан алоқаларини муттасил ушлаб оларди, шу боисдан, биз Гитлернинг одамларни аямасдан жанг қилишни талаб этувчи иккала буйруғи билан ҳам таниш эдик. Яна бир буйруқ тутиб олинди, унда генерал Паулюснинг фельдмаршаллик нишони ва Германиянинг олий мукофотини олганлиги айтилган эди.

Энди у штабнинг оператив группаси билан бирга ертўлада деярли кунпаякун бўлган универмаг биносининг тагида эканлиги аниқ эди. Уларни тирик ушлаш ҳақида буйруқ бор. Паулюс асир тушадими ёки йўқми? Унда совуққон ақл-идрок устунми ёки ҳистуйғуларми? Нимасини айтасиз, биз, босқинчилардан нечоғлиқ нафратланмайлик, охири дақиқагача бардош берган, жанг фожиали хотима топаётганида эса ўз солдатларини тарк этмаган бу одамни беихтиёр равишда ҳурмат қила бошладик.

Мана, ниҳоят, универсал магазинининг беўхшов харобаси, тупроқ уюмидан куйиб-қорайган деворнинг бурчаги қаққайиб чиқиб турибди. Унинг атрофи тозаланган ва супурилган. Бу тозаланган майдонча ғишт парчаларининг уюми орасида антиқа кўринади. Эшик ҳовлидан ертўлага олиб тушади, у ерга алоқа сими ҳам тортилган, таслим бўлишни талаб қилувчи ультиматумни топшириши лозим бўлган бизнинг офицеримиз, гўё этиклари зиналарга ёпишиб қолаётгандек, имиллаб ертўлага тушиб бормоқда. Шу топда унинг юрагида нималар кечаётганлигини пайқаш қийин эмасди. Ахир бу арслон уясига, арслон бўлганда ҳам жароҳатланган арслон уясига қуролсиз кириб бориш билан баробар эди. Ҳамманинг юраги така-пука. Солдатлар бетоқат ер тепиниб турибди, қўллари автоматларининг тепкисида. Ким билади дейсиз, Паулюс шта-

бидагилар шу сўнги дақиқаларда қандай ҳунар кўрсатишлари мумкин?

Мана, тагин қадамлар товуши, эшик ёпилди. Бизнинг офицеримиз пайдо бўлди. Унинг яқиндагина бўздай оқариб турган чеҳраси ял-ял қизариб кетган эди. Уни энди юқорига чиқиб келяпти деб бўлмас эди, у юқсрига қараб чопарди. Ҳозиргина ажойиб сабот-матонат кўрсата олган парламентёр, ҳарбий интизомни унутиб қўйиб, овози қалтираб, бақирарди:

— Қабул қилинди!.. Ультиматум қабул қилинди!.. Ҳозир ўзи чиқади.

Дарҳақиқат, орадан бир лаҳза ўтиб, қатъий одимлар билан юқорига баланд бўйли, елкадор, олди баланд кўтарилган фуражка ва мўйнадан тикилган узун плаш кийган, бир оз букчайган киши кўтарилди. Унинг этиги остида қорнинг гичирлаши эшитилиб турибди. У бир четда турган офицерлар тўдаси томонга қаради ва чўнтагидан наганини чиқарди. Бизнинг икки офицеримиз беихтиёр унга қараб талпинди, лекин у тўдадан юқори унвонли офицерни нигоҳи билан излаб топиб, наганини унинг оёғи остига ташлади, Паулюснинг таржимони — озгин юзининг совуққа олдирган жойларини жигарранг доғ қоплаган, ёши қайтиб қолган киши унинг кесиб-кесиб айтган ибораларини таржима қилди:

— Жаноб фельдмаршал Совет қўмондонлигига таслим бўлади. У ўз штабининг одамларига нисбатан шафқат ва мурувват билан муомала қилинишини ўтинади.

Менинг хотирамда у худди шу тариқа сақланиб қолди — новча, букчайган, қатъий, бошини мағрур тик тутган, кўзлари эса қорғин. Ниҳоят, мана, орадан уч йил ўтиб, Нюрнбергда қайта учрашамиз. Табиий равишда бетоқат бўлиб танаффус тугашини кутаман ва ҳамма билан баробар кулгили бир аҳволда эппикка ўзимни ураман, гўё биринчи бўлиб суқилиб кириб олсам, бошқалардан кўра кўпроқ нарсани кўрадигандай шошиламан.

Айбдорларни олиб келишди. Судья пайдо бўлди. Ҳамма ўрнидан турди. Бу тартиб-қоидаларга биз шу қадар ўрганиб қолгандикки, бу нарсаларни ҳатто пайқамаймиз ҳам, аммо бугун негадир ортиқчадай туюлди. Судьялар ўз хонасида нималар тўғрисида

гаплашганини фақат тахмин қилса бўларди. Бироқ ҳозир менинг назаримда уларнинг ҳаммаси — баланд бўйли, озгин америкалик Френсис Биддл ҳам, француз — йўғон, мўйлови савлат билан осилиб турганлигидан моржга ўхшаб кетадиган Доннедье де Вабр ва бизнинг вазмин, ўзининг зиёлича пенснесида хотиржамликнинг мумтоз намунасига айланиб кетган Иона Тимофеевич Никитченко — ҳамма-ҳаммаси озгина ҳаяжонланиб турардилар. Фақат лорд Жефрей Лоренс ўзига содиқ. У шошилмасдан ярқироқ бошига наушникни тақди ва суд ижрочисига мурожаат қилди:

— Сиздан илтимос қиламан, гувоҳ Фридрих Паулюсни олиб кириш.

Залнинг орқа тарафидаги атрофига яшил мармардан ҳошия ишланган эшик очилди. Ижрочи ҳаворанг оддий костюм кийган, бироқ бу костюм қоматига ҳарбийчасига қуйиб қўйгандек ёпишиб тушган узун бўйли кишини олиб кирди. Тагин лолу гунг саҳна. «Спит-график» аппаратлар ялт-юлт чақмоқ чақади. Кинокамералар ғириллайди. Ҳамма гувоҳлик минбарига қараб бораётган Паулюсни ҳаяжонланиб кузатиб турибди. Шу топда унинг кўнглида нималар кечяпти, билмайман, аммо зоҳиран кўриниши хотиржам. Лекин судланувчиларнинг курсисида васваса бошланди. Геринг Гессга ниманидир ғижиниб сўзлади, Гесс унга қўл силтаб юзини ўгириб олди. Кейтель ва Иодль бўйинларини ичига тортиб, гувоҳга бақрайиб саволомуз тикилиб қолишди. У бу ерда бамисоли бир шарпадай пайдо бўлди, гўё Сталинград харобаларидан бош кўтариб, Волга бўйида ҳалок бўлган ва асир тушган уч юз минглик армиянинг қайғу-аламини ва дардини ўзи билан бу ерга олиб келди. Ўша-ўша, кишини ҳайратга соладиган осудалик билан Паулюс қўлини тавротга босди ва ўнг қўлининг икки бармоғини кўтариб, қатъий овозда:

— Ҳақиқатни гапиришга қасамёд қиламан. Фақат ҳақиқатни. Ҳақиқатдан бошқа ҳеч нарсани, — деди.

Сўнг шошилмасдан гувоҳлик нутқини бошлади. Унинг кескин оҳангли нутқи чархлангандай ўткир ва қатъий жарангларди, гарчи у немисча сўзлаётган ва ҳар бир каломи залда аниқ эшитилаётган бўлса-да, судланувчиларнинг кўплари негадир наушникларни қулоқларига илиб олдилар.

Ҳа, урушдан олдин герман генштаби бошлигининг ўринбосари бўлган ва «Барбаросса» планини ишлаб чиқишда шахсан қатнашган эди. Ҳа, у эътироф этиб айтадики, аввал бошиданоқ бу план ҳужум плани сифатида қабул қилинган ва ҳеч қандай эҳтиёткорлик, мудофаа уруши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Ахир уни 1940 йилнинг августида тайёрлашган. Бу планининг хомакиси қанақа эди? Энг биринчи вазифа — Москва, Ленинград, бутун Украина эгаллаб олиш эди. Шундан кейин Шимолий Кавказнинг табиий бойликлари ва нефть манбалари босиб олиниши лозим эди. Бош стратегик мақсад? Архангельск — Астрахань линиясига чиқиш ва у ерда мустақкам қарор топиш.

Гувоҳ, Риббентроп Совет Иттифоқи билан сулҳ битимини тузган кунларда, генштабнинг асосий қароргоҳида олий офицерлар иштирокида бирин-кетин икки ҳарбий ўйин ўтказилганини хотирлайди. Уларнинг иккаласи ҳам: «Барбаросса» плани асосида ҳужум мавзуида эди. Бу ўйинларни генерал-полковник Гальдер бошқарган. Совет Иттифоқининг харитаси полга тўғнағич билан қадалган, иштирокчилар унинг юзасида байроқчалар ва рақамдонларни бир нуқтадан иккинчисига силжитиб, Совет Армиясини бирин-кетин қуршаб ва тор-мор қилиб, истилочиликнинг ҳар хил кўринишларини синашган. Генераллар ҳозирча фақат харита устида жанг қилишиб, кўзланган бош муддао — Архангельск-Астрахань линиясига чиқишнинг энг қулай йўлларини излашар эди. Совет Иттифоқини давлат сифатида йўқ қилиб юборишдан иборат сиёсий мақсад ҳам сир тутилмади.

Шундан кейин генштабчилар, жумладан, гувоҳ Паулюснинг ўзи ҳам, унинг айтишича, Европа мамлакатлари бўйлаб тарқалишиб кетган, қароқчиликка янги иттифоқчиларни ёллашган, Руминияни, Финляндияни, ундан кейин эса анча эҳтиёткор Венгрия генштабини ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга тайёргарликка тортишган.

Паулюс солдатчасига қисқа, лўнда-лўнда сўзлар эди. Иборалари аниқ-аниқ чиқарди, эҳтимол у бу гапларини уч йил асирлигида пухта ўйлаб олган бўлса, ажаб эмас. Немис генштабининг жинояткорона фаолияти тўғрисида ҳикоя қиларкан, у ора-сира бошини

кўтариб айбдорлар томонига қараб олади ва унинг кимгаки назари тушиб қолса, ўша судланувчи юзини тескари ўгиради, тўсиқни бармоқлари билан асабий черта бошлайди. Мухбирлар эса азбаройи шошганларидан қаламларини синдириб, яна учини чиқаришиб, ёзишганлари ёзишган..

Паулюс гапириб берган нарсаларнинг ҳаммаси, у ёки бу даражада, бошқа гувоҳларнинг кўргазмаларидан, турли-туман ҳужжатларидан аллақачон бизга равшан эди. Бироқ фельдмаршалнинг тилида улар алоҳида бир куч билан жаранглаб садо берди. Сталинград. Биз ўзимизнинг рождество саёҳатларимиз пайтидаёқ бу шаҳар ҳатто Лихтенштейндай увоққина бир чекка князликда ҳам ниҳоятда машҳур эканлигига ишонч ҳосил қилган эдик, бу ернинг аҳолиси Сталинградни газеталардан ўқиб-билиб олишган экан. Парижда эса бизни Сталинград хиёбонига бошлаб боришди. Гитлерчилар аллақачон тантанали равишда дафн этишиб, ич-ичларидан эса лаънатлашиб юрган гувоҳлик минбаридаги мана бу қадди-қомати букчайган одам ҳам Гитлернинг қўлларида худди гестапо, СС ва СД сингари халқаро қароқчиликнинг аҳли қобил қуролига айланган немис генштабини суд олдида атайин фош қилиш мақсадида, гўё қайтадан тирилиб, қабрдан чиқиб келгандек эди.

«Барбаросса» плани хусусидаги кўргазмаларни якунлай туриб, Паулюс тилга олган Иодлнинг қуйидаги ибораси эсимда сақланиб қолди:

— Кўрасиз, жаноблар, бизнинг ҳужумимиз бошланиб орадан уч ҳафта ўтгач, мана бу қоғоз уйча кунпаякун бўлади.

Мен Иодлга қарайман. У зўр бериб, қаламни попитрда у ёқдан-бу ёққа думалатар ва гўёки тамомила шу машғулотга муккасидан кетгандек тутиб ўтирарди ўзини.

Гувоҳ ўз кўргазмаларини тугатиши биланоқ ғарблик мухбирлар жойларидан сакраб туришиб, залдан отилиб чиқа бошладилар. Улар бемаврид шошилишган эди. Воқеаларнинг замзамаси ҳали сусаймаганди. Ҳимоячилар шу лаҳзадаёқ қарши ҳужумни бошлаб юборишди. Биринчи бўлиб минбарни Заутер эгаллади. Аслини айтганда, генштабчилар унинг мижозлари эмасди, лекин у хулқи атворига кўра, ўзининг

бесўнақай бурнини ҳар ишга суқмаса туролмасди, қадри, нафсониятини биладиган ҳимоячилар бўлса, одатда қандайдир бирон шубҳали ва охир-оқибатда кишига обрў келтирмайдиган йўриқ чиқиб қолса, унинг зиммасига оширишарди.

— Жаноб гувоҳ, сиз бу ерда ўтирган судланувчилардан қайси бирини урушни бошлашда бош айбдор, деб айта оласиз?

Бу саволдан кўзланган муддао аниқ кўриниб турарди. У гувоҳнинг бурдини кетказмоқчи, уни ноқулай аҳволга солиб қўймоқчи, суд олдида, матбуот олдида, ниҳоят тарих қаршисида уни шарманда-ю шармисор қилмоқчи эди. Бу кимса, Паулюс бу ерда — ўзининг эски ҳамкасблари олдида довдираб қолади, ўзини ҳар ёққа ташлайди, тўғри жавобдан бўйин товлайди ва шу тариқа, уни юридик ҳийлалар воситасида осонгина бадном қилса бўлади, деб тахмин қилган эди. Заутер эса бунақа ҳийлаларнинг тенги йўқ устаси эди.

Паулюс судланувчилар курсисига ўгирилиб боқиб ва ўзи тилга олишни мўлжаллаган кимсаларга назарини қадаб, аниқ-аниқ қилиб гапирди:

— Бу ерда ўтирганлардан — Герман Геринг, Вильгельм Кейтель, Альфред Йодль.

Бир лаҳза сукунат. Заутер мағлубиятини ҳис қилиб, минбардан сакраб тушиб кетди, аммо шу ондаёқ унинг ҳамкасби, номини мен билмайдиган камсухан ҳимоячи ҳужумга ташланиб қолди.

— Жаноб фельдмаршал, сиз ҳозир Фрунзе номли Ҳарбий академияда дарс бераётганингиз ва душман армиясининг олий офицерларига таълим бераётганлигингиз ростми?

Паулюс илжайишдан ўзини тия олмади.

— Бу ёлғон гап. Ҳеч қандай йўл билан ва ҳеч кимни ўқитаётганим йўқ.

Иккинчи ҳужум ҳам даф қилинди. Ҳимоячилар овозларини пасайтириб, зоҳиран хушмуомалалик билан гап талаша бошладилар. Судланувчилар уларга хатлар йўллашди.

— Гувоҳ Фридрих Паулюс, кўрсатмаларингиз учун сизга миннатдорчилик билдираман. Залдан чиқиб кетишингиз мумкин, — эълон қилди раислик қилувчи.

Эшикларда яна одам қайнайди. Соқчилар икки ёққа суриб ташланган. Телеграфларга бориш йўлида ким ўзарга мусобақалашиб, бамисоли Жек Лондоннинг ўз участкасига тамға-хода қадашга ошиқаётган олтин қидирувчилари сингари одамлар бир-бирини туртиб-суриб, олдинга интилишади.

Америкалик мухбирлар менга таъна қилиб қолишди:

— Яхшимас, бунақа шов-шувли воқеадан бизни олдинроқ хабардор қилиб қўймаганингизни қаранг, шуям ўртоқлик бўлдим.

Паулюс кеча Нюрнбергга учиб келганлиги тўғрисида биз ўзимиз ҳам ҳеч нарса эшитмаганлигимизни уввало айтиб ҳам уларни ҳеч ишонтириб бўлмасди. Бундан беҳабар қолиш? Бу улар учун асло тасаввур қилиб бўлмас бир ҳол эди.

Газета олди-қочдисини яхши биладиган прокурор ёрдамчи Лев Рома́нович Шейнин бизга кўз қисади:

— Бугун биз яхши бир бомба портлатдик-а!

Паулюс билан жуда-жуда учрашгим келарди. Шунчаки бир инсон сифатида, репортёр сифатида бу нарсани хоҳлардим. Мен уни қаерда яшаётганлигини билиб олдим, отелда унинг хонасини излаб топдим, бироқ, ҳайҳотки, гап уқтиришим ҳам, менга ҳаммиша йўл очиб берадиган «Правда»нинг мухбирлик гувоҳномаси ҳам, ҳатто менинг погонларим ҳам бу гал ҳеч бир таъсирини кўрсата олмади. Маълум бўлишича, Паулюсни кўргани унинг ўғли ва тағин яча қандайдир қариндоши келишибди. Уни кузатиб юрган ғоят хушмуомала ва сабр-тоқатли совет полковниги энг сўнгги далилини келтириб менга шундай дейди:

— Ахир, унинг ўрнида ўзингизни бир тасаввур қилиб кўринг. Сизни кўргани ўғлингиз келди дейлик. Бир неча дақиқага, холос. Уни сиз «Правда»нинг мухбирига интервью бераман деб бир четга суриб қўярмингиз.

Нима ҳам қилардим, ҳақ гап. Очигини айтганда, Паулюс билан нимани ҳам гаплашардим? Ахир у айти айтидиган гапини Трибуналда айтди-ку, қолган гапларнинг эса, афтидан, ҳали мавриди келмаган эди.

БИЗ ҚУТЛОВЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛЯПМИЗ

Мен энди оёқсиз учувчим билан ҳар куни эрталаб узлуксиз кўришиб турибман. Гарчи олдинда шошилич ёзиб тўлдирилган, вақт ўтиши билан унинг ҳам ярмиси хира тортиб кетган эски дафтар турса-да, ёзув ишларим ниҳоятда енгил кўчяпти, гоҳида бир ўтиришдаёқ ўн-ўн беш саҳифалаб ёзаяпман. Билмайман, қаҳрамоним ҳозир қаерда ва тирикмикан ўзи. Ғалабагача жанг қилиш насиб қилдимикан унга ёки Совет Армиясининг Курскдан Берлингача бўлган улкан йўлининг бирон ерида уриб туширилганмикан.

Дарвоқе, у билан кўришишга ҳам ҳожат қолмаган эди. Мересьев ёки Маресьев деган бу старший лейтенант ҳамиша мен билан бирга эди. Зинапоялари, шифтлари қийшайиб ётган мана бу ҳужрада ҳам, суд залида ҳам, пресс-кэмпдаги кечки базмларда ҳам ёки бирон антиқа гангстер фильмини томоша қилаётганимда ҳам мен ундан асло ажралмайман. Галдаги қанақадир даҳшатли кўрсатмаларни эшитаман, қоғозга туширавераману, аммо қуйи волгалки бу рус йигитини ўйлаганим ўйлаган, судда совет халқининг буюк жасорати, Қизил Армиянинг шон-шавкати ҳақида гап кетаётганда ҳам кўз ўнгимда ўша оддий, камсухан, мутлақо рус кишиси яққол гавдаланиб туради.

Мен унинг хаёли билан шу қадар банд бўлиб кетибманки, тонг пайтида бугун ҳатто 23 февраль — Совет Армияси куни эканлиги ҳам ёдимга келмабди. Буни эса менга... Курт эслатди. Унинг машинаси, одатдагидан фарқли ўлароқ, мени пресс-кэмпнинг бекатида эмас, балки «халдейник»имизнинг дарвозаси бўсағасида кутиб турарди. Кўринишим биланоқ Курт машинадан тушди, қаддини ростлади, мени ҳарбий-часига табриклар, қўрғошин қоғозга ўхшатиб ўралган бир даста бойчечак узатди. Афтидан, юзимда таажжуб аломати кўринган бўлса керак, у менга изоҳ берди:

— Бугун Қизил армия гебурстаги. Табриклайман сизни, жаноб полковник.

Менинг иситмам чиқиб кетаёзди: қандай қилиб мен ҳаммамиз учун тантанали бўлган мана шундай кунни эсимдан чиқариб қўйдим! Шошилич телеграфга йўл олдим. У ерда бизларга аталган сон-саноқсиз

телеграммалар ётарди. Улардан иккитаси менга эди: бири, ғоят илиқ сўзлиги, редакциядан — унга муҳаррир Поспелов, редакция котиби Сиволобов ва ҳарбий бўлим бошлиғи генерал Галактионовлар имзо чекишган. Бошқа бири — мен учун янада азизроқ телеграммага «Юлия, онам, Андрей, Алёна»лар қўл қўйишган эди. Улар у ёқда мени эслашибди, мен бўлсам унутибман, гарчи кейинги кунларда судда бизнинг Қуролли Кучларимизнинг жасоратлари тўғрисида қанчадан-қанча гапиришаётган бўлса ҳам шармандаларча унутиб қўйибман.

Усал бўлиб уйга қайтдим, гимнастёркамни мундирга алмаштирдим, орден планкаларимни текисладим ва худди ана шундай байрамона кўринишда Адлия саройига ташриф буюрдим. Бизнинг барча ҳарбийларимиз ғоят тантанали қиёфада эдилар. Вишневский II ранг капитани погонлари тақилган денгизчи кителида келибди, кўкраги тўла орденлар ва медаллар. Қуйироқда, белидан пастда, нақ қорни устида эса Германия устидан қозонилган ғалаба учун берилган медаль билан ёнма-ён эски, титилган ленталарга осиглиқ солдатларнинг яна иккита Георгий крести бор эди. Бу ажойиб инсон ана шу крестлар билан болалик йилларида, биринчи жаҳон уруши кунларида кўрсатган жасоратлари учун тақдирланган эди. У ғоят башанг кўринарди. Ўзининг бутун орден ва нишонлари шодасини жаранглатиб у ёқдан-бу ёққа юрар, табрикларга жавобан эса қўлни қаттиқ қисиб, шунчаки, таомилга кўра «Сизни ҳам табриклайман», деб қўймасди, балки байни ҳарбийлар орден ола туриб айтадиганларидек: «Совет Иттифоқига хизмат қиламан!» — дерди.

Бугунги мажлисларда айтарли бирон воқеа юз бермади. Лекин танаффус дақиқаларида, биз совет офицерлари ҳамманинг диққат-марказида бўлдик. Турлитуман кишилар — журналистлар, таржимонлар, суд хизматчилари — бизнинг ҳузуримизга келишади, табриклашади, қўлларимизни астойдил қисишади. Гарчи диққат-эътиборнинг, бу саломлар ва табрикларнинг ҳаммаси лутфан сенга эмас, балки ўзинг формасини кийиб юрган Қизил Армияга аталган бўлса-да, барибир, бугун ўз эгнингда шу ҳарбий кийим турганлигини ҳис қилишнинг ўзи кишига алоҳида мамнуният бағишлайди.

Бугунги эса қоладиган ҳодисалардан бири «Юлдузлар ва полосалар» газетасида босилган кичик бир мақола бўлди. Мақолачада, ҳеч бир андишага борилмай, мутлақо жиддий бир тусда шундай деб ёзилган эди:

«Совет Бош Қораловчиси дарғазаб ҳолатда Герингни отиб ташлади, деган ахборот тасдиқланмади. Мухбиримиз Нюрнбергдан хабар қилишича, Геринг тирик, соғ-саломат ва қораловчига жавоб беришга шай. Унинг фожиаги ўлимига доир ахборотга келсак, бу ҳол редакцияда мухбирнинг, генерал Руденко Герингни маънавий отиб ташлади, деган ибораси нотўғри талқин этилганлигининг оқибатидир».

Гарчи «Правда» учун тайинли ҳеч бир нарса топмаган бўлсам-да, мен бу кунни ва айниқса, оқшомни, бизнинг судьяларимиз чет эллик ҳамкасблари шарафига ташкил этишган қабул маросимини ҳамиша чуқур мамнуният билан хотирлайман. Бу қабулда озгина киши қатнашди ва қандайдир жуда илиқ, самимий бир вазиятда ўтди. Қизил Армиянинг номи гўёки тўрт давлат судьялари ҳамда прокурорлари ва албатта, биз, журналистлар орасида ижтимоий тафовутларни гўё бир оз муддатга бўлса ҳам ўртадан кўтарди. Ғолиб Армия шаънига, генералиссимус Сталин шаънига, ғайригитлерчилар уюшмасининг бузилмаслиги учун, нацизмнинг энг чуқур томирларини ҳам юлиб ташлаш учун дўстона қадаҳлар кўтардилар.

Шу қабул маросими пайтида Иона Тимофеевич Никитченко Фединни ва мени суд ҳайъатининг раиси сэр Жефрей Лоренс билан таништириб қўйди. Ўрта бўйли, чорпақил, калласи хумдек, тепакали кенг пешонасини янада кенгайтириб кўрсатадиган, фақат чаккаларига кумуш сочлари осилиб тушган мажлис пайтларида бурнининг учига тушириб қўядиган олтин дастали кўзойнак таққан, калта смокинг кийган, лацканига лентачалар қадалган бу инсон бутун ташқи кўриниши билан Диккенснинг мистер Пиквикнинг худди ўзи эди. Лекин бу Пиквикнинг шапкўр кўзлари шу қадар ҳушёр ва ўткир, чеҳрасидан эса шундай оқиллик нури ёғилиб турардики, булар ёқимтой ва оқкўнгил қариянинг, ҳеч шак-шубҳасиз, салобатли инсон эканлигининг яққол нишонлари эди. Ҳамкасблари

бекорга унга шу қадар эҳтиром кўрсатишиб ва ҳаммалари яқдил бўлиб унинг қўлига раислик болғачасини тақдим этишмаганди.

Айтмоқчи, Лоренс қўлига олиб процессни бошқарадиган болғача хусусида. Лоренс, аслини олганда, ўзининг бу рамзий қуролидан камдан-кам фойдаланарди. Америкалик судья — новча, озгин, ҳаракатлари чаққон ва француз киноактёри Адольф Менжуникидай мўйловча қўйган Френсис Биддл Рузвельтнинг энг яқин кишиларидан эди, мана шу болғачани ҳам у Франклин Деланонинг ўзидан совға тариқасида қабул қилиб олган эди. Рузвельтга бўлса, уни сенатга сайлашаётганида, болғачани сайловчилар уюшмаси ҳада қилган. Нюрнбергга йўл оларкан, Биддл, худди ўзига, Америка вакилига процессни бошқариш топширилажагига ишончи комил бўлгани учун бу ноёб тортиқни ўзи билан олиб келди. Лекин судьяларнинг бошлиғи қилиб Лоренсни сайлашди, олиҳиммат Биддл эса болғачани тантанали равишда унга олиб келиб топширди, айни пайтда, таъбир жоиз бўлса, бу қуролнинг таржимаи ҳолини ҳам баён қилиб берди. У бекор қилган эди. Ноёб тортиқ тўғрисидаги мишмишлар ғайрирасмий давраларда тарқалиб, матбуотгача етиб борди. Болғача эса ғойиб бўлди. Кимдир уни ҳазм қилиб юборди ва шу кўйи қисмати номаълум бўлиб қолди. Суд иштирокчилари айбни журналистларга тўнкашга мойил эдилар, журналистлар бўлса, табиийки, буни судьялардан кўрарди. Хуллас, болғачанинг янги нусхасини тайёрлатиб ўтирмасдан, лорд Лоренс, бунинг ўрнига бошқа болғача олдики, бу оддий болғача унинг қўлига тушганлиги сабабли тарихий ноёб ашёга айланиш шарафига муяссар бўлди.

Тантанали қабул маросими интервью учун, албатта, айтарли қулай жой эмас: шундай бўлса-да, барибир биз Федин билан мистер Пиквикни қўярда-қўймай қўлларимизда шампань қадаҳларини ушлаганча унинг процесс, жиноятчилар, суднинг бориши тўғрисидаги мулоҳазаларини сўраб-суриштиришга киришдик. Бу камсухан одам бўлса, бизни ҳайратда қолдириб, ўзининг мулоҳаза ва фикрларини баҳам кўра бошлади. Унинг фикрлари мен бир вақтлар Димитровдан ва Руденкодан эшитган гапларга кўп жиҳатлари билан мос келарди.

— Ҳа, ҳа, жентльменлар, ҳақиқий процесс — бу улуг ибратли иш ва эҳтимол, — мен бунга жуда ишонгим келади, ва унга муқобил равишда яратилган қонунлар келгусида агрессияларнинг олдини олиш қуроли бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Лоренс бамисоли нутқ сўзлаётгандек бир оҳангда сўзлар эди. Бизнинг Анямиз бўлса, унинг фикр оқимларига халақит бермаслик учун сўзларини шивирлаб таржима қиларди.

— Суд процессининг бориши тўғрисида фикрингиз қалай?

— Ҳозирча бу тўғрида аниқ бир нарса дейишга эртароқ, лекин баъзи бир нарсаларни айтса бўлади. Процессда турли мамлакатлардан келган энг юксак малакали, атоқли юристлар қатнашяпти. Уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари турлича, бироқ беш ой мобайнида, айрим фавқулодда дақиқаларни ҳисобга олмаганда, ҳақиқатни аниқлаш, жинойтнинг манзарасини майда-чуйда бўлақларигача қайтадан тиклашдек умумий мақсадга бош қўшишиб, қўлни-қўлга бериб ишлашяпти.

— Кечирасиз, баъзи ҳолларда кишига процесс ниҳоятда имиллаб олиб борилаётгандек туюлмоқда. Бу вақт мобайнида аниқланган нарсаларнинг озгина қисми ҳам жинойтчиларни энг қаттиқ жазоларга мустаҳиқ қилиш учун етарли эмасми, — юмшоқ бир оҳанг билан суҳбатга қўшилди Федин.

— Йўқ, сиз унчалик ҳақ эмассиз, — худди шу тариқа хушмуомалалик билан эътироз билдиради лорд Лоренс. — Ахир бизлар қасоскорлар эмас, балки судьялармиз. Биз ўз ҳис-туйғуларимизга эрк бермаслигимиз керак. Қонун-қонунлигича қолади, бизлар эса уни хотиржам, ҳар қандай кишиларга хос бўлган ҳис-ҳаяжонлардан ўзимизни тийиб, амалга оширишимиз керак. Сизларга яна бир марта эслатаман, жентльменлар, бу юриспруденция тарихида биринчи процесс. Биз биронта нотўғри қадам қўйиш эмас, балки яқиндагина яратилган қонунларга путур етказадиган ошиқча шошқалоқликка ҳам йўл қўя олмаймиз. Шумғияга барҳам бериш учун унинг танасини юлиб ташлашнинг ўзи етарли бўлмайди, унинг илдизини ҳам, чачалоқ илдизларини ҳам пайпаслаб бориб, таг-туғидан суғуриб ташлаш керак. Буларни эса гоҳида оддий кўз

билан кўриб бўлмайди. Бунинг учун эса фақат кавлашнинг ҳам ўзи етарли эмас, балки кавланган тупроқни ғалвирдан ўтказиш керак, мен ўзимнинг боғимга гул экишдан олдин худди шундай қиламан. Умид қиламанки, жентльменлар, бизнинг бу дўстона суҳбатимиз интервью учун эмас, судья сифатида мен ҳукм ўқилишидан олдин матбуот учун бирон-бир баёнот қилиш ҳуқуқига эга эмасман.

Трибунал раиси айтган фикрлар, шубҳасиз, «Правда»нинг ўқувчиларини ҳам қизиқтирар эди, лекин биз шу ернинг ўзидаёқ, бу тўғрида матбуотда бирон сатр ҳам ёзмаймиз, деб сўз бердик. Аммо кундалигимга Лоренс билан қилган суҳбатимни совитмасдан ёзиб қўяман, чунки сезишимча, унинг сўзлари келажакда ҳам ўз қимматини йўқотадиган сўзлар эмасди.

Бизлар билан яна бир-икки оғиз сўзлашиб лорд Лоренс ўз қадаҳига лабини теккизди-да, майда-майда қадамлар билан бошқа меҳмонлар тўпига қараб юрди.

Бу ёқимли кечанинг сўнггида навбатдаги антиқа воқеа юз берди. Базмда ҳукмрон бўлган дўстона вазият унинг охирида расмиятчиликнинг сўнгги музларини ҳам эритиб юборди. Шовқин-сурон авжига минди. Меҳмонлар рус қўшиқларини сўраб қолишди. Нима бўпти, нега уларни хурсанд қилмаслик керак экан! Биз жаранглатиб қўшиқ бошладик, бошда тўғри, овозларимиз бир оз қовушмай турди, аввал «Она Волга бўйлаб қуйига»ни, кейин «Орол ортидан оқимга» қўшиғини куйладик. Бизнинг ибратимиз бошқаларни ҳам қанотлантириб юборди. Узининг анъанавий миллий кийимида — гетра, тор юбка ва тугмалари ярақлаган қора курткача кийиб базмга келган узун бўйли, малла соч шотланд, созандадан най сўраб олиб, ўз элининг оҳанглариини чалди. Америкаликлар бизда ҳам машҳур бўлган учувчиларнинг қўшиқларини ҳайқариб бошладилар: «...Биз учамиз тун оғушин пайпаслаб, биз учамиз она заминга қараб...» Инглизлар бўлса, ўзларининг «Кўришгунча хайр, Пикадилли» қўшиғи билан жавоб беришди.

Хорлар бир-бирига аралашиб кетди. Энди ҳамманинг қўшиқ айтгиси келарди. Шовқин-сурон авжига минди. Ким талаб қилганлигини билмайман, шу пайт

оркестр «Бариня» куйини чала бошлади. Таржимон қиз, кишини мафтун қиладиган қора шахло кўзли, қора сочли Тая рақсга тушиб кетди, унинг изидан Роман Кармен сакраб даврага тушиб, оёқларини дупурлатиб ва ўтириб-туриб ўйнай кетди. Бу бир-бирига мос, ғоят гўзал жуфт эди. Улар шундай ўктамлик билан рақсга тушишдики, томошабинлар қарсақлар билан уларга жўр бўлишарди. Бир инглизнинг ҳам юраги чидаш бермади. Биз уни таниқли юрист, ғоят босиқ бир киши деб билардик. У ҳам даврага отилиб чиқиб, ўйнаётган қизнинг атрофида ўзининг аллақандай инглизча кренделларини намойиш қила кетди. Музиканинг суръати янада тезлашди. Кармен костюминини ечиб ташлади ва кўйлагининг енгларини шимариб олди. У билан баҳс қилаётган инглиз ҳам худди шу ҳолни такрорлаб, кескин бир ҳаракат билан шимини елкада ушлаб турган тасманинг тугмасини узиб юборди ва қизишиб кетганидан, тутқичдан маҳрум бўлган шими пастга тушиб бораётганлигини ҳам сезмади. У тиззаларини чаққон букиб-ёзиб рақсни давом эттирарди. Бу пайтда эса унинг ички оч кўк трикотажи иштонини кўзга ташланиб қолган эди. Биз худди ана шу лаҳзада инглизларга хос уюшқоқликнинг яққол намунасини кўрдик: инглизлар бир зумда фалокат юз берган жойда ҳозир нозир бўлишиб, рақосни жипс ҳалқа бўлиб ўраб олишди ва шу кўйи уни ниқоблаб тўсишиб залдан олиб чиқиб кетишди...

Хушчақчақлик давом этиб, тун яримдан оққанда туғади. Йиғилганларнинг ҳаммаси қулф-дили очилиб, чуқур таассуротлар билан тарқалди. Баҳор кечаси сўнгги қорнинг ва уйғонаётган ернинг тароватини машина ойнасига уфурар эди. Юлдузлар, ҳар баҳорда бўлганидек, кўкда милтиллаб ёнар, сим-сиёҳ кўк оғушида гўё бир-бирига кўз қисишаётгандек эди. Биз жим борардик, ўзга элда нишонланаётган Қизил Армия кунини ҳар биримиз ўзимизча хаёлдан ўтказардик. Штайннинг бўсағасига яқинлашиб қолганимиздагина Курт билан ёнма-ён ўтириб келаётган Николай Жуков бизга ўгирилиб, деди:

— Ҳар қалай, биродарлар, Қизил Армия мундирида юриш, бу — алоҳида шараф.

Мен янги дўстлар орттирдим. Муносабатларимиз ниҳоятда яхшиланиб кетган. Бутун бир гуруҳ немис дўстларим бор. Улар шу ерлик чумчуқлар. Менинг улар билан дўстлигим ҳужрамдан ташқарига, деразадан боғчага сандвич ушоқларини ташлашимдан бошланди, чунки ҳозир мен вақтни қизганиб кечки овқатга ҳам бормаяпман, барнинг хўжайини Дэвид эса бизникиларнинг биронтасидан менга бутерброд солинган қоғоз халтача бериб юборади. Хуллас, ташлаб юборилган чиқиндиларнинг бир қисми дераза пештахтасига тушиб қолиб, шу кўйи менинг бурним тагида безбет, чаққон бир чумчуқ пайдо бўлди, уни дарҳол таниб олса бўларди, чунки чўлоқ эди, афтидан, у бирон шиддатли можарога бош суқиб думидан айрилиб қолганга ўхшарди. У қорнини обдан тўйғазиб ғойиб бўлди, лекин кўп ўтмай ўз орқасидан бутун бир хушчақчақ галани бошлаб қайтиб келди. Бироқ энди увоқлар тугаган эди. Чўлоқ ҳаммасини ўзи тушириб қўйган эди. Меҳмонларни ранжитмаслик учун бутун бошли сандвични увоқлашга тўғри келди. Бир лаҳзага учиб кетишиб, улар шу ондаёқ тагин қайтиб келишди ва шунақа гавго кўтаришдики, бунақа олаговур фақат Дэвиднинг барида шанба оқшомларидагина бўлиб турарди.

Бундан кейин ҳам аҳвол шу кўйи давом этди. Чумчуқлар дераза ортида базм қилишади, мен бўлсам, худди шу дераза тагида ўтириб ишлайман. Дарвоқе, ҳар иккала томон, улар ҳам, мен ҳам чегарадан асло чиқмаймиз. Ҳовлидан салқин шабада уриб турган баҳор тонгида, мана шу кулранг паррандалар галасининг қий-чуви ва чуғур-чуғури остида ишлаш қандай яхши! Учувчи менинг қўлёмаларимда аллақачон ўрмондан чиқиб олди, уни колхозчилар топиб олиб кетишди, яқинда Москвага парвоз қилади. Хотинимга ёзган хатларимдан бирида китоб ёзиш ниятимни маълум қилдим. Ўзимда мажбурият ҳиссини туғдириш учун китобни унинг туғилган кунда тугатишни ваъда қилдим. Хотинимнинг қувлигини қарангки, келиб-келиб, биринчи апрелда туғилган. Шу боисдан, у жавоб хатида кулгига олиб, менинг ваъдамни олдиндан ўйлаб қўйилган биринчи апрель ҳазилининг хамир учидан патир сифатида қабул қилганлигини ёзибди.

Мен бўлсам, энди унга ўзимнинг бир сўзли одам эканлигимни исбот қилишим керак ва шу боисдан, худди мурвати бураб қўйилгандек, ҳамон бир кунда ўн-ўн беш саҳифадан ёзпман.

Одатдан ташқари силлиқлик билан ёзпман. Қиссам шундай бир маррадан ўтдики, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўз ҳаёти билан яшаяпти. Ҳа, яшашаяпти, ҳаракат қилишяпти, мен эса уларнинг ишини, фикрини, ният ва режаларини қоғозга туширишга зўрға улгуряпман.

Бугун, 12 мартда, ўн етти саҳифа ёздим. Афтидан, иш унумим ёмонга ўхшамаяпти, геноссе чумчуқлар? Қани, қани, сизлар насибангизни чўқиб тураверинглар-чи, мен ҳам нонуштага бораман ва процесга жўнайман, у ерда... менинг учувчим Москвага боргач, касалхонада ўзини қандай тутишини бир ўйлаб кўраман...

Бироқ пресс-кэмп оғушида нонушта пайтидаёқ қандайдир фавқулодда бир ҳодиса юз берганини пайқадим, одамлар алланечук ташвишли, безовта. Ғарблик ҳамкасбларимиз бизларга саволомуз қараб-қараб қўйишади. Улар одатда Адлия саройига у қадар ошиқаверишмасди, бугун бўлса апил-тапил нонушта қилишиб, столларидан отилиб туришди ва фургонларга қараб чопиб кетишди. Пресс-кэмпдаги навбатчининг овози радиодан бир неча марта қайта-қайта жаранглаб садо берди:

— Фалончи газетадан фалончи мистерни телефонда унинг босси чақиряпти... Раҳмат!

Тагин бирон фавқулодда ҳол юз берганлигини англадим ва мен ҳам судга шошилдим. Курт машинада менга синовчан назар ташлади. Мен эрталаб радио эшитдимми-йўқми? Йўқ? У эшитибди. Сэр Уинстон Черчилль Совет Иттифоқига қарши урушга даъват этаётганмиш. Бутун шаҳарда ёлғиз мана шу нутқ хусусида дув-дув гап юрарди.

— Черчилль? Урушга даъват этипти? Қачон? Қаерда?

Курт анигини билмас эди. Эшиттиришнинг охири унинг қулоғига чалиниб қолибди. Лекин бу ҳақда ҳамма гапиряпти... Вазият соат сайин мушкуллашмоқда эди. Суддаги руслар хонасида ҳам бу тўғрисида ҳеч ким аниқ бир гапни билмайди. Бироқ мишмишлар

бор овоз билан муҳокама қилиняпти. Гўё Черчилль чиндан ҳам Америкада нутқ сўзлаб, Ғарб мамлакатларини бизга қарши бирлашишга даъват этган эмиш.

Ана, коридорда Олег Трояновский кетяпти — хушсурат йигит, бизда ҳам, америкаликларнинг орасида ҳам инглиз ва рус тилларини аъло даражада билиши билан ном чиқарган. У машҳур дипломатнинг ўғли, чуқур фаҳм-фаросатли инсон. Процессда у Бош судья-мизнинг орқасида ўтириб, судьяларнинг ўзаро суҳбатига кўмаклашиб туради. Бирон ҳужжат таржимасининг аниқлиги ва айнан ўхшашлигига шубҳа туғилса, одатда унинг кўмагига таянишади. Ҳозир у қўлтиғига бир даста Америка газеталарини қисиб, улардан бирини йўл-йўлакай ўқиб, коридорда кетиб борарди.

— Олег, нима кор-ҳол юз берди ўзи?

— Кейин, кейин, ҳозир шошиб турибман.

— Ҳар қалай, нима гап ўзи?

У йўл-йўлакай газеталардан бирининг, афтидан, «Нью-Йорк геральд трибюн»нинг Париждаги напши шапкасини менга таржима қилади. Бутун саҳифа бўйлаб йирик ҳарфлар билан: «Черчилль: Россияни тўхтатиш учун бирлашингиз!» — деган сўзлар ёзилган эди.

Ниҳоят, бир уюм газетани кўтариб бизнинг Анечкамиз келиб қолгач, ҳаммаси равшан бўлди. Кеча Америкада, Фультон университет шаҳарчасида, анъанасга биноан, ҳар йили бирон жаҳонга таниқли жамоат арбоби сўзга чиқиб ва ўзи учун нимаики муҳим туюлса, шу ҳақда гапирадиган жойда Уинстон Черчилль нутқ сўзлабди. Унинг нутқининг маъноси мен эслатиб ўтган сарлавҳада ўз ифодасини топган. Бошқа Америка газеталарининг сарлавҳаси ёки шапкаси уни такрор этади, ёки ўзича талқин қилади: «Сэр Уинстон Черчилль Москвага қарши ягона фронт ташкил этишга даъват этади», «Коммунизм — замонамиз учун энг хавфли куч», «Ғарб дунёси совет босқинчилигига зарба бериши керак...»

Аня бизга нутқнинг ҳаммасини таржима қилиб берди. Булар ҳаммаси, очигини айтганда, кутилмаган бир ҳол эмасди. Негаки, бундай гап кейинги ойларда капиталистик мамлакатларнинг матбуотида у ёки бу шаклда кўзга чалиниб турарди. Аммо бу нутқда изғиб юрган шундай гаплар тагига гўё қуюқ чизиқ тортиб,

алоҳида таъкид қилинганди. Уинстон Черчилль рўйи-рост гапирган, ҳар бир нарсани ўз исми билан атаган ва қўрқоқ буржуа обивателлари қаршисида ғайрикоммунизмнинг чириган латтасини ошкора силкимоқда эди.

— Сиз нимаги хоҳлардингиз? Черчилль дунёқара-шини ўзгартирсинми? Бўри бўрилигича қолавера-ди...— Тиши орасидан ҳар бир сўзни сизиб ўтказар-ди Всеволод Вишневский.— Улар асло тинчмайди... Улар тинчликдан қўрқади... Улар учун тинчлик бў-ғизларига тикилган суяк... Сизлар ё бўри қачонлардир пайти келиб ўт ейди, деб хомтама бўлганмидиларинг?!

— Бу жуда хавфли гап,— оҳиста деди Ярослав Га-лан,— ҳамма унга ўгирилиб қаради, чунки бу одам сўзини бекорга шамолга совурмаслигини ҳамма би-ларди.— Бу ерда славян муҳожирлари — ашаддий ка-толиклар орасида менинг танишларим бор. Улар, маҳаллий католик йиғинларида ксендзлар ўз тиловат-ларида аллақачон коммунизмга қарши бирлашишга даъват этмоқдалар, дейишяпти. Улар коммунизмни ёвуз бидъат деб аташмоқда. Сизлар, балким эшитган-дирсизлар, рождествода икки маҳаллий киши — қа-моқ лагеридан озод қилинган коммунистлар ўлдири-либди.

Кимдир Маяковский шеърини эслаб, баланд овоз билан ёддан ўқиди:

Кўп муҳтарам лорд Черчилль
Кўздан олов сапчиб
Қичқириб сўкинади,
Сўзи аччиқдан-аччиқ.

Черчиллнинг нутқи суд процессига қандай таъсир кўрсатиши ниҳоятда қизиқарли эди. Наҳотки, бундан олти ой бурун турмадан Ғарбий иттифоқчиларнинг турли-туман адресларига меморандумларини жўнатиб, коммунизмга қарши курашда ҳамкорлик қилишни ва бу соҳада ўз кўмагини таклиф қилган Роберт Лей ҳақ бўлиб чиқса? Ушанда, процесснинг бошланишида бу гап хаёлпарастнинг алаҳсирашидек, ўлим қаърига чўкаётган жиноятчининг чўпга ёпишишидек бўлиб туюлган эди.

Бироқ энди худди шу сўзларни ўлим талвасаси бо-

шига тушиб дир-дир қалтираётган нацист эмас, балки ғайригитлерчилар уюшмасидаги қудратли давлатлардан бирининг раҳбари, Рузвельт ўлиmidан кейин Ғарб дунёсининг кўзга кўринган намояндаси бўлиб қолган кимса айтмоқда эди.

Лекин, барибир, суднинг бориши ўзгармасдан қолди. Черчиллнинг нутқи судьялар ва прокурорларнинг хулқ-атворига ҳозирча таъсир кўрсатганича йўқ. Ҳимоячилар ва судланувчилар — бу энди бошқа гап. Уларнинг қўрғонида яққол жонланиш уйғонди. Уларнинг барчасининг чеҳрасида ҳаяжон, ҳатто шодиёна бир руҳ.

Журналистларнинг ўртасида судланувчилар ўзаро бир-бирига айтган иборалар оғиздан-оғизга кўчиб юрибди. Бизлар америкалик соқчилардан бири, баланд бўйли, думалоқ зиёлинамо чеҳрали чиройли йигитнинг бир вақтлар циркда ишлагани тўғрисида эшитган эдик. Айтишларича, у фавқулодда кучли хотирага эга эмиш ва унинг циркда кўрсатадиган энг асосий томошаси шундан иборат эканки, томошабинлар унга Европа тилларидан биронтасида бутун бошли бир текстни ўқиб эшиттирар, у эса бу тилни ҳатто билмаса ҳам худди шу лаҳзада нотаниш текстни оқизмай-томизмай ёддан такрорлаб бера олар эмиш. Ҳозир бўлса, гўё жиноятчилар ўзаро нималар тўғрисида гаплашаётганликларини билиш зарур бўлган пайтларда шу йигитни соқчиликка қўйишаётган эмишлар. Америкалик журналистлардан баъзи бирлари ва табиийки, ҳар ерда ҳозир у нозир Пегги, бу жи-ай билан дўст тутинишган, у эса арзимаган чақага ахборотлар билан уларнинг қўйин-қўнжини тўлдириб ташлаяпти.

Бугун биз америкалик ҳамкасбларимиздан билсак, соқчининг айтишига қараганда, Геринг эрталаб ўз адвокатидан Черчиллнинг нутқи тўғрисида хабар топиб қолиб:

— Мен нима деган эдим, ўтган йилнинг ёзида куз фаслини бошқа кўришдан умидимни узгандим, ҳозир эса, агар кузгача яшаш менга насиб қилса, кейин, эҳтимол, фақат шу кузни эмас, балким қишни, ёзни, баҳорни ҳам кўрарман, кўрганда ҳам бир неча бор кўрарман... Улар ҳукм чиқаришга ҳам улгурмасдан бир-бирларини ғажиб ташлашади.

— Мен буни ҳамиша кутар эдим. Черчилль, ҳар

қалай, ахмоқ одам эмас, — таъкид оҳангида дебди Риб-бентроп. — Биз унга, ҳар қалай, қизилларга нисба-тан яқинроқмиз.

Нейрат, Папен ва Шахт бир-бирига мана бундай гапларни айтишибди:

— Бироқ, жин урсин, у ўта ошкора гапириб юб-рибди.

— Теҳронда лақиллаб қолганлигини ҳис қияпти ва Ялтада ҳам керакли отни сурмади.

— Британия Британиялигича қолаверади, Брита-ния сиёсати эса Британия сиёсатилигича қолаверади.

Рудольф Гесс Герингга дебди:

— Сиз ҳали Германиянинг фюрери бўласиз...

Судланувчилар айнан шундай дейишганми-йўқми, буни айтиш қийин. Чунки сўзлар оғиздан-оғизга ўтиб, ўзгариб кетиши ҳам мумкин, Лекин уларнинг қулф-дилли очилиб кетганлиги яққол кўриниб турарди. Улар Черчиллни бамисоли ўзларининг маънавий биродар-ларидай, фикран олқишлар эдилар.

Бироқ суд илгаригидек осойишта ва аста давом этарди. Мажлис одатдагидек тугади. Лекин барибир юракларимизда ташвиш, безовталиқ уя қурган эди. Коридорда мажлис тугагандан кейин Всеволод Виш-невский ўзини ўраб олган ғарблиқ мухбирлар билан суҳбатлашар эди.

— Жаноблар, Черчилль — ўша-ўша Черчилль. Биз уни Совет ҳокимиятининг дастлабки кунлариданоқ би-ламиз. У бизнинг навқирон давлатимиз атрофида душ-ман қуршовини уюштирди, бизга қаерда ва нима қи-либ бўлса ҳам панд беришга уринди. Шундай экан, унинг ҳозирги гаплари янгилик эмас. Бундан ажаб-ланмаса ҳам бўлади.

Бироқ Черчиллнинг нутқиға ҳаммадан олдин диқ-қат-эътибор қилган одам, бу, бизнинг Дэвидимиз эди. Мен аввал эслатиб ўтган коктейлларнинг рўйхат тах-тачасида «Сэр Уинни» номли янги коктейль биринчи бўлиб турарди.

Пештахта ёнида мухбирлар оломони шовқин-сурон билан янги ихтиронинг таъмини тотиб кўришарди. Биз ҳам Жуков билан тўдаға кириб, тиқилиб-сурилиб Дэвидга яқинлашдик-да, бир қадаҳдан сўрадик, лекин сўраганимиздан қаттиқ пушаймон бўлдик: аралашма ичимлик оғзимизни куйдириб юбораёзди. Мазасига

қараганда, унга спирт ва яна бир вақтлар, болаликда йўталга чалинганимизда ичиришган аллақандай хушбўй дорига ўхшаш суюқлик аралаштирилгандек эди.

Охиригача ичмасдан қадаҳларни нарига суриб қўйдик. Биз билан ёнма-ён баланд стулларда Ральф ва Таня ўтиришарди.

— Қалай, «Сэр Уинни» сизларга маъқулми? — деб сўрадим. Улар ичимликни қамиш найча орқали хотиржам сўришмоқда эди.

— Ўзига яраша... — сир бой бермай жавоб қилди Таня.

— Маза-матрасиз жудаям, энг муҳими, янги эмас, — деди Ральф.

Бу сўзларнинг маъзини чақиш менинг ўз идрок-ихтиёримда эди.

ГЕРМАНИЯНИНГ «ИККИНЧИ ШАХСИ» ЖАВОБ БЕРАДИ

Герман Вильгельм Герингнинг сохт-сумбати «Правда» редакциясини айтарли қизиқтирмас эди, газета адолатли равишда судланувчиларнинг фақат шахсиятигина эмас, балки бу шахслар мансуб бўлган сиёсий системанинг ваҳшийликларига кўпроқ диққат-эътибор қилар эди. Нацизм — империализмнинг, империалистик психологиянинг энг янги ва энг ашаддий ифодаси сифатида — мана, менинг газетам ўқувчиларини энг аввало нима қизиқтирар эди. Шу боисдан, қораловчилар бир неча кундан буён Геринг устидан олиб бораётган тергов мен учун фавқулодда воқеа эмас.

Бироқ ғарблик ҳамкасбларимиз учун тагин шиддатли талвасалар даври бошланди. Сўнгги мана шу кунларда Адлия саройи хоналарида навбатдаги шов-шувли ҳодисадан хабар бериб неча марталаб ошиғич учта сигнал зувиллади. Журналистлар Германиянинг «иккинчи шахси»ни, унинг кайфиятини, қачонлардир соҳибини безаб турган сон-саноқсиз орденларнинг изи сақланган кулранг чарм кийимини бири биридан шошилиб тасвир этишарди. Тагин ва тагин аллақачон истарасини йўқотган ташқи кўринишини қоғозга туширадилар, унинг уйқуси ва иштаҳасидан ўқувчиларни хабардор қиладилар. Хотираси билан шухрат

қозонган сержант бу кунларда, аҳтимол, ҳаддан ташқари бойиб кетди-ёв. Телеграфда навбат тегмайди, жанжал-сурон. Иш ҳатто муштлашувгача етиб борай дейди.

Терговнинг биринчи кунда Геринг икки ёнида икки америкалик солдат билан келиб микрофон олдидан эндигина жой олган ҳам эдики, танаффусда шундай Сир воқеа юз берди. Бир неча мухбир ёшгина бир аёлни қўлларидан деярли судраганича шошилишч менинг ҳузуримга олиб келишди, маълум бўлишича, бу аёл Париждан таклиф қилинган ва таржимон бўлиб ишлаётган рус княжнаси Лопухина экан.

— Бу жаноблар сиз инсонпарвар давлатнинг вакили эканлигингизни айтиб қўйишимни илтимос қилишяпти. Уларнинг фикрича, давлатингизда тенглик ва биродарлик ҳукмрон эмиш,— қўрқа-писа бидиллади митти оқсуяк аёл.— Улар, Ғарб матбуотининг камтарин заҳматкашлари сифатида, ўз бошларига катта кўнгилсизликлар тушган бир пайтда сиздан кўмак сўраптилар.

— Сизнинг хизматингиздаман, ҳамкасблар, сизга энг инсонпарвар давлатнинг журналисти қандай ёрдам бера олиши мумкин? Ўзи нима гап?

Гап бундай эди, бугун ҳамма Ғарб газеталари эл-бурутдан Герингни тергов қилишлари ҳақида хабар қилиб қўйишгач, йирик матбуот концернининг вакили бўлган нью-йорклик бир бизнесмен-журналист икки компаниянинг Европани Америка билан боғлайдиган телеграф симларини бирваракайига банд қилиб қўйибди. Унинг котиблари икки канал орқали ҳам... инжилни ўқиб эшиттира бошлабди. Ғарбда эса қоидага кўра, бир бошланган текстни бўлиб қўйиш мумкин эмас экан. Сўзларнинг муайян бир миқдоридан кейин шунга мувофиқ равишда тўлов пули ошиб бораркан. Бундан фойдаланган сердаромад ҳалиги мухбир иккита симни ҳам эгаллаб, инжил текстлари орасида, унча қизиғи бўлмаган, аммо океан ортида ташналик билан кутилаётган мана бундай ахборотларни узатар экан: «Ҳозир Нюрнбергда ажойиб баҳор пайти, Адлия саройининг ҳовлисидаги олча дарахтлари гуллаб турибди, Германиянинг «иккинчи шахси» Герман Геринг эса камерада у ёқдан-бу ёққа зир югуриб, судга чақиришларини кутмоқда». Тагин инжил тексти ва яна

ибора: «Қачонлардир таомларнинг заргари сифатида донг қозонган Геринг, Берлиндаги энг лазиз овқатлар тайёрлай оладиган ошхона соҳиби Геринг, энди бўлса, тергов дақиқаларини кутиб, солдат котелогиди сулининг ёрмасидан тайёрланган кашани тановул қилаётир». Тагин инжил, шундай кейин: «Сизнинг мухбирингиз кеча Герингнинг хотини, Берлиндаги вокаль ишқибозлари ўртасида катта ҳурмат қозонган хонанда Эмми Геринг билан учрашди. Қирқ беш ёшга тўлган, ҳамон ёшлиги ва латофатини йўқотмаган бу қирчиллама жувон сизнинг мухбирингизга кеча радио орқали шўрлик Герингнинг овозини эшитганини ва унинг овози нақадар заиф эшитилганидан ҳайратга тушганини маълум қилди».

Хуллас, тергов бошланишига қадар икки канал орқали ҳам Нью-Йоркка ана шундай бўлмағур гапларнинг оқими бориб турди. Матбуотнинг йирик наҳанги, шу тариқа, барча майда-чўйда балиқларни телеграф симидан нарига итқитиб юборди. Океан ортидан, редакциялардан бўлса, бир-бирдан ваҳимали телеграммалар келарди: «Қаёққа гумдон бўлдиларинг, жин ургурлар, нега индамай турибсизлар? Геринг тўғрисидаги ҳамма гапни зудлик билан хабар қилинглар».

— Ҳаммаси равшан. Бироқ мен ҳамкасбларимга самимий ҳамдардлик изҳоридан бўлак яна қандай ёрдам бера олишим мумкин?

Думалоқ, пучуқ юзини қалин сепкил босган митти княжна бидиллашда давом этди.

— Бу жаноблар, биз матбуот заҳматкашларимиз ва сиз, Совет Иттифоқининг вакили сифатида, албатта ёрдам беришингиз керак, дейишяпти. Уларни оғир кўнгилсизликлар кутяпти, ҳатто ишдан қувиб юборишлари ҳам мумкин.

— Қандай қилиб ёрдам берай? Қўлимдан нима келиши мумкин?

— Сизни Москва билан боғлайдиган ўз линиянги бор. Улар ана шу линиядан фойдаланиб, ўз мақоаларини Москва орқали айланма йўл билан етказишга кўмаклашувингизни ўтинишяпти.

Мен ўзим яхши биладиган, танийдиган бу ажойиб йигитларга нима илож қилиб бўлса ҳам кўмаклашишни жуда-жуда хоҳлар эдим. Аммо нима қилиш мумкин? Бизнинг линиямиз ҳарбий аҳамиятга эга. У Бер-

лин орқали фақат Москвагача етиб боради. Унинг чет элга чиқиш йўли йўқ эди. Мен буни имкони борича тушунтиришга уриндим ва княжна ҳамдард бир оҳангда уларга менинг сўзларимни таржима қилиб берди.

— Лекин, ҳар қалай, бизга маслаҳат беринг, нима қилишимиз керак?

— Худо ҳаққи, билмайман. Фақат оқшомда пресс-кэмпинг қоронғи бурчагида тутиб олиб, унинг тумшугига туширинглар, дейишим мумкин холос.

Олдиндан айтиб қўяйки, мен бу шошқалоқлик билан берган маслаҳатим учун кейин пушаймон бўлдим. Ҳозирча, фақат шуни қайд этаман: биз, совет мухбирлари, шу кунларда мавж уриб турган репортёрлик васвасаларидан тамоман четда эдик.

Геринг тергов қилинаётган кунларда мен айрим қайдларнигина қоғозга туширдим, бироқ энди Германиянинг «иккинчи шахси», «Национал-социалистик партиянинг эркатойи», «Фюрернинг яқин дўсти ва сафдоши»нинг ҳақиқий башараси суд олдида айтарли ошкор бўлиб қолганда «Гитлернинг садоқатли малайи» шахсиятини кўрсатиш ўринли бўлади.

Тергов давом этаётган кунларда мен Георгий Димитров билан қилган суҳбатларимни қайта-қайта хотирлар эканман, Герман Геринг ким бўлганлигини чуқурроқ ўйлаб кўришга ва тушуниб етишга ҳаракат қиламан. Аслини айтганда, бундай одамни Германиядай йирик ва маданий мамлакатнинг улкан ҳуқуқли ҳукмдорларидан бирига айлантирган нарса нима? Терговнинг ҳар бир куни эса айбдорлар курсисига ўтирган нацист қўмондонларни сийқа иборалар билан тасвирлаб кўрсатиш мумкин эмас, деган фикрни айтган Димитровнинг нақадар ҳақ эканлигини кўрсатарди. Чиндан ҳам Геринг одатда карикатураларда чизиб кўрсатганларидек хўппа семиз, иркит чўчқа эмасди. Шубҳасиз, у ўзига хос ўткир қобилиятли йирик шахс эди. Аммо национал-социализмга хос бўлган ўша жирканч, ярамас ва қўрқинчли система доирасидаги ўткир истеъдодли кимса эди. Геринг — бу системани яратувчилардан ва айни пайтда унинг яққол самараларидан бири эди. У вужуд-вужуди билан, суяк-суяги билан национал-социализмга мансуб эди. Унинг жинояти эса ўзининг жузъий кўринишлари билан нацио-

нал-социализм қад кўтарган пойдеворда ётган жиноятнинг намоён бўлиши, холос.

— Трибуналга биринчи жаҳон урушининг бошланишига қадар ва уруш йилларидаги таржимаи ҳолингизни айтиб берсангиз,— деб илтимос қилади судланувчидан унинг ҳимоячиси Штаммер.

Ҳарбий муҳитга мансуб навқирон пруссларга хос айрича таржимаи ҳол. Кадетлар корпуси. Пиёда қисмлар лейтенанти. Учувчилик курслари. Учувчи. Разведкачи-учувчи, қирувчи-учувчи. Жароҳатланиш. Ҳаво флотига қайтиш. Рейхтгофен эскадрильяси командир. Геринг — немис мешчанлигининг қаҳрамони. Унинг йирик, чертса қон томгудай башараси бульвар газеталарининг саҳифаларида гоҳ-гоҳда кўриниб қолади. Моҳир учувчи. Жасур бургут. Ҳақиқий немис. У биринчи жаҳон уруши йилларида ҳимоясиз француз шаҳарларини беҳаёларча бомбардимон қилган.

Уруш Германиянинг мағлубияти билан тугагач, у чет элга қочади, ўзининг бу қўрқоқларча қочишини Веймар республикаси билан келиша олмаганлиги ҳақидаги гаплар билан ниқоблайди, аслини айтганда эса, ҳукумат унинг кимлигини ҳам билмасди.

Германияга у Антанта қўлига тушиб қолиш хавфи туғилгандагина қайтди. Бу ерда эса қисмат Герингни Гитлер билан дучор қилди. Улар ниҳоят топишдилар. Ўтган урушда ҳеч бир номи чиқмаган ефрейтор Адольф Шикльгруберга прусс мешчанлигининг ҳали шуҳрати сўнмаган намояндаси Геринг эндигина туғилган ва пичоқбозлар, безорилар ҳамда маиший бузуқ кимсалардан ташкил топган партиясига мўътабар бир қиёфа бағишловчи зот сифатида жуда керак эди. Герингга эса Гитлер бамисоли бир пьедесталдай зарур эди, у ана шу пьедесталга кўтарилиб, келажакда янада кўзга кўринарли арбобга айланиши мумкин. Иккала ҳамкор ҳам партиянинг номидаги «социализм» сўзи шунчаки ниқоб эканлигини яхши биларди ва унинг шиорлари ишчиларга эмас, балки немис тилида «митльштамм» деб аталадиган ашаддий мешчан ва маиший бузуқ кишиларга қаратилган эди. Ғоят сезгир Гитлер собиқ офицербон хизматни дарҳол топиб берди. Унга қисқача штурмовиклар деб аталадиган национал-социализмнинг қароқчилар тўдасини уюштириш топширилади. Бироқ унинг учун Гитлер бошқа, янада

муҳимроқ бир хизматни ҳам мўлжаллади: у Кайзер авиациясининг собиқ намояндасидан банк эгалари ва саноат доиралари билан алоқа ўрнатишда бир восита сифатида фойдаланишга ҳаракат қилади, бу доиралар янги партияга ҳали фақат ҳадиксираб қараб-қараб қўймоқда эдилар. Чунки унинг номида «социализм» деган сўз бор эди, унинг аъзолари орасида эса кимлиги нотайин, қаланғи-қасанғи кимсалар кўпчиликни ташкил этарди. Шундай қилиб, Геринг Гитлер билан немис концерналарининг раҳбарларини мустаҳкам боғловчи ҳалқа бўлиб қолди.

Мюнхенда нацистларнинг муваффақиятсиз тугаган фитнаси пайтидаги муштлашувларда жароҳатланган Геринг яна чет элга қочади. У 1927 йилдагина ўз ватанига қайтди, Гитлер ундан тагин капитал магнатлари ва банк олғирлари билан алоқа ишларида кенг фойдаланди. Бироқ нацизмнинг жанговар кучлари бўлган штурмовиклар ва соқчи отрядларига раҳбарликни энди Эрнст Рем қўлга олади.

Геринг тагин пьедесталда. Худди шу дақиқада унинг таржимаи ҳоли мисолида олий саноат магнатлари, круплар, тиссенлар, фиглерларнинг пули билан озиқланиб ётган национал-социалистик партиянинг намояндалари қандай қароқчи бир гуруҳ эканлигига яққол ишонч ҳосил қилса бўлади. Уларнинг ёрдами ва таянчида Гитлер ҳокимиятни эгаллашга тайёргарлик кўра бошлайди. Бу қай аҳволда, қандай усулларда амалга оширилди? Геринг шулар тўғрисида процессда сўзлаб берди. Америка Бош Қораловчиси ундан, ўз фаолиятингиз бошиданоқ Веймар республикаси ҳукуматини ағдариб ташлашни мақсад қилганмидингиз, деб сўради. Геринг сурбетларча жавоб берди: менга қолса, айтишим мумкинки, бу менинг доимо шахсий режам бўлиб келган.

Ж е к с о н. Ҳокимият тепасига келганингиздан кейин сиз Германиянинг парламент ҳукуматини дарҳол тугатдингизми?

Г е р и н г. У бизга бошқа керак эмасди.

Ҳарбий жинойатчининг бу сўзларида немис монополистларининг бошлиқлари туртки бериб турган нацистлар сиёсатининг моҳияти ўз ифодасини топган эди. Бу ерда қонунларга бало борми? Халқ иродасига бало борми? «Бизга у бошқа керак эмас эди» — тамом-вас-

салом. Қизиғи шундаки, Ғарб матбуотида ва Америка матбуотида ҳам Геринг жавобларининг ана шу муҳим қисми мутлақо ўз акси ифодасини топмаган эди. Бунга биз газеталарни варақлаб кўриб тўла ишонч ҳосил қилдик. Бунинг ўрнига Герингнинг ранги рўйи қай аҳволда, бу ўлкага келиб қолган ва Нюрнбергга яқин жойда виллага жойлашган шўрлик Эмми Геринг маза-ли таомларга, тушлиқдан кейин эса сайрга ва овга ўрганган ўзининг Германи булардан тамомила маҳрум бўлиб қолганидан чекаётган изтироблар тўғрисида ахборотлар ёзишар, аммо энг муҳим нарса ҳақида — нацизм, монополияларнинг ҳукмини бажара туриб, Веймар республикасининг қандай таъзирини берганлиги тўғрисида эса йўл-йўлакай гапиришарди. Нега? Балки яна ўша болгар мақолида айтилганидай, «Қарга қарғанинг кўзини чўқимаётгандир».

Мен, табиий равишда, Герингнинг 1933 йилнинг 27 февраль кечасида юз берган воқеага, рейхстагга ўт кетишига доир айтган гапларига алоҳида диққат билан қулоқ солдим. Бу «Герингнинг бош иши» ҳисобланиб, шундан кейин Германия Компартияси тақиқ этилди ва бу тақиқ қонунлаштирилди. Бу мени шунинг учун қизиқтирадики, илгари ёзганимдай, бу ерга келишимдан олдин ана шу фожианинг яна бир асосий иштирокчиси — Георгий Димитров билан учрашган эдим. Оқшомлари юридик кутубхонамизда мавжуд бўлган Лейпциг процессининг стенограммаларини қайта-қайта ўқийман. Ахир, бошдан-охиригача уйдирмага асосланган бу процесснинг ўзи ҳам дунё жамоатчилиги фикри қаршисида гитлерчилар ўзларининг энг асосий ва мурасасиз муҳолифлари — коммунистларни йўқ қилишга уринишларини оқлаш ҳамда национал-социализмни «Коммунистик варварларга қарши Ғарб цивилизациясининг таянчи» сифатида намоёйиш қилиш мақсадида ўйлаб чиқарилган эди-ку. Шу процессда Георгий Димитров, гарчи судланувчилар курсида ўтирса ҳам ўзини прокурорлик минбарига тургандай ҳис қилган ва айбловчидай иш олиб борган, ўзини оқламаган, балки айбловчиларни фош қилган эди. «Мен бу ерда қарздор эмасман, балки бошқаларни қарздор қилиб қўйган одамман», — деган эди мағрур туриб ва ўзини суд қилаётганларни ошкора мунозарага чорла-

ган эди. «Сизлар сиёсий процессни хоҳладингиз. Худди шундай процессни кўрасизлар ҳам».

Мана шу йирик ифвогарликнинг ташаббускори ва ижрочиси, Димитров билан қиличбозлик қилишга уринган Геринг, энди ўзи судланувчилар курсида ўтирибди. У гоят айёр, муттаҳам, эпчил ифвогар, аини пайтда қуруқсавлат бир кимса эди. Унинг амри фармони билан рейхстагга ўт қўйилганда у, бамисоли Неронга ўхшаб Гитлер билан ёнма-ён туриб, гуриллаб авж олаётган ёнгинни кузатиб турган эди. Мавжуд далилларга кўра, суд шуни билар эдики, Гитлер ва Герингнинг қўлида Коммунистик партия раҳбарлари ва таниқли коммунистлар ҳамда социал-демократларнинг олдиндан тузилган рўйхати турар, улар ёнгин бошлаши биланоқ дарҳол қамоққа олиниши лозим эди.

— Бу шундай бўлганмиди?— сўрайди қораловчи Жексон.

— Рейхстагга ўт қўйишнинг мен учун ҳеч бир аҳамияти йўқ эди,— тўғри жавобдан бўйин товлайди Геринг,— гарчи, ростини айтганда, мен бунга бир дақиқа бўлса-да, афсус ҳам қилган эмасман. Бу бесўнақай иморат бирон-бир меъморчилик қимматига эга эмасди.

Геринг ноилож аҳволга тушиб қолди. Судга Герингнинг буйруғи билан рейхстагга ўт қўйган учта штурмовикнинг исми шарифи маълум эди. Таниқли гестапочи Гизевиус тафсилотларни янада ойдинлаштирди: ўилаб ишончли штурмовиклар бу ишни амалга оширишга махсус тайёрланган эди. Герингга белгиланган режанинг ҳамма тафсилотларини айтиб беришди. Унинг кўрсатмасига биноан коммунистларни ўт қўйишда айблаш ва қамоққа олиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди... Рейхстаг биносига худди шу кечада атайлаб ўт ўчириш соқчилари қўйилмади. Далиллар бирин-кетин ёғилади, лекин Геринг барибир ҳамон чап беришга уринарди:

— Охир-оқибатда, агар штурмовиклар чиндан ҳам рейхстагга ўт қўйишган экан, бу, шу тўғрида менинг бирор нарса билишимни исботлай олмайди.

Ёнгин пайтида ишни текшириб, сабабини аниқлашга уриниб ҳам ўтирмасдан нега, рейхстагга коммунистлар ўт қўйди, деб маълумот бердингиз, деган саволдан кейин у ниҳоят эътироф этишга мажбур бўлди: Фюрер шуни хоҳлади.

Гитлер ва Геринг ифвогарлик йўлидан бориб, ўзларининг бевосита душманларини — коммунистларни ва социал-демократларнигина йўқ қилиб юбормади, балки худди шу усулдан фойдаланиб ўз сафдошларига ҳам барҳам берди. Мен илгарироқ, унинг Генрих Гофманнинг хонасига ташрифи тўғрисида сўзлаб, Гюнтер деган қандайдир қизнинг кўмагида Берлин аёнлари доирасида анча обрў-эътиборли зот ҳисобланган генерал Бломбергни ҳарбий министрлик лавозимидан четлатганини айтиб ўтган эдим. Худди шу тариқа, бир зарб билан у Гитлернинг креслосига яқинроқ жойга даъвогарликда ўзига рақиб бўлиб қолган Эрнст Ремни ҳам гумдон қилди. Эрнст Рем бу пайтга келиб катта кучга айланган штурмовикларнинг йирик ташкилотини бошқараётган эди. Энг қулай дақиқада, атрофдагилардан ғоят шубҳаланиб яшашга одатланган Гитлернинг кайфияти нохушлигида, Геринг унга, Силезияда штурмовикларнинг таниқли арбобларидан бири сизнинг портретингизга қараб ўқ узди, деган маълумотни етказди. Бу эса Ремдан илгаридан хавфсираб юрган Гитлернинг ўзига қарши фитна уюштирилаётганига ишониши учун етарли эди. Хуллас, Герингга «узун пичоқлар кечаси»ни ташкил этиш топширилиб, худди шу тунда олти миллионлик штурмовиклар ташкилотининг барча раҳбарлари бир ҳамла билан йўқ қилиб юборилди. Гитлер Мюнхенда. У Ремнинг қамоққа олиниши ва ўлдирилишига раҳбарлик қилади. Геринг Берлинда қолиб худди шу иш билан шуғулланди, у рейхстагга ўт қўйилишида у ёки бу даражада қўли бор барча штурмовикларнинг ушлаб қамалиши ва йўқ қилинишига алоҳида эътибор берди. Герингнинг бутун умр йўли ифвогарликлар билан тўлиб-тошган. Унинг сўнгги йиллари ҳам босқинчиликларни уюштириш билан ўтди. «Садоқатли Герман» мислсиз беҳаёлик билан бу воқеаларни бошқарди. Мана, унинг Вена билан телефон орқали қилган суҳбатининг ёзма қайдларидан бири. Президент ўжарлик қила бошлайди, у Берлиннинг тазйиқи остида австриялик таниқли нацист, ҳозир эса судланувчилар курсида ўтирган Зейсс-Инквартни вице-канцлерликка тайинлашдан бош тортапти. Бу тўғрида телефон орқали Герингга ахборот беради.

Геринг. Нима бўпти? Унда Зейсс-Инкварт бунақа президентни гумдон қилиши лозим.

Шу дақиқадаёқ телефондан Австрия ҳукуматининг янги состави рўйхатини беради, айни пайтда, огоҳлантириб айтадики, ҳукуматни қўллаб-қувватламайдиган ҳар бир австриялик коммунист ватан хоини сифатида немис қўшинларининг ҳарбий-дала суди ихтиёрига топширилади.

Кечқурун Венанинг нацист эмиссари Герингга телефондан унга зарур бўлган ҳукумат тузилганлигини хабар қилади.

Геринг (унинг сўзини бўлиб). Ҳа, ҳа, ҳукумат. Сиз энди ҳукуматсиз. Қани эшитиб олинг, Кеплер. Қўлингизга қалам ушланг ва Зейсс-Инкварт журналистларга маълум қиладиган шарҳни ёзиб олинг. Қалам олдингизми? Ёзинг: «Муваққат Австрия ҳукумати, Шушница истеъфога чиққанидан кейин Австрияда тинчлик ва тартиб ўрнатишни ўз вазифаси деб ҳисоблайди, бу вазифани ҳал қилишга кўмаклашиш учун Герман ҳукуматига шошилиш илтимоснома йўллайди. Шу мақсадда у Герман ҳукуматидан иложи бори ча тезроқ Герман қўшинларини жўнатишни ўтинад», ёздингизми? Қани, ишга киришинг.

Геринг Чехословакия, Польша, Норвегия, Бельгия, Голландия, Югославия, Греция халқларининг қисматини ҳал қила туриб ҳам худди шундай сурбетлик ва бешарму беҳаёлик билан иш юритди. Табиийки, бу тадбир ҳар хил йўллар билан амалга оширилади, аммо моҳияти ўша-ўшалигича қолаверади. Бу нацизмнинг ва унинг намояндаси, Гитлер Европа мамлакатларини таслим қилиш йўлида ўтказиладиган барча операциялар учун энг қобил одам деб эътироф этган «садоқатли Герман»нинг алоҳида усули эди. Судда Геринг буларнинг ҳаммасини рад қилиш учун айтарли уринмади.

Аммо гап Совет Иттифоқи устида кетар экан, у СССРга қарши уруш мажбурий эҳтиёткорлик, синов маъносидаги уруш эди, бу уруш Қизил Армия томонидан кутилган ҳужумнинг олдини олиш мақсадида бошланган эди, деган фикрни исботлашга уринаётган ҳимоячиларнинг стратегик линиясига қўшилиш билан чекланиб қолмади. Геринг янада олға қадам қўйди. Гарчи «Барбаросса» плани ва унинг юзасидан ўнлаб

гувоҳларнинг берган далиллари эшиттирилган бўлсада, Герман Геринг дарҳол бу планни ишлаб чиқишда қатнашганлигидан тона бошлади. Геринг билан унинг ҳимоячиси ўртасида эса қоларли мулоқот юз берди.

Доктор Штаммер. Айтинг-чи, Россияга ҳужум бошлаш масаласида ўшанда сиз қандай фикрда эдингиз?

Геринг. Менинг ўзим фюрернинг бундай қароридан бошда ғафлатда қолдим ва ундан бу хусусда ўз фикримни бир неча соатдан кейин айтишга ижозат сўрадим: кечқурун мен унга «Сиздан қатъий ўтиниб илтимос қиламан, Россия билан уруш бошламанг, ҳеч бўлмаганда яқин-ўртада бундай қадам қўйманг», дедим.

Бироқ тергов давомида совет қораловчилари, навбатма-навбат ўз далилларини намойиш қилиб, Герингнинг сулҳпарварлик ниқобини йиртиб ташладилар.

Судда Европанинг қисматини ўзича ҳал қилган «Германиянинг «иккинчи шахси» айна пайтда бориб турган доғули, фирибгар эканлиги ҳам ойдинлашди. Пирахўрлик туфайли, аввал ўз мамлакатининг, кейин эса бошқа юртларнинг мол-мулкани ўрлаштириш орқасида у Германиянинг энг бой кишиси бўлиб қолди. Унинг Каринхалледаги қўрғони босиб олинган мамлакатлардан келтирилган бадий хазинанинг йирик смборига айланди. Геринг ўзининг Лувр ва Эрмитаждан қолишмайдиган шахсий суратлар галереясини бунёд этмоқчи эди ва шу мақсадда энг яхши полотноларни танлаб олиб келиб, ўз бисотини ғоят фаоллик кўрсатиб, тўлдириб борарди. Судда Париждан босқинчи амалдор томонидан жўнатилган телеграмма пайдо бўлди: «Фельдмаршал Герингнинг йигирма беш вагондан ташкил топган ва ноёб санъат асарлари юкланган махсус поезде белгиланган томонга жўнатилди». Розенбергга ёзган мактубида Геринг мақтанади: «Энди, Альфред, Европада бўлмаганда ҳам, ҳеч бўлмаса, Германияда бадий бойликларнинг энг яхши хазинаси менинг қўлимда тўпланган».

Герман Вильгельм Геринг — рейхсмаршал, ҳарбий ҳаво кучларининг бош қўмондони, беш йиллик план бўйича ваколатли шахс, СА ташкилотчиси ва раҳбари Гитлернинг энг яқин кишиси ва ҳоказо, ҳоказолар суд қаршисида шу тахлит намоён бўлди.

Шуниси таажжубланарлики, у национал-социалистик партиянинг ташкилотчиларидан бири, суд давомида бирон марта ҳам, такрор айтаман — бирон марта ҳам национал-социализмни, ўз идеалларини ва ниҳоят, ўз фюрерини, уни ўзининг энг садоқатли дўсти деб билган кишини ҳимоя қилиб сўзламади. Нуқул чап беришга, жавобгарликдан қутулиб қолишга, барча айбларни фақат уч марҳумнинг — Гитлернинг, Геббельснинг, Гиммлернинг зиммасига ағдаришга уринди. Менинг ҳозир жуда-жуда Болгарияга етиб боргим, Георгий Димитровни кўргим, Лейпциг процессининг ташкилотчиси судланувчилар курсисига ўтириб қолгач, ўзини қандай тутганлиги тўғрисида унга ҳикоя қилиб бергим келяпти.

Агар Қизил Армия бениҳоят оғир курашларда гитлерчиларнинг босқинчилигига чек қўймаганида, бугун Европага, мана, ким хўжайинлик қиларди.

МЕНИНГ ҚАҲРАМОНИМ ПАРВОЗГА ШАЙЛАНМОҚДА

Не ажабки, менинг адабий ишларимнинг юришиб кетишида, гарчи бунинг Герингга ҳеч бир дахли бўлма-са-да, худди унинг устидан олиб борилган тергов ижобий роль ўйнади. Мен Германиянинг «иккинчи шахси» буржуа Европаси тушуниб ололмаган ва ҳанузгача тушуниб етмаган, Кейтелнинг армиясини, Геринг ҳаво флотини тор-мор қилган, Редер кемаларини чўктириб юборган ва урушнинг охирида нацизмнинг қалъасига ўз байроғини қадаган совет кишисининг «сирли»лигини эътироф этишга мажбур бўлиб қолганлигини ёзган эдим, бу мажбурий эътироф бир ой олдин шундай одамлардан бири, старший лейтенант Алексей Маресьев тўғрисидаги китобни бошлашимга туртки берган эди. У ердан, нацистлар ёвузлигининг тугунлари кетма-кет ечилаётган суд залидан чиқиб, ўз кулбамга, чинакам инсон ҳақида бошлаб қўйган қиссам ҳузурига ошиқдим, мен у билан машғул бўлиб, процессда кўраётган ва эшитаётган нарсаларнинг барчасини унутишга ҳаракат қиляпман.

Қўмондонлари Халқлар Суди қаршисида жавоб бераётган, қунпаякун бўлган, тор-мор этилган, гарқ бўлиб кетаётган фашизм олами, шу тариқа, совет йигитининг оддий, софдил, нурафшон олами билан

тўқнаш келди ва бу йигит шак-шубҳасиз ғалаба қилди. Қисса ҳайрон қоларли даражада яхши, енгил ёзиляпти. Менинг қадрдон дўстим ва ушбу китобимнинг жонкуяри, яқин-яқинларда ҳам учрашиб қолганимизда «салом» ўрнига, ёзаяпсанми, деб сўрагувчи Николай Жуков, энди бўлса, у бунни истайдими-йўқми, ҳар тонгда менинг «ижодий ҳисобот»имни тинглайди, аввалги тонгда саҳифаларга тушган учувчи бошидан кечирган воқеаларни бир-бир эшитади ва ҳадеб далда бергани берган:

— Қани, бўл, бўл тезроқ.

Шу қадар тиришқоқлик билан ёзаяпманки, менинг дўстларим, каллаи саҳарда деразадан стол устига мук тушиб ўтирган инсонни хўриб кўникиб қолишган Нюрнбергнинг чумчуқлари, эҳтимол, мени аллақачон ғалати, жонсиз бир буюм ўрнида кўришаётган бўлсалар, ажаб эмас. Улар кечадан буён дераза пештахтасига сепилган озуқадан қоринларини тўйғазишиб, ҳе йўқ бе йўқ, ўзларини хонага уришади, ёзув столи устида дик-дик сакрашади, сайрашиб, балки ўзларининг қадрдон немисча шеваларида чуғурлашиб гап талашади.

Мана, бугун бўлса, мен столимдан муддатдан олдинроқ турдиму уларнинг эхсонасини чиқариб юбордим. Умивальник ёнида Жуковга дуч келиб қолиб, унинг саволига жавоб бердим:

— Тугалладим.

— Йўғ-е!

— Кўриб қўй, оғайни, шунақа бизнинг ишлар.

Мен ўта мағрур эдим ва йиллар мобайнида қалбимни тўлқинлантириб келаётган китобни ниҳоят ёзиб тугаллаганимга ўзимнинг ҳам ишонгим келмай турарди. У билан ажралаша туриб, ҳатто маънос тортиб қолдим. Биздан унча узоқ бўлмаган Фабер саройининг ҳовлисидаги уйлардан бирида яшовчи машинистка билан келишиб, мажлислардан кейин уни ўзим айтиб туриб оққа кўчиртирадиган бўлдим. Эртагаёқ бошламан. Ҳозир шу дақиқани ҳаяжонланиб кутмоқдаман, чунки шу нарса аёнки, фақат машинисткалар адабиёт оламида энг зийрак ўқувчилар ва холис танқидчилар ҳисобланадилар. Ниҳоят, стол устидаги ёзиғлиқ саҳифалар билан тўла қалин папкани қўлга олиш, оғирлигини чамалаб кўриш, фахрланиш туйғуларингни

яширолмай: «Ахир бунинг ҳаммаси бир ойга етар-етмас вақт ичида бўлди», дейиш, бу кишига қанчалар мамнуният бағишлайди.

Агар ақл-идрокка қулоқ соладиган бўлсам, ҳозир айни ўриндиққа ўзимни ташлаб, тўйиб-тўйиб ухлайдиган пайт. Ахир сўнгги ҳафта ичида, нимасини ҳам айтай, тинка-мадорим қуриб, ёввойилашиб қолдим. Соч-соқолим ўсган, айтишларича, ҳатто озиб кетибман, балки шундайдир ҳам чунки гимнастёркамнинг ёқаси сезиларли кенгайиб қолди. Қаёқда дейсиз, шу маҳал уйқу келармиди! Ишлагим ва яна ишлагим келарди.

Адлия саройига бориб, хотинимга телеграмма бердим, ваъда қилган қиссамни ёзиб тугаллаганим, ҳозир қайта кўчиртираётганим ва унинг туғилган кунига тортиқ қилажагимни айтиб, ҳисоботнома йўлладим. Яна бир телеграммани эса «Октябрь» журнаliga жўнатдим, бу журналда мен урушдан олдин ўзимнинг биринчи китобимни, уруш бошланишида эса фронтдаги кундаликларимдан парчалар бостирган эдим. Мен телеграммани Ф. И. Панферовга, адабиётда менинг унчалик қатъий бўлмаган илк қадамларимни қўллаб-қувватлаган кишига йўлладим. Хатда шундай деб ёзган эдим: «Ўзимга ҳам равшан бўлмаган жанрдаги китобимни ёзиб тамомладим. Ўн икки босма лист ҳажмида. Қаҳрамони — учувчи, ҳаётда бор одам, тахминий номи «Чин инсон ҳақида қисса». Жўнатиш муддати — 1 апрель. Чуқур таъзим қиламан». Нега бу иккинчи телеграммани ёздим, ўзим ҳам билмайман. Журналга ҳеч бир нарсани кўрсатмасдан, ёзган нарсанг қандай қабул қилинишини билмасдан, унда навбат эгаллаш тентаклик-ку. Бироқ энди мени бетоқатлик қийнар эди.

Пресс-кэмпга қайтиб, Вавилон минорамизга бормадим, у ерда эса бугун процессга келган кунимсоқ ўзим билан ёнма-ён ўтирган актриса иштирок этган қандайдир фильм намоиш қилиниши керак эди. Боққа бордим. Бу ерда ҳамма наrsa аллақачон селгиб куриган, ўтлар қалин ўсиб, яшнаб ётар, дарахтлар куртак ёзган, тубида жилгалар жилдираб оқаётган сойда эса қоронғилик оғушида гуллаётган шумуртнинг оппоқ тумани бурқираб кўзга ташланади.

Йўлкаларда кезиб, кўкламнинг қуюқ, кишини маст

қилувчи бўйларини тўйиб-тўйиб симирдим ва ўз қаҳрамоним тўғрисида ўйладим. Бунақаси Герингнинг ҳаво кемалари армадасида бўлиши мумкинмиди? Ахир жасур одамлар у ерда ҳам етарли эди. Курт ҳам ёмон жанг қилмаган — фронтовикларга улар темир крестларни бекордан-бекорга беришмасди. Ёнаётган самолётни ҳам у фронт чизигидан ўзлариникига ўтказолган ва ўт оғушида парашют билан сакраган. Бироқ бизнинг қўшинларимиз эгаллаб турган ерга қулаб тушишидан қўрқиш ҳисси ва тирик қолиш истаги ўзини ҳаракатга келтирганини эътироф этди-ку. Худди мана шу Курт, умуман олганда, ажойиб бир йигит авиацияга қайтишга шу қадар уринармиди, тагин ва тагин ўзини ўлим хавфи остида қолдириб бўлса ҳам фақат яна жангни давом эттириш илинжида худди шу тариқа ақл бовар қилмайдиган синовларга ўз бошини дучор қилармиди? Шу оннинг ўзидаёқ, беихтиёр яна савол пайдо бўлади: қандай мақсад учун? Ким учун?

Ногаҳон мен бир суҳбатни, Днепр ортида, Корсунь-Шевченковскда гитлерчиларнинг дивизиялари тор-мор қилинган кунларда, маршал П. А. Ротмистров танкчиларининг фавқулодда тунги қўналғасида бўлиб ўтган бир суҳбатни хотирладим. Биз танк бригадасининг штаби жойлашган мактабда тунадик, қамиш тўшақда барваста, юзи катта, мисранг, қоши ва бурнини қип-қизил ёғли чандиқ тилиб ўтган подполковник билан ёнма-ён ётиб қолдим. У билам жанговар воқеалар ҳақида гаплашдик ва кучли немис группировкасининг ҳеч бўлмаса, бирон қисми қуршов ҳалқасини ёриб чиқишга уринмасмикин, деган масалани муҳокама қилдик. Турли-туман фикр-мулоҳазалар айтилди. Бироқ подполковник ўз фикрида қатъий туриб олди: «Қўллари-дан келмайди. Биз уларнинг бошқариш марказини ишдан чиқардик».

— Ҳужумдаги немиснинг кучи танасига сиғмайди,— унинг бўғилган овози хириллаб чиқди.— Ҳимояда ҳам сўнгги дақиқагача қаттиқ туриб олишишади. Лекин худди бу ердагидай, бошқариш маркази ишдан чиқса — улар такасиз қолган эчкилардек гап. Ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлайди. «Хенде-хох», «Гитлер капут!». Мен шундай фикрдаман, биз уларнинг фатерландига етиб борамиз, аммо уларда партизан уруши бўлмайди. Қўллари-дан келмайди. Мижозлари бошқача...

Подполковник душманни биларди. У икки марта қуршовдан йўл топиб чиқишга муваффақ бўлган. Кўпгина жангларда иштирок этган ва оғир жароҳатланган. Унга ишонса бўларди, бироқ барибир ундан нега шундай фикрда эканлигини сўрадим.

— Шунинг учунки, уларда ғоя йўқ; ур, ўт қўй, ўғирла — шуюм ғоя бўлдими? Қани, товук! Қани тукум!.. Бу, ахир, улар фақат олдинга қараб босаётганларида айтадиган гаплар. Бугунгидай шароитда эса фақат «хенде хох».

Кейинчалик, биз Германияга ёриб кирганимизда, бу суҳбатни тез-тез хотирладим. Биз эгаллаган шаҳарларнинг деразаларида оқ сурплар осилиб турарди. Комендант соқчилари қиладиган ишининг тайини йўқ эди. Вервольфларми? Булар ҳаммаси доктор Геббельснинг уйдирма гаплари бўлиб чиқди. Эркаклар, ҳарбийлар ва гражданлар биринчи эълоннинг ўзидаёқ ташкилий равишда бизнинг комендатураларга ташриф буюришди. Қуроли бор кишилар уларни кўрсатилган жойларга топширишди.

Ўзинг туғилиб-ўсган, балоғатга етган, катта ҳаётга қадам қўйган кадрдон муҳитда яшайсан ва сенга ҳамма нарса оддий, одатдагидай бўлиб туюлади. Бироқ сен муқояса учун далилга эга бўласан, гўё ўз тасаввурингга ўлчами кенгроқ чизғични босасан ва ўз уйингга сезмаган нарсани ҳам бехосдан пайқайсан қоласан. Совет кишисининг кимлигини, у капиталистик дунё кишисидан нақадар маънавий юксак ва пок эканлигини, унинг нақадар оқкўнгил, матонатли, фидойи ва ўз-ўзидан аёнки, кучли эканлигини равшан ҳис қиласан...

Катта боғдаги кекса дублар, грабларнинг шохлари оғушида баҳорга хос сеҳрли ғира-шира қоронғилик ҳукмрон. Пресс-кэмпнинг деразаларидан джаз оҳанги эшитилиб турар, сойда ирмоқлар жилдираар ва қаердадир, боғнинг тўрида укки сайрарди. Шудринг босган баҳорги майсалардан этигим нам тортиб қолган, салқин ҳаво шинелдан ўтиб этимни жунжиктирар, «халдейник»ка эса қайтгим келмасди. Алексей Маресьев билан хайрлашдим. Кулбам жувиллаб турибди. Билмадим, ухлай олармикинман?

Ҳа, дарвоқе, ярим кулгили, ярим фожиали бир воқеани айтиб ўтиш ёдимдан кўтарилибди. Герингни тер-

гов қилиш бошланган кезлар америкалик ҳамкасбларим ўз мақолаларини Москва орқали жўнатишларига кўмаклашишимни сўрашганларида, мен ҳазиллашиб, хонаси кеп қолса, линияни эгаллаб олиб, процесда бўлаётган воқеаларни улар ўз газеталарига хабар қилишларига тўсқин бўлаётган ўша монополистнинг тумшугига тушириш керак, деб маслаҳат берган эдим. Хўш, оқибатда нима бўлди, дейсизми? Тумшугига туширишди. Худо ҳаққи! Ҳар қалай, мана, бир неча кунки, у энгагига пластырь ёпиштириб, кўз ости кўкариб юрибди, унинг кўзни қамаштирувчи кулгиси эса олдинги бир тишининг йўқлигини яққол ошкор этиб қўяди. Тўғри, у ким кўринса, зинапоядаги гилам поёндозга қоқилиб кетдим, деб изоҳ бериб юрибди. Бироқ шу қадар чираниб изоҳлайдики, гаплари унчалик рост эмаслиги шундоқ сезилиб туради.

ПРАГА ТАЪТИЛЛАРИ

Пасха бошланди. Ажойиб баҳор ҳавоси. Якшанба оқшомида, гўё немислар бозорга йиғилишгандай, деразам ортида менинг дўстларим — чумчуқлар бор свози билан қичқириб чуғурлашади. Боғда, қуёш ёғдулари тушиб турган тепаликларда бойчечаклар барқуриб очилиб ётибди. Айрим жойларда бойчечаклар шу қадар кўп очилганки, ҳатто яшил майсалар ҳам мовий ранг қасб этишган. Бузилмай қолган қўнғироқхоналарда қўнғироқ жаранглади. Эрталаб Курт олдимга байрамлик, дазмолланган, бензин ҳиди анқиб турган костюмда келди ва крахмалланган рўмолчага ўроғлиқ алланимани столга қўйди. Бу пасха учун тайёрланган таом — бизнинг олма мураббоси суртиб пишириладиган пирогга ўхшаб кетарди. Бахтимга, пасхалик шоколад ўрами бор эди, уни америкалик офицерлар дўконидан сотиб олувдим, мен ҳам Куртнинг ойсиси жўнатган олиҳиммат совғага муносиб жавоб қила олдим.

Бугун биз Курт билан бир оз муддатга хайрлашамиз. Трибунал пасха таътиллари муносабати билан ўз мажлисларини тўхтатиб қўйди ва биз, бир гуруҳ журналистлар — Юрий Корольков, Михаил Гус, Сергей Крушинский, Николай Ланин, Борис Афанасьев ва мен — чех дўстларимизнинг таклифини қабул қи-

либ, таътил кунларини Чехословакияда ўтказадиган бўлдик. Бу шўх-шодон, заковатли ҳамкасбларимиз билан бизнинг ўртамызда, олдин ҳам айтиб ўтганимдай, гоят самимий, дўстона муносабатлар қарор топди. Касбларининг моҳир устаси, бунинг устига, халқаро муомалада анча-мунча тажриба орттирган қаламкаш чех дўстларимиз бизга астойдил кўмаклашмоқдалар, чунки Даниил Краминовдан бошқа бизларнинг ҳеч қайсимиз халқаро ишларда чинакам тажрибага эга эмасмиз. Энди эса дўстларимиз ўз мамлакатлари бўйлаб саёҳатга таклиф этиптилар. Чехословакия Адлияси бош вакилининг аппарати бизнинг паспортларимизни зудлик билан расмийлаштирди, пулимизни валютага алмаштириб берди ва пасканинг иккинчи куни эрта тонгдаёқ биз Нюрнбергининг шарқий вокзалида турардик.

Уруш йилларида, ундан кейин ҳам чет элларга озмунча чиқмадим. Самолётларда учдим, машиналарда, вездеходларда юрдим. Словаклар қўзғолони кунларида ҳатто отга миниб анча-мунча йўл босдим. Лекин поездда эса уруш бошланганидан бери бирон марта ҳам юрмаганман. Шу боисдан ўзимни ғалатироқ сезиб, вагонга кирдим. Бунинг устига, гилдиракларнинг бир маромдаги тарақлашини кўпдан эшитмаганим учунми, бир зум ўтар-ўтмас шармандаларча ухлаб қолибман.

Биз иккита қўшни купени эгалладик. Бири — русларники, бошқаси — чехлар ва словакларники. Қандайдир турткидан уйғониб кетганимда уларнинг ҳаммаси аллақачон аралаш-қуралаш бўлиб ўтиришарди. Улар ва бизникилар скамейкаларга тиқилишган, полда чўнқайиб ўтирганлари ҳам бор ва берилишиб ҳар ким ўз тилида «Катюша»ни куйларди. Прагаликлар орасида уйга, байрамга бораётган Прага ахборот агентлигининг радисти бўлган бир ёш йигитча ҳам бор эди, унинг овози ниҳоятда ёқимли эди. У ана шу жаҳонга машҳур қўшиқни бошлаб берар, қолганлар эса унга шу қадар тиришиб ва кўнгилларидан чиқаришиб жўр бўлишардики, менга вагон худди шу қўшиқдан титраётгандай ва силкиниб кетаётгандай туюлди. Сўнг чет эллик ҳамкасбларимиз ўзларининг аллақандай хушчақчақ, шўх, гоят ўйноқи ва жўшқин нақоратли қўшиқларини бошладилар. Биз эса мотиви-

ни ўзлаштириб олиб, ҳар ким ўз билганича бу нақоратга астойдил қўшилиб кетдик.

Дераза ортида эса баҳор авжида эди. Қордан халос бўлган шудгорларда майсалар ям-яшил кўкариб ётар, гулга кўмилган боғлар бўлса намгарчилик билан тўйинган, бўрсилдоқ ерга бамисоли елимлаб қўйилган оппоқ, пуштиранг булутларга ўхшарди. Уруш бу ўлкаларни четлаб ўтган ёки аниқроғи, сезилиб-сезилмас тегиб ўтган эди. Қишлоқлар ва шаҳарлардаги ғуж-ғуж қирра томли уйлар, қўнғироқхоналарининг ўткир найзаси мовий осмонга санчилиб турган черковлар ва кирхалар топ-тоза ювиб, артиб қўйилгандай. Бироқ станциялардаги буфетлар ҳувиллаб ётар, байрам либосидаги ерлик одамлар оч-наҳор кун кечираётганлиги сезилиб турарди. У ер-бу ерда обрў сақлаб анча ҳамиятли, тоза кийинган қашшоқлар туришарди. Биз ёнимизда пулдан бошқа ҳеч нарса олиб келмагандик, лекин дўстларимиз анча тарадудли чиқиб қолди. Уларнинг халталарида йўлга ғамланган озуқа ва бир неча шишада сливовица, боровичка топилди. биз Крушинский билан уруш кунларидан биламизки, булар кишиларда ўзаро самимият ва дўстона кайфиятларни уйғота олиш хусусияти билан диққат-эътиборга лойиқ ичимликлар эди. Биз иккаловимиздан бошқа биронта совет мухбири ҳали Чехословакияда бўлган эмас. Биз эса бу мамлакатни билардик ва баайни севгимиз висолига бораётгандай ҳаяжонланардик.

Чегарадан қандай ўтганимизни ҳам сезмай қолдик. Манзаралар деярли ўзгармади: ўша-ўша нишабли тоғлар ва адирлар, қишлоқлардаги черепицали уйлар, тор кўчалари, кичик-кичик магазинлар, ўша-ўша шаҳарчалар. Фақат темирйўлчиларнинг кийими ўзгарган, қишлоқлар эса бўм-бўш: немис миллатидан бўлган аҳоли бу ерларни тарк этиб, чет элларга чиқиб кетган, янгилари бўлса ҳали кўринмайди.

Мен аллақачон самолётда Прагага учиб келиб, Сокольск стадионига қандай қўнганлигим ҳақида аввал гапирган эдим. Бу сафаримизни уюштирган ва бизга ҳамроҳ бўлиб юрган Ян Дрда пойтахтда бизни шу ерлик журналистлар қарши олишини, уларга меҳмон бўлажанимизни ва улар орасида ажойиб адмба, чех адабиётининг классиги, Совет Иттифоқининг

азалий ва қадрдон дўсти Мария Майерова ҳам борлигини маълум қилди:

— Эсингиздами, Сергей Константинович, у билан қандай танишганмиз?— сўрадим мен Крушинскийдан.

— Буни унутиб бўлармиди! У ўша пайтда рус характерининг теран билимдони эканлигини шунақа намоиш қила олдики, бу менинг ёдимдан ҳеч чиқмайди.

Танишувимиз чиндан ҳам ғаройиб бўлган эди. Праганинг марказий майдонига гулдурос кўтариб совет танклари кириб келди. Икки кун мобайнида Чехиянинг Рудний тоғлари оша ғоят шиддат билан йўл юрган, қора мойга беланиб, устини қалин чанг қатлами қоплаган ҳарбий машиналар гўё толиққан, оққўнгил жониворлардай, оҳиста олға силжир, шовқин-суронли, шодиёна руҳли оломон орасидан ўзига йўл очиб борарди. Уст-боши кир-чир, бахтиёр чеҳрали танкчилар пўлат зирҳлар устида ўтиришар, олқишларга уятчанлик билан жавоб қилишарди. Гулдор миллий либосдаги қизлар ҳам қудратли зирҳлар устига чиқиб олишиб, гулдуросли оқимда кетиб боришарди. Чехларнинг «наздар» хитоби русча «ура» билан бирга қўшилишиб янграрди, бу табиий эди, ахир уруш тугамоқда, бу хабар Прагага дунёдаги бошқа шаҳарлардан бир кун кейин етиб келган эди.

Крушинский билан икковимиз афти башарамиз лабларнинг бўёғига чапланиб кетиб, оломонни бир амаллаб ёриб ўтиб борардик. Кимдир елкамизга қоқар, кимдир қўлимизни қисар, қандайдир қизлар эса чанг-чунг босган ёноқларимизда яққол из қолдириб бизни ўпишарди. Бурчаклардан бирида ўрта бўйли, йўғон, ёқимтой, думалоқ юзли аёлга дуч келдик, унинг тўр тўқима бош кийими остидан болаларникидай жингалак сочи чиқиб турарди. Тўрли бош кийим унинг калта серқатлам юбкаси ва гулдор тўр кофтасидан иборат кийим-бошининг бир деталли эди, холос. Аёл оёқларига йўл-йўл пайпоқ кийган. Унинг олдида, ерда каттагина кўза ва чинни стакан жойлаштирилган саватча турарди. У ҳарбий кийимдаги русларни йўлдан тўхтатиб, уларни меҳмон қиларди. У бизни ҳам тўхтатди. Биз албатта йўқ демадик, бир-икки стаканни бўшатиб узатдик. Меҳмондорчилик тугагач,

чўнтақларимизни кавлай бошлаган ҳам эдикки, аёл семиз қўлларини силкиб, соф рус тилида:

— Йўқ, йўқ. Сизлар бизнинг меҳмонларимизсиз. Азиз меҳмонлар, биз сизларни қанчалар кутдик,— деди.

Бу Қизил Армиянинг Прагага киришига бағишланадиган мақола учун ноёб штрих эканлиги шак-шубҳасиз эди. Шу боисдан ҳам ҳар бир ишда аниқликни хуш кўрадиган Крушинский ён дафтарини чиқариб, хотиннинг исми шарифини сўради.

— Мария Майерова,— деди у.

— Майерова дедингизми?! Сиз ёзувчи Мария Майерованинг қариндоши эмасмисиз?

— Ҳа, мен ёзувчи Майерова бўламан,— деди у юзига табассум ёйилиб ва мустаҳкам оппоқ тишларини кўрсатиб.— Сизлар мен тўғримда эшитганмисизлар?

Бизнинг танишувимиз ана шундай юз берди, кейин эса бу олижаноб инсон билан дўст бўлиб қолдик ва унинг сиймоси менинг хаёлимда Чехословакиянинг, самимий, дилкаш, талантли, азалдан Россияга ва рус кишиларига хайрихоҳлик билан қараб келаётган мамлакатнинг сиймоси билан чамбарчас қўшилиб кетди. Ниҳоят, Чехословакия ўзининг яшил адирлари, далалари, ўрмонлари, чакалакзорлари билан, мана, тагин кўз ўнгимизда. Бу ерда энди у ўзига чегарадош Баварияга ҳеч-ҳеч ўхшамасди, у ўзига хос, бетакрор ва айтишим мумкинки, словакча қиёфага эга эди.

Вокзалда эса бир йил бурун Праганинг Вацлав томонида юз берган ҳолат яна такрорланди. Журналист ҳамкасбларимиз гуруҳида тагин майингина жилмайиб, ўша ўрта бўйли, тўладан келган, ёқимтой юзли, қоп-қора шаҳло кўзли хотин Мария Майерова турарди. Сершовқин табрик-олқишлар тугагач, у сумкачасидан графинча, ангишвонадай стаканларни чиқариб, қўлимизга тутқазди ва яна ўша бозори чаққон сливовицадан, прагаликлар ҳазиллашиб айтишларига қараганда, устахоналари ҳали-ҳали Прага кремлида намойиш қилинаётган ўрта аср алхимиклари томонидан ихтиро қилинган ўша ичимликдан тўлдириб-тўлдириб қуйди.

— Мен русларни қандай кутиб олиш кераклигини яхши биламан,— деди у қадаҳини лабларига олиб бораркан.

Ниҳоят, мамлакат бўйлаб пасха сафаримиз бошланди. Тимқора ва елдириим «татра»ларда биз бу дилкаш, озода ўлкани энига ва бўйига кезиб чиқдик. Богем биллурини ишлаб чиқарадиган машҳур фабрикаларда шишасозлар турфаранг шишаларни гуллар ва дарахтларга, одамлар ва ҳайвонлар шаклига, чиройли кўзаларга ва кўзни қамаштирадиган қадаҳларга айлантираётганини кузатдик. Пльзень заводининг ертўласига тушдик, у ерда чайир, юзларидан қон томиб турган алхимиклар жаҳонга машҳур пивони тинитмоқда эдилар. Майерованинг ўзи бизни металлурглр маркази — Кладнога олиб борди, бу шаҳарни у «бизнинг қора Кладно», деб атади. У бизга ўгай отаси қуювчи бўлиб ишлаган мартен цехини кўрсатди, бу ерда ҳозиргача уни, таниқли ёзувчини эркалатиб Марженка деб аташарди. У бизни ўрта асрдан қолган эҳромларга, шаҳарнинг марказидаги мутлақо замонавий уйлар оғушида яширинган қадимги яҳудийлар қабристонига олиб борди. Зиёфатлар уюштириб меҳмон қилишди ва уйларга таклиф этишди.

Бизни республиканинг ташқи ишлар министри қабул қилди. У меҳмондўст, хушчақчақ киши эди, хорижий ишларда тажрибаси йўқлигини ҳазиллашиб тушунтирди ва барча саволларимизга ўринбосарини рўпара қилди, ўзи эса, кулиб-кулиб, бизга ҳақиқий Пльзень пивосини бошқа сортлардан ажратиш йўлини ўргатди, бунинг учун пиво кўпиги устига беш кронли оғир танга ташлади, унинг қатъий ишониб айтишича, агар пиво ҳақиқий Пльзень пивоси бўлса, танга чўкмасдан пиво юзасида туради. Биз эски қадрдон дўстимиз, машҳур олим ва Совет Иттифоқининг азалий дўсти профессор Зденек Неедла билан, адабиёт ва санъатнинг бошқа кўпгина арбоблари билан учрашдик.

Бироқ армия генерали Людвик Свобода билан учрашув мен учун алоҳида аҳамиятга эга эди, уруш бу киши билан мени турли фронтларда кўп марта юзмаюз келтирди. Худди Мария Майерова сингари у ҳам ўз халқига хос энг яхши сифатларнинг рамзи эди. Энди у республиканинг ҳарбий министри, лекин шу қадар юқори лавозим соҳиби бўлишига қарамасдан, у ўша-ўшалигича қолаверибди. У қачонлардир фронт-

да, ўз командирлик пуктида кутиб олганидай бизни ўз кабинетининг бўсағасида қаршилади.

— Хуш келибсизлар, дўстлар...

Шундай деб қўлларимизни қаттиқ-қаттиқ қисди.

— Эсингдами, ўртоқ Лидов билан бошимга тўппатўғри осмондан тушганларинг? — сўради у мийғида кулиб, навбат менга келганда.

Буни эсламай бўладими! Петр Лидов билан мен қаердадир, Бузулук шаҳри атрофида ташкил топиб, бизнинг фронтимизга келган янги чехословак батальони Харьков районида жанговар синовдан ўтишга тайёргарлик кўраётгани тўғрисида анча кейин эшитдик. Бу айни «Правда»нинг материали эмасми?! Бундай воқеани асло қўлдан чиқариб бўлмайди. Шундай қилиб, биз гарчи эрталабдан бўрон бошланса-да, учувчидан штаб батальонига учуриб боришни илтимос қилдик.

Бошда ҳеч бир саргузаштсиз осмонга кўтарилдик, лекин қор-бўрон ердаги барча белгиларини йўқ қилиб юборган эди, шу боисдан, белгиланган жойга учиб келиб, қорбўрон гирдоблари орасида ердан бирон нарсани аниқлаб олиш мақсадида ярим соат осмонда учиб юрдик. Ниҳоят, қорнинг қалин пардаси ортидан учувчи чала-ярим бузилган қўнғироқхонанинг қуббасини кўриб қолди. У бу қўнғироқхонани биларди, шу боис, аниқ бир белги-аломатдан кўра кўпроқ хотирасига суяниб иш кўриб, самолётни овлоққа қўндирди, уни тезлиги босилгунча қишлоқ мактабининг зинапоясига тақалиб бориб қолди. Зинапояда эса қулоқчин кийган, кўкрагига қизил юлдуз эмас, балки Чехословакия гербини таққан офицер турар ва бизнинг ҳаводаги уринишларимизни кузатарди. Офицернинг устидо одатдаги қалта ҳарбий пўстин, устидан қайиш қаттиқ тортиб боғланган. Унинг қиёфасида айрича бирон хусусият кўзга ташланмасди, лекин ўрта бўйли, тик қоматли, барваста вужудида шундай бир салобат бор эдики, биз икки майор беихтиёр сафдаги жангчилардай шахдам қадам ташлаб унга яқинлашдик-да, бутун ҳарбий қонун-қоида талаблари асосида ўзимизни таништирдик.

— Чехословакия батальони командири полковник Свобода, — деди у рус тилида. Сўнг шу лаҳзадаёқ биз-

га «сен»лаб гапира бошлади, ammo бунда ҳеч бир бе-
такаллуф оҳанг сезилмасди, бизга қилинган бундай
муомала унинг армиясига хос анъаналарнинг акс са-
доси эди. Негаки, у ерда юқори унвонли офицерлар
ўзаро бир-бирига худди шундай мурожаат қилишар
эди.

Табиийки, биз бу ерга учиб келишимиздан олдин-
роқ бу одамнинг таржимаи ҳоли билан танишиб чиқ-
қан эдик. Унинг таржимаи ҳоли чиндан ҳам кишини
ҳайратда қолдирарди. Миллати чех, ammo Австрия
армиясининг навқирон офицери сифатида у биринчи
жаҳон уруши кунларида руслар тарафида турди.
Взводга командирлик қилди, жангларда ўзини кўрсат-
ди. Унинг кўрсатган жасоратлари Георгиевский крес-
ти билан тақдирланди. Гитлер қўшинлари Чехия ва
Моравияни босиб олганида таълим олаётган рота ко-
мандири, офицер Свобода қуролини қўлдан ташлама-
ди. Ўз солдатлари билан поляклар заминиде ватани-
нинг душманларига қарши курашмоқчи эди. Польша
чегарасидан ўтди. Бироқ гитлерчи қисмлар Польша-
ни ҳам эгаллашди. Шунда Свобода Совет чегарасидан
ўтди, энди у совет тупроғида туриб, умумий душман-
га қарши кураш олиб боришга қарор қилди. Ниҳоят,
унинг орзуси рўёбга чиқди. Миқдори жиҳатидан бир
полкдан кўпроқ унинг батальони аъло ҳарбий мала-
кали ва яхши қурулланган ҳолда фронт линиясига
яқинлашди, улар совет дивизиялари билан биргалик-
да Украина ерларида фашистларга қарши жангга
шай бўлиб турарди. Лидов билан иккаламиз ўз вақти-
да етиб келдик, Свобода эса, солдатларидан яққол гу-
рурланиб, бўлинмаларнинг жанговар ўринлари билан
бизни таништирди.

— Шу ердан, мана шу Соколово қишлоғидан биз
Чехословакияни озод қилиш учун ўз курашимизни
бошлаймиз, — деди у киймасдан доимо қўлида олиб
юрадиган сариқ чарм қўлқопини гижимлаб.

О-о, бу қайтадан туғилган Чехословакия армияси-
ни дастлабки шарафли синовдан ўтказган ғоят шаф-
қатсиз жанг бўлган эди, шу жангда дўстлик ришта-
лари, душманлар билан олишувларда биргаликда
тўкилган қон халқларимизни бир-бирига янада мус-
таҳкам боғлади. Бизларга ҳарбий министр Свобода бу-
гун айтганидай, ўша жанг шарафига бекорга медаль

ясалмаган эди, бу медаль унинг армиясининг энг фахрли мукофотларидан бири ҳисобланарди.

Биз республика ҳарбий министрининг кабинетида кофе ичиб ўтирганимизда яна куз кунларидан бири-ни, заъфарон, тўқ сариқ, қизил бўёқларда товланган Карпатни эсладим. Ҳаммаёқни оппоқ шудринг қоплаган муздай наҳор пайти. Тоғдаги чакалакзорларда аллақачон ўз миллий кийимини кийиб олган чехословак корпусининг қисмлари бекиниб олган. Бу қисмлар ўзининг азалий ва сидқидилдан қилган орзусига эришгунча Людвик Свобода командирлигида Украина, Молдавия, Польша ерлари бўйлаб минглаб километр масофани жангу жадал билан ўтди. Улар ўз она тупроқларининг чегарасида турардилар. Чехословакия — ана, шундоқ кўриниб турибди, бу ердан эса ниҳоятда тоза ҳаво олдиндаги масофани билинтирмай турса-да, гўё қўлингни узатсанг, Дукла тоғининг нишабидаги ўрмоннинг кўк гумбазини силаб-сийпалаш мумкиндай эди. Қуёш ҳали кўтарилгани йўқ. Унинг илк шуълалари Дукланинг чўққиларини ғира-шира ёритиб турарди.

Солдатлар ҳужум маррасида нафасларини ичига ютиб туришибди. Улар ҳаяжонда. Асабийлашиб тамаки тортишади. Шивирлашиб гаплашишади. Қўлдан-қўлга: «Олдимизда Чехословакия. Ватанимизга муносиб бўлайлик!» — деган варақа ўтиб юрибди. Лекин уларнинг орасида ёлғиз генерал Людвик Свобода хотиржам кўринарди. Хатти-ҳаракати осойишта, одимлари қатъий, овози кескин. Фақат сариқ қўлқопларини ҳуда-беҳуда у қўлидан-бу қўлига ташлаётганига қарабгина унинг ҳам ўз солдатларидан кам ҳаяжонланмаётганлигини пайқаб олса бўларди... Генерал тарихий жанг олдидан «Правда» газетхонларига бирон нарса айтишни хоҳламасмикин?.. Йўқ, ҳозир эмас, кечқурун... Жангдан кейин. У ёқда, Чехословакия заминида, агар, албатта... Ҳақиқий ҳарбийлар бу тўғрида асло гапирмайдилар, у эса чинакам ҳарбий эди.

— Қани, бизга омад тиланг.

Тилак билдираман. Чин дилдан тилак изҳор этман. Жасур, ақлли генералга ҳам. Миллий байроқларида энди Совет жанговар орденларининг ленталари қадалган унинг корпусига ҳам. Орасида менинг қа-

лин оғайниларим бўлган солдатларига ҳам. Ярим соатдан кейин эса кучли артиллерия садолари тоғни ларзага келтирди. Биз дурбин орқали у ёқда, олдинда, яйдоқ сарғиш тепаликка кулранг жуссалар ўрмалаб чиқиб бораётганини кўриб турибмиз. Тепаликнинг бошини кўм-кўк порох дудлари чулғаб олган. У ерда немисларнинг пулемётлари ўрнашган. Бироқ кулранг жуссалар ҳамон юқорига интиларди. Уларнинг ўртасида қизил-кўк-оқ нуқта ҳаракат қиляпти. У байроқ эди. Байроқ ҳужумга бораётганлар орасида олисда тўлғаниб турарди. Ана, уни олиб бораётган киши йиқилди. Аммо байроқ олға силжияпти. Уни бошқа киши кўтариб бормоқда. Учинчи... Бешинчи... Қуёш жизгинак қилиб куйдирган тепаликнинг нишабида энди кўпгина қора жуссалар қимирламай қотиб қолди. Лекин байроқ, ана, тепаликда. Энг баландликда. Душмандан озод этилган Чехословакия тупроғининг биринчи километрларида ҳилпираб турарди.

Душман тўплари жазавага тушади. Улар олисдан, тоғдан, ғоят қулай марралардан ўқ ёғдиради. У ер-бу ерида портлашларнинг қора гирдоблари кўкка сапчийди. Бутун тепалик қорамтир дудга бурканади. Бироқ ана шу дуд пардаси ортидан ҳам ёрқин рангли нуқта барибир кўзга ташланади: Чехословакия байроғи Чехословакия ерида ҳилпирайди.

Генералга ўгирилиб қарайман. Унинг юзи офтобда куйиб, мисранг тусга кирган. У пилоткаси эди. Шабада оқариб қолган сочларининг толаларини ўйнайди. Чеҳраси худди ўшандагидай хотиржам, овози ҳам босиқ ва қатъий, қисқа-қисқа буйруқлар беради, аммо тиниқ кўзларига ёш қалқиган. У буни сезмайди. Яқин жойда мина портлаб тупроқни бошига кўтарди, у эса ҳатто бурилиб қарамайди, ҳужумнинг шиддатига шу қадар шўнғиб кетган эди...

...Республика ҳарбий министрининг кабинетида кичик тақсимчаларда кофе ичарканмиз, мана, нималар менинг хотирамдан кечди. Сафаримизнинг ниҳоясида бизга одатдан ташқари совғани инъом этишди. Ғоят ҳайратланарли совға. Йўқ, йўқ, бизнинг ҳар биримиз бу ердан кўплаб олиб кетадиган, хушчақчақ ҳазил-мутойибали безаклар ишланган чехча ва словакча эсдалик совғалар хусусида гапирмаяпман.

«Руде право» редакциясида бизга ҳали босилиб

чиқмаган китобнинг гранкаларидан нускалар беришди. Бу китоб Юлиус Фучик исмли журналист томонидан ёзилган эди. Урушгача у ана шу газетанинг Москвадаги мухбири экан. Уруш йилларида махфий иш олиб борибди. Уни гестапочиларга тутиб беришибди. Суд қилиниб, ўлимга ҳукм этилибди. У эски турмада ўз ўлимини кутиб ётган. Бироқ ўлимга ҳукм қилиниб маҳбусликда ётганида ҳам у жанговар коммунист ва тийиқсиз репортёрлигича қолаверибди. Ўлимга ҳукм қилинганлар камерасида репортажлар ёзибди. Папирос қоғозига, варақларига ёзиб, турма назоратчиси бўлиб ишлаётган чех орқали ташқарига жўнатаркан. Ўз умрининг сўнгги дақиқасигача ёзибди.

Энди назоратчи чех хуфия сақланган ёзувларни марҳумнинг дўстлари қўлига топширибди. Улардан бутун бошли китоб дунёга келибди. Китобнинг номи бизнинг қулоғимизга ғалати туюлди: «Сиртмоқдан репортаж». Ғалати, лекин ғоят аниқ ном.

— Борис, бу китоб коммунистик дунёда катта истиқбол топади, — деди Мария Майерова. — Мен сизнинг халқингизни биламан, фидойи халқ, қаҳрамон халқ... Сизга бу китоб албатта ёқади. Сиз шу пайтгача «Шоввоз солдат Швейк»ни билардингиз. Энди руслар бизда Юлиус Фучик ҳам борлигини билиб қўйишсин, — давом этди сўзида у босмахона гранкаларини жажжи қўлчалари билан силаб-сийпаларкан. — Буни сиз албатта билиб қўйишингиз керак...

Биз совғани миннатдорлик билан қўлга олдик. Уни Москвага жўнатишни ваъда қилдик. Чех тилини унчамунча биладиган Сергей Крушинский бу гранкаларни йўлда ҳам, дам олаётган пайтларида ҳам ўқийди. Мутолаага у муккаси билан шўнғиб кетди.

— Ниҳоятда буюк китоб! — дейди мақтовга ғоят хасис, дунёда хитоб аломатларини энг хуш кўрмайдиган бу инсон.

Ҳозирча биз унинг шу сўзларига ишониб қўя қоламиз.

Хуллас, пасха қўнғироқларининг жаранг-журунги остида биз сафар таассуротлари билан тўлиб-тошдик, Нюрнбергга, «халдейник»имизнинг зиналари остидаги кулбага қайтганимдан кейин эса мен саёҳатимни қайта хотирлайман ва олган бир дунё таассуротим орасидан энг муҳимини аниқлаб олишга уринаман.

Энг муҳими бўлса, Чехословакияга ташриф қилган кунларимизда бизга ҳамиша ҳамнафас бўлган теран дўстлик туйғулари эди.

Очиғини айтганда, биз ўзи ким ҳам бўлдик? Умуман олганда, бу мамлакатга тасодифан тенгиб келиб қолган бир ҳовуч журналистлармиз, ҳозир бўлса, шунга ишонч ҳосил қилдикки, бу ерда бошқалардан кўра матбуот дунёсидан келган меҳмонлар кўпчиликини ташкил қиларди. Бизда доллар ҳам, фунт ҳам, швейцар франки ҳам, бошқа хил жарангдор тангалар ҳам йўқ эди, булар эса ташриф буюрган чет эллик меҳмонларни бу ерда диққат-эътиборли қиларди. Бунинг устига, чўнтагимиздаги чехословак крони ҳам ўзимизга учма-уч етиб турибди. Бироқ бизнинг елкамизда Қизил Армия ва Қизил Ҳарбий-Денгиз флотининг шинеллари бор эди, шу боисдан, бизга ёзувчилар уйининг ҳам, рассомлар устахонасининг ҳам, ижодий клубларнинг ҳам, кишилар қалбининг ҳам эшиклари очиқ эди.

Қизил Армия ўз ғалабалари билан ва озод этилган ерлардаги юксак инсоний хулқ-атвори билан қозонган улкан обрў-эътибор, меҳру муҳаббат ҳақида ўйлар экансан, беихтиёр шундай фикрга келасан: бу меҳру муҳаббатни ҳозир, урушдан кейин ҳам оқлаш керак ва биз, чет элга йўли тушган совет кишиларининг ҳар бири, бу элларда она-Ватанимиздан элчи эканимизни ҳамиша ёдда тутганимиз лозим.

ТИМСОҲ КЎЗ ЕШИ ҚИЛАДИ

Пасха таътиллари тугади. Бизлар тагин нимқоронғи, деворлари эман билан қопланган суд залидамиз. Охири кўринмаётган процесснинг ғилдираги тагин олдинга жилди. Яна юмшоқ курсиларга чўкамиз. Минбарда гувоҳлар алмашинади, наушникларда таржимонларнинг овозлари чулдирайди.

Бугундан бошлаб нацистлар партиясининг ташқи сиёсат масалалари бўйича вакили — Германия ташқи ишлар рейхсминистри Йоахим фон Риббентроп судда жавоб беради. Хотирамда яхши сақланиб қолган 158-хонада, Гитлернинг лейб сураткаши Генрих Гофман қўлида мен Риббентропнинг, у энг юқори салтанат пиллапояларига кўтарилган пайтдаги суратини кўр-

ганман. Мана, у қўйиб қўйгандай тикилган фрак кийган, лацканларида гуж-гуж орден ленталари, петлицасида нацист партиясининг олтин жетони, керилиб тиржайганча биллур қадаҳдаги шампанни кўтармоқда. Мана, Мюнхень фитнеси кунларида у ҳукмронларча қўлини қатъий бигиз қилиб Даладьени кўрсатмоқда, таслим бўлган бу сиёсатдон ҳужжатга ўз имзосини чекмоғи керак. Мана, у венгер диктатори, қуруқликдаги қўшинлар адмирали Хорти қўлидан орден қабул қилиб олмоқда. Чиройига зеб берган, кучқудратли ва ҳукумдор эканидан мағрурланиб турибди.

Судланувчи Риббентроп рейхсминистр Йоахим фон Риббентропга асло-асло ўхшамайди — у озгин, тоб ташлаган, эсхонаси чиқиб кетган, хушомадгўй, судьялар, қораловчилар ва ҳатто гувоҳларга ҳам эҳтиёткорлик билан ялтоқланади. Хуллас, биз унинг жиноятлари тафтишига қулоқ тутар эканмиз, ҳинд ривоятларида нақл қилинган ўлжасини юта туриб, кўз ёшларини сел-сел оқизадиган тимсоҳ ҳамиша хотирамизга келиб турди.

Учинчи рейх дипломатиясини бошқарган бу кимса ўз чамадонларида ифвогарлик, қўпоровчилик, сурбетларча алдоқчилик ва нацистлар ташқи сиёсатига хос бошқа шунга ўхшаш иллатларнинг уруғини олиб юриб, дунёга тарқатган. Биз суд ишларининг ҳавосини анча олдик, шу боисдан, Риббентроп терговга оғиз очмасданоқ адвокатура тавсия қилган гувоҳларнинг айта бошлаган сўзларига қараб, уни ҳимоя қилиш учун тузилган режаларни дарров пайқадик. Бу — сийқаси чиқиб кетган, туллак фашист калхатини дунёга тинчликдан бошқа ҳеч нарсани раво кўрмайдиган беозор кабутар қилиб кўрсатишга уринишдан иборат сохта хатти-ҳаракат эди. Бу режа узоқ келажакни ҳам ўйлаб тузилган эди. Риббентропни оқлаб чиқиш билан бутун нацистлар дипломатиясини ҳимоя остига олиш ва ҳатто иккинчи империалистик урушнинг бошланишига унинг қурбони бўлган мамлакатлар, шу жумладан, Совет Иттифоқининг ҳукуматини айбдор қилиб кўрсатишга уриниб кўрмоқчи эдилар.

Бу сурбетларча ёлғончиликнинг янги фаввораси қанчалик аҳмоқона кўринмасин, гувоҳлар сўзининг сценарийсини зимдан тайёрлаб, ана шу фавворани

бошқараётган Риббентропнинг җимоячиси доктор Горнинг аҳволи нақадар кулгили бўлмасин, җимоя барибир худди шу зайлда бораверди.

Ташқи ишлар министрлигининг собиқ статс-секретари барон фон Штессенграхтнинг сўзларига қараганда, Гитлер, Геринг, Гесс табиий равишда «бориб турган нацистлар» эди, яъни, гувоҳ очиқроқ қилиб айтиладиган бўлса, худди шу муттаҳам, разил кимсалар инсоният олдида чиндан ҳам айбдордирлар. Лекин Иоахим фон Риббентроп — асло! Худо сақласин! Бундай бўлиши мумкин эмас! Нацистлар партияси билан у кейинчалик ва шунда ҳам, фақат дипломатик лавозимларга эришиш мақсадидагина алоқа боғлаган.

Штессенграхтнинг айтишига қараганда, Риббентроп министрлиги шундай бир дахлсиз, қадимги, оқ кўнгил Германия оролини ўзида мужассамлантирган эдики, бу оролда собиқ Кайзер тарбиясини олган, бор кучи билан бутун гитлерчилик сиёсатига қарши, дунёда тинчлик ва яхши қўшничилик сиёсатини юритиш билан машғул одамларгина истиқомат қилар эдилар. Бу соддадил гувоҳнинг кўрсатмалари залда тез-тез кулгига, таажжубга сазовор бўлиб, судланувчилар курсисиди ўтирганларни эса саросимага солиб қўйди. Риббентропнинг қўшнилари Гесс ва Кейтель унга томон бир неча бор энгашиб, қулоғига нималарнидир зарда билан шивирладилар. Шўрлик, Горн томонидан топширилган соддадил кимса ролини айтилганидан ҳам ошириб адо этган бу лақма гувоҳнинг дастидан у ўз шерикларидан эшитадиганини эшитди-ёв!

Бундай ўсал аҳволга тушиб қолишига қарамасдан җимоя ўша-ўша чизиқдан чиқмай давом этаверди. Навбатдаги гувоҳ Маргарита Бланкнинг гапларидан Халқаро Трибунал судланувчининг гоят хушфёъл, меҳнатсевар, муносиб оила бошлиғи ва эр, қашшоқларга ҳомий эканлигини билди. У ер юзида тинчлик бўлишини сидқидилдан хоҳлаган ва унга, Маргаритага кўнгил ёриб қолган дақиқаларида Германиянинг босқинчилик ҳаракатлари ўзини қанчалар изтиробга солаётганлигидан ёзғирган. У нацизм бошлаган ҳар бир янги босқинчиликдан қийналиб, кечалари ухлолмай чиққан ва соғлиғига тўғри келмаса ҳам уйқу доирани ҳадсиз-ҳисобсиз ичаверган.

Бу бидиллашни эшитиб ҳам кулгимиз қистар, ҳам

Ўзимизни алланечук ноқулай ҳис қила бошладик. Ахир, айблаш вакиллари Гитлернинг босқинчилик сиёсатини Риббентроп аввалдан режалари пухта ўйлаб тузилган талай-талай иғвогарлик ва қўпоровчилик, сохта шартномалар ва кафолатномалар асосида изчил, оғишмасдан амалга оширганлигини юзлаб ҳужжатлар воситасида аниқ исботлагандан кейин эшитдик бу нутқни.

Ниҳоят минбарда, мана, Риббентропнинг ўзи. У актёр ва мамлакатларни бирин-кетин ютиб юбориб, айна пайтда эса, Бланкнинг гувоҳлигига қараганда, ўз қурбонларининг қисматига қайғуриб, аччиқ-аччиқ кўз ёши тўккан товламачи эди. Уни худди шу қиёфада кўрсатишга уринишлар барбод бўлди. Бу аллақачон ҳаммага равшан эди. Бироқ ҳимоячи томонидан тайёрланган сценарийни бузиб ташлашнинг вақти ўтганди, ниҳоят Риббентроп ҳам нацистлар Германиясининг ҳар бир босқинчилик ҳаракати ўзини нечоғлиқ изтиробга, қандай оғир ғам-ғуссаларга солиб қўйганлиги ҳақида эринмай эзмалана бошлади. Энди фақат залда ўтирганларнигина эмас, балки Риббентроп билан бир курсида ёнма-ён ўтирган унинг ҳамкасабаларининг чеҳрасида ҳам истеҳзоли кулги барқ уриб турарди: ана, қаранг-а, ситилиб чиқмоқчи!

Шунга қарамасдан, ғуссали қиёфадаги телба товламачи, барибир, агар борди-ю, Германия ўзи билан шартномалар тузган ва дўстона муносабатларда яшаётган тинч мамлакатларга бостириб кирган экан, азбаройи мажбур бўлиб қолганидан шундай қилди, у ўзини бўлажак урушлар хавфидан халос этиш учун шундай қилди, деди. Уччига чиққан фирибгар ўзини атайин гўлликка солади. Фактлардан кўз юмиб, ҳужжатларни ва залда жаранглаб садо берган гувоҳларнинг далилларини четлаб ўтиб, у ўзини гўлликка солганича тахминан шундай ваъз айта бошлади:

— Польшами? Нима қипти. Немис дипломатлари ва шахсан Риббентропнинг ўзи, Германияга ҳужум қилишга шай бўлиб турган бу ўжар, гапга кўнмас мамлакатни тинчитиш учун ҳамма ишни қилди. Поляклар чегарадаги соқчиларга қурол ўқталдилар. Улар тинч немис шаҳарларини бомбардимон қилдилар. Ниҳоят, Гитлернинг сабр-бардоши тугади ва у ўзини ҳимоя қилиш учун қўшинларини ҳаракатга

келтирди. Бу ҳол унинг, Риббентропнинг кайфиятини нохуш қилди. Бироқ Польша унинг панд-насиҳатларини ва огоҳлантиришларини эшитишни хоҳламаган бўлса, у нима қилсин? У эса шу кеча инсоният камолотининг бошига ёғилаётган хавф-хатарни ўйлайвериб, ухлай олмай чиқди.

Англия, Франциями?.. Ҳа, у Риббентроп ва унинг фюрери бу ўжар мамлакатлар Германиянинг Польшани осойишта ва хотиржамлик билан ютиб юборишга монелик қилмасликка кўндириш учун уввало уриндилар. Бу давлатлар Польша билан иттифоқчилик шартномаларини бажара туриб, Германияга қарши уруш эълон қилганларида эса Гитлер нақадар қайғуга чўмди, у, Риббентроп, қанчалар изтироб чекди.

Норвегия, Даниями?.. О, Иоахим Риббентроп бу мамлакатларга болаликдан меҳр қўйган. Ғоят меҳнатсевар халқлар, бунинг устига, шимол қони. Бироқ илож қанча? Германия шавкатли норвегиялик ва меҳнатсевар данияликлар, агар бу ерлар катта жанглар майдони бўлиб қолса, уруш кулфатларини тортмасин, деб тузилган шартномани бузиб бўлса ҳам ана шу давлатларни забт этишга мажбур бўлди.

Люксембургми? Ҳа-я, албатта, қайғули. Люксембургни ҳам босиб олишга тўғри келди, шафқатсиз зарурият тақозоси билан шундай бўлди. Борди-ю, уруш пайтида жанг қилаётган давлатлардан бирортаси бу увоққина, ожиз мамлакатни ўзиники қилиб олса, Германияга қанотдан зарба беришга уринса, нима бўларди. Қайғули, бироқ бу мамлакатга ҳам киришга тўғри келди.

Люксембургнинг забт этилишини бунақа изоҳлаш залдагиларнинг кулгисини қистатди ва ғоят вазмин инсон лорд Лоренс болғачасини қўлига олиб мажлис аҳлини интизомга чақаришга мажбур бўлди.

Риббентроп Совет Иттифоқига қилинган ҳужум мутлақо зарурият оқибати эканлигини айниқса батафсил шарҳлаб гапирди. Қораловчилар бунгача фавқулодда салмоқли ҳужжатлар, далиллар, Гитлер ҳузурида бўлиб ўтган махфий кенгашларнинг протоколларини намойиш қилган эди, уларнинг орасида машҳур «Барбаросса» плани ҳам бор эди, шулар асосида ўтган урушнинг эҳтиёткорлик мақсадларида бошланганига доир афсоналарнинг кули кўкка сову-

рилди. Аммо Риббентроп «қизил хавф» ҳақидаги эски масалага барибир қайтди ва Ғарбга Шарқ томон солиб турган «абадий таҳлика» иборасига қаттиқ ёпишиб олди. Тўғри, у эҳтиёткорлик билан изоҳ беришига кўра, ташқи ишлар министри ва унинг бошлиғи сифатида шахсан ўзи СССРнинг Германияга ҳужум қилиш ниятидан далолат берувчи бевосита асосларга эга бўлмаган. Бироқ Гитлер ўзини ҳеч қачон чалғитмаган қувваи ҳофизасига таяниб, айнан Совет Иттифоқи асосий муҳолиф эканлигини пайқади. Худди мана шу туйғу уни Россияга қарши қўшин тортишга мажбур қилди. Шуларни маълум қиларкан, Риббентроп тагин тимсоҳий кўз ёши қилди. Совет Россиясига ҳужум қилинган кун унинг ҳаётидаги энг қора кун ҳисобланади. Узун кеча уйқу унга бегона, хонада юриб чиққан, бром ютган ва гарчи, юрак дардида мубталолиги сабабли, мумкин, бўлмаса ҳам кучли уйқу дорисини ичишга мажбур бўлган. Уни қисматнинг ёвуз кирдикорлари ва ўзи вужуд-вужуди билан истаган тинчликнинг ер юзида кунпаякун бўлаётганлиги ҳақидаги ўйлар қийнаб қўйган.

Шундан кейин қоралов вакиллари кетма-кет минбарга чиқиб, турли томонлама сўроқ қилишни бошладилар. Уларнинг саволлари ва луқмалари ашаддий нацист газанданинг башарасидан олижаноблик ниқоби ва сохта тавозени тезликда сидириб ташлади.

Махфий йиғилишларда сўзлаган ўз нутқларидан, фармонларидан, буйруқномалардан, докладлардан, телефон суҳбатлардан келтирилган кўчирмаларни эшитиб танг аҳволга тушиб қолган Риббентроп аста-секин бўшашди. Бегуноҳ кабутарнинг сохта патлари бирин-кетин тўкилиб, суднинг рўпарасида тумшуғи қонга бўялган қузғун намоён бўлди, у тергов охирида бошда айтганларига тамоман тескари гапларни айта бошлади.

Ниҳоят, Совет Бош Қораловчисининг ўринбосари, юрист Ю. В. Покровский келтирган яққол ишончли далиллар тазйиқи остида Риббентроп Совет Иттифоқи билан гитлерчи қўмондонлар ва генштаб бизнинг Ватанимизга ҳужум қилиш планига эга эканлигидан ва бунга фаол тайёргарлик кўраётганлигидан хабардорлигини тан олди.

Нацизм маккорона ташқи сиёсатининг бу товла-

мачи намояндасини фош этиш жараёнида, таъбир жоиз бўлса, Риббентропнинг ўзига хос шахсияти ҳам ошкор бўлиб қолди. Баайни Геринг сингари, унинг ҳам суд олдида ниҳоятда очкўз, тамагирлиги ва талончилиги равшанлашди, у империянинг турли ёқларидан бешта йирик ер-мулк, қўрғон, ҳар хил шаҳарлардан уйлар сотиб олган. Яна шу нарса маълум бўлдики, у қарам мамлакатларнинг ҳукуматларидан ва ўзининг босиб олинган давлатларидаги васийларидан яҳудийларни битта қўймай қириб ташлашни мунтазам равишда ва қатъий талаб қилиб турган, италян иттифоқчилардан қаршилиқ кўрсатаётган Югославия тупроғида «ўлик зона»ларни вужудга келтириш ва тинч аҳолини ёшасига отиб ташлаш сингари бешафқат тадбирларни амалга оширишни талаб қилиб, қистовга олган. У ўз қўшинларини ССга, айнан «Ўлик бош» дивизиясининг ўзига қўшишни илтимос қилиб, Гитлернинг олдида кирган, ўзига СС генерали унвонини сўраб олган, охир-оқибатда эса Гиммлер томонидан бу дивизиянинг фахрий белгиси — алоҳида турдаги ханжар билан мукофотланган.

Гитлер дипломатининг «жасоратлари» фош бўла борган сари залда кулги сусайиб, унинг ўрнини нафрат, ғазаб ва жирканиш ҳис-туйғуси эгаллади. Бироқ тергов давомида яна бир марта кулги бўлди. Ю. В. Покровский Трибуналга ташқи ишлар министри протоколлар бўлимининг бошлиғи граф фон Деренберннинг румин диктатори Ион Антонеску билан суҳбати ёзувини кўрсатганда худди шу ҳол юз берди. Бу ўринда гап Гитлернинг амалдори Риббентроп учун Карл Биринчи орденини сўраб савдолашгани устида кетяптики, бундай тақинчоқларга Риббентроп ўч эди. Иккаласи ҳам бамисоли от бозоридаги лўлилардай қизишиб савдолашарди: «Сиз бизга орден берасиз, биз сизга Трансильванияни инъом қиламиз». Лекин Трансильванияни, маълум бўлишича, Риббентроп венгер диктатори Хортига ваъда қилиб, бунинг учун аллақачон орден олган. Антонеску, протокол кўрсатиб турибдики, савдогарликда унча-мунча уқувли кимса. У тўппа-тўғри шундай дейди: «Трансильвания бўлмас экан — орден ҳам йўқ».

— Яхши, ордени бу ёққа чўзинг, рейхсминистр қўлидан келган ҳамма кароматини қилади.

— Йўқ, у аввал кароматини кўрсатсин, кейин эса орденни олади.

Ниҳоят, узоқ чўзилган олди-сотдидан кейин шунга келишишди: Антонеску ҳозирча Риббентропга орденнинг нишонини жўнатади, уни тақшишга фатво берадиган зарур ҳужжатлар эса рейхсминистр Трансильвания масаласида фаол қадамлар қўйгандагина махсус чопар орқали зудлик билан жўнатилади.

Аввалига ўзи ҳазм қилиб юборган қурбони учун кўз ёши тўкиб, ундан кейин суд қаршисида чинакам қиёфасини ошкор қилиб қўйган нацист тимсоҳининг аҳволи ачинарли, кулгили ва жирканч эди. Одатдаги тутган тактикасига содиқ қолиб, у судда ҳам ўзини ниқоблаш илинжида тутундан парда ёймоқчи бўлди, бироқ тутун тарқалди, энди бўлса министрнинг ҳақиқий башарасини ҳеч бир нарса тўсиб қололмас эди.

Уша, судланувчиларнинг ўзаро гап-сўзларини тинглаб, хотирасида сақлаб қола оладиган америкалик солдатнинг мухбирларга айтишича, Геринг жўрттага овозини баланд қўйиб, Гессга шундай дебди:

— Рейхсминистрнинг қайнонаси ғоят оқила хоним, уни куёвларининг ичида энг овсари деб билар ва унинг бундай юксак лавозимга кўтарилганидан доимо ҳайратланиб юрарди. Энди бўлса, унинг қайнонаси нақадар ҳақ бўлиб чиққанини кўриб турибмиз.

«МОЛДАВАН БОЁНИ»НИНГ САРГУЗАШТЛАРИ

Бугун эрталаб ҳамкасбларим Адлия саройида менга қизиқ бир ҳазил қилишди.

— Сенга «Октябрь»дан Панферов деган дўстингдан телеграмма келибди. Юборган қиссанг журналда кетмаслигини хабар қилибди. Проза асарлари жуда кўп йиғилиб қолгани учун у қиссангни... «Работница» журналидагиларга бериб юборибди.

Ўзим одатда унчалик ишонавермайдиган киши бўлсам ҳам бу сафар шундайин жўн бир гапга «гинг» демасдан ишониб қўя қолганимни бир тасаввур қилиб кўринг-а. Бу гапга лаққа тушдим-да, бепарво бир қиёфада «ўзи шунақа бўлишини билардим», деб телеграммани олгани боришдан бош тортдим.

Воқеанинг бундай тугашини кутмаган алдовчилар мени барибир бориб телеграммани олишга ундайвершиди. Мен: «Ҳе, борларинг-е», дея уларни силтаб

ташладим. Шунда улардан бири хижолат бўлиб, ўзи телеграммани олиб келди. Унда шундай дейилган экан:

«Москвадан Горизонт орқали Зенитга. «Правда»нинг мухбири полковник Полевойга. «Октябрь» редакцияси қиссангиз билан танишиб чиқди. Ажойиб. Табриклаймиз. Озгина таҳрир лозим. Ишлаш учун Москвага чақириб олиш ҳақида Поспелов билан келишдик. Журнал прозага тўлиб кетганига қарамай, иложи борича тезроқ берамиз. Қўлингизни қисамиз. Тезлик билан кутамиз.

Панферов, Ильенков, Санников, Румянцева».

Қандай соз хабар! Мен шубҳаланганча телеграф бланкасига қарайман, эҳтимол, оғайниларнинг найранги ана шу қоғозда бўлишиям мумкин. Йўқ, бланка ҳақиқий экан, унда Халқаро Ҳарбий Трибуналнинг индексӣ ҳам бор. Телеграммани авайлаб яшириб қўйдим.

Кечқурун Дэвиднинг барида кичкинагина зиёфат ташкил қилдик, унда халқаро матбуот аҳли ҳам ҳозир эди. Таржимон қизнинг йўқлиги туфайли мухбирлар ниманинг шарафига ичаётганимизни барибир билишмайди-ю, лекин зўр иштиёқ билан бизни қувватлашади. Лекин тез орада менинг китобим кишиларнинг хотиридан кўтарилди-да, бор эътибор Молдавия газетасининг мухбири бўлмиш ўзимизнинг бир совет ҳамкасбимиз ҳақидаги суҳбатга ўтиб кетди. У мухбир америкаликларнинг ўша ҳарбий газетаси сабаб... молдавиялик боён дея донг таратганди. Ҳа, худди шунақа, боён деб.

Унинг бу унвонга сазовор бўлишининг ўз тарихи бор. Молдавия газеталарининг бу соддадил вакили Фабер қасрининг залидаги ҳар бир нонушта ва тушликдан сўнг чет элликларнинг олдида юзим шувут бўлмасин, дея ликопча тагида чойчақа учун немисларнинг пули билан бир марка қолдириб кетаркан. Марка — бизнинг пулимиз билан эллик тийинга тенг. Унинг қадрини шундан ҳам билса бўладики, биз савдо қиладиган дўконда бир кило пишлоқ етмиш сўм турар эди. Бу ерда — мустаҳкам доллар ҳоқимлик қилувчи биринчи Америка дивизиясининг паноҳида эса бир оккупацион марка — йигирма беш тийинга

тенг. Шу тариқа бизнинг молдаван дўстимиз официантлар орасида ҳатто Юрий Корольковникидан ҳам зиёдроқ мавқега эришиб олди, Юрий Корольков бу ердаги «овқатланиш идорасининг хизматчилари» орасидан ўзининг собиқ «полкдош»ини топиб олганди, у немис ҳам Старая Русса остоналарида, фақат фронтнинг бошқа томонида жанг қилган экан.

Молдаван дўстимиз океан ортидан келган ҳамкасбларимизнинг ичидан анча-мунчаси Силан ошно бўлиб қолганди. Кечқурунлари зангори истироҳат залининг бурчагида уларни доим учратиш мумкин эди. Дэвиднинг шоғирдларидан бўлган сочларига жимжимадор тақинчоқ тақиб, жажжи фартукча илиб олган қанақадир бир фрейлейн улар ўтирган бурчакка ҳар хил ичимликлару ёнғоқлар ташиб юрарди.

Дўстимизнинг чет тилларни жудаям қийвормаслигини биз яхши билардик. Лекин барибир у ўтирган бурчак тарафдан ҳамиша кулгию гангир-гунгур суҳбат эшитилиб турарди. Тўғриси айтганда, фақат шуларнигина илғаб олса бўларди:

— О' кэй!— У шунақа дерди-да бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғини тешиккулча шаклига келтириб баланд кўтарарди.

Ёки:

— Оз-моз қўшимчаси билан йиригига! — Яна бош бармоғи диккайган қўл юқори кўтариларди.

— Володя, нима гап ўзи, улар сенга худди асалга ёпишган пашшалардай ёпишиб олишди? — қизиқсиндик биз.

— Тўғриси айтганда, оғайнилар, ўзим ҳам билмайман. Ўзлари ажойиб йигитлар экан.

— Эҳтимол, ўзинг ҳотамтойлик қилиб, сийлаётгандирсан?

— Билмадим, ҳаммамиз баравар тўлаянимиз шекилли.

Биродаримизнинг дилкашлиги сирини бизга Андерс армиясининг хизматчиси бўлмиш инглиз солдати кийимидаги, остонада нонушта, тушлик ва кечки овқат талонларини сотиб ўтирадиган кўҳликкина ва шу билан бирга истараси совуқ пани Марися деган поляк қиз гапириб берди. Биз бу қизнинг касби фақат талон сотишдангина иборатмаслигини пайқар

эдик, чунки пресс-кэмпдагилар бу ерда унинг отаси — номини ҳеч ким эшитмаган аллақандай бир газета-ларнинг муҳбири бўлмиш, офицерларникидай қадди-қоматли, баланд бўйли эркак ва онаси — кишининг нигоҳини дарҳол ўзига тортадиган хипча белли малла соч, сиртдан қараганда, Марисянинг онасидай кўри-нувчи аёл ҳам борлигини гапиришганди. Бу эр-хотин «курафейник»да — «Гранд-отдель»да иш олиб бори-шар, у ерда бу шахсларнинг қандай вазифа билан шуғулланишларини билмайману, бироқ, асосан, рус-лар атрофида ўраланиб юришарди.

Уларнинг қардошлик тўғрисидаги ривояти кул-гили даражада қўпол ва жўн эди, хонимчанинг биз билан жиддий гаплашиш ниятида қилаётган барча уринишларига бизлар унинг кўзларини, хипча белли-гини ва чиройини мақташ билан жавоб қилардик. Орамизда Андрий Бульба йўқ эди. Шу сабаб, қизнинг ҳамма ҳаракатлари бекор кетар, фақат жентльмен-ларгина баъзан талон олишаётганида қайтимини унутиб қолдиришарди.

Хуллас, молдаван дўстимизнинг машҳур бўлиб кетиши сирини очишда бизга ана шу пани ёрдам берди.

— Пан пулковник, — сўради Марися менга назо-кат билан пивонинг талончасини йиртиб бераркан. — Молдавиялик пан боён экани ростми?

— Боён? Нима у боён дегани?

— Урисча шундоққа ўхшайди. Молдавияда улкан бир ерди эгаси.

Шу тариқа, биз бу ердагиларнинг бариси Молда-вия газеталаридан келган бизнинг камтарин вакили-мизки — бадавлат заминдор, кўплаб ер-мулклар, ток-зорлар, вино заводи ва худо билади, яна алламбало бойликларнинг эгаси деб юришганини айтиб берди. Дарвоқе, киши мунтазам равишда бир маркадан чой-чақа қолдириб турса ва коктейль билан сийлашга зиқналик қилмаса, не унвонларга эришмас экан!

Бироқ «молдаван боёни» шуҳратининг бу фақат бошланиши эди. Тез кунда талончи қизимизнинг Қўшма Штатлар армиясининг капитанига турмушга чиқаётгани ҳақида миш-миш тарқади. Бутун пресс-кэмп аҳли шу тўй хусусида гапиришарди ва бизнинг мутасаддимиз, пресс-кэмпимизнинг бошлиғи майор

Динни шундай атаймиз, яқинда мени тўхтатиб айтиб қолди: пресс-кэмпнинг ходимаси турмушга чиқаётгани сабабли тўйни шу ерда ўтказишга қарор қилишибди ва шунинг учун тўйда барча голиб миллатларнинг вакиллари куёвжўралар сифатида қатнашиши лозим экан.

Нима ҳам дердик, тўй — яхши нарса. Биз ҳам вакил ажратишга қарор қилдик. Лекин жозибали Марисяни ҳамма ҳам бирдай хуш кўрмагани учун кимни юбориш жумбоқ бўлиб қолди. Мана шу пайт молдаван ҳамкасбимизнинг Ғарбий дунё вакиллари ўртасидаги шуҳратидан фойдаланиш тўғрисида бир фикр «ярқ» этиб пайдо бўлди. Шунда у ўз вазифасини чинакамига адо этиб, ҳатто икки юз эллик фоиз ошириб бажариб юборди.

Бу ернинг қоидалари бўйича тўй меҳмонларнинг ҳисобига ўтказиларкан. Бир пайт келин шўрва солинадиган товоқлардан бирини кўтариб, меҳмонлар орасини айланиб чиқаркан, шунда ҳар ким қурби етганига қараб атаганини товоққа ташларкан, кейин бу пуллар билан тўй зиёфатининг харжи узиларкан. Меҳмонларнинг қайси бири беш маркадан, қайсиниси ўн маркадан ташлашибди, бизнинг вакилимиз эса, қурумсоқлик қилиб ўтиришдан ижирғаниб, қопчиғидан бир нечта юзталикларни шартта суғурибди-да, товоққа ташлабди.

Бу жудаям кескин таъсир қилибди. У дарҳол тўйдаги асосий фигуралардан бирига айланиб, ҳатто «отана» ҳам четда қолиб кетибди. Ёшлар костёлга боришганида, боён келиннинг боши тепасида тилла чамбаракни тутиб туриш шарафига муяссар бўлибди. У худди шу қиёфада қўлларида тилла чамбарак ушлаганча аломат қўшнилари — пардоз-андоз ичида ярақлаб турган келинга ва парад мундиридаги америкалик капитан ҳамда ваъз ўқийтган ясанган руҳоний билан бирга тушган сурат газетанинг биринчи саҳифасида босилиб чиқди. Сурат тагида молдавиялик йирик бой фалончи боённинг никоҳ тантаналари чоғида бош куёвжўра бўлганлиги қайд қилинганди.

Газетанинг шу сони яқиндагина қўлга тегди ва мана энди шўрлик «боён» пресс-кэмпдаги тили узунлар компанияси орасида ўзининг ҳотамтойлиги ва енгилтаклиги учун кулги бўлиб, жазосини тортяпти.

Бу воқеалар кишининг завқини қўзғайдиган гаплару, бироқ менинг ўй-ёдимни гимнастёркамнинг кўкрак чўнтагида турган Фёдор Иванович Панферовнинг телеграммаси банд этган эди. Қиссани қабул қилишибди-я! Ахир, Панферов деганлари ҳазилакам ҳамкам эмас-да, бунинг устига «Октябрь»нинг ҳеч қачон қўлёзмага зор бўлиб қолмаганлиги адибларнинг ҳаммасига аён-ку. Тағин яқин-орада Москвага бориб келиш имкониятиям бор, бош айбланувчиларни сўроқ қилиш ниҳоясига етиши билан, албатта, бу имкониятдан фойдаланаман.

Ажойиб, ҳақиқатда ажойиб. Бунақа пайтларда доим бўлиб турадиганидай менинг ташқарига, кимсасиз паркка чиққим ва у ерда ёлғиз қолганча шодлигимдан завқлангим келиб кетди.

Сайр қилиб юрарканман, уруш бошланишидан сал илгари ана шу «Октябрь» да илк бадий асарим босилиб чиққани эсимга тушди. Мен, ёзувчилик тўғрисида орзу ҳам қилмаган оддий бир журналист бўлиб, кутилмаганда бир қисса ёзиб қўйгандим. Бу воқеа социалистик мусобақанинг гуриллаб авж олаётган кунлари содир бўлганди. Доимо гоҳ у ерда-гоҳ бу ерда меҳнаткашлар ташаббус кўтариб қоларди, ана шунда илгаритдан ишчилар шаҳарчаси бўлган Калининнинг ташаббускор «Пролетарская правда» газетасида ишлаб юрган вилоят газетачиси бўлмиш каминага вагон қурувчи заводнинг устахонасида ҳалигидай ташаббусларнинг бирини шахсан кўриш насиб этди. Бу устахона билан мен анчадан бери яқин эдим. Устахонанинг илғор темирчиси ўша кунлари металл тоблаш бўйича Бутуниттифоқ рекорди қўйган эди. Мени ҳайратга солган ҳалиги воқеа юз берганида машҳур темирчи заводда йўқ эди: у Қуйи Волгадаги корхоналари айланиб, ўз тажрибаси билан ўртоқлашиб юрарди, унинг ўрнида лўли башара, безорига ўхшаган бир йигитча ишларди, бу йигитчанинг илгари анчагина қинғир ишлар билан шуғуллангани ҳаммага аён эди. Худди ана шу йигитча аввал ҳеч учрамаган даражада юқори рекорд кўрсатгач, натижада ўз устозидан ҳам ўзиб кетган ва заводдаги барча ташкилотларни, директорни лол қилдирган эди.

Мен ақлга тўғри келмайдиган ҳол бўлиб кўринган бу ҳодиса билан ниҳоятда қизиқиб қолганимдан уста-

хонадан кетмай мазкур воқеанинг қандай содир бўлганини ўргана бошладим ва шунда кучли, жиззаки ҳамда худбин бир шахс феълининг ажойиб коллектив таъсири остида қайта шаклланганини ва ўзининг энг яхши хислатларини намоён этганини билиб олдим.

Зўр материал йиғдим. Бироқ бу материал газетанинг бир, икки ёки ҳатто, уч подвалига ҳам жо бўлмасди, редакция мен учун ундан ортиқ ўрин ажратолмасди. Кейин мен ёзганларимнинг барисини қайта бошдан кўриб чиқдим. Аниқ адресларни қайчиладим, кишиларнинг номларини ўзгартирдим ва очеркни қиссага айлантириб, уни «Оташин цех» деб атадим. Қиссамни «Октябрь» журналининг редакциясига олиб келиб, масъул секретарга — катта қора кўзойнак таққан жуда ёш ва жиддий йигитга топширдим. У менга эътибор билан муомала қилди, қўлёзмамни олиб, жавобини бир оз кечикиб билдиришларини таъкидади, чунки қўлёзма биринчи тақриздан кейин шахсан ўқиб чиқиш учун бош редакторга бериларкан. Масъул секретарь: «Шундай бўлгани яхши, чунки журналда ҳамма нарса редакторнинг ихтиёри билан бўлади, ammo-лекин редакторимиз ёш талантларни кашф этишга иштиёқманд», дея далда бергандай қўшиб қўйди. Буларнинг бариси тўғри чиқди, фақат муддати ўзгачароқ бўлди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас мен Панферовдан кўнгилга хуш ёқадиган телеграмма олдим. У қиссанинг маъқул бўлгани, мен билан шахсан танишмоқчилигини ёзибди. Панферов сал олдинроқ огоҳлантириб қўйиб, мен учун қулай бўлган ҳар қандай паллада Москвага келиб, унинг ҳузурига бирров киришимни сўрабди.

Истаган вақтдамиш! Турган гап, эртаси куниёқ мен унга рўпара бўлдим. Елкадор, оддий, лекин чиройли, ҳақиқий рус чехрали Панферов кўркам бир қиёфада катта креслога вазмин чўкканча ўтирарди. Столда қўлёзмам кўринмас, бироқ унинг қиссани батафсил ўқигани, барча қаҳрамонларнинг номларини ҳамма воқеаларни ёд билиши маълум бўлди. У ўша ёдидагига қараб, лекин аниқ мисоллар билан ҳеч нарсага ундамасдан, ҳеч нарсани талаб қилмасдан, гўё ўзича мулоҳаза юритиб, маслаҳат бераётгандай танқидий фикр билдирди. Ўзига ва менга чой келтиришларини сўради. У бу русчасига чойхўрлик қилишдан

мамнун кишидай завқланиб, идишдаги чойдан ҳўплаб-ҳўплаб қўярди. Мен чойга унчалик мазахўрак эмасдим, бироқ ичига сарғиш лимон парраги солинган стаканнинг ўзиёқ бу машҳур адибни менга жуда яқинлаштириб қўйгандай туюлар ва суҳбатга майл уйғотарди.

— Биз қиссангизни тезроқ тайёрлаш ниятида сизга ёрдам бериш учун уни редакциядан четдаги кишига таҳрирга бердик, сиз унгача мен айтган нарсалар ҳақида ўйлаб кўринг.

Четдаги кишининг таҳрири нима эканлигини мен албатта билмас эдим, Панферовнинг маслаҳатларига рози бўлдим-да, қувонганимча Калининга жўнаб кетдим. Қиссани қўлимдан келганича қайта кўриб, кейин асарнинг ташқи таҳририни кўздан кечиргани иккинчи марта Москвага йўл олдим. Қўлёманинг биттаям соғ боби қолмасдан, бутунлай чизиб ташланганини кўриб, менинг ғазабим тошиб кетди. Унинг баъзи жойларидан бутун-бутун парчалар олиб ташланган, айрим жойларига эса, аксинча, йирик-йирик қўшимчалар тиркалганди. Йўқ, асло, бунга мен рози бўлолмасдим. Мен Панферовнинг номига дағалгина мактуб ёзиб қолдирдим-да, қўлёмани қўлтиғимга қисиб, жуфтакни ростламоқчи бўлдим. Бир пайтлар мени жудаям дўстона кутиб олган кенг кўзойнак таққан ёшгина жиддий йигит кескин тарзда қўлёманинг иш жараёнидалиги ва шу сабабли уни редакторнинг ижозатисиз бериб юборолмаслигини таъкидлади-ю, менинг жаҳлимни босди. Менинг ўзимга ҳам журналистлигимни уқтириб, «буни тушунсангиз керак», деб қўйди. Ва шу ондаёқ у Панферовга қўнғироқ қилиб, бу ерда бир бошловчи авторнинг жанжал кўтараётганини айтди.

— Фёдор Иванович уйларига бирров кириб ўтингизни сўраяптилар,— деди у трубкани қўяркан ва вазминлик билан кўзойнагини тўғрилаб қўйиб, қозга Панферовнинг уй адресини ёзиб берди.

Мен автобусда кетаётиб, қўлёмани варақларканман, ташқи редакторнинг менга олдинига туюлганидай жуда ҳам йиртқич эмаслигига амин бўлдим. Унинг кўпгина тавсиялари билан келишмаслик мумкин эмасди ва стилистик тузатишлар ҳам жўяли эди. Панферовнинг олдига етиб борганимда бир оз тинч

ланиб, ўзимни босиб олгандим. Улар хотини — ёши бир оз ўтиб қолган, бамаъни, оддий рус қиёфали аёл билан чой ичиб ўтиришарди. Аёл менга худди шундай кўриб кетгани кирган эски ошнасига муомала қилган каби очиқ юз билан бир стакан чой узатди.

— Бу сизга аччиқлик қилмайдими? Фёдор Иванович аччиқ ичишни хуш кўрганидан, қуюқроқ дамлаймиз.

Шу пайтгача ҳеч қаерда чойни бунчалик иштаҳа билан завқланиб ичишларини кўрган эмасдим. Панферов каттагина қанд бўлагидан тишлаб майдалаганча, стакан кетидан стаканни бўшатар эди. Унинг тиззаларида сочиқ ёзиғлиқ эди. У шу сочиқ билан гоҳ-гоҳида юзларидаги терни артиб, бўйнини елиб қўярди.

Қўлёзма тўғрисида лом-лим дея оғиз очмади. Фақат чойхўрлик тугагач, у ўрнидан тураркан, шундай деди:

— Айтишларича, сиз редакцияда бир оз қизишибсиз. Бекор қипсиз. Мен сизга жуда яхши ташқи редактор тайинлагандим. У кейинги йилларда «Октябрь»дан учирма бўлган бир неча ёш авторларимга оқ фотиҳа берган. Ҳаммалари ундан миннатдор. Диду фаросат бобида унинг олдига тушадиган одам кам! Бироқ менда авторни мажбурлаш одати йўқ. Унинг қўлёзмадаги таҳририни сиз маслаҳат сифатида қабул этинг, қайси чизиб ташланган жойига ачинсангиз, қайта ёзинг, ёқмайдиганини ўчириб ташланг... Фақат тезроқ. Нарсангизни кейинги сонда бермоқчимиз.

Бизлар эски қадрдонлар каби хайрлашдик ва мен ўзимга тутинган отадай бўлиб қолган Панферовнинг уйдан дилимда унга нисбатан чуқур миннатдорчилик ҳисларини туйганча чиқиб кетдим. Мана энди ундан келган манови телеграмма. Йўқ, менинг бу ерда қилган шунча меҳнатим зое кетмабди. Қаҳрамоним, ҳар қалай, одам тусига кирибди.

Янглишмасам, индинга Москвага қайтиб кетадиган самолёт бор, ана шу самолётда у ёққа, оилам, негадир кейинги кунлари ҳадеб эслаётганим хотиним ва болаларимнинг олдига жўнаб кетишни шунчалар истардимки. Процесс ҳақида, очиғини айтганда, ортиқча ўйлаш ҳам оғир эди. Бироқ, начора, мен унга қаттиқ боғланиб қолганман.

Кейинги кунларда мен Ярослав Галан билан негандир жуда ҳам қалин бўлиб қолдим, бу одам гарчи сиртидан бадқовоқ ва одамсвидай кўринса-да, лекин аслида илгари қайд этганимдай, ниҳоятда ажойиб киши, ўткир мулоҳазали ақл эгаси эди. У олдин Краков, сўнгра Вена университетларида таълим олган, рус, украин, поляк ва немис тилида эркин сўзлашиб, фрацуз тилини билар, инглизчани тушунарди. Галан шу туфайли тил тўсиғи нималигини билмагани учун бизнинг вавилонча минорамиздагиларнинг ҳаммаси билан бемалол гаплашаварди. Ҳамда бу ерда нима кечаётганини у бизлардан кўра равшанроқ, тўғрироғи, аниқроқ кўра биларди. Шунга биноан, у баъзида бирон воқеа содир бўлмаётган турибоқ, шу нарса тўғрисида олдиндан ўзининг фикрларини айтиб бера оларди.

Бизлар кўпинча Фабер паркида сайр қилиб юрганча, кўрган ва эшитганларимиз хусусида муҳокама юргизамиз ва мен доим унинг олисни кўра олиш қобилиятига қойил қоламан. Тан олиб айтаманки, Черчиллнинг Фултондаги нутқини олдинга мен шундай аламу ўкинчдан иборат бир гап, арзимаган воқеа дея ўйлагандим: буни премьерлик креслосидан узоқлашган қари шуҳратпараст ўзининг атрофида илгари доим қайнаб ётган газетачиларнинг шовқинини соғинганидан ҳали ҳаётлигини эслатиб қўйиш ниятида советларга қарши гаплар билан шунчаки бир чиқиш қилди-қўйди-да, деб ҳисоблагандим.

— Сиз янглишяпсиз, — эътироз билдирди Галан менинг фикрларимни эшитгач. — Черчилль ҳеч ҳам ўзини ташвиқ қилишга зор ғайриоддий чол эмас. Рузвельт вафот қилганидан бери — у Ғарбий дунёнинг кўзга кўринган арбоби. У Америкадаги университет трибунасини ва Шарқий Европадаги мағлубиятларидан чўчиб қолган Ғарбнинг ўзига пешво излаб, ишга киришиш учун имо-ишора бўладиган фурсат кутишини, ҳамма-ҳаммасини олдиндан ўйлаб қўйган эди. Бу нутқ ғоят улкан акси садо берди. Империялистик салб юриши қатнашчилари ордени магистрининг карнайи авжига чиқди. Ва унга жавобан барча

ошкора ва махфий қора рицарлар отрядларининг пайтавасига қурт тушди.

Ярослав Галаннинг гаплари рост чиқди. Биз бунинг шундайлигини Трибуналдаёқ айбланувчиларнинг ўзларини тутишларига қараб билиб олдик. Улар адвокатлари орқали сэр Уинстоннинг нутқи билан танишиб олишлари ҳаманоқ бурунларини кўтариб олишди. Урушнинг сўнгги кунлари ўзининг бункерига қамалиб олган Гитлер умид боғлаган, ҳаётига қасд этилишидан олдин у орзу қилган нарса энди ушалаётгандай эди: Черчилль кучларни Советларга қарши юришга даъват этмоқда, яқиндагина иттифоқчи бўлган мамлакатлар ўзаро қирпичоқ бўлиб кетишга тайёр. Ахир, итлар бир-бири билан талашиб ётишганида мушук бемалол деворга тирмашиб чиқиб, у ерда беҳатар жойлашиб олиши тайин-ку.

— Процессга бунинг таъсири бўлармикан? Сиз нима деб ўйлайсиз, у ниҳоясига етармикан?

— Нима десам экан, — ўйланиб жавоб берди Галан катта дўнг пешонали калласини хиёл эгиб. — Кўриб турибсизки, ҳозирча таъсир қилмаяпти, кейинчаликчи... Ким билсин? Сиз ҳимоя томонининг тактикани ўзгартириб олганини сездингизми? Улар олдинига айбловчи гувоҳларга иснод келтирмоқчи бўлди, Паулюсга шунақа қилишди, далилларни, ҳужжатларни рад этишди, энди эса чўзишга, нима қилиб бўлса-да, иложи борича узоқроқ чўзишга интилишяпти. Мана, масалан, Штаммерни қаранг, каникулларни уч ҳафтагача чўзишни сўрайвериб, охири судни кўндирди. Мана бу Риббентроп адвокатининг турли мамлакатларда истиқомат қилувчи ўнлаб гувоҳларни чақиртириш ҳақидаги талаби-чи!

— Барибир, ҳозирча бу нарсалар процесснинг ишига таъсир кўрсатолмаяпти.

— Ҳа, ҳозирча. Бироқ булар Ғарбий иттифоқчилар оккупация қилган зоналардаги аҳволга таъсир этяпти, анча сезиларли таъсир этяпти. Сиз Чехословакияда олхўрию қўзиқорин мусалласини симириб юрганингизда мен Бавария бўйлаб бир оз айланиб келдим. У ерлардаги аҳвол хавотирли, анчагина ташвишли.

У шундай дея Мюнхень атрофидаги майда шаҳарларда ва шу ернинг ўзида — Нюрнбергда ҳам украин

миллатчиларидан иборат кучларнинг — бендерчилар, мельниковчилар, жовтоблакитчилар, тор-мор бўлган власовчи қисмлар қолдиқларининг тўпланишаётганини ҳикоя қила кетди. Шарқий Европа мамлакатларининг ўз вақтида юртларига қайтиб кетмаган кишилари турадиган лагерларда америкалик вакиллар, ташвиқотчилар тентираб юришади. Бу вакиллар ҳалиги одамларга пуллар ваъда қилишиб, бошларини айлантиришади: уларга уйлариингизга қайтманглар, у ёқда сизларни қувғин қилишади, яхшиси, Ғарбдаги эркин дунёда қолинглар, бу ерда барча зарур шароитлар яратиб беришади, иш билан таъминланасизлар, дея уқтиришади... Улар очиқдан-очиқ шундай деяверишади. Америкаликлар эсэсчи қисмлар қаторида ўз ватанларига қарши қурол кўтарган турли украин, белорус, болтиқбўйилик ғаламисларнинг шунчаки бир «ғамхўрлик» юзасидангина бошини силамаётгани кўриниб турибди-ку.

Польша дефензивасининг турмаларида бир неча бор ётиб чиққан львовлик коммунист Ярослав Галаннинг кўнгли бир оз ғаш. Подпольеда ишлаб анча тажриба орттирган бу одам вужудга келаётган контрреволюцион ташкилотлар орасига довюраклик билан кириб бораверади, католикларнинг йиғинларида қатнашаверади, шунинг учун у ҳамма нарсани беш бармоғидай билади. У бир қанча серхавотир фактлар туфайли келгусидан ташвиш чекади.

Галаннинг айтишича, барча бу ташкилотларда ёввойиларча одатлар ҳукм суради. Ярослав урушдан сал кейин закарпатьелик епископ Феофаннинг ҳалок бўлганини айтиб берди, мен у одам билан урушдан олдин қадимий Мукачев монастирида танишган эдим. Ушанда у Совет Иттифоқи, бизнинг республикаларимиз ва йирик шаҳарларимиз бўйлаб қилган саёҳатидан эндигина қайтиб келиб, Закарпатье газеталарида «Ажойиботлар диёрига саёҳат» очерклар сериясини эълон қила бошлаган эди. Билимдон ва мулоҳазакор бўлган бу киши коммунизм ҳозирги жамиятда дастлабки ёки бошқача айтганда, «соф» христианлик ғояларини ривожлантирмоқда, дея исботлашга уринганди. Феофан ўз очеркларида эзувчи ва эзилувчи синфларсиз яшаётган меҳнаткашлар тўғрисида ҳикоя қилган, бир пайтлар савдолашаётган бандаларни ўзининг дар-

гоҳидан қувиб чиқарган ва бей кишининг жаннатга киришидан кўра туянинг игна тешигидан ўтиши осон, деб жар солган Исо Алайҳиссалом мабодо ҳозир, йигирманчи асрнинг ўртасида рус большевикларининг ишини кўрса, уларга таҳсинлар айтган бўларди, дея таъкидлаганди.

Галан энди менга ўша одамнинг қай тариқа нобуд бўлганини гапириб берди. Епископ бир куни келган хатларнинг орасида сешоханинг тасвири туширилган қоғоз парчасини топиб олибди. Албатта, у бу бендерчиларнинг жанговар ташкилотининг огоҳлантириши эканини тушунибди. Бироқ у бунга парво қилмабди ёки ўйлаб-нетиб ўтирмасдан «оллонинг иродасига» бўйин эгибди. Бир неча кундан кейин эса Феофаннинг ўз ҳужрасида ўлиб ётганини кўришибди. Уни украин миллатчилари ўзларининг душманларига нисбатан тез-тез қўлланиб турадиган усул билан ўлдиришибди. Бандитлар монастирга пусиб келишибди-да, епископнинг ҳужрасига ўтиб, унинг оғзига латта тикишибди ва Феофаннинг бошига симдан ясалган чамбарак кийдириб, симнинг учига маҳкамланган дастанни бурай бошлашибди. Улар қурбонларининг озор чекишни садистларча кузатганча, то бош суяги ёрилиб кетгунича дастани аста-секин бурайверишибди.

— Энди эса америкаликлар бу жаллодларга ғамхўрлик кўрсатиб, уларни пул билан таъминлаб, қуролантиряпти,— деди Галан.— Мен шу тўғрида ёзишни ўйлаб юрибман.

— Уларнинг жиғига тегаверишдан қўрқмайсизми? Феофаннинг тақдири сизни чўчитмайдими?

— Мен Гитлернинг паноҳидан ҳозир Трумэннинг паноҳига ўтиб олган бу барча қаланғи-қасанғиларнинг башарасидаги романтик ниқобларни йиртиб ташлашни ўзимнинг бурчим деб биламан¹.

Ҳа, чиндан ҳам бу подпольечи коммунист ҳақ. Бу Ғарбий дунёда, қисман, нацистлик ҳаракатининг ва-

¹ Ярослав Галан ўз ниятини амалга оширди. У «Олтин бургут остида» трагедиясида, «Саҳардаги муҳаббат» пьесасида ва «Зулматнинг падари» китобида контрреволюцион қолдиқларни аёвсиз фош қилди. Лекин ўзи миллатчи-бандитлар қўлида ҳалок бўлди, уни кабинетда болта билан чопиб ташлашди.

тани бўлмиш Баварияда ва айниқса, шу ерда, бир пайтлар ўша ҳаракатнинг бешиги бўлган, эндиликда биринчи Америка дивизияси қўним топган жой — Нюрнбергда нимадир хунук иш вужудга келмоқда; мазкур дивизия қўмондонлигининг ҳар хил антисовет кучларнинг бирлашишига пишанг бераётгани сир эмасди.

Барибир, яна қайтараманки, ҳозирча бу нарса процесснинг ишида акс этмаётганди. Америкалик ҳам-касблар билан бизнинг орамизда ҳали ҳам дуруст муносабатлар давом этарди. Кундалик ишларда бизни жуда ҳам сиқиштириб қўйишаётгани йўғу, барибир... Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Бир куни Трибуналга келсам, пропускамни унутиб қолдирибман. Курт мени кўз очиб-юмгунча «халдейхона» мизга олиб келди. Ҳужрамнинг эшиги очилган, хонамда эса икки киши — америкалик сержант ва солдат кийимидаги бир қиз юрарди. Улар менинг чамадонимдаги нарсаларни ағдаришиб, тинтишарди. Қиз қўлига бир учи баллончага уланган трубкали қандайдир асбоб ушлаб олганди.

Менинг қайтиб келганимни кўриб, иккаласи ҳам довдираб қолишди. Бироқ сержант дарҳол ўзини ўнглаб олди. У ноксимон резинани қисди ва асбобнинг учидан карболканинг ҳидини анқитди, тутун кўтарилди.

— Дезинфекция, — деди у ва наридан-бери честь бериб, жўнаб қолди.

Шундан кейин мен таржимон қизимиз Анядан илтимос қилиб, плакатча ёздириб олдим, унда шундай дейилганди: «Жентльменлар, агар сизлар яна менинг нарсаларим билан қизиқиб қолсангизлар, илтимос, сал батартиброқ иш тутинг, ҳамма нарсани тагин жой-жойига қўйинг ва карболка қўйиб юрманг. Бунинг бари бефойда. Ташаккур». Бу плакатча ҳалигача столи устида турибди ва тан олиб айтишим керакки, шундан кейин «Дезинфекциячи»лар каминанинг хонасига қадам ранжида қилишмади. Бироқ Галан ҳақ бўлиб чиқди: доим ҳушёр бўлмоқ лозим.

Яна худди ана шу Америка армиясида содир бўлаётган жараёнларга оид бир кичкинагина кузатув тўғрисида. Кечқурун биз ўзимизнинг «халдейхона» мизга қайтиб келарканмиз, темир тўсиқ орқасидан

қўшиқ товуши эшитилди. Иккита қоровул солдат автоматларини тўсиқнинг жимжимасига осиб, ҳаво илиқ бўлишига қарамай ёқиб қўйилган гулхан олдида ўтиришар ва иккаласи жўр овозда қанақадир ашулани шўх ковбойча оҳангда айтишарди. Ашулада ҳадеб: «Мистер Трумэн» дея такрорланарди. Галан тўхтади-да:

— Келинг, охиригача эштамиз, — деди.

Қўшиқ тугагач, Галан сезилар-сезилмас илжайиб қўйди.

— Янгичароқ қўшиқ. Мен бунақасини ҳали эшитмагандим. Насрий таржима қилиб беришга уриниб кўраман.

Марҳамат қилиб, мистер Трумэн,
Бизни уйимизга жўнатинг.
Бизни Европага жўнатдингиз,
Римни, Берлинни ва Парижни кўрсин деб.
Буйруғингизни адо этдик,

мистер Трумэн.

Энди уйимизга қайтмоқ нстаймиз.

Рим, Берлин ва Париж жудаям жонимизга тегиб кетди.

Биз Римга, Берлинга ва Парижга тўйиб кетдик.

Гим, Берлин ва Париж деса, кўнглимиз айнийди.

Марҳамат қилиб, уйимизга жўнатинг.

Юртимизда жуда кўп йигитлар бор,

Улар Европага қадам босмаган,

Улар Рим, Берлин ва Парижни сира кўрмаган.

Улар бизнинг вискимизни симириб, қайлиқларимизни қучишади.

Улар Европани кўрмоқ истайди,

Улар Рим, Берлин ва Парижни бир кўрмоққа зор.

Шуларни бу ёққа ҳайданг, мистер Трумэн.

Бизни эса уйга юборинг.

Агар бизни қайтармасангиз, мистер Трумэн,

Бизнинг ўзимиз уйга қайтармиз, мистер Трумэн.

Биз ғазаб ва жаҳл билан қайтармиз.

Ана шунда кўзойнагингизга огоҳ бўлинг, мистер Трумэн.

Яхшиси, мистер Трумэн, бизни уйга юборинг.

— Кўряпсизми гап нимадалигини?!

Биз ўз хонамизга буриларканмиз, мен барибир яна:

— Огоҳ бўлинг, Ярослав. Ўзингизни эҳтиёт қилинг, — деб қўйдим.

— Мен коммунистман,— жавоб берди Галан. Кейин қўшиб қўйди: — Хотиржам бўлиш учун вақт ҳали эрта.

СОЛДАТ? МАШИНА? ҚОТИЛ?

Қуrolли кучлар штабининг бошлиғи, фельдмаршал Вильгельм Кейтель ўзининг салобатли турқи таровати билан бошқа айбланувчиларнинг орасида ажралиб туради. Баланд бўйли, қотма, кадровик ҳарбийга хос тик қоматли, юзлари бежирим чеҳрасига мардонавор тус берувчи туртиб чиққан иякли бу одам кекса солдатга жудаям ўхшайди. Олдиндан ҳимоячиси билан тобига келтириб машқ қилиб олиб, энди бу ерда суд чоғи ижро этишга қарор қилган роли ҳам кекса бир ҳалол хизматчи ролидан далолат беради, у ўзи ҳақида ватан олдидаги бурчини ҳеч иккиланмасдан бажарган, катта бошлиқларнинг буйруқларини бош қотирмасдан адо этаверган киши каби тасаввур ҳосил қилишга уринар эди. Унинг бирон ёвуз буйруқ берганини айтиб, бўйнига қўймоқчи бўлганларида, у ҳадеб:

— Мен солдатман, — дея жавоб қилади. Бироқ тарих Кейтелни қора курсига ўтқазишдан анча илгари, ҳали иккинчи жаҳон уруши авж олиб ётганида, немис танклари Франция тоқзорларию Греция боғларини гусеничалари билан пайҳон қилиб, самолётлар Бельгия тўғонлари ва Голландия каналларини портлатиб юбориш учун парашютчиларни ташлашганида, Югославия, Украина, Белоруссия шаҳарлари оловда ёниб, гитлерчи галалар Москвани ер юзидан супуриб ташлаш ниятида у томон ёпирилиб келишганида Берлинда Вильгельм Кейтель деган генералнинг борлиги ҳаммага аён эди, унинг Гитлернинг буйруқларини жанговар операциялар планларига, фюрернинг инсониятга нисбатан нафратли алаҳсирашларини Германия қуrolли кучларига бериладиган буйруқларнинг бандларига айлантириши ҳеч кимга сир эмасди.

Урушгача ҳеч ким Кейтелнинг номини на стратег сифатида, на тактик сифатида эшитган эди. Унинг на бирон жасорат кўрсатганию, на бирон муваффақиятли жанговар операцияда қатнашганиям маълум эмас эди. Лекин уруш бошланиши биланоқ қадим-қадимдан солдатлик бурчи, офицерлик шарафи ҳисобланиб кел-

ган нимаики бўлса, ҳаммасини итқитиб ташлаётгани билан донг таратди, у урушни бошқариш борасидаги ёзилгану ёзилмаган қонунларнинг барисини дабдала қилиб, урушнинг ўзини босқинчиликка, на бирон қоида-ю, на бирон меъёрни биладиган ўзбошимча бандаларнинг хунрезлик қутуришига айлантириб юборди.

Шу ерда, процесс чоғида «герман солдати», «герман офицери» сўзлари «босқинчи», «бандит», «қотил» сўзлари билан айна ҳамоҳанг жаранглаётган бўлса, бунинг учун ҳаммадан аввал мана шу Вильгельм Кейтель айбдор. Худди мана шу кимса ҳали уруш бошланмасиданоқ, Германия армиясининг Ватанимизга қиладиган ҳужумини планлаштираркан, «Шарқдаги операцияларни» амалга оширувчи қўшинлар учун мўлжалланган буйруқни тайёрлаганди, мазкур буйруққа биноан одатдагича суд қилиш ман этилган бўлиб, бунинг билан ҳар қандай совет ҳарбий асири, ҳар қандай совет кишисининг тақдири гитлерчи офицерларнинг ихтиёрига топширилган эди. Ўша буйруққа кўра, гитлерчилар ўз билганича отиб, куйдириб, ўлдириб ташлаши мумкин бўлган назоратсиз ҳуқуқлар билан таъминланганди.

Поляк frontiда урушаётган дивизиялар командирларидан аҳолини «зарур бўлганида ҳеч бир аяб ўтирмасдан, германчасига қатъийлик билан» қириб ташлашни талаб қилган ҳам ана шу кимса эди. Яна у «герман жангчиларининг ҳаётини асраш мақсадида» мина қўйиш ишларида ҳарбий асирлардан қўлланиш тўғрисида буйруқ берганди ва «фавқулодда пайтларда», шунингдек, «зарурият талаб этаётган чоғларда» ҳужумга кўтарилган қисмларнинг олдида тинч аҳолини ҳайдаб боришга ижозат берган ва шу усулни тавсия этган ҳам ўша Кейтель эди. Ахир асрлар оша шаклланиб келган барча қоидаларга хилоф равишда герман солдатларига «тактик зарурият талаб этганида» душман армиялар аскарларининг кийимини кийдириб, уларни «ана шундай ниқобда» рақибнинг орқа томонига ташлаш ҳам ўшанинги буйруғи билан амалга оширилган эди-да.

Ниҳоят, ана шу малъун саба, юзминглаб, миллионлаб ҳарбий асирлар гитлерчи қулдорларнинг ихтиёрига топширилган ва бу асирлар отиб ташланиш хавфи ости-

да ҳарбий заводларда ишлашга ва немис армиясининг ўзидаги энг тубан ишларни бажаришга мажбур этилган эди.

Айбловчилар ва гувоҳлар буларнинг ҳаммасини Кейтелнинг ўз қўли билан турли вақтларда имзоланган ҳужжатларга асосланиб исботлашди. Кейтель ўзини муҳсфаза қилиш учун рад этиш мумкин бўлган ҳамма нарсани инкор қилди. Мулзам бўлиб қолган чоғида эса: «Ҳа, шунақа бўлувди шекилли. Дарвоқе, шунақа бўлган», дея жавоб берарди ва шу заҳоти қўшимча қиларди:

— Фюрер шунақа фармойиш берганди. Мен солдатман. Мен гарчи унинг буйруқларидан норози эсам-да, лекин уларни бажаришга мажбур эдим.

Ўзининг нақадар салобатлилигига, ҳарбий қаддиқоматига, оппоқ чакка сочларига қарамай, бу гитлерчи фельдмаршал ниҳоятда жирканч кўринарди. Жирканч ва ифлос.

Олий офицерлик мундири кийган бу «собик солдат» армиядаги ўттиз етти йиллик хизмати чоғида бирон мартаям биронта жангда қатнашмаганини, доим штабларда ғимирсиб юрганини, адъютантлик вазифаларини бажарганини тан олишга мажбур. Худди шу хислатлари, бошлиқларнинг измига сўзсиз бўйсунган олиш қобилияти туфайли Гитлер Кейтелга фельдмаршаллик мундирини кийдириб, уни олий штаб лавозимига ўтказиб қўйган эди. Унинг умидлари бекор кетмади. Кайзер рейхсверидан чиққан, гўдаклигидан қадимги германчасига урушқоқлик руҳида тарбия топган насл-насабли ашаддий йиртқич Кейтелнинг хусусиятлари бутун жаҳон Германия империясини тузишни орзу қилиб юрган нацист босқинчининг хом хаёлларига жуда ҳам уйғун тушди. У лашкарбошилиқ талантидан фориг эса-да немис қўшинларини гигант босқинчи тўдаларига айлантириб юбора олиш қобилиятига эга эди.

Бироқ шуларнинг устига-устак, Кейтель аъло даражадаги актёр ҳам эди. Унинг формали кителида на погонлар, на орденлар кўринмасди. Лекин у ҳали ҳам илгаригидек кўкрак кериб, саволларга қисқа ва лўнда жавоб қилади ва силлиқ таралган қийшиқ фарқидан тортиб, то мўйловларигача тоза қирилган бу зотдор барзанги, гўё шаъни қаттиқ таҳқирланган киши қиёфасида ўтиради.

— Мен собиқ солдатман. Мен буйруқларни муҳокама этишга эмас, уларга бўйсуншга мажбурман.

— Мен урушда фаол роль ўйнамаган бир ижрочиман, холос...

Унинг ўз-ўзини ҳимоя қилиши учун бирдан-бир дастак бўлган ана шу икки тезис Кейтелнинг оғзида шунчалик кўп такрорланаверганидан, Сергей Крушинский иккаламиз бу қайтариқларни санаб ўтирмоқчи бўлдик ва натижада, сўроқ давомида айбдор ўзини йигирма етти марта «собиқ солдат», дея атаганига ҳамда ўн бир марта суд аҳлига фалону писмадон пайтларда Гитлернинг қабулхонасида уни чақиришларини кутиб ўтиргани туфайли ўша масалаларнинг ҳал этилишида иштирок қилмаганини айтиб, такрорлаганига гувоҳ бўлдик.

Унинг ўшанақа дастакларга ёпишиб олишган ҳимоячилари, ҳатто, Кейтель фюрернинг илтифотию ишончига асло ҳарбий планларини амалга ошириш йўлидаги хизматлари эвазига эмас, балки Гитлер оккупация қилинган территорияларни айланиб юрган чоғида Кейтель роялда фюрер севадиган Вагнер асарларини чалгани ҳамда олинасаб зотлар учун хонимларни танлай билгани сабабли сазовор бўлган, дея уқтиришгача бориб етидилар.

Лекин айбдор ва ҳимоячилар ўзлари учун халоскор бўлиб туюлувчи «собиқ солдат» сўзига қанчалик кўп ёпишишгани сари, айбдор бундай эмаслиги шунча яққол кўзга ташланиб борарди. Ва суд қаршисида, жаҳон матбуоти саҳифаларида нафақат ижрочи, балки агрессив планлар ижодкори, талончилик урушлари олиб бориш борасида нацистларча методларни қўллашда фюрернинг ҳақиқий шериги бўлган т и п и к нацист қўмондонининг қиёфаси гавдалана борарди.

Бу кекса гитлерчи зўравон ниҳоятда эҳтиёткорлик билан гувоҳлик берарди. Лекин, барибир, у ҳаддан ташқари оригинал кимса бўлганидан ва айниқса, ҳимоячилари уқтирган далиллардан бошқа нарсаларни гапираётганида, саволларга жавоб бераётганида, унинг оғздан бирин-кетин қуйидаги афоризмлар чиқиб кетарди: «Босқинчилик ва ҳарбий ўлжалар тўплаш деганлари — бу аслида, бир хил гап. Улар фақат номлари билан фарқланади», «Турган гапки, уруш пайтида бизнинг ҳеч бир генерал тинч аҳолининг хавфсизлиги ма-

салалари билан шуғулланмади ва шуғуллангани фурсати ҳам йўқ эди. Аслида бу унинг иши эмас-ку», «Бешафқатлик. Урушда бу шунчаки бир тушунча, чунки урушнинг ўзи — турган-битгани — бешафқатлик-ку». ...Кейтель ўзини тиришиб, жон-жаҳди билан қимоя қилишга уринарди. Бироқ у ҳали бир неча дақиқагина илгари ғазаб билан инкор этган нарсасини айбловчи тараф фош этгач, ночор бўйнига оларкан, ўзини зўрлаб марду майдон қилиб кўрсатишга уриниши ниҳоятда жирканчли туюларди!

Бош Совет Айбловчиси сўроққа тутганида Кейтелнинг мардона ниқобидаги охирги хислатлар ҳам ниҳон бўлади. Р. А. Руденко Кейтелга босиб олинган вилоятлардаги исёнчилик ҳаракатига қарши кураш тўғрисида генералнинг ўзи шахсан имзолаган буйруқни ҳавола қилди.

«Норозиликнинг илдизини қуритиш ва унга барҳам бериш учун дастлабки баҳонанинг ўзига асосланибоқ оккупацион ҳокимиятнинг нуфузини йўлга қўйиш учун дарҳол энг кескин тадбирларни ишга солмоқ жоиз... Шу муносабатда, бунга алоҳида мамлакатларда кишиларнинг ҳаётлари ҳеч нарсага арзimasлигини назардан қочирмаслик керак... Фавқулодда шафқатсиз иш олиб бориш йўли билангина даҳшат солиш борасида ижобий натижаларга эришиш мумкин».

Р. А. Руденко шу буйруқдан цитата келтиргач, Кейтелдан ўз қўшинларига партизанларга қарши кураш чоғида тинч аҳолини, шу жумладан, аёллар ва болаларни ҳам ўлдиришга буйруқ берган-бермаганлигини сўради.

— Асло! — зарда билан рад қилди Кейтель.

Руденко. Мен сизга манави буйруқни юборяман. Танишиб чиққач, айтинг-чи, унга сиз имзо чекканмисиз?

Кейтель. Ҳа.

Руденко. Унда марҳамат қилиб, мен тагини чизиб қўйган жойини ўқинг-чи, унда шундай дейилган: «Қўшинлар шу кураш чоғида, мабодо ишнинг муваффақиятли чиқишига ёрдам берадиган бўлса, аёллар ва болаларга нисбатан ҳам чекланмаган миқёсдаги чораларни кўриш ҳуқуқига эгадирлар ва бу чораларни ишга солмоқлари лозим». Уша жойини топдингизми?

Кейтель. Топдим.

Руденко. Бу сўзлар сизнинг буйругингизга оид сўзларми?

Кейтель (*эшитилар-эшитилмас*). Ҳа, буйруқда бор бўлгач... Менинг хаёлимдан кўтарилган экан... Имзо чекадиган нарса шунчалик кўп бўлганидан, хаёдан кўтарилиб қолишيام ҳеч гап эмас.

Шу тарздаги фармойишлар унинг ёдида турмасди.

Бу гитлерчи лейб-стратегнинг қиёфасини тўлароқ ифодалаш учун ҳалиям ёдимда турган бир диалогини келтираман, уни кечагина эшитгандим. Р. А. Руденко Германия контрразведкасининг бошлиғи генерал Канариснинг совет ҳарбий асирларига нисбатан қўлланилаётган ёвузликларнинг ниҳоятда аёвсизлигидан ўзи ҳам қаттиқ чўчиётгани сабабли, асосан эса, бу ёвузликлар ҳақида Ғарбдаям мишмишлар тарқаб кетганидан концентрацион лагерлар маъмуриятининг бедодлигини камайтиришга даъват этиб ёзган мактубини судга ҳавола қилади.

Руденко. Айбланувчи Кейтель, сиз бу ҳужжатга жавобан қандай муносабатда бўлгандингиз?

Кейтель. Мен адмирал Канариснинг фикрига рози эдим.

Руденко. Унда мен сизнинг бу ҳужжатга қандай резолюция қўйганингизни эсингизга соламан. Мана у: «Бу ерда гап бутун бир дунёқарашни маҳв этиш устида бормоқда. Шу туфайли бу тадбирлардан мақсад менга аён ва мен уларни қувватлайман». Айбдор, сизнинг имзонгизми шу?

Кейтель (*заррачаям хижолат тортмай*). Ҳа, меники.

Ана шу тариқа бу гитлерчи суперстратегнинг юзидаги «собиқ солдатлик» ниқоби секин-аста очила борди ва сўроқнинг охирига бориб, фельдмаршал мундиридаги мазкур Европа жаллодининг асл — жирканч, ёвуз, номард башараси намоён бўлди.

ЯНА УЧ МАРТА СИГНАЛ ЯНГРАЙДИ

Бугун 1 апрел. Адлия саройига келгач, хотинимни туғилган куни билан табриклаш учун ўзимизнинг тил билан айтганда, симга, яъни телеграфисткаларимиз

олдига жўнадим. Ана шу уруш йиллари давомида унинг бу тантаналарини бIRON мартаям бирга ўтириб нишонлаш бизга насиб этмади. Бу сафар ҳам мен ундан олисдаман. Лекин бу гал унга ваъда қилинган совгани амалга оширдим. Қиссани ёзиб тугатдим, у маъқул бўлди ва босиб чиқариш учун қабул қилинди. Эҳтимол, жуда бўлмаганда шундан у бир оз севинар...

Шу хил ўйлар билан бинонинг қуббасимон даҳлизлари бўйлаб кетиб борарканман, бирданига ҳаммага таниш бўлиб қолган зуммер сигналлари қулоғимга чалинди. Уч марта... уч марта... ва яна уч марта. Тагин сенсация! Нимайки? Қаердайки? Мажлис ҳали бошланганича йўқ. Демак, инфорМАЦИОН бюро қўшимча сўроқлар ва процесснинг бориши ҳақидаги ҳар хил ҳужжатларни эрта наҳордан столга қалаштириб ташлайдиган пресс-румда бўлса керак. Бунақанги учта сигнал биз журналистларга худди жанговар буйруқ садсидай таъсир қилади. Бир зумда ҳаммамиз тўпирлашганча пресс-румга кириб бордик.

У ер одамга тўлиб кетган, гангир-гунгир авжига чиққан. Сўроқ овозлари, ҳайратли саволлар, шоввозларча қаққақа товушлари эшитиларди. Мен туртиниб-суртиниб, стол ёнига бордим-да, бошқа қоғозлардан четроқда ётган варақни қўлимга олдим. Нима гап ўзи? Унда ёзилишича, процессда Мартин Борман бўлармиш ва гувоҳлик берармиш. Бу кимса шу чоққача суддан қочиб юрган нацистлар партияси канцеляриясининг раҳбари, унинг бош секретари ва Гитлернинг энг яқин ёрдамчиси бўлиб, унинг иши Трибунал уставининг 12-моддасига биноан айбдорнинг иштирокисиз сиртдан кўриб чиқилганди.

Судда ҳозиргача эълон қилинган материалларга қараганда, Борман фюрернинг ўнг қўли бўлиб олиш учун мудом Геринг билан талашиб келган. Биз бу даҳшатли одамнинг Гитлер билан рейхсканцелярия ёнидаги бункерда то фюрер ўз жонига қасд қилгунига қадар бирга қолганидан, кейин эса изсиз ғойиб бўлганидан хабардор эдик.

Мана энди Мартин Борман қўлга тушибди! Бундан ўн бир ой муқаддам Берлинда кўрган манзараларим шу он менинг кўз олдимда гавдалана бошлади. Тўпларнинг гумбури. Гўёки ернинг остида кўзга кўринмас машиналар ишлаб ётгандай оёғимиз тагидаги асфальт

дириллайди. Геббельснинг матбуоти томонидан «национал-социалист Парфенон» деган ном олган гитлерчи лейб-архитектор Альберт Шпеернинг лойиҳаси асосида қурилган рейхсканцеляриянинг ясси биноси.

Берлинда ҳали жанг кетмоқда, лекин артиллерия ўқларидан хийла шикастланган рейхсканцеляриянинг улкан залларида совет жангчилари полда сочилиб ётган қоғозларни, орден ва медаллар солинган қутичаларни оёқ ости қилганча кезиб юришибди. Айни шу ерда эс-ҳушини йўқотган, жунлари ҳурпайган бир ит изғиб юрибди, қайсидир ҳазилкаш унинг бўйнига рицарлар крестини тақиб қўйган... Гитлернинг улкан кабинетидан боққа ўтиладиган айвонча. Ярим тўғарак шаклидаги вайрон бўлган фаввора ва ундан сал нарида, кўкламги майсазор ичида деярли сезилмайдиган бетондан ишланган олти қиррали қурилма, қурилмага винтлар билан бекитиладиган зилдай металл эшикча ўрнатилган. Бу Гитлер охириги дақиқаларини ўтказган ер ости бункерига кириладиган жой.

Бизлар дўстим, «Правда»нинг мухбири подполковник Сергей Борзенко билан иккаламиз бетон ғорга яқинлашдик. Эшик ёнидаги қоровул йўлни тўсди: «Мумкин эмас, киришга рухсат йўқ». Қоровул бошлигини чақирдик. Борзенко — нафақат ўзининг профессионал қуроли кучи билан жанг қилган машҳур журналистларнинг бири. У «Правда»нинг мухбири сифатида десант билан шиншийдам Қрим соҳилидаги кичик бир плацдармга, ўшанда армиядагиларнинг аташганидек, «тангадек» жойга тушиб қолиб, ҳарбий тақдир тақозосига кўра десант отрядига командирлик қилишни ўз зиммасига олган. У бир неча кун давомида «тангадек» бу жойни мудофаа этган, оқшомлари душманнинг ҳужуми тинганида эса, корреспонденциялар ёзиб, уларни қўшимча кучлар ва ўқ-яроғ ташийдиган катерлар орқали армия телеграфига жўнатиб турган. Кўплаб ҳарбий мухбирлар жанговар мукофотлар билан тақдирланди. Сергей Борзенко ўшанда кўрсатган жасорати учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди. «Правда»нинг мухбирлик билети ҳазилакам гап эмас, лекин у Қаҳрамонлик юлдузчаси билан қўшилиб, унга кўзи тушган одамда кучли таассурот уйғотади. Эҳтимол, фақат шу сабаблигина Берлинга шарқ томондан эмас, балки жануби-ғарбдан ҳужум қилаёт-

ган фронтдан бу ерга қадам ранжида қилган каминаларни, тақиқлаб қўйишганига хилоф равишда, ахийри, Гитлернинг охирги манзили бўлмиш мазкур маконга киритиб юборишди.

Гор кўп қаватли экан. У худди ерга кўмилган бетондан қўйилган улкан асалари инларига ўхшаб кетади. Электр йўқ. Лифт ишламайди. Вентиляция тўхтаб қолган. Ҳавоси намиқиб, дим бўлиб кетган. Фамилияси мураккаб, эсда қолмайдиган майор олдинда фонарча билан сирпанчиқ зиналарни ёритганча, бизни бошлаб борарди. Баъзида тепа томонда снарядларнинг бўғиқ портлагани эшитилади. Фонарчанинг ўткир нури зимистон қўйнида гоҳ қудуқдай зинапоянинг кўкиш деворини, гоҳ қорсул сўзсиз қотиб турган токчани, гоҳ зил-замбил эшикни ёритиб ўтади. Бир қават, иккинчиси, учинчиси. Қанақадир даҳлизга қайриламиз. Газдан беркинадиган пана жойлардаги каби резина қистирмалар қўйилган эшик шовқинсиз очилди, оёқларимиз остида шиша синиқларининг қисир-қисирини. Қўланса, кўнгилни айнитадиган ҳаво. Қоронғилик ичидан устига қандайдир қорамтир, ёпишқоқ нарса тўкилган зангори мовут материал ёпилган зилдай стол пайдо бўлади. Илмоқларга зарҳал ромлардаги суратлар осиб қўйилган. Бетон уядаги қадимги Мюнхень мактабига оид бу ажойиб полотнолар кишида худди қароқчи кеманинг ҳужрасида тутқунликда ётган олижаноб асирларга монанд таассурот уйғотади.

— Бу ерда Гитлер ҳузурида ҳарбий кенгашлар бўлиб турган, — изоҳ беради майор қоронғиликда бизга кўринмай. — Шу ерда биз учта офицерни қўлга олдик. Улар шу қадар маст эдики, ҳатто «ринг» деб, оғиз очишолмасди.

Бошқа бир хонада ацетилен чироқ шуълаланиб турарди. Иккита офицер ва ақлли, нозик юз лейтенант қиз аллақандай папкаларни титишарди.

— Бу ерда уларнинг архивга ўхшаган нимасидир бўлган. Ёқиб ташламоқчи бўлишган, лекин улгуролишмаган, бензинлари етмай қолган, — деди майор.

Бизнинг кимлигимизни билишгач, офицерлар бошларини кўтаришди. Қиз истеҳзоли илжайди:

— Кеч қолдингиз. Кеча бу ерга газеталарингиздан иккитаси: Борис Горбатов билан Мартин Мержановлар

келиб кетишган. Ҳаммасини ёзиб олишди, эҳтимол, газетага ям юбришгандир.

Бизни орқада қолдирган ҳамкасбларимизга қойил қолганимизни билдирдик-да, олға юрдик. Кейинги қаватда пешонамни қандайдир ўткир металлга уриб олдим. Фонарча нурида унинг свастикали гулчамбарга қадалган алюминий бургутлиги маълум бўлди. Кимдир бургутни уриб, жойидан жилдирибди, у қаноти билан ялтироқ ёғоч эшикни тўсганча, битта миҳда ён-ламасига осилиб қолган.

— Фюрернинг ҳашаматли хонаси. У шу ерда ўз жонига ўзи қасд қилган,— тушунтирди майор.

Кичкина соғчи хонасидан ўтамиз: диван, столча, телефонлар... Деворга қора шинеллар ва фуражкалар осилган. Кейинги эшикдан сўнг тағин кенгроқ хона келади: У ерда ҳам деворларда яхшигина суратлар осилган... Стол... Иккита кресло, диван, бу диваннинг қопламасига ҳам қандайдир қорамтир нарса тўкилган.

— Қонми?

— Ҳа, қон, — жавоб берди майор.

— Ахир, у ўзини оғуламаганми?

— Ҳа, шундай деган гап бор... Хотини ва ити билан заҳарланишган. Яна баъзи маълумотлар бор, фақат буни сизлар ёзиб олманглар... Уша маълумотларга қараганда, фюрернинг адъютанти кейин унинг жасадига ўқ узган. Ахир, фюрер бўла туриб, каламушга ўхшаб заҳар ичиб ўтирса, уят эмасми. Шунинг учун у жасадга ўқни қадагач, тўппончани ўликнинг ёнида қолдириб кетган... Тўппонча шу ерда ётган экан.

Коридордан яна олдинга юрамиз. Каттакон хона. Геббельснинг бошпанаси. Тоза, шинам. Деворлар ёнида қўшқават сўрилар. Бироқ шифтларни дуд босган, шу сабабли ер ости рутубатининг қўлансасига куюк жуннинг ва духининг ҳиди аралашиб кетган.

— Хотини Магда билан бирга заҳар ичишган ва бешта қизининг барисини заҳарлаган,— тушунтиради бизга майор унволи Вергилий. — Қизларнинг ўлиги мана бу сўриларда ётган экан. Ёшроқлари худди ухлатгандек осойишта қиёфада ётишар, иккита каттаси эса — заҳарланишни истамай, қаршилиқ қилишган бўлса керак. Уларнинг кўринишига қараганда, шу иккаласини зўрлаб заҳарлашган... Мана шу курси.

Майор полда ётган оилавий суратни қўлига олди. Мана у, Иозеф Геббельс — миттигина, сочлари қалин боши маймунники сингари орқасига танқайган. У йириккина соҳибжамол хоним ёнига оналарига ўхшайдиган бешта чиройликкина қизлар ва қизалоқларнинг қуршовида қоматини керганича ўтирибди. Геббельс — қўнғиздай қоп-қора, бошқалари эса, кўзлари порлаб турган малла соч.

— Мана бу катталарига зўрлаб заҳардан укол қилишган, — яна бир марта изоҳлайди майор.

Коридор орқали қўшни хонага кирамиз. Деворларда ов милтиқлари осилган кийик шохлари. Каравотда ов кийими ва қур пати қистирилган кўк шляпа ётибди.

— Айтишларича, бу Мартин Борманнинг хонасимиш.

— Унинг ўзи қаерда?

— Ғойиб бўлди, — жавоб беради майор. — Шу ерда асир тушганларнинг гувоҳлик беришича, охирги пайтгача шу ерда ўтирганмиш, кейин гум бўлибди.

— Қанақасига гум бўлади, ахир бу ер ҳамма томондан яхшилаб ўраб олинган-ку?..

— Билмадим... Ҳар хил гапиришади. Бировлар «унинг ўлиб ётганини кўрганман», деса, бошқа бировлар «қочган», дея таъкидлашади. Кейингиси тўғри бўлса керак. Сизлар буни ёзиб олманглар. Бу шунчаки бир мишмишлар. Бу гапларни текшириб кўриш зарур. Балки бу мишмишларни одамларни чалғитиш учун атайлаб тарқатишгандир...

Мартин Борман қочиб кетди! Гитлернинг энг яқин сафдоши жавобгарликдан яшириниб олди. Уша рейхс-канцеляриянинг бункерида бу хабардан бизнинг қандай донг қотганимиз ҳалиям эсимда. Бу ерда, процесс чоғида Борманнинг қабиҳ номи тилга олинганида мен беихтиёр равишда қора курсидаги бўш ўринга қараб қўяман. Наҳотки, бу илон ўрмалаб, суғурилиб чиқиб кетишга ва биронта тешиқда яшириниб олишга муваффақ бўлган бўлса?

Мана, уч марта сигнал чалиниб, сенсациядан дарак берди ва Мартин Борман топилганидан хабар берувчи пресс-релиз варақаси. Бу — чинакам янгилик.

Бироқ унда нима учун пресс-румда бунчалик қаҳқаҳа? Ёнимда пайдо бўлган Юрий Корольковга ҳайрон боқаман. У эса илжайганча турибди.

— Биринчи апрель, оғайни!

— Ҳа, хўш, чиндан ҳам бугун биринчи апрель, ни-
ма бўпти?

— Яхшиси ўқигин, варақани охиригача ўқиб чиқ-
қин.

Ҳақиқатни ҳам мен бу ғаройиб янгиликдан ҳай-
ратга тушганимдан, хаёлимга ёпирилган хотираларим-
га берилиб кетиб, информация билдиришнинг охири-
даги кичкина кўрсаткичи ва: «Орқасидагини ўқинг»
деган ёзуви пайқамабман. Варақанинг орқа томонида
йирик ҳарфлар билан: «Биринчи апрель билан! Раҳ-
мат!» — деб ёзиб қўйилганди.

Биз Трибуналнинг пресс-бюросидаги оғайнилари-
миз томонидан уюштирилган бу ёлғонга лаққа тушиб
ўтирганимизни эслаб, қотиб-қотиб куламыз. Куламызу
миядан ўша фикр аримайди: наҳотки ер юзида бу ма-
лъун бекиниб олиши мумкин бўлган шундай тешик
бор бўлса?

«НАХТ УНД НЕВЕЛЬ»

СС обергруппенфюрери, хавфсизлик бўйича империя
бош бошқармасининг ва гестапонинг бошлиғи Эрнст
Кальтенбруннер суд залида бир оз ҳаяллаш билан пай-
до бўлган кундан бери мен бу даҳшатли кимсани доим
кузатиб бораман.

Айбдорлар орасида унинг пайдо бўлишининг ўзиёқ
шов-шувга сабаб бўлди ва шу муносабат билан Адлия
саройи биносида ҳаммада қизиқиш уйғотувчи учта
сигнал жаранглади. Сабаби, миллионлаб кишиларни
қириб ташлаш ҳақида совуққонлик билан фармойиш-
лар чиқарган бу банданинг интиқом фурсати етганида
бор-йўғи ғайриоддий даражадаги бир қўрқоқ эканлиги
очилиб қолди. У жавобгарликдан қочиш ниятида олди-
нига қандайдир бир госпиталдаги ярадорларнинг ора-
сига суқилиб ётиб олди. Сўнгра ичини таталаётган ва-
ҳимадан даҳшатга тушиб, тунда госпиталдан қочиб
кетди-да, тоғдаги ўрмончилик кулбасига яширинди,
шу ерда ўзининг адъютанти томонидан оккупацион
маъмурият қўлига топширилди.

Нюрнбергга келганидан кейин ҳам дарҳол турма
касалхонасига ётиб олиб, қўрқувдан қалтираганча,
камерасида у ёқдан-бу ёққа изғиб юрар, турма врач-

дан ҳам тортинмасдан, уввос солиб йигларди. Кейин ана шу қўрқув сабабли у руҳий касалликка чалинди. Йўқ, бу асло Рудольф Гессникидай олдиндан ўйлаб қилинган муғамбирлик эмасди. Кальтенбруннерга қаровчи турма бош врач доктор Келли биз мухбирларга шундай деди:

— Жаноблар, бу одам асло ўзи ёстиғини қуритган миллионлаб кишиларнинг арвоқидан ё бўлмаса, амалга оширган ёвузликлари учун масъулият ҳиссидан азоб тортаётгани йўқ... Гарчи қирқ етти яшар барзанги жисмонан ҳўкиздай соппа-соғ бўлса-да, қўрқув, оддий ҳайвоний қўрқув туйғуси унинг миясини фалаж қилиб қўйган.

Мана, ниҳоят, сиренанинг уч марта жаранглагани эшитилди. Матбуот ложалари бирпасда тиқилинч бўлиб кетди ва курсидан ўзларининг ҳар кунги ўринларини эгаллаган айбланувчилар орасида юзи чандиқ, боши хумдек ён томонидан қараганда қассобнинг болтасига ўхшаб кетадиган, қадди букик, сўлоқмондай кимса пайдо бўлди. Ҳамманинг нигоҳи ана шу мудҳиш гавдага тикилди, бу золим тўғрисида судда ниҳоятда чексиз гап-сўзлар бўлиб ўтганди. Кальтенбруннер курсилар орасидан бўшашганча ўтиб, хижолатли илжайиб, қўлини Герингга узатди, бироқ у кескин орқасига ўгирилиб олди. Гесс ҳам ўзини узатилган қўлни кўрмаган қилиб кўрсатди. Ўзлари алоҳида гуруҳ бўлиб ўтирадиган Шахт, Функ, Папен ва Шпеерлар пайдо бўлган кимсага намойишкорона орқа ўгириб олишди. Ҳар бири юзминглаб кишиларнинг ҳаётини қурбон қилган бу малъунлар ўзлари қаршисида яқин-яқинларгача дилдраб туришадиган махфий полициянинг ҳар нега қодир бошлиғидан қанчалик нафратланишларини ошкор этмоққа уринишарди.

Ҳатто, қора курсидагиларнинг биронтаси ҳам Эрнст Кальтенбруннерни яқинига йўлатишни хоҳламасди ва шунинг учун бу ишга ҳарбий полициячи аралашиб, деярли зўрлаб, Кейтель билан Розенбергни сурилиб ўтиришга мажбур қилди. Кальтенбруннер курсига чўкиши ҳамон дарҳол ёвузлар ичидаги энг ёвузлик мавқеини эгаллаб олгандай бўлди.

Олдинига у бунақа қарши олганларидан довдираб қолди. Кейинчалик ўзини тутиб олди, энди у собит қадамлар билан дубдан ишланган айбдорхонага кириб

келарди-да, ҳеч кимга «чурқ» этиб оғиз очмасдан ўз жойини эгаллар эди. Ҳуқуқшунослик маълумотига эга бу одам ўзини қандай ҳимоя қилиш ҳақида обдан ўйлаб олиб, ўзи қирдирган миллионлаб инсонларнинг қонини гарданидан соқит қилишга уринарди.

Бу қадди букик барзанги бошда кўзларини лўқ қилиб, минбарга кўтарилганида, унинг ҳимоячиси доктор Кауфман ошиқиб микрофонга қараб, вишиллади.

— Мен Эрнст Кальтенбруннернинг ҳимоясига киришаман. Лекин унга нисбатан қўйилаётган гуноҳларнинг ниҳоят оғирлигидан мен учун бу ҳимоянинг нақадар қийин бўлишини таъкидлаш, менимча, ортиқча бўлса керак.

Ҳимоя нутқининг бу эпиграфига қўшилмаслик мушкул эди. Ахир, мана, Трибуналнинг ўтган бир неча ойлик фаолияти мобайнида биронта мажлис йўқки, унда Генрих Гиммлернинг номи тилга олинмаган бўлсин, унинг ўзи эса охири дақиқада олдиндан тили остига тиқиб қўйган заҳарли найчани эзиб, жон таслим қилган ва шу алфозда суд жавобгарлигидан халос бўлганди.

Энди минбарда Гиммлернинг ўрнида бошқа бир кимса, «кичкина Гиммлер» «гиммлерча» турар эди. Кальтенбруннерни Германияда шундай аташарди. Ҳозир бошлиғининг ўрнини эгаллаб турган бу «гиммлерча»нинг қанчалик нуфузли ва даҳшатли ўтганлиги ҳужжатлардан маълум эди.

Кальтенбруннер амалга оширган қабиҳ жиноятларнинг, ҳеч бўлмаса, йирик-йирикларини санаб чиқиш ҳам осон эмас. Мана шу махлуқ ва унинг шефи Гиммлер олдин Германияни, сўнгра бутун босиб олинган мамлакатларни концентрацион лагерлар тўри билан чирмаб ташлаганди. Харитадан ифодаланган бу тўр Трибуналнинг мажлисларидан бирида намойиш этилганди. Европа харитаси бўйлаб сочилиб кетган бу нуқталар шунчалик кўп бўлиб, баъзи жойлар жудаям қуюқлашиб кетганидан, гўё қитъа танасида тарқаган қандайдир юқумли иллатни акс эттирувчи суратга ўхшар эди. Бу иллат бутун Германия, Австрия, Польшани қамраб олган, Бельгия, Франция, Совет Болтиқ бўйига, Белоруссия ва Украинага ҳам етиб борган эди.

Биз ундан бошқа яна бир харитани, янада сурбет ва даҳшатлироқ — ҳисобот харитасини кўрдик. Ундаги

шаҳарларни ифодаловчи доиралар ёнида иккита тобутча — бири каттагина оқ, тагида эса кичикроқ, қора тобутчалар тасвири бор эди. Босиб олинган территорияларнинг аҳолисини қириб ташлашни давлат миқёсида планлаштирган нацистлар ана шу харита орқали белгиланган планларнинг бажарилиши тўғрисида «ҳисобот беришаркан». Тобутчалар қанча одам ўлдириш кераклигию ва шу пайтгача қанча ўлдирилганини кўрсатувчи ўзига хос диаграммалар экан. Киев, Харьков, Краснодар, Вильнюс шаҳарлари ёнида катта қора тобутчалар расми турар, Орша, Минск ва Витебск ёнида эса кичикроқ тобутчалар чизилганди, чунки ҳисоботга қараганда, у ерларда партизанчилик ҳаракатининг авж олиб кетгани ва қалин ўрмонларнинг мўллигидан ўлдириш планлари бажарилмай қолибди.

Мана, кўз ўнгимиздаги ана шу планларни тузган ва ҳисобот қабул қилган кимса турибди. Далилларга қараганда, Кальтенбруннер олдинга Германия учун кейинчалик барча босиб олинган жойларга тарқатишни мўлжаллаб, «Нахт унд небель», яъни «Тун ва туман» деган шартли номда одамларни қиришга қаратилган бутун бошли бир система ишлаб чиққани маълум эди. Унга кўра ўнлаб, юзлаб ва ҳатто, минглаб кишилар тун қўйнида ҳибсга олинар ва шу дақиқадан бошлаб гестапо, СД ва СС жаллодларининг тазйиқи остида худди зулмат қаърига кўмилган кишиларнинг аҳволига тушарди.

Худди ана шу системага биноан Гиммлер ва унинг ўнг қўли ҳисобланмиш Эрнст Кальтенбруннер махфий саноатнинг алоҳида турини (у ҳақда мен бир неча бор тўхталиб ўтдим), одамларни қиришдай бирдан-бир мақсадга хизмат қиладиган ўлим саноатини барпо этишганди. Нацизмнинг мазкур саноати уч мингдан зиёд корхоналардан иборат эди, унда кунига қарийб юз одамни эскичасига энсасидан отиб ташлаш усули билан ўлдириладиган майда, бошқача қилиб айтганда, содда идоралардан тортиб Аушвиц, Бухенвальд, Маутхаузенга ўхшаган гигант ўлим комбинатларигача бор эди. Бу комбинатларда ўлдириш жараёни механизациялаштирилган, химиялаштирилган, электрлаштирилган бўлиб, жасадлар печларга, конвейерларда ташилар, сонсиз мурдалар ёқишдан олдин қирқиб майдалаш

учун улкан кескир асбоблар ўрнатилган, суякларни майдалашда баҳайбат цилиндрлардан иборат чиғириқсимон станоклардан фойдаланилар ва шу суякларни минерал ўғитларга айлантиришда қўлланиладиган пресслар қўйилган эди.

Гиммлер томонидан ўйлаб чиқилган бу ўлим саноатининг баъзи чиқиндилари бўлиб, улар ҳам мен илгари айтиб ўтганимдай, учинчи рейхнинг экономикасида фойдаланиш учун ишлатиларди. Тиришқоқ Гиммлернинг хўжалигида ҳеч нарса чиқитга чиқмаслиги лозим эди ва биз процесснинг дастлабки ойларида яқиндан танишганимиздай, бу ёвуз ишлаб чиқаришнинг «чиқиндиларидан» фойдаланиш учун махсус илмий институтлар ташкил этилганди.

Гиммлер ва Кальтенбруннернинг оқ халат кийган ходимлари лагерларда зулмат ва туман пардаси остида маҳбуслар устидан тажрибалар ўтказишар, улар қайсар инсониятни қириб ташлаш мақсадида кашф этилган газ ва заҳарларнинг ана шу бечораларга қандай таъсир қилишини мунтазам равишда совуққонлик билан синаб кўришарди.

Ва ниҳоят, босиб олинган жойларнинг аҳолисини қиришнинг яна бир усули — бутун-бутун қишлоқлар, овуллар, посёлкалар ва шаҳарларнинг яксон қилиниши эди. Буям, ахир, ўзининг маълум механизмларига, СДнинг махсус оператив командалари деб аталадиган яхшилаб таълим олган кадрларига эга бўлган саноат эди-да. Бу саноатнинг ҳам тинч аҳоли истиқомат қиладиган жойларнинг кулини кўкка совуришни, ўлик зоналарни ташкил этишни, қўрқув, даҳшат, вайронагарчиликни авж олдиришни, зулмат ва туман қўйнидаги жойлар чегарасини кенгайтира боришни тақозо этадиган ўз планлари бор эди. Буниям Эрнст Кальтенбруннер деган ифлос ташкил қилган. Ва мана энди унга барча ёзувликлари учун жавоб берадиган фурсат етди.

Кальтенбруннер деган шахс гувоҳлик беради. Ҳатто, ёнидаги қора курсида бирга ўтирган сафдошлари ҳам намойишкорона юз ўгирган, суд жараёнида одамзодга қарши амалга оширилган ваҳшиёна жиноятларини исботловчи сонсиз ҳужжатларга тўла қатор-қатор папкалар ишга солинган бир пайтда одам башара бу ваҳший нима ҳам дер экан?

Кальтенбруннер микрофонга яқинлашиб, уни қўли билан ушлаб кўриб ва унинг созми-йўқмилигини текшириб кўраётгандай, унга тирноғи билан чертиб олиб, эҳтимол, бир пайтлар Вена шаҳар судида адвокат сифатида жиноятчилар бандасини ҳимоя қилганидаги сингари салобатли овоз билан гап бошлайди:

— Жаноби судьялар, мен авваламбор суд ҳайъатига менга нисбатан қўйилаётган айбларнинг нақадар оғирлигини тушуниб турганимни билдирмоқчиман. Гиммлер, Гейдрих, Поль ва яна бошқаларнинг ҳаётдан кўз юмиб кетганлиги туфайли бутун жаҳон ақлининг нафратига менинг дучор бўлаётганим ва шунинг учун бу ерда йўқ кишиларнинг қилмишига ҳам каминанинг жавоб беришга мажбурлиги менга маълум. Мен мўътабар суд ҳайъати ва бутун дунё халқларининг Германия империясида содир бўлган воқеаларнинг заминини тушуниб олмоқликлари ҳамда тўғри мулоҳаза юритиб, одилона ҳукм чиқаришлари учун барча ҳақиқатни очиб ташлашим лозимлигини тушуниб турирман...

Бу гапларни у равон, хотиржам гапирди. Қора курсидагиларнинг орасида хавотирли шивир-шивир бошлади, матбуот ложасидагилар блокнотларини шошилинч varaқлашди. Бу сўзлар гўё айбдорнинг ҳимоячиси кўзлаган стратегияни фош этишга қаратилгандай. У ҳаммасини тан олади. У ҳаммаси учун айбни бошқаларга тўнкайди. У, эҳтимол, чин кўнгилдан чиққан афсус-надоматлари, аниқроғи, ўзини чин юракдан пушаймон чекаётган қилиб кўрсатиши ҳисобига ҳаёт ваъда қилинишига умидвор...

Бошда биз ҳаммамиз шундай деб ўйлагандик. Бироқ Эрнст Кальтенбруннер жудаям у даражада содда эмас экан. Ҳазин товуш билан айтилган ана шу сўзлардан кейинроқ у ўзининг қилган жиноятларини инкор этишга киришади, бошқача қилиб айтганда, яъни инкорга ўтиб олади.

У ўз қулоқлари билан эшитган ва уларнинг чинлигига шак келтиришга ҳаракат ҳам қилмагани гувоҳларнинг кўрсатмаларига қарши далиллар ва исбот қилинган нарсалар орқали қўйилган даъволарга жавобан осойишталик, сурбетлик ва ҳаёсизлик билан буларнинг ҳаммасидан тонади. Ҳатто, ҳар хил ёзишмалар ва протоколларда қайд этилган ўз сўзларидан

ҳам бош тортади. Ўзининг оммавий баёнотларидан ҳам. Ҳатто, ҳужжатлар тагидаги шахсий имзосидан ҳам.

Унинг айтишича, Гиммлернинг ўринбосари, хавфсизлик ва махфий полициянинг империя миқёсидаги раҳбари, ташқи ва ички жосусликнинг расмий бошлиғи бўлган бу зот концлагерлар... тўғрисида, очиги, деярли ҳеч нарса билмаганмиш, оммавий отишмалардан, ўлим хандақларидан, кечасию кундузи ҳоври босилмаган крематорий каминларидан... хабари йўқмиш. У раҳнамолик қилган СДдаги «Оператив командалар»? У бу тўғрида умуман ҳеч нарса эшитмаганмиш. Фақат, мана шу ерда, судда биринчи бор эшитаётганмиш. Одамлар устидан қилинган тажрибалар? Бу ҳақда энди эшитиб турганмиш. Ростки, қандайдир шунга ўхшаган нарса тўғрисида гап-сўзлар бўлган экан, лекин ҳақиқатан ҳам шунақалилигини текшириб кўргани вақти ниҳоятда тигиз бўлганидан ўшанда унинг фурсати бўлмабди.

У суддан ўзининг мўътабар католиклар оиласидан келиб чиққани ва унинг ҳам эътиқод қўйган католик эканлигини эътиборга олишларини сўрайди. Наҳотки, у шунақанги палид ишларда иштирок этса? «Нахт унд небел»? Бунақанги бадном «Тун ва туман» нима ўзи? Вагнернинг асарларидан олинган бу образли ибора тўғрисида судда нега бунчалик кўп гап бўляпти? Гитлер чиндан ҳам Вагнер операларини хуш кўрарди. Уларни тез-тез эслаб турарди. Доктор Йозеф Геббельс-ку, ўтакетган романтиклигидан, имкони бўлганида, нутқларида шунга ўхшаш романтик нарсаларни қистириб ўтиши тайин эди. Бироқ у Эрнст Кальтенбруннер, ҳуқуқшунос бўлгани сабабли сўзларни ишлатишни ўрнини билади. Тун ва туманмиш? Қанақанги бемаза гап. Ҳеч қанақа туман ва тундан унинг мутлақо хабари йўқ.

Кальтенбруннер шуларни гапириб ўтаркан, айбдорлар аста-секин тинчланиб қолишди. Демак, ҳеч қандай сенсацион фош қилишлар бўлмас экан. Фақат Гесс Кальтенбруннердан истеҳзо акс этган кўзларини узмайди. Унинг кўзлари мудҳиш чаноқлари ичра масхараомуз чақнаб туради.

Кальтенбруннер учинчи рейхда баъзан қонунга ҳилоф ишлар қилинганини тан олиб, у мўътабар Вена адвокатлари ўтган тўрт авлоднинг меросхўри экани қамда ўзи ҳам адвокатлиги сабабли доимо қонун та-

рафида турганини ва «инсоннинг озодлигини унинг олий ҳуқуқи дея ҳисоблагани»ни уқтираркан, Гесс калла суяги янглиғ хунук бошини силкитиб, ошкора сасиз кулиб қўяди.

Кальтенбруннерга ўзининг шахсий имзоси турган, уни фош этувчи ҳужжатни кўрсатишади. Бўлиб ўтган савол-жавобни мен стенограммадан келтириб ўтмоқчиман.

Қораловчи. Бу сизнинг имзонгизми?

Кальтенбруннер. Ҳа, меники... шекилли.

Қораловчи. Сиз бунга имзо чекканмидингиз?

Кальтенбруннер. Йўқ.

(Кулги. Залда шовқин. Лорд Лоренс тўқмоқчасини тақиллатиб, меҳмонлар балконига ва матбуот ложаси томонга кўзойнаги устидан жиддий назар ташлайди. Айбдорлар шивирлашиб олишади. Уларнинг юзида ҳайрат, киноя, эҳтимол, ҳатто завқланиш акс этади.)

Қораловчи. Лекин бу сизнинг имзонгиз-ку. Сиз ҳозиргина судга шундай дедингиз.

Кальтенбруннер (худди ўша осойишта оҳангда). Менинг имзом. Бироқ у менинг факсимилимдан кўчирилган из, холос. Ҳар ҳолда, бу ҳужжат менинг эсимда йўқ. Билмадим. Мен бу ҳақда фақат шу ерда, судда эшитяпман. Эҳтимол, бу ҳужжат ҳақиқатдан ҳам менинг номимдан тарқатилгандир, лекин менинг кўрсатмам биланмас.

(Залда ошкора кулги садолари. Қора курсидагилар типирчилаб қолишган. Лорд Лоренс тўқмоқчасини кўтаради.)

Лорд Лоренс. Жаноблар, сизлар нима дейсизлар, залда шовқин-сурон кўтарилиб кетмаяптими?

Қай тарздалигини билмадиму, бироқ Кальтенбруннернинг сўроғи овозасиз суд биносидан ташқарида, немис аҳолиси ўртасида ҳам тарқаб кетган эди. Курт кўзларини йўлдан узмай бораркан:

— Бир нарсани сўрашга ижозат беринг, — дея сўрайди мендан.

— Марҳамат.

— Айтишларича, Кальтенбруннер концентрацион лагерларда нималар содир бўлганлигидан хабарим йўқ, деганмиш, шу ростми?

— Шунақа деб ишонтиришга ҳаракат қиляпти.

— Вой худойим-эй! — хитоб қилади шофёр ва унинг мажруҳ қиёфаси асабий титраб кетади.

— Бунинг нимаси қизиқарли сиз учун?

— Кичик тоғам Дахауда қатл этилганди. У мана шу ердаги Фабернинг қалам чиқариш фабрикасидаги химия цехида механик бўлиб ишларди.

— У коммунистмиди?

— Билмадим... Ундай бўлмаса керак. Лекин у химиклар касабга союзининг цехидаги вакили эди... Сизнингча, жаноби Кальтенбруннер жазодан қочиб қутула олармикан?

— Мен қаёқдан билай? Буни суд ҳал қилади. Менимча, унинг сиртмоққа рўпара бўлиши тайин. Курт, бу тўғрида ватандошларингиз нима дейишяпти?

Ҳамиша очиқкўнгил Курт ўйланиб қолади.

— ...Германияда турли хил одамлар бор, жаноб полковник, — ниҳоят, эҳтиёткорона гап қотади «Люфт-ваффен»нинг собиқ лейтенанти.

Пресс-кэмпининг барида Дэвиднинг пештахтаси ёнидаги шовқин-сурон ҳар қачонгидан ҳам авжида. Кальтенбруннернинг совуққон сурбетлиги матбуот аҳлига Герингнинг ошкора нафрати ёки қўрқоқ Риббентроннинг тубанлигидан ҳам кўра ортиқроқ таъсир этган.

— Бу ифлос Шекспирнинг қаҳрамонларидан ҳам ўтказаркан! — хитоб қилади одатда нари-бери нарсага ҳайрон қолавермайдиган Ральф. — Ричард Учинчи бунинг олдида болакай экан-ку.

Дэвид ҳамишагидай пештахтаси олдида артистлардай серҳафсала. Дўкони бугун мижозларга тўлиб кетган. «Сэр Уинни» коктейли талаш, барменнинг чаққон қўлидаги ялтироқ миксерга тиним йўқ. Табиийки, Дэвид процесс ишида иштирок этмайди, бироқ у ерда нималар бўлаётганини икир-чикиригача билади.

— Хэлло, полковник! Қалай, бу гестапонинг шоввози сизга маъқул бўлдими? — хитоб қилади у навбатдаги кишининг бокалига лойқа тусли суюқликдан қуяркан. — Қаранг-а, қандай, у ҳеч нарса билмайди, ҳеч нарсадан хабари йўқ... Эҳ, сурбет-ей!

Менимча, унинг гапириш оҳангида ҳатто завқланиш туйғуси ҳам пинҳондай.

Бошқа тилларни биладиган ва Ғарбий газеталарни доимо ўқиб борадиган Даниил Краминов, Михаил Гус ва бошқа ҳамкасбларимизнинг айтишича, Ғарб матбуотининг процессга нисбатан эътибори ой сайин сусайиб бораётганмиш. Энди фақат Кальтенбруннернинг сўроғи сингари сенсациялар ва журналистларнинг Герингдан ёки Гессдан олинган интервьюларигина қизиқишга сабаб бўларкан, мухбирлар баъзи-баъзида адвокатлар орқали шунақа интервьюлар уюштиришиб туришарди. Кишиларни ҳаяжонга солувчи учта сигнал анчадан бери чалинмас, энди матбуот ложаси сийраклашиб, мухбирлар кўпроқ шўх Дэвиднинг ҳузурида тўлланишарди. Процесснинг мазкур мухлислари вақтинча ўз юртларига тарқалишарди. Мисс Пегги дўстларига олифталик билан Герингнинг бақасифат башарасига тикилиб ўтиравериш жонига текканини ва энди ўзининг гонорарларини рулеткага тикиш учун Монте-Карлога кетаётганини айтиб, аллақандай олимақом ошноларига қўшилиб жўнаб қолди.

Ральф ҳам мовий кўзли Танясини етаклаганча Парижга равона бўлди.

— Процесс жудаям қизиқарли. Лекин энди бу ҳақдаги материални босишмаяпти. Айтишларича, ҳадеб шу тўғрида ўқийвериш омманинг жонига текканмиш,— деди хайрлашаётиб Таня.

Биз билан жуда дўстлашиб қолган мулойим Эрик ҳам Британия ороллари томон учиб кетди. Хайрлашиш чоғида у бизни бир шиша севимли «Оқ тулпор» вискиси билан сийлади ва ҳазиллашиб деди:

— Нима ҳам қилардим? Мен сизларнинг фикрингиз билан айтганда, ўлиб бораётган капиталистик дунёнинг бир шўрлик бандасиман: бугун каминага на талаб бор, на таклиф. Мен оиламни сизларга ўхшаб нацизмга бўлган чексиз нафратни ёзиш билан боқа олмайман. Сизлар бўм-бўш мухбирлар ложасида бемалол ўтираверишларингиз мумкин, оладиган маошларингиз тайин, лекин одамларни эсанкиратиб ташлайдиган хабарларни ёзмагунимча, лаънати капитализм мени боқишдан бош тортади... Янада баракали кунларгача хайр, жентльменлар!

Нацизмнинг нечоғлиқ зулмини кўрган ва охир-

оқибатда яккама-якка олишувда унинг ўзини пачоқ қилиб ташлаган бизнинг совет халқимизнинг процессга бўлган эътибори сусайган эмас. Бизнинг ёзганимизни ҳали ҳам илгаригидай чоп этишади ва ўқишади. Мухбирлар ложасининг совет журналистлари ўтирган ўнг қаноти бўм-бўш креслолар қаторлашган жой ўрта-сидаги зич аҳолилик ярим оролга ўхшаб қолган. Нима ҳам қилардик, бизнинг касб ўзи шунақа — бир маромдаги тинч ишни ёқтиришмайди. Яшириб нима қилай, анчадан бери мен, айниқса пешиндан кейинги соатларда гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда бизникиларнинг ҳам мудраб ўтиришини, баъзан эса ҳатто хуррак отишларини пайқаб юрибман.

Мўътабар курафейлардан бири бунақа осойишталикка бошқалардан кўра яхшироқ мослашиб олди. У сотиб олган кўзойнак ҳаммамизникидақа оддий қора кўзойнак бўлмай, чамаси, узундан-узоқ мажлислар учун махсус мувофиқлаштирилган эди. Бу хил кўзойнакларнинг шишасида қандайдир усул билан сирт томондан бақрайиб очилган кўзлар тасвири акс эттирилганди. Бунақа аломат ойнакнинг эгаси кўзларини қисиши, юмиши, ҳатто, бемалол ухлаши ҳам мумкин, лекин сиртдан қараганда, унинг эътибор ва қизиқиш билан қараб ўтирганинигина кўриш мумкин. Муҳтарам курафей паришонхотирлик билан залга қадам ранжида қилиб, биринчи қатордаги ўзининг курсисига чўкади, ҳужжатларнинг французча таржимасини ўнг томонига, инглизчасини чап томонига, русчасини шундай олдига қўяди-да, чўнтагидан блокнотини чиқариб, ручкасини унга маҳкамроқ тираб олгач... уйқуни уради. У бу ишни боплайди. Ҳатто унинг рўпарасидан қараган одам ҳам курафейнинг зўр эътибор билан тинглаб, кузатиб ўтирганига амин бўлади. Танаффус чоғи қўшнилари уни секингина уйғотиб қўйишаркан, у ўрганиб қолгандай бир аснода ҳаракат қилади. У тегик бардам овозда қойиллатиб: «Йўқ, қанақанги иблислар-а, ўзи... Ваҳшийлар... Ифлослар...» — дейди ёки шунга ўхшаган бирон гап айтади. Процесснинг ҳар бир дақиқасида ҳам шундай дейиш мумкин бўлганидан, унинг бу гапи жуда ўрнида айтилгандай туюлади.

Гарчи бу жимжитлик кунлари оёқ-қўли чаққонгина тижорат худоси Гермес адлия маъбудаси Фемида-ни илтифотсизлик билан бир чеккага сиқиштириб қўй-

гани аниқ эрса-да, лекин бунақа кўзойнак топиш бошқа ҳеч кимга насиб этмади ва ҳамма бизнинг курафейга ҳасад билан боқади.

Ҳақиқатдаям, олди-сотди авжига минди. Америкалик офицерлар ва унтер-офицерлар отпуска кунлари Европа бўйлаб тентиганча, долларга ва ҳатто Европа бозорларида беқадр бўлиб қолган немис маркаларига Швейцария соатларини, Германия авторучкаларини, Франция атирларини харид қилишади ва буларнинг ҳаммасини валюталарнинг фарқидан фойдаланиб, Нюрнбергдаги, Семён Нариньянининг таъбири билан айтганда, адлибозорда ортиғига пуллашади.

Тан олишим керакки, яқинда менинг ўзим ҳам ана шунақа, одессаликларнинг жарғони билан айтганда, ашаддий коммерсованиянинг қурбони бўлдим. Бизга таниш бир америкалик лейтенант ёнимга келиб ўтирди-да, имо-ишоралар билан ватанига учиб кетмоқчилигини билдирди. Кейин қопчиғидан ўзининг малларанг аёл — хотини ва худди қўзиқоринлардай тирсиллаган бўлиқ иккита бола билан бирга тушган суратини олди. Сўнгра кителининг манжети тугмаларини ечиб, енгини шимарди. Билагига ўнга яқин ажойиб билагузуксифат соатлар тақилганди. Мен олдинига унинг нима учун бунақа қилаётганини тушунмай, яхши соатлар экан, дегандай бош ирғаб қўйдим. Кейин у бу соатларни бармоқлари билан бирма-бир кўрсатиб, қайсиниси кўнроқ ёқади, дегандай қараш қилди. Суҳбатдошимнинг ниятини ҳали ҳам дуруст англамасдан, мен циферблати бўйлаб қизил стрелкаси ликиллаб айланаётган соатни кўрсатдим. У бошини силкитиб «О 'кей!» — деб қўйди-да, қоғоз салфеткага «150»... марка сўзини чизди. Фақат шундагина мен унинг нима демоқчилигини фаҳмладим: у менга ана шу соатни сотиб олишни таклиф этаётган экан.

Соат, албатта, аъло даражада эди, нархиям, умуман, шунга ярашиғлик эди-ю, лекин соат олишга асло эҳтиёж сезмасдим. Чунки ўзимнинг ажойиб, вазмингина чўнтак соатим бор эди. У Москва соатсозлик заводининг дастлабки маҳсулотидан эди. У жуда ҳам қулай соат бўлмаса-да, бироқ уни урушдан сал олдин хотиним илк маошидан биринчи совға сифатида олиб берганди. Мен урушга кетаётиб, соатнинг қопқоғи ичига хотиним билан ўғлимнинг расмини жойлаб олиб, ўтган

тўрт йил давомида уларни бир дақиқаям ёнимдан қўй-мадим, урушнинг ҳар бир оғи ўтгани сайин соатнинг қоққоғига бир чизиқ тортар, назаримда оғир жанговар шароитларда шу соат сабаб ўлимнинг бўсағасидан омон қолган кунларим эса, шу куннинг числосини ҳам чизиб қўярдим. Бу соат ҳозир ҳам ёнимда эди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини ўзга юртлик бу офицерга қандай тушунтириб берай, унинг ўзи ҳам, менимча, соатни хотини ва болаларининг олдига кетаётгани, пул зарурлиги учун сотмоқчи. Мен шу пайтгача инглизча фақат тўртта сўзни: «ҳа», «йўқ», «яхши» ва «раҳмат» ни айтишни ўрганиб олгандим. Кўзимни ёндираётган соатни нари суриб, шу сўзлардан иккитасини айтдим:

— Но, Сенкью.

У яна қоғоз салфеткага рақамлар ёзди. Бу сафар «125». Нима десам, бу ажойиб йигитни хафа қилмай, гап пулда эмаслигини тушунтира оламан? У шу орада соатни қўлларида ликиллатганча: «Антимагнетик» деб қолди, бу сўз, менинг тушунишимча, соатга магнит ҳам таъсир қилмайди, дегани бўлса керак. Кейин «уотерпруф», деди. Бунинг ҳам нималигини англадим, чунки яқинда Краминов Америкада «фуппруф» — «майнабозчиликкаям чидамли» деган реклама иборасининг пайдо бўлганини гапирганди. Бу ибора орқали на бола, на хотин, на қайнона шикаст етказа оладиган рўзғор буюмлари реклама қилинаркан, «уотер» сўзи «сув» дегани. Демак, у таклиф қилаётган соат — сувга чидамлилиқ хусусиятига ҳам эга экан.

— Но, сенкью, вери мач, — дедим мен, уни тинчи-тиш учун яна икки сўз қўшиб.

Шунда суҳбатдошим бизнинг савдо-сотиғимизни узоқдан кузатиб турган Дэвиддан икки бокал пиво келтиришни сўради. У бокалнинг бирисини мен томонга суриб қўйди-да, соатни иккинчи бокалга шўнгитди. Мен пиво ҳўпларканман, соатнинг қизил стрелкаси ўзига одат бўлмаган шароитдаям циферблат бўйлаб ликиллаб айланиб турганини кўрдим! Олдин айтган сўзларимдан бошқа ортиқча сўз билмаганимдан, мен яна рад жавобимни такрорладим, лекин, афтидан, бу жавобимда илгаригидек қатъийлик сезилмади шекилли. Ўжар лейтенант соатни бокалдан чиқариб олди-да, уни рўмолчаси билан артиб, кутил-

маганда хонанинг бурчагига иргитди. Кейин олиб, менинг олдимга қўйди. Соат ҳали ҳам юриб турарди. Яна нимаям қилишим мумкин? Мен: «О'кей!» — дедим-да, чўнтагимдан пул чиқаздим.

Бизнинг савдо-сотигимиз ижобий тугаган коммерсование эди. Бошқача тугаганлари ҳам бўлиб тураркан. Яқинда Юрий Корольков Трибуналнинг руслар яшайдиган хоналарига кулгидан икки букчайиб кириб келди. У телеграфга бораётиб, даҳлизда худди ўшакача соат сотиш воқеасини кўрибди. Бу гал сотувчи ҳарбий полицияга қарашли америкалик солдат, соатни олаётган эса Адлия саройининг олдида иттифоқчилар билан навбатма-навбат қоровулда турадиган совет гвардиячиларидан бири экан. Ўртадаги буюм ҳам Швейцария соатимиш. Уни силкитишсаям, иргитишсаям, барибир ишлайверибди. Корольков телеграфдан қайтиб келаётса, сотувчию харидор бир-бирига рўпара бўлиб, ачиниш билан оёқларининг остига боқиб туришганмиш.

— Ҳа, азаматлар, нима бўлди? — Қизиқибди Корольков.

— Э, ўртоқ подполковник, кўрмаяпсизми, у менга соатини сотувди. Рекламасига ишониб, соатни бир тепувдим, ана қаранг, нима бўлганини.

Полда ҳақиқатан ҳам мажақланган соат ётарди... Соат-ку, бу майда нарса. Менинг эшитишимча, баъзан у-бу иш билан Москвага кетаётган юристларимизга Трибуналдаги ҳамкасблари қайтишда Сибирь мўйналари, қадимги иконалар, санъат буюмларидан олиб келишни илтимос қилишаркан. Бунга юристларимиз аччиқланиб рад жавоби беришса, наригилар ҳайрон бўлишаркан. Бизнес ҳамма жойдаям бизнес-да...

Лекин, барибир, Адлия саройининг баҳайбат деворлари ичида ўтиравериш кишини эзиб ташлайди, Бавария ёзининг саратони бошланиб, сирень гулга бурканган, терак популларининг тивити сочилган бундай паллада бу шўрлик вайронага айланган шаҳарнинг ҳавоси шунчалик бадбўйки, суд аҳлининг улкан бир олижаноблик ва батартиблик билан нацистлар қилган жиноятларнинг барча сирларини қандай очиб ташлаётганини кузатиб ўтираверишнинг ўрнига бирон жойга чиқиб, кўзларингни юмганча маза қилиб офтобда товланиб ётишни истайсан киши.

Мана бугун америкаликларнинг процесда ўзининг ҳам мухбири, ҳам фоточиси билан қатнашаётган даб-дабали суратли журналининг бир сони қўлма-қўл бўлиб кетди. Бу журнал дастлабки кунлари процессни анчагина кенг ёритиб борарди. Кейин кичкина-кичкина мақолалар бера бошлайдиган бўлди. Манави сониде эса икки саҳифани тўлдириб суратлар берганди. Суратларнинг тепасида шундай йирик сарлавҳа бор эди: «Процесснинг бошланганига ярим йилдан ошганда». Катта сарлавҳанинг остидаги иккала саҳифа... ухлаётган мухбирларнинг суратига тўла эди. Унда суратлар ва суратларнинг тагидаги ухлаётган кишининг кимлигию қаерданлигини изоҳлайдиган ёзувлардан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Суратларда ҳамма миллатларнинг вакилларидан бор бўлиб, ўзининг металл креслосида худди мушукдай пишиллаб ухлаётган Пегги бошчилигидаги америкаликлар компанияси кўпчиликини ташкил қиларди. Гўё бу оламнинг мураккаб муаммолари устида бош қотираётгандай бармоқларини кенг пешонасига тираб олган Ральф кўзларини юмганча мудрарди. Худди тушлик танаффус чоғи оролаётган босқинчидек ажойиб тарзда чўзилган баҳайбат чех Висент Нечас ҳам ухлар, унинг ёнида эса бизнинг дўстимиз Ян Дрда шерникадай бошини кўксига осилтирганча лабларини бўриб хуррак отарди.

Хуллас, ҳеч ким эътибордан четда қолмаганди. Лекин гувоҳномага ёпиштириладигандай кичкина бу суратчалар орасида худди откриткадай катта бир сурат ҳам бор эди. Унда Совет Армияси майорининг формасидаги, бир пайтлар коктейль сабаб номи тилга олинган дўстимиз акс эттирилганди. Улкан ва басавлат бу оғайнимиз креслода яйраб ястанганча, худди мўл таомни паққос тушириб олган Гаргантюа монанд дўрдоқ лабларини хиёл очганча уйқуни урарди. Бизнинг биродарларимиздан бирига нисбатан бундай алоҳида эътибор бергани учун кимдир сурат муаллифларини Совет Иттифоқига ҳамла қилишда ва бизнинг ҳарбий формализмини ҳақоратлаганликда айблади. Ҳатто, кулги туйғусини етарли тушуна олмайдиган ҳамкасбларимизнинг баъзилари мендан бу ердаги журналистлар ассоциациясининг президентларидан бири сифатида мазкур факт муносабати билан зарур баёнот беришимни талаб қилишди.

Бахтимизга, Михаил Харламов ҳазилни тушунади. У уйқучилар галереясига тушиб қолганларни тоза бошлади, сўнгра биз барча ёзадиган, чизадиган ва суратга оладиганлар билан летучка ўтказиб олдик. Йиғин анчагина қувноқ ўтди ва натижада — биринчидан, тушлик маҳали пиво ичишдан ўзни тийишга, иккинчидан, кимда-ким мудраб қоладиган бўлса, унинг ёнидаги қўшниси секингина туртиб қўйишига келишиб олдик. Кейин яна бир ажойиб таклиф тушди, ўринларни ўзгартириб, бундан бу ёққа ёши улуг курафейлар ёнига албатта битта ёш халдей ўтирадиган бўлди, чунки уйқучилар галереясидан ўрин олганларнинг аксарияти корифейлардан эди. Тағин қўшнани дарҳол уйғотиш учун ўнғай бўлсин деб, ўзаро наушникларни алмашиб оладиган бўлишди.

Нима ҳам дердик, яхши тартиб. Ҳаммамиз бу кашфиётимиз билан фахрланардик. Лекин биринчи кунийёқ бу тартиб энг бир ишончли жойда панд бериб қолди. Аломат кўзойнакнинг эгаси уйқучилар галереясига илинмай қолганди. Бироқ у кечқурунги мажлис пайтида таржимони билан нима учундир ёжиллашиб қолибди-да, қиз уни уйғотиб қўйишни «унутибди». Суд чиқиб кетди, мухбирлар тарқалишди, айбдорларни олиб кетишди. Бизнинг дўстимиз бўлса ёлғиз ўзи бўм-бўш матбуот ложасида ручкасини очиқ блокнотига тираганча, тирсақларини қоғозлар уюмига қўйиб, қизиқиш билан тикилган қиёфада уйқуни урарди.

Унинг ёнидан туриб кетган қизнинг барибир виждони чидамабди. У залга қайтиб кириб, шунақа саҳнага кўзи тушибди. Афтидан, эшик олдидаги қоровул қатор орденлар лентаси тақилган денгиз офицери формасидаги руснинг қимир этмасдан ўтиришидан хавотир олиб, унинг олдига борган ва бир маромдаги хурракни эшитиб, ҳайрон бўлиб турган эди. Солдат қўлидаги таёғи билан кресло суянчиғига аста-секин тақиллатаётган пайтда қиз кириб борибди.

Дўстимиз сесканганча кўзларини очибди.

— Ҳа, нима гап? — у шундай дебди-да, одатдагидай йўсинда: — Иблислар, қанақанги иблислар-а! — дея хитоб қилибди. Лекин олдида ҳайрон бўлиб турган жи-айни кўриб, «гинг» демасдан, қоғозларини қўлтиққа қисиб, ўзини эшикка урибди.

Кундалигимни энди Москвада, Беговая кўчасидаги уйимда давом эттиряпман, редакция йўллаган телеграмма сабаб бўлиб, кутилмаганда, кўз очиб-юмгунча бу ерга келдим-қолдим. Мана, ўша, телеграф орқали юборилган ва ҳануз ҳарбий давр руҳи анқиб турган сўзлар: «Аметистдан Сапфирга. «Правда» мухбири Полевойга. Ушбуни олишингиз билан бетўхтов Москвага учинг. Сизнинг ўрнингизга Василий Величко учиб боради. Поспелов. Сиволобов. Генерал Галактионов».

Телеграмма мени ташвишга солиб қўйди. Москвага? Бунчалик қўққисдан? Нега? Ташвишланиб йўлга тушдим. Василий Величко — жанговар ҳарбий мухбир. Қизғин публицист. Фронгда ҳазиллашишарди: у мақоласини хабар қилаётганида гўё симлар ҳам садо бериб турармиш. Ажойиб киши ўрнимга боряпти. Лекин нега шундай қилишди? Наҳотки, мен бирон нарсада хато қилиб қўйдим? Нимада ахир?

Мени аэропортга олиб борган Курт, чамамда, анча мунғайиб қолгандай эди. Кузатишга чиққан мухбир дўстларим оилаларига бериб юбориш учун ўзлари билан бир уюм хат ва совғалар олиб келишди.

— Юрагинг така-пука бўлавермасин, қария. Ҳаммаси жойида бўлади, худо ўзи ёрлақайди, редакциядагилар сени еб қўйишмайди, — деган сўзларни эшитдим самолёт зинапоясини олдида.

— Тезроқ қайтинг. Герингни ҳижрон дарди енгиб қўймасин тагин. Уни ахир ким саримсоқ ҳиди билан таъминлаб туради.

Бу ҳазил-тегажакликлар орасида Сергей Крушинскийнинг:

— Қуёш ботмасидан олдин уйингизда бўласиз. Ростини айтганда, менинг сизга беҳад ҳавасим келяпти, — деган маънос оҳангли сўзлари негадир хотирамда алоҳида михланиб қолди.

Москвада биз у билан бир уйда яшаймиз, у хотинини жон-дилидан яхши кўради, уруш йилларида барча болалар каби отасиз ўсган икки ўғлини еру кўкка ишонмайди. Ўз касбининг моҳир устаси бўлган бу жанговар журналистнинг, айни пайтда, ўз оиласига нозик кўнгил ришталари билан боғланган бу одамни

қисмат шамоли ер юзида ҳамиша у ёқдан-бу ёққа учириб юрар, у бўлса, оиласини деярли кўрмасди.

Москвага кўнглим алғов-далғов бўлиб учиб келдим, аммо бу чақириқ менга мутлақо кутилмаган бахтни ато қилди, янкилар тили билан айтганда, ишлар «хэппи энд». Маълум бўлишича, қудратли Фёдор Иванович Панферов оёқсиз учувчи ҳақидаги қиссамни теришга тушириб юбормоқчи бўлибди. Ўзига хос қатъият билан у «Правда»нинг редактори Петр Николаевич Поспеловни, китобни теришга тушириш олдидан мукамал қиёмига етказиш учун муаллифни ўзи бўлиши мутлақо зарур, деган гапга кўндирибди. Процесс осойишта давом этаётганидан фойдаланиб мени вақтинча Москвага чақиришибди.

Уруш даврининг расми-русмига кўра, хотиним билан иккимиз ҳамкасбларим оилалари учун бериб юборган хатлар ва совғаларни уйма-уй юриб тарқатдик. Ҳар қандай ҳарбий мухбир учун энг масъул бурч ҳисобланган бу ишни бажариб, фақат тундагина «Правда»га бордим. У ерда қизгин иш устидан чиқдим. Ҳозиргина машинага газетанинг учинчи саҳифаси жўнатилибди. Биринчи саҳифа тайёр бўлиш арафасида эди, бироқ иш қанчалик шошилишч бўлмасин, П. Н. Поспеловнинг хонасига жанг кунларида редакциянинг қалби бўлиб турган кишиларнинг ҳаммаси—янги котиб Миша Сиволобов ҳам, ҳарбий бўлим бошлиғи оқ соч, нуроний генерал Галактионов ҳам, унинг биринчи ўринбосари, ниҳоятда хушмуомала инсон, овози момақалдироқдай полковник Яхлаков ҳам, «ишлаб чиқариш ҳокими», иқтисодий бўлим мудирини Сеня Гершберг, москвалик репортёрларнинг собиқ қироли Лазарь Бронтман ҳам — барча-барчаси йиғилди.

— Хўш, у ёқда, Нюрнбергга нима гаплар?.. Улар ўзини судланувчилар курсида қандай сезишяпти?.. Қанақа одамлар ўзи улар?

Процесс ишининг боришини Москва қандай кучли эътибор билан кузатиб турганлигини дарҳол пайқадим. Нюрнбергга учушим олдидан мени кузатиб қолган Поспелов, энди бўлса судланувчилар қандай одам, ўзларини қандай тутишяпти, дея қизиқиб сўрагани сўраган.

— Э-э, шунчаки майда безорилар, — енгилтаклик билан гапириб юборибман мен. Сухбат пайтида хонада

оҳиста ва шошилмасдан у ёқдан-бу ёққа юриб турган Пospelов мен ўтирган кресло олдида бирдан тўхтади.

— Майда безорилар?.. Шундаймикин? — сўради у кўзойнаги остидан киномуз жилмайиб. — Улар майда безориларми? У ҳолда қандай қилиб шу майда безорилар бизни Москвагача ва Қўйи Волгагача чекинтириб келди? А?

Мен ножўя гап айтганлигимни сездим.

— Йўқ, — деди Пospelов кўзойнагини олиб ва ойнакларини артиб. — Майда безорилар икки ўн йилликда немис халқидек улуғ миллатни шу қадар лақиллатишга улгурмас эди, ўн икки йил мобайнида сиз ҳаммангиз бараварига ёзган бунақа даҳшатли ўлим аппаратини ярата олмас, бунақа урушни тайёрлай олмас эди. Йўқ, ўз шароитида бу одамлар гоё улкан кимсалар ҳисобланади... Улар жаҳон империализмининг квинтэссенцияси, унинг ашаддий самараси. Мана, улар кимлар, бугун эса суд қаршисида улар юраксиз, қўрқоқ, пасткашлик қилаётган эканлар — бу уларнинг характер хусусиятларидир. Фақат улуғ гоёларгина улуғ қалбларни дунёга келтиради, мушук қавмидан бўлганлар «миёв-в», деб чинқиради, холос.

— Сиз, албатта, ҳақсиз, — дарҳол таслим бўлдим. — Мен ундай демоқчи эмасдим. Мен улар ўзини процессда майда безорилардай тутяпти, демоқчиман. Улар кўриниб турган ҳақиқатдан бўйин товляшяпти, разилона айёрлик қилишяпти ва худди келишиб олишгандай, ҳамма айбни Нюрнбергдагилар тили билан айтганда, «учта «Г» устига» — марҳум Гитлер, Гиммлер, Геббельс устига ағдаришяпти.

— Биз булар тўғрисида сизнинг мақолаларингизда ўқидик, — давом этди муҳаррир ўз столининг четига ўтираркан, унинг устида навбатдаги, ҳали нами қуримаган саҳифа ётарди. — Улар рад қилиб бўлмас далиллар қаршисида қанчалар талвасага тушиб ёлгон гапираётганлари ҳақида жуда тўғри ёзгансиз. Шунинг ўзи диққатга сазовор эмасми. Георгий Михайлович Димитров Лейпциг процессида прокурордай иш олиб борган эди. Унинг жасорати, кучли мантиқи ва нурафшон ақли олдида ҳатто буржуазия юристлари ҳам таъзим қилган эди. Шердан шер туғилади, бақа эса ёруғ дунёга бақани беради. Бунда мантиқ бор... Ана шуларнинг ҳаммаси билан бирга ҳатто, масалан, Каль-

тенбруннер ҳам майда безори эмас. Ўз шароитида у улкан ташкилотчи эди, у яратган аппарат даҳшатли, аммо аниқ ишлайдиган, синалган, содиқ хизматкор машина эди... Ана шундай, қимматли ўртоқ Полевой, буни тушуниш ва чуқурроқ ёзиш лозим... Лақма солдатлар замони, «Фома Смиловнинг сўзлари тўғри», дейдиган замонлар ўтди. Душманни бор бўйича рўйи рост кўрсатарканмиз, биз худди шу йўл билан Қизил Армия Ватанимизни ва бутун дунёни қандай оғир кулфатдан, қандай ҳалокатдан олиб қолганлигини инсоният тўғри тушуниб олиши ва ҳис қилишига кўмаклашамиз.

Тунда Беговая кўчасига, уйга яёв қайтар эканман, қачонлардир Болгарияда Георгий Димитров билан суҳбатлашганимдан кейин бўлганидай, ўз зиммамиздаги вазифанинг бутун аҳамиятини ва масъулиятини янгидан мулоҳаза қилиб борардим. Ғайригитлерчилар уюшмасидаги халқлар, аслида, Гитлернинг ҳамтовоқларини эмас, балки нацизмни, ана шу даҳшатли сиёсатни суд қилмоқда эди, у сиёсат жаҳоннинг кўз ўнгида такрор ва такрор ўзининг бутун жирканч кўриниши билан ошкор бўлиши эса қанчалар муҳим эди. Жаҳон ўз бошига соя солган «камида яқин минг йилга мўлжалланган» хавф-хатарни хотирлаб, ларзага тушмоғи керак. Дориламон шароитларда кулфатларни тез унутишга мойил башарият ўзига таҳдид қилган нарсаларни қатъий ёдда тутмоғи керак. Буни оммага тушунтиришдан толиқмаслик керак, у вазифанинг олдида Нюрнбергда ўтказилган узоқ, зерикарли туюлган ойлари ҳеч гап эмас.

Ёз кечаси аргувон гулларининг болдай ўткир бўйи билан нафас олади, жанубдан эсаётган илиқ шабада асфальтда терак момиғи ўрамларини думалатади, этигимнинг ғижирлаши ўзимдан анча олдинда акс садо беради. Ҳар қалай, қанчалар яхши, ахир Москвада, уйдаман! Қўнғироқ тугмасини босишга улгурмасимданоқ эшикни очишди. Хотиним бўсағада ўзининг ўша биттаю битта гулдор халатида турарди, аллақачон немис танклари ёриб кирган қадрдон шаҳримиздан митти ўғилчамни қўлга кўтариб чиқиб кетаркан, у шу халатни ўзи билан олишга улгурган эди. Ёқимтой думалоқ юзида хафалиги кўриниб турибди.

— Мен, ҳар қалай, шу биринчи кечани биз билан

бирга ўтказарсан, деб ўйловдим. Ҳали афти башарангни ҳам яхшилаб кўриб олганимиз йўқ.

Унга ҳозиргина редакцияда бўлиб ўтган гап-сўзларни бир бошдан айтиб бера бошладим. Унинг чехраси янада ғамгин тус олди.

— Секинроқ гапир, болалар ухлашапти. Нима бало, иккита боланг борлигини унутиб қўйдингми дейман?

Болалар чиндан ҳам ухлаб ётишибди — олти ёшли жингалак малла соч ўғлим ва жимитдай қора соч, қора кўз қизалоғим, у бундан бир йил олдин ғалабамиз арафасида туғилган эди, менсиз серғайрат, тиниб-тинчимас ва ҳайҳотки, менга чала-чулпа таниш бир тирик жон сифатида вояга етпти. Мен уларни анчадан берк кўрганим йўқ. Эҳтимол, шу боисдандир, улар алланечук сакраб-сакраб ўсишаётгандай туюлди менга ва сафардан ҳар гал янги қайтишимда истиқболимга янги, нотаниш болалардай пешвоз чиқишади. Афтидан, эр ва ота сифатида мен анча ноқобилман, бироқ репортёрлик касби шунақа. У фидойиликни талаб қилади...

Эртанги кунни тўла-тўқис китоб устидаги ишга бағишладим. Унинг «Чин инсон ҳақида қисса» деган номини редакция бир оз иккиланишдан сўнг тасдиқлади. Насрий асарлар бўлимининг бошлиғи Ольга Михайловна Румянцева ҳам, насрий асарлар оталигини олган Василий Павлович Ильенков ҳам, Фёдор Иванович Панферов ҳам — ҳамма-ҳаммаси ғоят меҳрибон ва илтифотли эдилар.

— Шуюм иш бўлдими, китобни редакция бўсағасига ташлаб қочворибсан-да. Билганларингни қилларинг, — Панферов учрашганимизда менга дакки беради. У кайфияти чоғ пайтларда ҳаминша деҳқонча оҳангда гапира бошлайди. — Йўқ, оғайни, сиз туққан болани ўстириш бизга қолдими. Қани, унга энагаликни ўзингиз қилинг-чи.

— Процессдан қўл бўшамай қолди, — айбдорларча гапираман мен «Правда»даги тунги суҳбатни хотирлаб.

— Процесс, албатта... Бироқ, нима бало ёки бу герингларнинг барчасини сиз бўлмасангиз осиймайди-ми? Сизсиз эса китобингизни ҳеч ким одамлар орасига қўйиб юбормайди. Шундай материални йўққа чиқариб қўйишингиз мумкин. — У теварак-атрофга қараб олиб, бу дақиқада унинг хонасида ҳеч ким бўлмаса ҳам шифтни бармоғи билан кўрсатиб шивирлади: — У ер-

да гилар билишади. У ерда маъқуллашди. Ташвиш чекмасангиз ҳам бўлади. Биз Пётр Николаевич билан келишдик, китоб устидаги ишни охирига етказгунча Москвада яшайсиз. Уша ерда шундай дейишди. Ҳаммаси равшанми?

Бу одамнинг Москвадаги адабиёт ва матбуот бошлиқларига деярли сеҳргардай таъсир кўрсата олиш қобилияти ҳаммага яхши аён. «У ер» қандай жой эканлигини тушунтиришни бўйнимга ололмайман. У ер бўлса у ер-да. Бутун уруш йиллари мобайнида, жилла қурса бирон марта «Ўзинг учун ўл етим» мақолига амал қилиб яшаш ҳам лозим-ку.

Уйга бориб оила аъзоларим чексиз ҳаяжонланиб туришгани устидан чиқиб қолдим: хотиним ва онам алоҳида иззат-икром билан Александр Фадеевнинг нақ ўзи қўнғироқ қилганини айтишди. Телефон номерини бериб, қўнғироқ қилишимни сўрабди. Мен жуда қувониб кетдим, табиийки, зудлик билан телефон қилдим.

— Хотиним билан сеникига бормоқчимиз, розимисан?

Наҳотки рози бўлмасам? Адабиётда ўзимга шу машҳур адибдан яқинроқ одамни билмайман. Унинг «Тормор» романи ўспиринлик йилларимдаёқ мен учун маёқ бўлиб, бадиий ижодга доир мурғак орзуларимга раҳнамолик қилди. Уруш бизларни Калинин frontiда учраштирди, Фадеев у ерга «Правда»нинг мухбирлик йўлланмаси билан келган эди. Ниҳоятда оғир кунлар эди. Биз ўшанда Ржево ёнида чексиз азобларни бошдан кечирдик. Бутун бошли армия қишда душман қуршовига тушиб қолиб, «генерал Белов отлиқ қўшинлари»гина жонимизга ора кирди, яъни қачонлардир, кузнинг охирларида ўққа учган шу қўшин отларининг музлаган жасадлари билан тирикчилик қилдик. Ҳамма билан биргаликда отларнинг жасадларини ар-раладик, гўштини юпқа қатлам-қатлам қилиб кесдик ва шомполга қадаб Фадеев ўргатган эски удэгейча усулда оловга тутиб пиширдик. Бу ўшанда қисмларда ҳазил-ҳазил билан «фадеевча гўшт» деб ном олган эди. Оҳ, чириб ҳидланиб қолган қанақа гўшт эди у! Бироқ барибир еса бўларди, айниқса саримсоқ пиёз топиб суртишнинг иложи бўлса. Саримсоқ пиёзни еса бизга самолётдан ташлаб кетишар ва ҳар куни бир донадан тақсимлашарди.

Худди мана шу ерда биз, ҳарбий мухбирлар, Александр Фадеев қандай одамлигини чинакамига билиб олдик. Биз бўлсак, баланд бўйли, келишган, дадил, оқкўнгил, ҳеч қачон зорланмайдиган, энг оғир дақиқаларда ҳам шовқин-суронсиз, ёруғ, мутлақо фадеевча ҳаётбахш кайфияти илиқ нур сочиб турадиган бу инсонни севиб қолдик. Ржево остида кечган, ҳаммаёқдан ёритқич ракеталар пайпаслаб турган, ўқлар илма-тешик қилган ўша тунлар ортда қолди, биз оғушида қисилиб қолган ўрмонга чор тарафдан ўқ ёғдириб туришарди. У вақтлар тарихга, ривоятларга айланди. Ўша пайтлардан буён, йўқ, ўша пайтлардан эмас, балки Великие Луки учун бўлган жанглардан буён бу одамни кўрганим йўқ эди. Ниҳоят, мана: «Борсак бўладими?»

— Ҳа, албатта. Бош устига, хурсанд бўламиз.

Хотиним ва онамни бу ташриф ташвишга тушириб қўйди. Хотиним — муаллима. Фадеевни улар еттинчи ва ўнинчи синфларда «ўтишади». Унинг «Комсомольская правда» да подвал-подвал қилиб берилган «Ёш гвардия»си аллақачон ёшларимизнинг энг сеvimли асари бўлиб қолди. Онам — кекса большевик, фабрика врач, бутун умрини қадрдон Твердаги «Пролетарка» тўқимачилик комбинатининг касалхонасида ишлаб ўтказди. Калинин шаҳридан онда-сонда, шундаям врачларнинг қандайдир малака ошириш курсларида ўқиб келиш учунгина чиққан. Студентларнинг аллақандай йиғинига қизил кўйлақда ва лўлилар этигида келган Леонид Андреевни ҳамда бурнига докторлар пеннесини қўндирган Викентий Вересаевни камоли аҳтиром ҳис-туйғуларига берилиб томоша қилиш бахтига муяссар бўлган олис замонлардан бери у тирик ёзувчиларни, бунинг устига, бунақа шухратлисини кўрмаган.

Хуллас, уйда тўс-тўполон, ваҳима. Олдимизда, дастурхонни қандай тузаймиз, деган муаммо кўндаланг турибди. Биринчи Май паёгидан бир литр ароқ, маълум бўлишича, байрамдан буён менга мунтазир. Тамаддичи? Буфет қутиларидан бор ейимлик нарсаларни ташқарига чиқаришди. Шундан кейин мени ҳамон эскичасига Елисеевский деб атаб келинаётган савдо магазинига чопқилатишди. Бир даста пулим бор, онам қўлимга ёзиб берган нарсалар эса бир мисқол: икки юз грамм қолбаса, юз грамм пишлоқ, беш дена ту-

хум... Бунча пулнинг нима кераги бор?.. Ҳашаматли магазинга кирдим тахтачаларга ёзиб қўйилган баҳоларни кўриб, капалагим учиб кетди. Қўлимдаги оқ сурпга ўхшаш йирик-йирик юз сўмликларни таҳликага тушиб қайта санай бошлайман. Нюрнбергда йирик сўмларнинг сариқ чақалардан фарқини унутиб қўйган эканмиз. Маълум бўлишича, қоғоз пулларнинг бутун дастаси онам тузиб берган камтарона рўйхатдаги нарсаларни олишга зўрға етаркан.

Барибир, шунга қарамасдан, касса олдида одамлар турнақатор тизилиб кетган. Шундай бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Навбатдагиларнинг сафи узун, асабий. Унинг ҳув, энг охирида оёғи дока билан ўраб-чирмалган, қўлтиқтаёқли ярадор қийналиб, зўрға турибди. Олдинда эса, шундоқ кассанинг оғзида, анча савлатли, башанг ҳарбий кийимда кекса генерал-лейтенант. Ярадор безовта: рухсатнома муддати тугай деб қолган. Унга эса бор-йўғи битта чоракталик керак: «Госпиталдан оғайнимга жавоб беришяпти. Мана, оз-оздан йиғдим, хайрлашиш олдидан зиёфат қилишимиз керак-ку,— у навбатда турганларга ҳасрат қилади.— Бор-йўғи бир соатга рухсат беришган». Навбатдагилар жим, бунинг устига кимдир заҳарханда қилади: «Бу ердагилар ҳам бекорчи эмас». Шунда генерал-лейтенант орқасига ўгирилиб қаради, касса ёнидан ярадор олдига келиб, унга деди:

— Марҳамат, менинг ўрнимда тулинг.

Хурсанд бўлиб кетган ярадор кассага қараб сакраб чопиб кетди. Навбатдагилар ҳангу манг қотиб туришибди. Шундан сўнг кимлардир журъатсиз овозда генерални олдинга ўтишга даъват этди. Бироқ сабр-тоқатли, хотиржам, ўз қадрини биладиган бу одам ярадорнинг жойида қолди. Одамлар янада қатъийроқ оҳангда олдинга таклиф қила бошлашган эди, у сўзларини бир оз чертиб, жавоб берди:

— Ярадор жангчи алоҳида ҳурматни талаб қилади. Мен эса ҳеч қаёққа шошилаётганим йўқ... Ахир мен запасдаман...

Қўлимга беришган пулнинг ҳаммасига олинган озуқалар халта ичида кўринмай кетди. Уйда қўшниларникидан олиб чиқилган идишлар аллақачон столда терилиб турибди. Менинг келишимга асраб қўйилган байрамлик паёқдан ҳам у-буни чиқаришиб столга қў-

йишиди. Столга немислар келишидан олдин ерга кў-милгани учун бир оз унниққан ва доғ-дуғ тушиб қолган сариқ дастурхонни ёзишди. Бироқ хотиним ва онам столдан мамнун эдилар: меҳмонларни кутиб ола арзигулик нарсалар қўйилган эди унга.

Фадеев хотини билан келди. Унинг хотини баланд бўйли, қадди-қоматли келишган, жарангдор овозли, улуғвор виқорли аёл эди, деса ҳам бўлади. У МХАТ артисткаси Ангелина Степанова, мен хотиним билан уни шу пайтгача фақат саҳнада «Уч опа-сингиллар» даги Ирина ролидагина кўрганмиз. Мен бир оз довдираб қолдим: Фадеев — майлига, Фадеев — солдат, у эса артистка...

Бироқ шу ондаёқ мен ҳақиқий зиёлиликнинг кучига яна бир марта тан бердим. Улар хонадонимизга кириб келиши биланоқ кутиш ҳаяжонлари ўз-ўзидан барҳам топди. Машҳур театрнинг артисткаси Москванинг четидаги мактаблардан бирида муаллималик қилаётган менинг хотиним билан қизғин ҳангомабон мавзу топиб олишди. Улар иккаласи ҳам она. Фадеевнинг Мишаси бизнинг Алёна билан деярли бир пайтда — урушнинг охирида туғилган. Шунингдек, табиийки, болаларни қандай ўстириш — эмизик биланми ёки эмизиксизми, қачон юришга ўргатиш керак, қачон гапиришади, ёзги ич кетишлардан қандай асраш керак ва болаларга тоза ҳаво қанчалик зарурлиги хусусида баҳсга ҳам тушиб кетишди.

Онам ёзувчига эскича услубда кўнглини ёза бошлади: адабиёт ҳақида, жумладан, ўзи «Комсомольская правда» дан қирқиб-қирқиб олиб, яхлит қилиб тиккан «Ёш гвардия» ҳақида гапира кетди. Бироқ унинг гаплари малол кела бошлади. Фадеев онамнинг гапларини зерикиб маъқуллаб ўтирарди. Бироқ шу пайт фожиавий бир воқеа юз бериб, бу жабҳадаги вазиятни енгиллаштириб юборди. Гап шундаки, бизнинг Калининдаги мол-мулкимиздан бор-йўғи битта эски тўқ сариқ рангли духоба қопланган «туркий» диван сақланиб қолган ва Москвага келтирилган эди. Унинг пружиналари аллақачон ишдан чиққан. Шу боисдан, ўриндиқ ости газета уюмлари билан тўлдирилган, менинг мақолаларим, очеркларим ва ахборотларим босилиб чиққан бу газеталарни онам битталаб тўплаган. Фадеев диванга ўтирди ва табиий равишда, ағанаб туш-

ди, чунки менинг бутун меҳнатларим тирик классикнинг оғирлигини кўтара олмади.

Онам қўлларини силкиб, қўрқувдан қотиб қолди. Лекин шу заҳотиёқ Фадеевнинг ҳамиша яхши кайфиятидан далолат берадиган майда, бир текис хохолашқни эшитдик. Бу ерда ҳам ноқулайликка ўрин қолмади. Маккор диванга эҳтиёткорлик билан жойлашиб ўтириб, иккаламиз ҳарбий хотиралар оғушига шўнгиб кетдик. Одатдагидай, «Биласанми!» «Эслайсанми!» «Унутмадингми, қандай қилиб...» ва шунга ўхшаш хитоблар билан бир-биримизга гапиришга халақит берамиз.

Товада хуштаъм қилиб қовурилган тухум ва қолбаса ҳамда бизга мунтазир турган қулинг ўргилсин шиша ҳангомамизни янада чўлантиради, авж олдиради. Хотинлар, айниқса, барча соддадил оналар каби мени ичимликдан йироқдаги бир фаришта деб ўйлаб юрган онам бизга ташвишланиб қараб-қараб қўя бошладилар. Суҳбатимиз Нюрнберг ишларига кўчди.

Фадеевни оддий тафсилотлардан тортиб ҳамма-ҳаммаси қизиқтиради, мен ҳам кўрган ва эшитганларимни унга иложи борича батафсил сўзлаб бераман. Менинг ҳикоям ўлим қорхоналаридаги кенг истеъмол моллари тайёрланадиган устахоналар, одам терисидан ишланган атторлик буюмларига етганда суҳбатдошим фавқуллодда ҳаяжонга тушиб қолди.

— Лина, Лина, у нималар деяётганини бир эшитгин-а, — Фадеев хотинига юзланади: — Мен Ржево ёнида учратган ўша ваҳший, чўнтақлари ясама олтин тиш ва олтин қопламалар билан лиқ тўла брезент тасмани танасига осиб олган ўша кимса — бу ахир нацизмнинг тирик рамзи-ку. Мен уни «Ёш гвардия»га киритдим. Ҳа, киритиб тўғри қилганман. У шунчаки Ганс ёки Фриц, ёки Курт эмас... Ганс, Фриц ва Курт ёмон ўсмирлар бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу империализмнинг нақ ўзи. Унинг яққол ифодаси, туб моҳияти. Ер юзида яшаёган ҳар бир кимсанинг онгига бунга етказиш нақадар муҳим. Ҳа-ҳа!

У икки қўли билан кўкимтир аралаш кумушдай товланиб турган сочларини силаб текислади, сўнг мени кескин ҳаракат билан ўзига қараб тортиди, ўзини ўйлантириб турган бирон муҳим гапни айтмоқчи бўлган кезларида доимо худди шундай қиларди.

— Биласанми, менимча, бу қонли қирғинга жавобан муқаррар бирор кори ҳол албатта юз бериши керак. Халқларнинг тинчлик учун кураш ҳаракати. Ғоят улуғвор ҳаракат. Ўз-ўзидан беихтиёр майдонга келадиган. Ҳеч нарса тўсиб қололмайдиган ҳаракат. Эътиқод ва дунёқарашлар ҳар хиллигидан қатъи назар. Ахир, акс ҳолда, инсоният ўзини-ўзи қабрга тиқади, совун бўлиб қайта ишланади, ҳаётни эса ерда қайтадан бошлашга тўғри келади — амёбалардан, ер-сувдаги мавжудотлардан.

Шундан кейин Фадеев иккаламиз биргаликда қирқ иккинчи йилнинг қишида Великие Луки учун ҳал қилувчи ҳужум арафасида дивизия командири, полковник Александр Кроникнинг икки ёқдан муттасил ўққа тутилаётган Воробецкий тепалигидаги блиндажида ўтказган кечамизни бирдан эслаб қолди. Худди шу кечадан фақат киноларда, кино бўлганда ҳам энг ёмон фильмларда учрайдиган воқеа юз берди. Ўтмишда ёвқур эскадрон командири Георгий Жуков қўмондонлигидаги отлик эскадроннинг вахмистри бўлган, ҳозирги пайтда эса дивизия командири ҳузурига эндиликда Олий Бош Қўмондоннинг ўринбосари Жуков кутилмаганда кириб қолса бўладими... Ўша тепаликдаги блиндажда, ўқтин-ўқтин гоҳ Шарқ томондан, гоҳ қуршовдаги Великие Лукидан, гоҳ Ғарбдан — қуршовда қолганларга ёрдамга ташланган сараланган немис гуруҳлари келаётган томондан ёғилаётган снарядлар портлаб титроққа солиб турган ўша блиндажда Фадеев ҳам бор эди. У Жуковни узоқ Шарқдаги жанглардаёқ кўрган эди.

Ҳужумдан олдинги ҳал қилувчи кунда Жуков ҳаммага тайёрланаётган қисмларда пайдо бўлди. Шаҳарни ўраб олган уч дивизиянинг ҳаммасини айланиб чиқди. Олдинги маррада ҳам бўлди. Ҳаммасини ўз кўзи билан кўрди. Энди бўлса, тунда у дивизия командири ҳузурига пича дам олгани кирган эди.

Ҳатто Голливуд фильмлари сценарийсида ҳам қисматларнинг бундай фавқулодда кесишувларига йўл қўймасалар керагов. Бундай ҳол эса юз берди, уни мен ўз кўзларим билан кўриб турдим. Маршак ўзининг собиқ старшинасини биродарларча бағрига босди, Фадеев билан ўпишди, унвонлар ва ранглар эса бирдан унутиб қўйилди. Шунчаки граждандар урушининг учта сол-

дати учрашиб турарди. Узоқ айрилиқдан сўнг даҳшатли, ҳал қилувчи жанг арафасидаги бир лаҳзалик сукунат пайтида учта дўст тагин учрашиб қолган эди Сафар столида йирик-йирик тўғралган колбаса, тош бўлиб қотган пишлоқ, нон бўлаклари, солдатлар ошхонасидан котелокда келтирилган иссиқ овқатлар пайдо бўлди. Шулар билан бирга, албатта, комдивнинг дахлсиз бисотидан коньяк ҳам чиқариб қўйилди. Бизнинг Россияда ҳаминша бўлганидай, дўстлар учрашган дақиқаларда беихтиёр ўз-ўзидан қўшиқ туғилади.

Қўмондон, қани энди гармошка бўлсайди, деб қолди! Штаб соқчилигида турган солдатларнинг қайси биридандир эски баян топиб келишди. Қўмондоннинг бармоқлари пардалар устида йўрғалади, шундай йўрғалаб, ўтдики, эскирган, уриниб қолган баян бирдан навқирон садо билан жаранглади. Эски қадрдон дўстларнинг бу даврасида ўзимни ортиқча ҳис қилиб, сўрига чиқиб ётдим ва ўша ердан, бамисоли Кившенконинг «Филидаги ҳарбий кенгаш» картинасида тасвирланган қишлоқи қизалоқдай, ҳеч нарсага аралашмасдан, бутун вужудим нигоҳга айланиб, уларни кузатиб ётдим. Душман ёлғиз номини эшитса юрагига титроқ тушадиган қўмондон ёқимли баритон овозида куйларди. Фадеевнинг овози эса тиниқ, ингичка латиф садо берарди. Дивизия командири хириллаган овозда уларга жўр бўларди. Овозлар ўзаро қўшилиб ажойиб триони ташкил этди ва қуршовдаги шаҳар шундоқ ёнма-ён эканлиги, бизни қўшинлар туннинг зимистон пардаси остида ҳужум маррасига яқинлашиб бораётгани, ертўлалардан бирида эса парламентёрликни бўйнига олган ёш капитан немисча ультиматум ёзилган текстни фронт орқали ўтиб, қуршаб олинган гарнизоннинг бошлиғи, ҳарбий асирларга нисбатан ўта бешафқатлиги билан доврўқ таратган полковник фон Зассга топширишидан олдин, яна бир марта ўқиётгани ҳам қандайдир дақиқага унутилди:

— Эслайсанми, ўша капитаннинг чеҳраси қандай эди? — сўрайди Фадеев. — Оппоқ оқарган, худди тарки дунё қилган одамга ўхшарди. Унинг кўзлари қандай тиниқ эди. Успирин Варфоломейнинг худди ўзгинаси эди-я!

Шу пайт, хотираларига чўмиб кетган Александр

Фадеев, ўзининг латиф, ингичка овозида, бизнинг уйдагиларни ҳайратга солиб, полковник Александр Кроникнинг блиндажида учалови ўтказган унутилмас кечада айтишган қўшиқларидан бирини куйлай бошлади.

Ёрим ўтган сўқмоқлар,
Қайда қолмиш бу чоқлар.
Сен билан ўйнаб-кулган,
Йўлни босмиш ўт-ўлан...

Меҳмонларга кеча, навбатда юз берган воқеа — ярадор ва генерал лейтенант ҳақида гапириб бераман. Фадеев гапларимни аввал ишонқирамасдан эшитди. Кейин бирдан сўраб қолди:

— Генерал сўзларини чертиб гапирди, дедингми?

— Ҳа, чертиб гапирди.

— Баланд бўйлими? Сочлари оқарганми? Қомати тик.

— Тўғри.

— Оёқларини ҳам гўё букилмайдигандай, зўрға судраб босади?

— Тўппа-тўғри...

— Лина, мен уни танидим...

— Мен ҳам, — жилмайди унинг хотини. — Алексей Алексеевич.

— Худди ўзи. Игнатъев. Бизнинг ҳамкасбимиз, «Эллик йил сафда!» — ва хушчақчақлик билан хохлаб кулди. — Граф Игнатъев.

Меҳмонларни анча кеч кузатдик, тунда эса нуқул ўйларга берилиб ётдим: ахир, чиндан ҳам ер юзида тинчлик гоёсидан соддароқ яна нима бор? Инсоният урушларга тўйиб кетган. Унинг дастидан қанча қонли кўз ёши тўкилди. Наҳотки, иккинчи жаҳон урушининг ички, махфий пружиналари ва уни бошлаганлар аниқ бўлиб қолган ҳозирги пайтда инсоният ўзга ерларни босиб олиш ҳақидаги орзулар, охир-оқибатда, нимага олиб келишини кўриб туриб, бу ҳақда жиддий ўйлаб кўрмайди ва урушларга нисбатан ўзининг қатъий «йўқ» деган сўзини айтмайди?..

Бироқ ёруғ оламда барча яхши-ёмон нарсаларнинг

Ўз интиҳоси бўлади. Бир сўзли Фёдор Иванович Панферовнинг шарофати билан Москвада ўтказган ёзги кунларим ҳам тугаб қолди. Қисса тайёр, теришга тушириб юборилди, уйда бир оз турдим, ёр-биродарлар билан кўришдим, энди йўлга ҳозирлик кўришим керак. Уруш йилларининг одатига кўра, хотиним Нюрнбергдаги мухбирларнинг хонадонларига, бериб юборадиган хат, совға-саломларинг борми, деб бирма-бир қўнғироқ қилиб чиқди. Совға-саломга лиқ тўлиб, биқинлари туртиб чиққан бутун бошли қоп аллақачон уй айвонида ётарди. Учадиган куним ҳам аниқ. Хуллас, тагин — хайр, Москва! Бироқ оқшомда редакциядан тилаклар ва оқ фотиҳаларга қўйин-қўнжим тўлиб уйга қайтгач, қадимги латифаларда айтилганидай овқат совиб, хотиним зардаси қайнаб турганлигининг устидан чиқиб қолдим.

— Билишимча, ўша Нюрнбергларингизда кунларинг ёмон ўтмаётганга ўхшайди?

Ўзи нима гап? Нега? Бу булутни қандай шамоллар бошлаб келди? Кейин билсам, шундай ҳол юз берибди. Хотинимнинг эрталабки қўнғироғига жавобан кўрсичқон терисидан тикилган жакет кийган чаққонгина хоним эшик қоқибди: «Эрингиз эртага Нюрнбергга учаяптими? А? Қандай яхши-я. У ерда менинг эрим — Икс Игрекович Зетов бор». Хоним курафейларимиздан бирини тилга олибди. «Биласизми, у Шарқ ширинликларини жонидан ҳам хуш кўради. У Шарқ ширинликларисиз яшай олмайди. Эрингиздан мана шу бир кило ўрик ва хатни унга олиб боришни сўрамоқчийдим». Хотиним навбатдаги совға-саломни муносиб эҳтиром билан қабул қилиб олади, кўрсичқон терисидан жакет кийган хоним ташакурларини соча-соча чиқиб кетибди. Шундан кейин улугвор манто кийган виқорли хоним пайдо бўлади: «Мен Икс Игрековичнинг хотиниман, сизнинг эрингиз Нюрнбергга жўнаяптими? Қандай соз, ажойиб! Сиз, албатта, менинг, Икс Игрековичимнинг мақолаларини ўқигансиз. Уларни завқланмасдан ўқий олмайсан, тўғримасми? Бироқ у ҳақиқий рус кишиси. Суяк-суягигача рус, у америкаликларнинг овқатидан ўлар ҳолатга кеп қопти. У ерда, биласизми, ҳатто бодринглари ҳам ширин эмиш. У айниқса қора нонсиз қолиб қийналаётган экан. Мана бу буханкача, хаамири, яхшилаб қорилган, Елисеевдан

олиб келдим. Коммерция магазинидан ўзим сотиб олдим. Биласизми, шу буханкани у ерда қанчага сотишяпти? Ўйлайманки, эрингиз йўқ демай уни Икс Игрековичга олиб борар. Шўрлик, у ерда рус таомларисиз қандай қийналяпти-я».

Хотиним буханкани ҳам олади. Лекин энди рўйхуш бермасдан қўл узатади. Хуллас, менинг уйга қайтишим олдидан эса тагин эшик тугмасини босишибди. Яна бир хоним. Бу гал тарғил мушук терисидан тикилган пўстин кийгани. Қатъиятли, ўзига ишончи зўр: «Менинг Иксим. Сиз уни, албатта, биласиз. У тузланган нарсаларни хўп яхши кўради. Айниқса, тузланган балиқни. Лекин Нюрнбергда унга ким ҳам тузланган балиқ тайёрлаб берарди дейсиз? Мана бу банкадаги хуштаъм қилиб тузланган балиқ. У қандай ёқтирса, шундай қилиб тайёрлаганман. Махсус таом. Кичик оилавий сир. Эрингиз менинг Иксимни бир хурсанд қилсин. У шўрлик мусофирликда қандай қийналяпти».

Бироқ менинг хотиним, умуман, очиқкўнгил, ўзгаларнинг дард-ҳасратига қайишадиган аёл, энди ўзини тутиб туролмабди. Хотинларга хос азалий туйғу бирдан уйғонган бўлса керак-да.

— Айтинг-чи, сизнинг Икс Игрековичингиз нималарни хуш кўрмайди ўзи? — қатъий оҳангда сўрайди у. — Нималарсиз тирикчилиги ўтмай қолади — ўрик емасами, қора нонсиз ёки хуштаъм тузланган балиқдан тотиб турмасами? Қанақа таъб ўзи унинг таъби? Умуман, бу қанақа масхарабозлик?

Гапни мухтасар қилганда, шундай бир ҳодиса юз берибдики, яқинда Кальтенбруннер терговини хотиржам тасвирлаган қўлларим унинг тасвирига журъат қилолмайди. Хуштаъм тузланган балиқ эгасининг қўлтиғига қистирилди, мен эсам Нюрнберг курсиларида ишлаётган мухбирлар гуруҳининг мавжуд ва тахминий етишмовчиликлари дастидан бир дунё маломатга қолдим.

Бироқ энг фожиавий ҳол аэродромга жўнашимга бир дақиқа қолганида юз берди. Редакторимизнинг рафиқаси, ғоятда оқкўнгил, уруш кунларида ҳарбий мухбирларнинг оилаларини ўз ҳомийлигига олган аёл, Галина Николаевна қўнғироқ қилиб, мушук мўйнасидан пўстин кийган хонимнинг хуштаъм тузланган ба-

лигини қабул қилишимни ўтинди, негаки, бу хоним беқиёс муҳаббатли Икс Игрековичинг чиндан ҳам ўз хотини эмиш.

ЯНА НЮРНБЕРГДА

Ниҳоят, мана, тагин Нюрнберг. Кун иссиқ. Ўткир, шиддатли, қуруқ шамол харобалар устига чанг булутини, қумни совуради, уларни барҳам топган кўчалар бўйлаб ҳайдайди, аҳён-аҳёнда кўриниб қоладиган йўловчиларнинг юзлари ва қўлларини савалайди. Куз офтобининг шуълаларига чўмилган кекса Нюрнберг, айниқса, энди қўрқинчли. Қишда ва баҳорда ертўлаларда, йирик биноларнинг тагидаги жамоатчилик бўлмаларида бошпана топган одамлар энди ташқарига ўрмалаб чиқиб, вайроналар орасида ўзларига чодир, чала-ярим куйган тахталардан ва майишган-букилган темирлардан капалар қуриб олдилар. Бу кўчалардан ўтар экансан, тараққиёт ер билан яқсон бўлиб кетгандай ва инсоният ўз ҳаётини яна қайтадан, ноль аломатидан бошлаётгандай туюлади кишига.

Аммо шаҳарнинг дахлсиз қолган, саноат корхоналари жойлашган қисмида ва айниқса, заррача шикастланмаган зодагонларнинг виллаларида ҳаёт қайтадан изига тушяпти. Бошларига узун каска ва қўлларига оппоқ енгча кийиб олган мардонавор қиёфали йўл побонлари аҳён-аҳёнда ўтиб турган машиналарнинг ҳаракатини бошқаради. Устунларда маҳлиқолар расми солинган қувноқ руҳли афишалар. Бу маҳлиқолар фақатгина ўз санъатини эмас, балки шу билан бирга, ўз латофатларини ҳам намойиш қилаётир. Айтишларига қараганда, чайқовчилик беҳад авж олиб кетибди. Америка офицерининг бир ҳафталик қўшимча паёгига эски вазани, гобеленни ёки ҳатто Альбрехт Дюрернинг асл нусха деб кўрсатилаётган гравюрасини сотиб олиш мумкин.

Лекин фақат бир жойдагина ҳамма нарса ўз ўрнида тўхтаб, қотиб қолгандай эди. Бу — Адлия саройи, унинг деразаларига парда тutilган, оғушига қизгин куз қуёшининг заррача нури тушмайдиган залида судьялар ҳамон шошилмасдан, толиқмай кекса заминимизда юз берган энг қонли ва қабиҳ жиноятнинг калавасини ешиш билан овора. Яна ўз мухбирлик

курсимга ўтириб, наушникни қулоғимга кийиб, унда лорд Лоренснинг бир маромдаги, босиқ, сезилар-сезилмас кинони овозини эшитиб, мен бирдан Нюрнбергининг устида қандай офтоб нур сочмасин, замин сийнасида қандай сиёсий шамоллар эсмасин, ойналарига қалин парда тортилган, ҳавоси сунъий тозаланадиган бу залда деярли ҳеч нарса ўзгармаганлигини алоҳида куч билан ҳис қилдим, судьялар столи ёнида, собиқ ғайригитлерчилар уюшмасидаги давлатларнинг байроғи остида ўтирган, нацизмнинг жамики жиноятларини очиб ташлаш ва бош ҳарбий жиноятчиларни жазолашдек олижаноб мақсадлар қовуштирган бу муҳтарам зотлар ҳам виждонан ва афтидан, дўстона бир руҳда ўз ишларини давом эттирмоқда эдилар.

Мен эсам, узоқ танаффусдан сўнг процессга қайтиб келиб, ёши бир жойга бориб қолган бу тўрт одамни алоҳида қизиқиш билан кузатаман, келиб чиқиши ва тарбияси турлича, ҳар хил сиёсий эътиқодли, турли ҳуқуқшунослик мактабларига мансуб бу кишилар ўзларини ажратиб турган тўсиқларга зўравонлик, босқинчилик урушини жиноят деб эълон қилувчи буюк қонунлар мажмуасини яратишдек ҳаммалари учун муштарак мақсадни қарши қўя олдилар.

Процесс кунлари мобайнида биз судьяларни яқиндан таниб олдик. Кўпчиликнинг фикрича, улар жаҳондаги энг ёрқин юридик юлдузлари ҳисобланади. Мен суд раиси лорд Жефрей Лоренс тўғрисида кўп ёздим ва ўзимни-ўзим такрорламоқчи эмасман. Лекин Трибуналнинг эътиборлиликда ундан қолишмайдиган намояндаларидан яна бири Совет Иттифоқи вакили — Халқаро Ҳарбий Трибунал аъзоси Иона Тимофеевич Никитченко эди. Журналист биродаримиз унинг суҳбатига эришолмай овора, бироқ эшитганларимизга қараб хулоса қиладиган бўлсак, у ғоятда қизиқарли шахс. Трибуналнинг ёпиқ мажлисларида нималар бўлаётгани ҳақида бизга мишмишлар етиб келади, холос. Шунга қарамасдан, совет прокурорининг ёрдамчиси Лев Шейнин Никитченко ҳақида, Иона Тимофеевични ҳар қандай вазиятда ҳам тарк этмайдиган бир зайлдаги хотиржамлиги билан қонунларни аъло даражада билиши узвий бирлашиб кетганлиги ҳақида бизга ҳикоя қилиб туради. У граждандар уруши йилларидаёқ ҳарбий юрист бўлиб ишлаган. Ҳайратланарли

хотирага эга бўлган Всеволод Вишневский уни ўша даврларданоқ билишини ва у жангчилар орасида ўзининг адолатгўйлиги билан шуҳрат қозонганлигини айтади. Всеволод Витальевичнинг тасдиқлашича, ҳатто Дмитрий Фурманов ўзининг «Исён» китобида судья Никитченконинг шу хислатлари ҳақида ёзган. Бу китобни мен, табиийки, болалигимда ўқиганман, бироқ Никитченкони, афсуски, эслай олмайман. Буни Нюрнбергда текшириб аниқлашнинг иложи йўқ, чунки ўзимиз билан олиб келган ва чет эллик юристлар ҳам жон-дили билан хизматидан фойдаланишаётган йирик кутубхонамизда, афсуски, бадий адабиётлар йўқ.

Никитченко билан ёнма-ён америкалик судья Френсис Биддл ўтиради. Бу одам мутлақо ўзгача табиатли. Ўз ватанида у ҳам халқаро ҳуқуқнинг йирик билимдони сифатида таниқли. Рузвельт даврида у Адлия министри бўлиб ишлаган. Америкаликлар, таъбир жоиз бўлса, процессга айнан Биддлни жўнатишиб, ўйинни козир картадан бошлашди. Улар, Биддл Трибуналнинг раиси лавозимини эгаллайди, деб умид қилган эдилар. Аввал айтиб ўтганимдай, у раис бўлолмади, аммо процесс жараёнида ғоят фаол ишга киришди ва унинг саволлари ҳамда ташлаб турган луқмаларига қараб айтадиган бўлсак (ҳар қалай, биз журналистлар шундай фикрдамиз), у ўзининг беғаразлиги ва холислигини алоҳида бўрттириб кўрсатишга уринар эди. Униси ҳам, буниси ҳам — судьяларнинг табиий хусусиятлари. Бироқ бу хусусиятлар Биддлнинг хулқ-атворида икки баробар бўртиб намоён бўлар ва шу важдан ҳам кишини ҳадиксиратарди.

Ниҳоят, Анри Доннедьё де Вабр — чорпаҳил, қадди букчайиброқ қолган чол, унинг оппоқ мўйловлари бамисоли моржнинг қоziқ тишларидай, пастга осилиб туради. Француз ҳамкасблари уни ғоят теран ҳуқуқшунос олим деб эътироф этадилар. Ҳуқуқшунослик факультетларининг талабалари фойдаланаётган кўпгина китоблар унинг қаламига мансуб. Мажлислар залидан ташқарида Доннедьё де Вабр хушчақчақ, сертакаллуф, суд меҳмонлари ва айниқса матбуот вакиллағи билан бажонидил суҳбатлашади. Тийиқсиз Пегги ҳатто ундан интервью олишга муваффақ бўлди, ҳолбуки процесс давомида судьялар бундай ишлар қилишлари мумкин эмасди. Мажлислар залида у ўзи-

ни ўзгача тутади: муттасил, котибларча бир ихлос билан нималарнидир ёзгани ёзган ва у, шуни пайқадикки, Ғарб дунёсининг кўҳлик сайёҳ аёллари тез-тез ташриф қиладиган меҳмонлар балконига назар ташлаш учунгина аҳёнда қоғоздан кўзини узади.

Шундай қилиб, мажлислар залида ҳамма нарса ўз жойида эди, гўё мен бу ерни узоқ муддатга тарк этган эмас, балки фақат тушки овқатга чиқиб келгандайман. Лекин Адлия саройининг деворлари ортида, Нюрнбергда эса кўп нарса ўзгарган эди. Мени аэродромда дўстларим даврасида қарши олган Курт одатдан ташқари камсухан эди. Фақат бундан кейин икки жойда ишляяжагини хабар қилди, менга шофёр бўлишдан ташқари қандайдир транспорт фирмасининг гаражида тунги механиклик касбини ҳам топибди. Бироқ у мажлисдан кейин мени олиб қайтаркан, машинада ўзимиз ёлғиз қолганимизда, менимча, анчамунча тагдор янгиликларни хабар қилди. Қария Фабер ўз акцияларининг йирик қисмини америкаликларга сотибди. Ҳозир у океан ортидан йирик буюртмалар олаётган экан. Ишлаб чиқаришни қизғин бошлаб юборибди. Янги ишчилар қабул қиляпти. Буларнинг бари яхши албатта. Бироқ ёмони шундаки, у нацистлар партиясида турганларни ва ҳатто собиқ эсэсчиларни алоҳида муруват билан ишга қабул қиляпти. Ишчи кучлари бўлимида маслаҳатчи юрист вазифасида Гитлер факельцуглари кунларида жигарранг штандарт кўтарган эсэсчининг худди ўзгинаси ўтирибди. У нацистларга ва уларнинг уруғларига ҳомийлик қиляпти. Отасини бир вақтлар гитлерчилар ўлдирган Куртнинг қариндошига эса у ердан иш топилмабди. Бу жуда ёмон. Нацистлар, умуман, ўз инларидан қайтадан ўрмалаб чиқишяпти. Улардан бири — қалам фабрикаси автобазасининг мудирини — ҳатто ўз пиджагининг лацканига «Москвага қилинган қишки ҳужум учун» деган нишонни қадаб юрибди.

Бахтимизга, пресс-кэмп ҳам ўша-ўша аҳволда. Фақат унинг гавжум аҳолиси анча сийраклашиб қолибди. Лекин иккита янгилик диққатни дарҳол ўзига тортади. Биринчидан, хоналар ва залларнинг деворларига плакатлар осиб қўйилган, улар сарой хўжайини томонидан илинган бўлиб, жаноб журналистларни бу даргоҳнинг бисотидан ва безакларидан ҳеч бир нар-

сани совга тариқасида ўзлари билан олиб кетмасликка даъват этади. Шуниси қизиқки, плакатлар уч тилда эди: инглизча, французча, немисча. Рус тилида эса чиқарилмаган. Иккинчидан, мистер Дэвид ҳамон эпчил ва қувноқ сеҳргардай иш юриятаётган барнинг пештахтаси ортида — коктейлларнинг рўйхатида энди «Сэр Уинни» эмас, балки янги коктейль — «Молотов» нинг тагига қизил чизиқ тортилган эди.

Сергей Крушинскийнинг изоҳлашича, бу коктейль Совет ташқи ишлар министри ўз нутқларидан бирида америкаликларнинг башарият ақл-идрокини атом бомбаси билан яна бир марта ларзага келтириш хатти-ҳаракатига жавобан «Пайти келиб бизда атом бомбаси ҳам, яна аллақандай бошқа нарсалар ҳам бўлади», деб айтган сўзларидан кейин ихтиро қилинган. Бу баёнот Ғарб матбуотида кучли шов-шувга сабаб бўлди. Уддабурон Дэвид эса, одатдагидай, бу воқеаларга янги коктейль билан жавоб берди. Ўз-ўзидан равшанки, Юрий Корольков, Сергей Крушинский ва мен оғизни куйдириб юборувчи бу кашфиётни татиб кўрдик.

— Бу коктейлнинг дастидан бу ерда сал бўлмаса, халқаро жанжал чиқаёзди, — кулди Крушинский. — Бизникилардан биттаси хафа бўлиб, Трибуналга серзарда мактуб ёзди ва тагига имзо тўплашга киришиб кетди. Хайрият, Харламов унинг шаштини қайтарди.

— Хуллас, бу коктейлни биз бошқача ва янада таъсирчанроқ усулда гумдон қилишимиз керак, — деди Корольков ва қадаҳни кўтарди. — Соғ-саломат бўлайлик. Уф, бунча аччиқ бу сабил. Черчилль Молотов бўлармиди?! Унга йўл бўлсин!

Менда бугун нечундир суд ҳақида сўзлашиш майли уйғонди ва дўстларим билан судьялар ҳамда уларнинг сиёсий позициялари ҳақида суҳбатлашдим; Доннедье де Вабр хусусида сўз кетганда эса суҳбатдошларим бир-бирларига қараб олишди-да, қаҳ-қаҳ уриб кула бошлашди.

Шундан кейин эса бир-бирининг гапини бўлиб ва ўз ҳикоялари билан қайта-қайта кулги қўзғатиб, бир ғалати ҳодисани айтиб беришди, тўғри, бу ҳодисанинг муҳтарам судьяга оз-моз алоқаси бор эди, холос.

Мен меҳмонлар балкони матбуот ходимлари ложасини тўсиб қўйиб, суд столи устида деярли осилиб турганлигини илгари айтган эдим. Де Вабр ўша балконга

тез-тез назар ташлаб туришини ҳам ёзган эдим. Қачонки, юқорида бизлар инглизча «мисс» сўзини қайта ишлаб «мисочка», деб таъриф қиладиган бирон кўхлик хоним пайдо бўлса, у доим шундай қиларди. Шундай кезларда, ёшроқ ва ҳар нарсага қизиқувчан мухбирлар ўша эътиборга лойиқ вужудга разм ташлаш ва баҳо бериш мақсадида танаффус пайти юқорига тизи-лишарди.

Хуллас, ҳатто кондицион аппаратлар ҳам ҳароратнинг дамини қайтаришга ожизлик қилиб қолган жазирама бир куни де Вабр ҳеч нарса ёзмасдан, балкондаги бир нуқтадан асло кўз узолмай ўтирарди. У йўғон, мугуз гардишли кўзойнагини ора-сира тўғрилар ва мўйловини силаб-силаб қўярди. Бесаранжомлик бошланди. Ҳамма у ерда, юқорида шунчаки оёқчалари келишган бирон хоним эмас, балки ғоятда гўзал, Голливуд фариштаси ўтирибди шекилли, деган фикрга келди. Танаффус эълон қилиниши биланоқ турли мамлакатларнинг журналистлари юқорига қараб чопишди. Чопдилару ўз вазифаларига шундай масъулиятсизлик билан қараганликлари оқибатида шафқатсиз жазоландилар.

Балконда, муҳтарам судьянинг назарини фавқулодда маҳлиё қилган ўша ўринда йўғон, ёноқлари тарамтарам шотланд генерали ўтирарди. Унинг жундор, йўғон тиззалари калта юбкасида чикиб, ойнаванд тўсиққа тиралиб турарди¹.

— Инсон таъби ҳам ҳар хил бўлар экан-да,— деди бизникилардан бири ихлоси қайтган оломонни юпатиб.

Крушинский бўлса, ўз ҳикоясини менга мутлақо жиддий мурожаат сўзлари билан яқунлади.

— Биз шундай фикрдамизки, судга нисбатан матбуотнинг имкониятлари анча чеклаб қўйилган: балконда юз бераётган воқеаларнинг ҳеч биридан воқиф бўлолмаяпмиз. Балки сиз, Бе Эн, полковник Эндрюс билан оғайнигарчилигингиздан фойдаланиб, ундан мосъе де Вабр кўраётган нарсаларни биз ҳам томоша қилишимиз учун қийшиқ ойна қўйдириб беришни сўрарсиз.

¹ Шотландияда эркаклар ҳам юбка кийишади.

Процесс ниҳоясига етай деб қолди. Энди бўлса, биз ҳимоячиларни алоҳида зеҳн солиб кузатамиз. Ҳимоячилар судланувчилар курсисининг олдида, улардан қуйироқда ва судга яқинроқ жойда тўрт қатор терилиб ўтиришибди. Зоҳиран улар ўзларининг одатдаги шоҳи қалпоқчаларида ва қоп-қора узун мантияларида ғоят савлатли жаноблар бўлиб кўринади. Дарвоқе, уларнинг ҳаммаси қора мантияда эмас. Бир нечтаси бинафшаранг мантияда, худди шунақасини кийгани шунчаки адвокат эмас, балки шу билан бирга, университет профессори ҳамдир. Хуллас, бу залга немис адвокатурасининг гуллари тўпланган эди.

Бошда биз ҳаммамиз уларнинг бундай қалтис ишни ўз зиммаларига нега олганликларини тушуниб олишга ҳаракат қилдик. Ахир улар немислар-ку, уларнинг ҳимоясидаги кимсалар эса, энг аввало, ўз тупроғида немис халқининг устига қутуриб ташланган эди. Бу йиртқичларни ҳимоя қилишдек кўнгилсиз вазифани ўз зиммасига олган одамларни бу йўлга нима бошлади экан? Бизга айтишларича, процесснинг дастлабки кунларида Герингнинг адвокати, эҳтимол, қонунчиликнинг шахмат тахтасидаги тўппа-тўғри юришлари учундир «Фил» деган тахаллусни орттирган доктор Штаммер ўзига ва бошқа ҳамкасбларига ватандошларининг қасоскорлик хатти-ҳаракатидан муҳофаза қиладиган ёрлиқ берилиши масаласини суд олдига қўйган. Ҳозир эса, ҳеч бўлмаганда, Германиянинг Ғарб давлатлари томонидан эгалланган қисмида, айрим кимсалар Москвага қишки юришда қатнашганлиги учун олган нишонини ошкора тақиб юришган ўша ерларда бундай муҳофаза ёрлиқларига эҳтиёж қолмади. Бироқ, буларни ҳимоя қилиб ҳам ҳозирча бирон лавозимга эришиш амри маҳол... Хўш, шундай экан, нега улар бундай номаъқул ишни ўз бўйинларига олдилар? Пулми? Лекин фақат ўз уйларида эмас, балки чет элларда ҳам йирик ишларни олиб борган бу юристлар процессда қатнашганликлари учун наҳотки одатдагидан кўпроқ пул ишлаб олишса... Шон-шуҳратми?.. Наҳотки, халқаро миқёсдаги йиртқичларни ҳимоя қила туриб, юридик шон-шуҳрат қозониш мумкин бўлса? Охир-оқибатда, бўлмаса нима? Бу муаммога жавоб-

ни Фил процесснинг биринчи кунндаги нутқидаёқ айтган эди. У, агрессияни жазога маҳкум этиш йўлидаги уринишларнинг барчаси сароб қаърига отилган тошдай изсиз кетди, бунга ўхшаш процесслар истиқболга қарай оладиган давлат арбоблари учун эмас, балки фақат дарғазаб оломон учун зарур, деган эди.

Эҳтимол, худди Филнинг нутқидан кейин Кукри-никсилар ҳимоянинг моҳиятини аниқ ифодалаб, уни нацистлар мудофаасининг сўнгги марраси, деб аташган бўлсалар керак. Фарблик ҳамкасбларимиз тасвирида эса ҳимоячилар Вагнернинг машҳур операси номига ҳамоҳанг ўлароқ, «Нюрнберг мастерзингерлари» деган анча беозор ном олишди. Бундай тахаллус ўйлаб топилганидан буён орадан анча-мунча вақт ўтди. Мастерзингерлар процессни барбод қилиш қўлларидан келмаслигига ишондилар, янги халқаро қонунларнинг обрўсини тўкиш ва суднинг бирлигини парчалаб ташлаш йўлидаги уринишлари ҳам муваффақият қозонмади. Шунда ва айниқса Черчиллнинг Фултондаги нутқидан кейин улар процессни атайлаб узоққа чўзишга киришдилар: шояд, собиқ ғайригитлерчилар уюшмасидаги иттифоқчилар ўзаро жанжаллашиб қолишса ва шу кўйи, иш ҳукмгача етиб бормаса...

Буларнинг ҳаммаси ҳамон аввалгидай жўн, гоҳида эса сурбетларча амалга оширилмоқда. Янгидан-янги гувоҳларни чақириш, танаффус эълон қилишни сўраш ёки янги далиллар йиғиш учун каникулларга чиқиш, узундан-узоқ нутқлар шундай «тадбирлар» жумласига киради.

Инсоният тарихида Герман Вильгельм Герингнинг номидан жирканчроқ ном кам учраса керак. Бинобарин, процессда уни... урушга қарши чиққан инсон қилиб кўрсатиш нияти кимнинг хаёлига ҳам келарди дерсиз. Бироқ ана шу исбот қилиб бўлмайдиган тезисни исбот қилиш мақсадида ҳимоячи доктор Штаммер ўзининг биринчи гувоҳи, генерал Боденшацини ишга солса бўладими. Герингнинг яқин ходими Боденшац бўлса, минбарда туриб тўппа-тўғри шундай деди: «Жаноб рейхсмаршал Геринг ўз табиатига кўра сулҳпарвар ва сулҳ тарафдори». Залда кўзгалган кулгидан доктор Штаммер ҳам, Боденшац ҳам заррача ҳижолат чекмади. Ўз фикрини ривожлантириб, генерал астойдил шахд билан Геринг, шунингдек, «яхудийлар-

нинг ҳимоячиси эди ва улар учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди», деб юборди.

Гап худди шу ерга етганда америкалик қораловчи Жексон ўзини тутиб туролмади. Мана, бир қатра суҳбат.

Жексон. Нималар деяпсиз ўзи, сиз, Геринг 1938 йилнинг 9 дан 10 январига ўтар кечаси яҳудийларга қарши уюштирилган қирғиндан мутлақо беҳабар эди, демоқчимисиз?

Боденш а.ц. У бу хусусда эрталаб газеталардан ўқиб билди, билгандан кейин эса юрак-юрагидан изтироб чекди.

Жексон. Сиз Герингни ўша кеча яҳудийлар бошига тушган кулфатдан изтиробга тушди ва таҳқирланди, деб бизни ишонтирмоқчи бўляпсиз шекилли. Уша воқеадан уч кун ўтиб, судланувчи Геринг яҳудий аҳолисининг ўн миллиард сўмлик мол-мулки мусодара қилиниши ва яҳудийларни барча ишлардан ва давлат ҳаётидан суриб чиқариш ҳақидаги буйруққа лутфан имзо чекканлигидан ҳам мутлақо беҳабар-мидингиз?

Гувоҳ жим. Судланувчилар курсисида ўтирган Геринг лабларини тишлайди ва ўзининг катта оғзини қийшайтиради. Залда, лорд Лоренс одамларни тинчлик ва осойишталикни сақлашга қанчалик зарда билан даъват этмасин, барибир, дам ўтмай кулги кўтарилиб турарди.

Алаҳсирашми? Бемаъниликми? Йўқ, бу тағин ўша Фил томонидан, процесснинг энг кўзга кўринган адвокати томонидан ишга солинган гувоҳнинг нутқидан айнан кўчирма.

Мана, ҳимоянинг бошқа бир гувоҳи. Фельдмаршал Гергард Милх, Гитлер авиациясини осуда шаҳарлар устига сафарбар қилган, немис штаби доираларида тилга тушиб кетган «ковентрлаш» сўзининг муаллифи, яъни бу тушунча — бирдан, бир парвознинг ўзидаёқ, бамисоли Англиянинг Ковентри шаҳри сингари, ҳар қандай шаҳарни харобалар уюмига айлантириш маъносини англатади. Бу баланд бўйли, сочлари орқасига силлиқ қилиб таралган, Европанинг бўйсунмаган шаҳарларини ковенстрлашни орзу қилган ва асирларни

ваҳшиёна эксплуатация қилишни бевосита уюштирган бу кимса гувоҳлик минбарига чақирилганда, шунчаки майнабозчилик қила бошлади.

Унинг сўзларига қараганда, Геринг босиб олинган мамлакатлардан миллионлаб одамларни Германияга ишга жўнатиш тadbирларидан умуман беҳабар бўлган.

— Саноатда қанча ҳарбий асир ишлаган?

— Саноатдами? Йўқ, улар корхоналарда ишламаган, улардан ора-сира қишлоқ хўжалигида фойдаланишган, — сўзларини исбот қилиш учун фельдмаршал чўнтагидан солдат дафтарчасини чиқаради ва ундан солдатнинг ўнта қойдасини ўқиб беради: «Тинч аҳолини талаш ҳам, хафа қилиш ҳам асло мумкин эмас, ҳарбий асирларга биродарларча муомала қилинмоғи лозим».

Жаллод-фельдмаршал ўзининг солдат дафтарчаси дастидан шундай кулгига қолдики, лорд Лоренс столи болгача билан такрор ва такрор тўқиллатишга мажбур бўлди. Бироқ ҳимоячиларнинг сира ҳам пинаги бузилмасди. Мильхнинг ўзи, балки доддираб қолган бўлармиди, чунки унинг қорамағиз бети пир-пир уча бошлади, лекин адвокат Штаммер уни аввалдан тайёрлаб қўйилган темир издан етаклашда давом этди. Альберт Шпеерми? Қурооллар министри? Ҳа, унга, албатта, чет эллик ишчиларни ҳарбий истеҳкомлар, ер ости заводлари ва аэродромлар қуришга сафарбар этиш тўғри келган эди. Бироқ нима ҳам қила олардинг, уруш қурбонларни талаб қилиб турарди! Аммо унинг ўзи, Шпеер, тамомила сулҳпарвар бир зот, ҳатто юрак-юракдан урушга қарши. Гитлернинг буйруқларига қарамасдан у уруш йилларида... ҳарбий заводларни кундалик хўжалик маҳсулотлари — ўғит, қишлоқ хўжалик машиналари ва аҳтиёж моллари ишлаб чиқариш мақсадида қайта қура бошлаган.

Энди шунчаки кулги эмас, балки кучли хоҳолашлар орасида гувоҳ Мильх ва Фриц Заукелнинг ҳимоячиси доктор Серватиус ўртасида шундай суҳбат бўлиб ўтди.

С е р в а т и у с. Марҳамат қилиб айтинг-чи, Германияда чет эллик ишчилар қандай ишлашди?

М и л ь х. Улар аъло даражада меҳнат қилдилар. Улар маданий мамлакатга ташриф қилганларидан ғо-

ят мамнун эдилар, бу ерда улар нон ва иш ҳақи олдилар. Уларга яхши муомалада бўлишди. Мен, тўғри, буни аниқ билмайман, ахир мен ҳарбийман, бироқ ўйлашимча, улар маҳсулотлар билан немислардан ҳам яхшироқ таъминланган. Бу ишларни бошқарган доктор Заукель гоят юмшоқ, оқкўнгил одам. У чет эл ишчиларига худди отадай ғамхўрлик қилган.

Қораловчилар бир неча зарба саволлар билан гувоҳ Мильхнинг башарасидан эзгу тентаклик ниқобини йиртиб ташладилар. Суд қаршисида одатдаги гитлерчи бўри фельдмаршал мундирида турарди. Худди ана шу кимса қамоқ лагерларида одамларни тажриба қилиб кўришни бошқарган, у, ҳарбий асирларни ҳарбий заводларга ташлар экан, кимки иш нормасини бажармаса, уларга «алоҳида муомалада» бўлишни талаб қилди. Далиларнинг оғир юки остида Мильх, ниҳоят, тан олади:

— Ҳа, мен, буларни билардим шекилли, бироқ унутибман.

Ҳимоянинг гувоҳи ана шундай кимса эди, уни доктор Штаммер турма камерасидан судраб чиқди ва унинг воситасида Германия «иккинчи шахси»ни асраб қолишга уринди. Бироқ Штаммер бу ердаги матбуот вакиллари Мишонка (сичқонча) деб лақаб қўйган Гесснинг ҳимоячиси Заутерга нисбатан, ҳар қалай, одамшаванда кўринади. Миқти, бурни узун, эпчил бу зот чиндан ҳам сичқонга ўхшайди. Бинафша ранг университет мантиясидаги адвокатлар ўзларини виқорли кўрсатишга тиришадилар, кулгили аҳволга тушиб қолишдан ўзларини тиядилар. Мишонкага эса барибир. Судланувчига ўзининг шахсий эҳтиромини яшириб ўтиришни лозим кўрмайди. У Гесс ва Франкни ҳимоя қилади, лекин Герингни ҳимоя қилаётган Штаммер атрофида гирдикапалак бўлгани бўлган, унинг ҳар қандай топшириғини бажаришга шай. Фил, одатда, бирон ғаламис саволни ўртага ташлаш ёки шубҳали ҳужжатни тавсия қилиш зарур бўлиб қолса, Мишонкани минбарга чорлайди.

Бироқ гарчи, нацистлар мудофаасининг бу сўнги марраси алоҳида лаёқат билан курашаётган ва ўзаро аҳил ҳамкорликда иш олиб бораётган бўлса-да, гарчи ҳимоячилар энг дағал ҳисоб-китобларга кўра суднинг вақтини қораловчиларга нисбатан

и кки баравар кўп олаётган бўлса-да, ҳимоя гувоҳлари эса қораловчиларнинг гувоҳларига нисбатан у ч м а р т а кўп миқдорда суд олдидан ўтган бўлса-да, бу мудофаа эришган самаралар ниҳоятда камтарона эди. Ҳимоя қораловчиликнинг бешафқат мантиқи ва далилларининг ўткирлиги олдида биринкетин ўз марраларини топширмақда эди. Гоҳида бу чекиниш ғоят кулгили бир аҳволда юз берарди. Чунончи, жаҳолатпараст Альфред Розенбергнинг ҳимоячиси — сусткаш, ғоят салобатли доктор Тома судни айбланувчининг нацистча назарияси юзасидан узундан-узоқ баҳсга тортиш муддаосида унинг ишларидан парчалар ўқиб берди. У минбарда ҳайкалдек турар ва қалдираган, йўғон овоз билан ҳужжатларни ўқиб эшиттирар, бу ҳужжатлар унинг назарида, ўз ҳимоясидаги судланувчини гўё оқлаб ташлаётгандай эди. Баъзи-баъзида у минбардаги микрофони ўчирадиган махсус воситалардан фойдаланиб, ўзига материаллар етказиб бериб турган ёрдамчисига паст овозда топшириқлар бериб турарди.

Хуллас, ана шу ёрдамчи ўз хўжайинининг гапини чала-ярим эшитдими ёки буйруқни яхши тушуниб етмадими, унга қандайдир йўғон китобни узатиб юборди, кейин маълум бўлишича, у Альфред Розенбергнинг «Йигирманчи аср афсонаси» номли жаҳолатпарастлик ақидаларига бағишланган асари экан. Адвокат ўз қўлига берилган нарсани яхшилаб кўриб олмади, синчиклаб кўрганидан кейин эса, шунақа дарғазаб бўлиб кетдики, микрофони ҳам ўчиришни унутиб, бутун зални бошига кўтариб:

— Телба, нега сиз менга бу нажасни тиқиштирасиз!

Айтишларича, немис тилида бу ибора янада ўткироқ қилиб айтилган. Бироқ русчага таржима қилаётган қиз, умуман олганда, Розенбергнинг фалсафий асарига нисбатан берилган бу тўғри баҳони бир оз юмшатиб тилга олди. Залдагилар, равшанки, хохолаб кулишарди ва ҳатто пинаги бузилмас лорд Лоренс ҳам ўзини жилмайишдан тия олмади.

Лекин баъзида ҳатто, мен бу сўзни айтишдан чўчимайман, ҳимоянинг барча қилмишларига зўр сабр-тоқат билан муносабатда бўлаётган бу тажрибали судьяни ҳам уларнинг нопок ўйинлари сабр қосасини

тошириб юборарди. Дарвоқе, бундай кезларда ҳам у меъёрни унутиб қўймас, «мейстерзингер»ни ўзига келтиришининг латиф усуллари топарди. Бир куни улардан бири, суднинг анча-мунча вақтини олиб, лекин ҳамон гапиришда давом этиб, шундай деди:

— Ва ниҳоят, суднинг диққатини охирги ғоят муҳим масалага жалб қилмоқчиман.

Л о р е н с. Мен шуни эслатишга мажбурманки, буниси энди сиз бизнинг диққатимизни қаратаётган бешинчи, ғоят муҳим охирги масала. Назарда тутинг, мен ҳисоб-китоб қилиб боряпман.

Аввалига, ростини айтганда, узун мантияли одамлар тайёрлаётган бу қилвирлик биз, барча журналистларнинг, айниқса, рус журналистларининг асабимизга роса тегиб кетди. Аммо Нюрнберг курсиларида ўтказилган узоқ ойлар ақлимизни пешлади. Ҳимоянинг найранглари кузатиб ўтириб, биз энди ажабланмаймиз, тоқатимиз тоқ бўлмайди. Биз энди судни шоширгимиз келмайди. Биз биламиз: Нюрнберг адлиясининг ҳужжатлари фақат замондошларгагина эмас, балки келгуси авлодларга ҳам қаратилган. Биз ишонамиз: Нюрнбергда бўлаётган суд — оламшумул воқеа ва унинг ибрати, ҳар қандай енгил-елпи, ўткинчи эҳтирослар губоридан мусаффо бўлиши керак.

УЛАРНИНГ СЎНГИ СЎЗИ

Мен олдин ҳам ёзган Гитлернинг лейбсураткаши Гофман тобора равнақ топяпти. Ўзининг янги ёрдамчиси — кўҳликкина, зангори кўзли, дилкаш, оқбилак, марҳума Ева Брауннинг ролини муваффақиятли бажараётган хоним орқали у ўзининг бой архивида сақланаётган суратларни хуфия усулда эпчиллик билан тарқатмоқда. Бу савдодан у анча-мунча фойда орттирмоқда, чунки Ғарбда ва энг аввало, табиийки, Қўшма Штатларда, Нюрнберг процессининг якуни яқинлашаётганлиги, янада аниқроғи, сиёсий об-ҳаво ўзгарганлиги, бу ўзгаришда Фултондан эсан шамолнинг кучи яққол сезилаётганлиги, Гитлер ва унга яқин одамларнинг шахсига, хусусий ҳаётига бўлган қизиқишни фавқулодда кучайтириб юборди. Суратлар йирик баҳо-ларда мутлақо валютага сотилмоқда. Гофманга ралиг

кириб, қорни чиқиб қолди, у башанг, лацканларига немис санъат академиясининг нишонлари қадалган тивит костюмда керилиб юради.

Хўппа семиз, мовий кўзли фрейлейн ўз хўжайинининг ноёб архиви билан танишишга мени ҳам таклиф этди. Нега энди танишмаслигим керак экан? Бу архив жуда яхши тартибга солинган эди: суратлар турларга ажратилган, папкаларга бўлиб жойлаштирилган. Мен «Нюрнберг» папкасини кўрсатишни илтимос қилдим ва икки соат давомида бу шаҳарнинг ваҳимали яқин ўтмишига шўнғиб кетдим. Мана, Гитлер Партейфельдаги бизга таниш оқ тошдан қилинган минбарда туриб нима ҳақдадир жазава билан бақриб сўзламоқда, майдонни тўрт бурчак-тўрт бурчак шаклида саф чекиб, тўлдирган юзминглаб штурмовиклар, эҳтимол, шу қадар жазаваси тутиб, минглаб томоқлар бўғилиб, ўзларининг «Зиг хайль»ини ҳайқирмоқда... Мана, Юлиус Штрейхер, суяк-суягигача жаҳолат сингиб кетган, ҳозирги кунда эса биз уни кун сайин руҳий тушкунлик гирдобига чўкиб кетаётган бир ҳолатда кўряпмиз, у пайтларда эса йўғон, барқ уриб турган бу кимса сочлари тақир қирилган ва эшакка боғланган қизларга алланечук ҳақорат сўзларини айтиб қичқирмоқда. Қизларнинг кўкрагида эса «Мен яҳудийни севдим» сўзлари ёзиғлиқ тахтакач ип билан осиб қўйилган, кўча соқчилари зўрға тўсиб турган ваҳшийлашган халойиқ эса уларга еб қўйгудай мушт ўқталмоқда... Мана, тор, қадимий, аммо бугун йўқ бўлиб кетган Нюрнберг кўчалари бўйлаб навбатдаги тантанали факельцуг одимляпти, унинг энг олдинги сафларида штандартлар соясида штурмовиклар костюмини ва кастрюлька-фуражкалар кийган Гесс, Геринг ва Борманлар бораётир...

Герингнинг портретлари айниқса кўп. У маршал мундирида, қўлларида эса асо. Сайёҳларнинг рангдор костюмида. Овчилар курткасида ва қур қушининг пати қистирилган шляпада. Қандайдир ҳайкалнинг пойдеворини қўйиш пайтида, тоштарош — ишчининг узун кўйлагига, қўлида ип қуроли. Ниҳоят, у камон ва ўқ ушлаб турибди. Нега камон ва ўқ билан суратга тушган, фрейлейн буни тушунтиролмади.

Очиғини айтганда, бу масхарабозларнинг ҳаммаси ҳам суратга тушишни хуш кўришган, уларни Веймар

республикасининг урушдан кейинги тарихи миллатчиликнинг тўлқинлари эгарига миндирди ва улар ўн уч йил «учинчи рейх» ҳукмдорлари ролини ўйнадилар.

Ниҳоят, мана, улар суд залида сўнги сўзларни айтиш учун минбарга эга бўладилар. Мен бу рейхс-министрлар, рейхсмаршаллар, гроссадмиралларни бир-бир кузатаман ва ҳайратланаман: уларнинг ҳеч биттаси нацизмни ҳимоя қилиб ёки жилла бўлмаганда, уни оқлаб лом-мим демади, ҳолбуки улар нацизмнинг ижодкорлари ва сиёсатдонлари эди, уларнинг биронтаси ҳам ўзларининг нацистларча эътиқодининг рамзини ҳимоя қилишга ёки ҳеч бўлмаса, юз берган даҳшатли ёвузликларни қай даражададир тушунтиришга ҳам уринишмайди.

Уларнинг ноаниқ гўлдирашини эшитиб ўтириб, мен яна ва яна ўзим Болгарияда танишган ва суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлган улуғ коммунистни хотирлайман. Германиянинг мана шу ҳукмдорлари уни тутиб олишган ва узоқ ойлар мобайнида турмада сақлаб, устидан суд процессини уюштиришган эди. У процессга бошини мағрур тутиб кириб келган эди. У ҳимоячидан воз кечди. Унинг ўзи, яккама-якка, нацист судьялар билан рақобат қилди. У ўзининг бутун ҳаётини бағишлаган коммунизм ғояларини ҳимоя қилди ва шу туфайли судда айбланувчидан даҳшатли прокурорга айланиб, тубан ифвогарликни уюштирганларни фош қилди, қудратли Герингни қораловчи гувоҳдан қораланувчи даражасига туширди, уни ўзини ҳимоя қилишга ва оқлашга мажбур қилиб қўйди.

Мана бу қўрқоқ, худбин, охир-оқибатда, бутун кирдикорлари фош бўлган бир ҳовуч одамлар эса, гарчи шу залнинг ташқарисидаёқ ўзларини ўлим кутиб турганлигини билсалар ҳам даҳшатли ақидаларини ҳимоя қилиб ақалли лом-мим демайди. Ҳамон аввалгидай иккиюзламачилик, мунофиқликнинг лойқа оқими оқмоқда. Мана, айбланувчиларнинг сўнги сўзларидан яна бир неча ихчам кўчирмалар.

Геринг. ...Мен умуман урушга қаршиман... Мен урушни ёқтирмайман ва унинг бошланишига кўмаклашмадим ҳам.

Риббентроп. ...Ҳа, албатта, мен ташқи сиёсат учун жавоб бера олмайман, чунки мен рейхсминистр

эдгм. Лекин, анигини айтганда, мен уни бошқармаганман. Уни бошқа киши бошқарган.

Ф у н к. Инсон ҳаёти тўғри хатти-ҳаракатлар ва адашишлардан иборат. Ҳа, мен кўп нарсада янглишдим, лекин кўп нарсаларда беихтиёр янглишдим, негаки мени алдашди... Очиғини тан олишим керак, мен боқибегам ва енгил-елпироқ одамман, менинг айбим ҳам шунда...

К а л ь т е н б р у н н е р. Ҳа, албатта, гестапо ва эсдэ оғир жиноятлар қилди. Буларни рад қилиш аҳмоқлик бўлур эди, лекин уларни Гиммлер бошқарган. Мен бўлсам, фақат ижрочи эдим. Мен доимо фронтга бориш истагида юрдим, Германия учун оддий солдат бўлиб жанг қилмоқчи эдим. Бу менинг орзум эди.

К е й т е л ь ... Солдат сифатида менга хос бўлган— итоткорлик ва садоқат каби яхши хислатлардан бошқалар моҳиятини мен англаб ололмаган мақсадлар учун фойдаландилар, чунки мен солдатлик бурчимни адо этиш учун зарур бўлган чегараларни билмас эдим.

Польшанинг жаллоди, Освенцим, Майданек, Тремблинка каби йирик ўлим комбинатларига хўжайинлик қилган — Ганс Франк болохонадор оҳангларда сўзлайди:

— Мен шунини истайманки, герман халқи умидсизликка тушмасин ва бундан кейин Гитлер йўлидан биронта ҳам киши қадам қўймасин!

Гитлернинг эркатойи, қуроллар ва ўқ-дорилар рейхсминистри Альберт Шпеер ҳарбий асирлардан фойдаланиб ва остарбейтер системасини ишлаб чиқиб, уларни махфий ер ости фабрикаларида, заводларида, аэродромларида ўлишга мажбур қилган бу кимса, қора шаҳло кўзларини кўкка қадаб, нидо қилади:

— Гитлер ўз қилгиликлари билан ва яратган системасининг инқирозга юз тутиши билан герман халқи бошига ҳадсиз кулфатлар келтирди... Бу процессдан кейин Германия Гитлердан нафратланади ва халқлар азоб-уқубатининг бош айбдори сифатида лаънатлайди...

Бас. Етар. Ҳамма нутқлар бир фикрнинг хилма-хил товланишлари эди: ҳамма нарсага Гитлер, Гиммлер, Геббельс айбдор. Биз эса, шўрликлар, узоқни кўролма-

ган шапкўрлар, улар қўйган юксак лавозимларга ўтириб қаттиқ хато қилдик, алдандик ва мамлакатда нималар бўлаётганини билмай қолдик.

Мен яна такроран Георгий Димитров, Лейпциг процесси ҳақида ўйламасдан тура олмайман. Гофман олган суратларда ўша процесс ҳам ўз инъикосини топган. Уларнинг орасида шундай сурат бор — Димитров минбарда ўзининг охириги сўзини айтмоқда. Минбарга қўлларини тираб, адл туриб, рўйи рост олдинга қараб, бу суратларда қиёфалари аниқ акс этмаган судьяларга эмас, балки бутун инсониятга қараб гапирмоқда, унинг орқасида турган икки соқчи эса нацистлар уясида фашизмни қоралаб нутқ сўзлаётган судланувчига, прокурорга айланган бу одамнинг кўзларига ҳайратланиб ва қизиқиб қараб туришибди.

Бу мен қирқ беш оккупация маркасига сотиб олган ягона сурат эди. Қирқ беш марка — озмунча пул эмас, лекин бу сурат Генрих Гофманнинг қолган бутун бисотидан ҳам қимматроқ эди.

МОСКВАГА ҚИСҚА МУДДАТГА

Судланувчиларнинг охириги сўзларини эшитиб бўлгач суд кенгашигани кириб кетди. Бир ойлик танаффус эълон қилинди. Менга бу жудаям керак эди, чунки Москвадан, менинг қиссам босилаётган «Октябрь» журналидан телеграмма келганди. Телеграммада мен ёзган учувчи топилгани, редакцияга келиб кетганлиги, ҳаммада жуда яхши таассурот қолдирганлиги ҳақида ёзилганди. Учувчи кейин — то урушнинг охирига қадар қандай жанг қилганлиги ҳақида сўзлаб берибди. Шу муносабат билан редакция қиссага айрим ўзгаришлар киритиш ёки унга сўнгги сўз ёзиб беришни илтимос қилган эди.

Шу боисдан, бу бир ойлик танаффус унча ёқмаган бешқа касбдошларимдан фарқли ўлароқ, мен ёқимтой мистер Пиквикни ўлиб олишга тайёр эдим. Келгуси куннинг ўзидаёқ Москвага учиб кетдим, «Октябрь» журнали редакциясида бўлдим, эртасига эрталаб эса телефоним жиринглаб қолди.

— Ўртоқ Полевойми? Сизни уйингизда безовта қилаётганим учун узр. «Октябрь» журналидагилар сизнинг келганингизни айтишди, телефонингизни беришди, — трубкада сал бўғиқроқ, дадил овоз эшитилди.

— Ким билан гаплашяпман?

— Гвардиячи майор Маресьев... Эсингиздами, Курск ёйида учрашган эдик?

Бир соатдан кейин эса тетик, хушчақчақ бу одам хонамизга айиқсимон лапанглаб кириб келди. Шу куни лифт ишламаётганди. Хотиним ким келганлигини билиб, қизариб кетди ва ялқов лифт учун узр сўрай бошлади. Ахир бешинчи қаватга чиқиш ҳазил гапмас.

— Бизни ҳам лифт унча эркаламайди, — жавоб берди Маресьев. — Ҳечқиси йўқ, кўникиб қолдим. Қўшимча машқ-да... Менга фойдаси бор.

Уч йил уни деярли ўзгартирмабди. У ҳали ҳам тетик, серғайрат эди, аввалгидай, унинг жароҳатига эътибор қилишларини ёқтирмасди. Мен бир марта Фадеев иккимизни шарманда қилган диваннинг хунук қилигини унутиб, меҳмонни ўтиришга таклиф қилдим. Учувчи ҳам, албатта, ағанаб тушди, лекин шу заҳотиёқ ўрнидан энгилгина сакраб туриб, бу диванга парашютни шай қилиб ўтириш керак экан, деб ҳазиллашди. Самимий кулди-да, табуретга ўтириб, ҳикоя қила бошлади:

— ...Бир куни уйда газета ўқиб ўтиргандим. Радио қўйилганди-ю, лекин мен эшитмасдим. Бир пайт ойим ёнимга келиб: «Ўғлим, сен ҳақда гапиришмаяптими?» — деб қолди. Қулоқ солиб турдим. Тўғри, менинг бошимдан ўтган воқеалар ҳақида гапираётганга ўхшайди. Исми ҳам, фамилияси ҳам меникига ўхшайди, фамилияда фақат бир ҳарф фарқ қилади. Мен ҳақда... Ким ёзган бўлиши мумкин, деб ўйладим... Иккаламизнинг суҳбатимизни ростини айтсам, мутлақо унутиб юборган эдим. Ахир кўришмаганимизгаям уч йил бўлди. Парчани ўқиб тамомлашгач, давомини эртага эшиттираман, деб эълон қилишди, кейин, одатдагидек, муаллифнинг исм-шарифини айтишди. Шундагина Орёл остида сиз меникида тунаб қолганингизни эсладим. Эсингиздами, котелокка солиб малина ҳам егандик... Мен журнал редакциясига бордим: ахир у ёғида нима деб ёзилганини билиш қизиқ-да. Бугун эса сизнинг келганингизни айтишиб қўнғироқ қилишди, телефон номерингизни беришди.

У сал уялинқираган табассум билан ҳамма гапни бирпасда тўкиб-сочиб ташлади.

Бир-бирини кўпдан буён кўрмаган икки ҳарбий

киши учрашгани — ҳар доим бўлганидек, уруш ҳақида таниш офицерлар ҳақида гапириб кетдик. Маълум бўлишича, икки иттифоқчилар армияси — Совет ва Америка армияси Эльбада, Торгау деган немис шаҳрида учрашганида, биз иккаламиз ҳам ўша ерда бўлган эканмиз. Мен маршал Конев тоишириғи билан ерда, Маресьев учрашув пайтида осмонни ҳимоя қилиб, ҳавода юрган эди.

Қисса радиода бир неча кундан бери бобма-боб ўқиб берилаётган эди. Бу офицернинг ажойиб тарихи кенг тарқалиб бораётганди. Менинг уйимдагилар қиссани, албатта, деярли ёд билишарди. Хотиним ҳам, онам ҳам, ҳатто олти яшар ўғлим ҳам ғалати меҳмонга суқланиб қараб ўтиришарди.

Мен китобга сўнги сўз ёзиб беришим керак эди, шунинг учун дарҳол қалам олиб, ён дафтарни очдим. Шунда ўрмондаги жарлик қирғоғига ўйиб қилинган ертўлада бир вақтлар бўлгани каби майор менинг бу иш қуролларимни кўриб бирданига мунгайиб қолди, худди анкета тўлдираётгандай, жонли тилдан расмий тилга ўтди. Бутун жанговар кампанияни то ғалаба қозонгунга қадар ўзининг гвардиячи авиация полки составида ўтказганлигини айтди. Учрашганимиздан кейин Орёл яқинида яна уч самолётни уриб туширибди. Болтиқ бўйи учун жангларда ўз жанговар ҳисобини яна икки машинага оширган. Ҳукумат унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берди. Яна нима? Бўлди. Бошқа гап ҳам йўқ шекилли.

— Шахсий, оилавий ишларингиз қалай?

— Нима десам экан, уйландим... Ўғиллик бўлдим, Виктор деб ном қўйдим, Камишиндан оғимни кўчириб олиб келдим, Москвада яшаяпмиз.

— Оёқ-чи, оёқ қалай?

— Оёқ қалай бўларди, кўникиб кетдим. Машина ҳайдаяпман, сизникига ҳам машинада келдим. Велосипед миняпман, конькида учяпман.

— Амаки, ростданам оёгингиз йўқми? — шубҳа билан сўради ўғлим. У аллақачон ёқимтой майорнинг тиззасига чиқиб ўтириб олган эди.

— Даданг шундай деб ёзган эканми, демак, тўғри, — илжайди меҳмон.

— Бўлмаса, мен ниманинг устида ўтирибман?

Маресьев кулиб юборди.

— Эҳ, мени қандай оғир кунларга қолдирдингиз-а, — ҳазиллашиб шикоят қилди у. — Журнал ҳали ҳеч гапмас. Унда энди эълон қилинади, радиода ўқий бошлагандан буён эса тинчим йўқолди. Болалар уйимиз олдида орқамдан гала-гала бўлиб эргашиб юришиб, худди сизниг ўғлингиздай: «Майор амакижон, оёгингиз борми? Келинг, бир ушлаб кўрай», деб тиқилинч қилишгани қилишган.

У уйдан қувноқ, тетик бўлиб чиқиб кетди, аммо бу ерда ундан бардамлик, шижоат руҳи қолди. Шунда мен тушундимки, ҳаёт ёзувчиликда сенга ёмон ҳамкорлик қилмайди, у бу қаҳрамонона таржимаи ҳолни китоб саҳифаларидан ташқарида ҳам ёмон давом эттираётгани йўқ.

Москва бу гал менга совға қилган иккинчи учрашув — рассом Николай Жуков билан дийдорлашув ҳам жуда ёқимли бўлди. Нюрнбергда ўтиравериш бизнинг тиниб-тинчимас Кока-Коланинг жонига тегиб кетди. Ёзнинг бошидаёқ у, геринглару риббентропларнинг ҳаммасини кўравериш тўйиб кетдим, деди-да, хомаки расмлар билан тўла қалин альбом билан Москвага, уруш йилларидан бери ўзи раҳбарлик қилиб келаётган Греков номли ҳарбий рассомлар студиясига қайтиб келди.

Бизнинг гаплашадиган гапларимиз кўп эди. У Нюрнбергда чизган расмлари туркумини — кучли, зукко, сермазмун туркумини кўргазмага тайёрлаётган эди. Бу расмлар Нюрнбергдаги пресс-кэмпдаёқ турли миллат журналистлари ўртасида жуда кўп мухлислар орттирган эди. Менинг китобим нашрдан чиқаётган эди, у ана шу асар дунёга келишининг гувоҳи эди. Шубҳасиз, қиссани у, қўлёзма ҳолида ўқиб чиққан эди, ҳозир эса одатдагидай ҳазиллашиб гапирарди:

— Сен мени бу қиссанг билан нонуштадан ҳам, тушлик овқатдан ҳам бебаҳра қилдинг. Хотиним кечқурун ўқишни бошлаб, тун бўйи давом эттирди. Эрта-лаб студияга боришим керак, у бўлса кўйлагини ечмай каравотда кўз ёшини артиб ўтирибди. Нонушта тайёрладингми, деб сўрасам, ойнанинг орқасидан бирон нарса ола қол, тушлик қилгани келиб ўтирма, буфетдан овқатлана қол, деди. Сенинг учувчинг мана қандай парокандалик олиб кирди оиламизга!

Албатта, бу гапларнинг ҳаммаси биз Нюрнбергда

лоф деб атаган гаплардан эди. Кейин у жиддий оҳангда қўшиб қўйди:

— Худо ҳаққи, мен бу қиссангга албатта расмлар чизиб бераман. Уша учувчи билан учраштириб қўй. Бунда, оғайни, шунақа материал борки, расмларни хаёлдан эмас, ҳаётдан олиб чизиш керак.

Жуковнинг ишлаш усули ва нақадар куйиб-пишиб ижод қилишини мен уруш йилларидан бери биламан. Унинг Калинин области партизанлари ҳузурида бўлиб қайтганлиги ҳали ҳам эсимда. Бир уюм хомаки расмлар билан қайтганди ўшанда. Қоғоз етишмаганидан расмларнинг кўпини қайин пўстлоғига чизган эди. Баҳор пайти бўлиб, Биринчи Май арафаси эди, эртагаёқ Москвага учиб кетишим, оккупация қилинган районларнинг душманга тиз чўкмаган граждaнларининг И. В. Сталинга ёзган мактубини олиб боришим керак эди. Мактуб билан бирга бир чамадон имзолар ҳам бор эди. Шунда Жуков иккаламизда бир фикр туғилди — бу мактубга илова қилиб «Партизанлар ўрмонида тонг» деган композиция-расм чизиш керак. Жуков бу фикрга жуда қизиқиб қолди ва эртага эрталабгача расмни тугаллашга ваъда берди. Фақат халақит бермасликни ва «зарур шароит»ни яратиб беришни, яъни уни «мўйсафид» билан таъминлашни илтимос қилди. Нима қилиш керак? Военторгга бордим, у ердаги бағритош арбоблардан ялиниб-ёлвориб сўрадим: норма яхши-ю, лекин санъат қурбон беришни ҳам талаб қилади. «Мўйсафид»дан беришди-ю, лекин улар нима учундир зиёли одамлар «тирмизаклар» деб атайдиган жуда кичкина шишачаларга қуйилган эди. Композиция устида иш бошланган кулбанинг деразалари тоқчасига қатор қилиб «тирмизаклар» тизилиб қўйилди. Биз кулбага қадам қўймадик, савол ва мақтовлар билан халақит бермадик. Тонг Жуковни енглари шимарилган ички кўйлақда, оғзида қалам ва ўчирғич тишлаб турган ҳолатда учратди. Кўтарилиб келаётган қуёш рассомнинг терлаб кетган пешонаси ва қолган иккита «тирмизак»ни ёритиб турарди. У менинг ойнани тақиллатишимни ҳам эшитмай, бутун вужуди билан берилиб расм чизарди. Мени аэродромга элтиб қўйиши керак бўлган вездеход қайин тагида кутиб турар ва дам-бадам тоқатсизлик билан дудутлар эди. Ниҳоят, деразадан сўнгги «тирмизак» ғойиб бўлди ва камалакранг товланиб тур-

ган ғира-шира дераза орқасида қўллари олдига чўзиб, кўзларини сал қисиб, расмга тикилиб турган Жуковни кўрдим. Кейин дераза очилди.

— Мана! Бизни билиб қўй! Қалай? А? Зўр-а?

Расм ҳақиқатан ҳам жуда зўр эди. Москвага бораётиб, йўлда шамолдан эҳтиёт қилиш учун бир неча бор кабинада энгашиб, найча қилиб ўралган қоғозни секин очардим-да, композицияга суқланиб тикилиб қолардим. Расмда ҳамма нарса, ҳатто котелок ўрнида немис каскасида қайнатилаётган картошкага қадар ҳаммаси машаққатли партизан ҳаётининг оғир муҳитини кўрсатиб турарди.

Мана энди бу талабчан рассомнинг ўзи китобни безашга талабгор бўлиб чиққан экан, бу — учувчи образи уни ҳам ром этгани ва учувчи жуда ажойиб йигит эканлигининг гувоҳи эди.

НЕМЕЗИДА ҚИЛИЧНИ ЯЛАНҒОЧЛАДИ

Адлия саройини Немезида маъбудасининг ҳайкали безаб турарди. Бу соф немис диди бўйича тасвирланган йирик гавдали хоним эди. У қўлида пастга туширилган қилич ушлаб турарди. Нюрнбергда ўтиравериб ўтказилган узоқ ойлар мобайнида мана шу фрау Немезида юзасидан кимлар пичинг гаплар айтмади дейсиз. Қайси газетада бу бечорадан ҳажв учун фойдаланмади дейсиз. Эсимда, Черчиллнинг Фултон шаҳридаги нутқидан кейин Англияда чиқадиган «Панч» ҳажвий журналида бўлса керак, Немезида маъбудасини сэр Уинни билан қўлтиқлашиб қаёққадир кетаётган қилиб тасвирлашганди.

Аммо мана, шундай кунлар келдики, бу бесўнақай хоним ўзининг жазоловчи қиличини ниҳоят яланғочлади. Трибунал мажлисларини бошлади. Ложада олма у ёқда турсин, ҳатто олманинг уруғи ҳам тушишга жой йўқ. Бугун ҳукм ўқиладиган бошланади. Шов-шув бўлишидан дарак берувчи сигнал уч марта жарангладими-йўқми, билмадим, жаранглаган бўлса ҳам уни ҳеч ким эшитмади: пресс-румда, барда ва телеграфда жуда кучли шовқин-сурон ҳукмрон эди. Залга ҳеч кимни чақиришнинг ҳам ҳожати бўлмади. Ложалар шунчалик тиқилиб кетган эдики, кечикканларга меҳмонлар ўтирадиган балконларга югуриб боришга тўғри келди. Аммо коридор ва ёрдамчи хоналарда ҳаддан ортиқ

шовқин-сурон бўлса, залда шунақанги сукунат ҳукм сурардики, техниклар аппаратурани текшириб, радиорубкада позивнойларни ҳисоблаётганликлари яққол эшитилиб турарди.

Бу гал судланувчиларни одатдагидай турнақатор қилиб тизиб эмас, балки ораларида маълум даражада масофа қолдириб бирма-бир олиб киришди. Улар бир-бирлари билан саломлашмайдилар ва ғайрихитиёрий равишда ўз жойларига ўтирадилар. Ҳимоячилар ҳам жой-жойларига ўтирдилар. Таржимонлар ўринларини эгалладилар. Кинокамералар қандай шигиллаётгани эшитилиб турибди. Сукунат гўё таранглашиб бораётгандай туюлади, шунда суд приставининг одатда оддий қулоққа эшитилмайдиган каломи момақалдироқдай жаранглайди:

— Туринг, суд келяпти!

Судьяларнинг кўзга чалина бошлаган қадди-қоматларига ҳам бугун ҳамма кўзини тўрт қилиб тикилиб туришибди. Лорд Лоренснинг қўлида кўзга ташланмайдиган оддий папка. Аммо барча фото ва кино-объектлар ва журналистларнинг кўзлари шу папкага қаратилган. Бу папкада Европанинг қандайдир шахридан яна елиб келган ва ҳар нарсадан хабардор, ҳамма нарсага улгура оладиган ҳатто мисс Пегги ҳам мазмунини била олмаган ҳукмнома бор.

Ҳукмни ўқиш бошланади. Судьялар узоқ, галмагал ўқишади. Мухбирлар ўта эътибор билан тингламоқда, гарчанд ҳукмнинг қайд этилувчи қисмидан аллақачон барчага маълум бўлган нарсалар ҳақида гапирилса ҳам ҳамма қунт билан ёзиб олмоқда. Кечки мажлис охирига бориб ҳам ҳукм ўқиб бўлинмади. Лоренс мажлисни ёна туриб, ҳукмни ўқиш эртага эрта-лабдан давом эттирилади, деб эълон қилади. Эртага энг муҳими юз беради — судланувчилардан ҳар бирининг шахсан қандай жавобгар эканлиги аниқланади.

Мажлис ёпилиши биланоқ ялпи шовқин-сурон бошланади. Тахминлар, фаразлар ёғилади. Осиладими? Отиладими? Умрбод қамоқми? Оқланадими?

Пресс-кэмпда мисли кўрилмаган ҳаяжон. Ғарблик касбдошлар бар тўсиғига ёнбошлаб олишиб, худди пойгалар вақтидагидай, гаров ўйнашиб қўл ташлашмоқда, Дэвид эса гаров шартларини ёзиб оляпти.

— Ҳа, бу ҳукмга кўп нарса боғлиқ, — дейди Ральф. Бу гал у Нюрнбергга оддий кийимда келди, смокингга ўхшаган қоп-қора пиджаги, крахмалланган ялтироқ пластрон уни ранг-баранг журналистлар тўдасидан алоҳида ажратиб турарди. Таня ҳам ҳарбий формасини ўзига ярашиб тушган қора кўйлакка алмаштириб келибди. У бу кийимида Чеховнинг «Уч опа-сингил»-даги қизлардан бирига ўхшаб кетарди. Чинакам рус, чинакам зиёли ва айни пайтда, жуда ташвишли эди у.

— Нима бўлди, Таня?

— Уф, сўраманг! Ҳозир ҳамма нарса бирам мураккабки. Ральфни биласиз-ку — нақздар тўғриси ўз ва айтганидан қайтмайдиган одам. Унинг феъл-атвори дастидан газеталаримизга қийин бўляпти.

Журналистлар Пегги атрофини ўраб олишиб, ғалағовур қилиб ётишибди. Бу аёл ҳозиргина, ким менга ҳукмнинг хулосасини айтиб берса, шу одам билан бир тун ётиб чиқишга розиман, деб эълон қилди.

— Мен жуда хабардор бир судьяга шундай таклиф қилдим. У кўпдан бери менга бошқача кўз билан қараб келади.

— Хўш, у нима деди, Пегги?

— Тўнғиз экан. Индинга хизматингизга шайман, деб жавоб берди.

Эртасига эрталаб юристлар тилида яккама-якка айблов формулалари деб ном олган айбнома эълон қилинди. Лекин шундан кейин ҳам вазият юмшамади. Ҳукм қанақа бўларкин, айбланувчилар ўзларини қандай тугаркинлар? Геринг ўз жойига шахдам қадамлар билан юриб бориб, яхшироқ ўтириш учун ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб ҳам олди. Жўрттагами? Албатта. Мана, унинг номи жаранглади: Герман Вильгельм Геринг. У чўчиб тушиб, наушникларни қулоғига маҳкамроқ қисди... Кейтель аввалгидай қадини адл тутиб кириб келди, ўтирди, ёғоч одамдай қимир этмайди... Штрейхернинг қарашлари худди телба одамникидай бежо... Функ бошини олдидаги тўсиққа энгаштириб олган, кўзларида итнинг ҳасрати. Фақат Гессгина урушни Британия оролларида ўтказганлиги учун унинг ҳаётига ҳеч қандай хавф йўқлигига қатъий ишонч ҳосил қилганидан тўла-тўқис хотиржам ўтирибди ёки ўзини шундай кўрсатишга уринаяпти. У трамвайда узоқ йўлга

кетаётган ва зерикмаслик учун ойнадан бепарвогина қараб кетаётган пассажирга ўхшайди. Иродаси ҳам жуда мустаҳкам экан. Кўпгина мухбирлар, айниқса, аёл мухбирлар Гессни гипнозчи дейишиб, унинг ич-ичига кириб кетган қора кўзларининг ўткир кучини баъзан ҳис этишларини гапиришарди.

Уч судланувчи: Фриче, Папен ва Шахтнинг оқла-ниши шу куннинг сенсацияси бўлди. Приставга уларни ҳибсдан бўшатишни буюрдилар ва у буни тезда бажа-ради. Шунда биз яна бир қизиқ нарсанинг гувоҳи бўл-дик. Фриче бошқа судланувчилар билан қўл беришиб хайрлашар экан, ўзининг ҳайвоний қувончини сира яшира олмасди. Папен фақат ҳарбийлар, денгизчилар ва Геринг билан хайрлашади. Баланд бўйли, озгин Шахт ҳамманинг ёнидан бульдогсимон юзини ҳазар қилгандай буриштириб ўтиб кетди. «Гитлернинг молия-вий даҳоси» нацизмнинг барбод бўлган сиёсатдонлари-дан ўзининг ҳазар қилаётганини намойиш этишни фой-дали деб ҳисоблайди. Озод қилинганлар шу ернинг ўзидаёқ, матбуотчилар учун ажратилган жойда мух-бирларга интервью беришади. Интервью оламан деган-лар кўпайгандан-кўпайиб кетди. Биз бу масхарабоз-ликнинг олдига яқин ҳам келмадик. Тўғри қилдик ҳам, чунки кўп ўтмай шу куннинг иккинчи сенсация-си юз беради. Совет судьяси бир ўзи уч кишига қарши овоз бериб, юқорида номлари зикр этилган уч фашист-нинг оқланганига қарши норозилик билдиради. Унинг позицияси, машинкада кўчириб ёзилган алоҳида, жу-да қатъий ифодаланган фикри дўстларимиздагина эмас, балки сиёсий мухолифларимизда ҳам қизиқиш уйғотиб қўлма-қўл ўтиб юрди.

Шундай қилиб, Немезида қиличини яланғочлади, лекин ҳали уни пастга туширмади. Бу, танаффусдан сўнг — Трибунал ўзининг тўрт юз еттинчи мажлисини бошлаганда содир бўлади.

ҚИЛИЧ ТУШИРИЛДИ

Шундай қилиб, биз ҳаммамиз ён дафтарга ёзиб қўй-дик: «1946 йил 1 октябрь. Урта Европа вақти билан 14 соат 50 минут. Сўнгги, тўрт юз еттинчи мажлис бош-ланди».

Судланувчилар курсиси бу гал бўшаб ётибди, курси-

ларнинг бундай ҳувиллаб туриши кишига ғалати туюлади. Бизнинг эски танишимиз, Трибунал комендант полковник Эндрюс америкаликлар «паблисити» деб атаган нарсанинг аҳамиятини яхши билади, у мажлис бошланишидан олдин пресс-румда бир неча марта пайдо бўлди. Дарвоқе, унинг локланган оқ каскасини, Чеховникига ўхшаш пенснесини, қип-қизил юзини бир пайтнинг ўзида пресс-румда ҳам, барда ҳам, коридорда ҳам — журналистлар пайдо бўладиган ҳамма ерда кўриш мумкин эди. У ғоят серғайрат, дилкаш ва ўзида кўпгина сирларни асраб юргандай эди. У бўлажак ҳукм тўғрисида лом-мим демасди, аслида, бундан мутлақо хабардор бўлиши ҳам мумкин эди. У фақат шу сўнгги мажлисда фавқулодда нарсаларни кўришимиз мумкинлигига ишора қилади, холос.

Ниҳоят, мана, биз бўйинларимизни чўзиб ва ён дафтарларимизни очиб маҳтал бўлиб турибмиз. Суд келяпти. Ҳамма қўлида дафтарини ушлаганича ўридан туради. Лорд Лоренс кўзойнаги орқали залга разм солади. Секин бош ирғайди. Бу балки сигналдир. Судланувчиларнинг бўшаб ётган курсилари орқасидаги эшик икки ёққа унсиз сурилади, гўё улар деворга чўкиб кетгандай эди, ўша ёқдан оқ ярқироқ каскадаги ҳарбий полициячилар соқчилигида Геринг пайдо бўлади. Унинг ранги оқарган, юзига гўё упа сепилгандай, балки ростдан ҳам упа сепгандир.

— Қара-я, бир кунда шунча озиб-тўзиб кетибди гўё қуритилгандай, — дейди менинг орқамда ўтирган кимдир.

Геринг наушникларни кийди. Уларда Лорд Лоренснинг бизнинг ҳаммамизга ғоят таниш овози садо беради. У ҳукми одатдагидай босиқ свозда ўқир эди, аммо бугун унинг сўзлари бизга момақалдироқдай таъсир кўрсатди: «Геринг. Осиб ўлдирилсин». Германиянинг «иккинчи шахси» бир зум ўзининг равшан, қалайи кўзларини залга тикиб турди, лаблари одатдагидай қийшайди, аммо ўзини ўнглаб олиб, бутун матонатни ишлатиб, афтининг бужмайишларига чек қўйди ва наушникни юлқиб ташлаб, зални тарк этди. Унинг орқасида эшик тагин ўшандай оҳиста ёпилди. Афтидан, полковник Эндрюс ваъда қилган танг қолдирадиган нарсалардан бири шу бўлса керак.

Гесс инглиз тилини яхши билади. У урушни Брита-

ния оролларида герцог Гамильтон қаноти остида бежиз ўтказмаган-да. Герцог мулкининг территориясига самолёти билан қулаб тушган бу Гитлер элчисига алоҳида аҳтиромлар кўрсатди. Ишончимиз шунга комил бўлдики, Гесс темир иродали одам. «Умрбод қамоққа ҳукм қилинсин» деган сўзларни эшитиб пинагини ҳам бузмади, фақат озғин юзларидаги чуқур кўзлари ичидан ярақлаб кетди. У ҳарбийчасига — сўл ёқдан кескин орқага бурилиб қатъий одимлар билан бориб эшик ортида ғойиб бўлди.

Риббентроп шу топда дами чиқарилган резина қўғирчоққа ўхшарди. У ўта сўлжайган, руҳи синиқ, юзининг рахлари бўртиб қолган, кўзлари ярим юмуқ эди. У ўзига ҳам сиртмоқ ҳозирланганини эшитиб қалқиб кетди ва пюпитр четидан ушлаб қолди. Соқчилар суяб, оёқларини зўрға судраб босиб, узоқлашди.

Кейтель ҳам қўғирчоқни эслатарди. Бироқ эгилмайдиган ёғоч қўғирчоқни. Одимлари қатъий, гўё маршда кетаётгандай, ярақлатиб тозаланган этикли оёқларини шахдам кўтариб босади. Нимасини ҳам айтасиз, у ўзини тута олади... «Осиб ўлдиришга ҳукм қилинади...» У, гўё ўз фикрларини тасдиқлагандай бошини сезиларсезилмас ирғайди ва ўша-ўша, қаддини ғоз тутиб, гўё ўз ўйларига чўмиб кетган одамдай, хаёлга толиб чиқиб кетади. Ёмон, жуда ёмон солдат эди у, процессда ҳам пачава бир аҳволда ўтирди, мана сўнгги соатларда эса, ҳар қалай, ўзини муносиб тута олди. Нима бўлса ҳам — рейхсвер мактабидан-да. Унинг курсидош қўшниси Иодль бўлса ўлим ҳукмини эшитиб, қулоғидан наушникни зарда билан юлиб олди ва судга ўқрайиб алланарса деб ғўлдиради-да, кетди.

Гитлерчи сиёсатдонлар ва идеологлар ҳал қилувчи дақиқаларда тамомила тубан кимсалар эканлигини ошкор қилиб қўйдилар. Розенберг оёғида зўрға турибди. Фюрерга Польшани шиддатли ва кучли халқлар фойдаси учун поляклардан тозалашни ва ўзига тобе бўлган аҳолини котлет қиймасига айлантиришни ваъда қилган Ганс Франк эшикда пайдо бўлиб довдираб қолди. У гўё уйқусида юраётгандай, пюпитрларнинг қирраларига урила-урила келарди, у ҳам тагин ўша «ўлдирилсин»ни эшитгач, чапак чалиб юборди. Кейинчалик эшитсак, у ваҳимадан ҳамма ёғини булғаб қўйибди.

Юлиус Штрейхер — яҳудийни севишга журъат қилган қизнинг сочини тақир қирдириб, ваҳшийлашган оломонга ташлаган худди ўша жаҳолатпараст, Нюрнбергда уюштирилган тўс-тўполонларнинг ташкилотчиси ва унинг бош қаҳрамони бўлган бу кимса, афтидан, аллақачон ақлдан озгандай эди. Унинг кўзи ғалати айланар, чакка томирлари бўртиб чиққан, лабларида сўлаклари оқиб турарди. Нақадар жирканч!

Шундай қилиб, ҳукм ўқилди. Мана, унинг хотимаси. Геринг, Риббентроп, Кейтель, Розенберг, Кальтенбруннер, Франк Штрейхер, Заукел, Иодль, Зейсс-Инкварт, улар билан биргаликда процессга келмаган ва тахминан қаердадир яшириниб юрган Мартин Борман осиб ўлдиришга ҳукм қилинди. Гесс, Функ ва Редер — умрбод қамоққа, Фон Ширах ва Шпеер йигирма йилга, Нейрат — ўн беш йилга, Денец ўн йилга қамоққа ҳукм қилинди.

Яқун ана шундан иборат. Бироқ энг асосийси улар, Гитлернинг бу ҳамтовоқлари эмас, бош айбдор — нацизм, унинг ғояларидир. Унинг кирдикорлари фош этилди, у жаҳон кўз ўнгида ўзининг бутун даҳшатли тубанлиги билан намоён бўлди. Одамлар Америка Бош Қораловчиси Жексон ваъда қилганидай, нацизмнинг Европанинг йирик маданий мамлакатига қилган ўн уч йиллик ҳукмронлиги ҳақидаги даҳшатли қиссани эшитавериб, чиндан ҳам уйқу ва иштаҳани йўқотдилар. Бу қисса матбуот ва радио орқали жаҳон халқларига кенг етиб борди. Аммо нацизм идеология сифатида ўлимга ҳукм қилиндими ёки муваққат маҳбусликка олинди, бу муҳим масалага ҳозирча жавоб берилгани йўқ. Унга келажак жавоб беради.

Ҳозирча эса, шубҳасиз, тарихнинг ҳар қандай бурилишларида ҳам тарихий бўлиб қолаверадиган санани ёзиб қўйишимиз керак. Бош ҳарбий жиноятчилар устидан уюштирилган жаҳонда биринчи халқаро процесс ўз ҳукмини 1946 йилнинг биринчи октябрида Урта Европа вақти билан соат 15 дан 40 минут ўтганда эълан қилди.

ТЕРАК ҚОЗИҒИ

...Берлинда ишлаётган Германияга қарши иттифоқчи қўшинларнинг назорат совети айбланувчиларнинг афв этишларини сўраб қилган илтимосларини кў-

риб чиқиб, уни рад этганлиги бизга эрталаб маълум бўлди.

Очигини айтганда, процесс тугаганди. Биз, журналистлар учун бу ерда қиладиган бошқа иш қолмади. Лекин мухбирлар ҳали тарқалмаган эди. Пресс-кэмпда ҳамма хоналар банд, ошхонада эса жой етишмайди, қаҳвахона пештахтаси олди тиқилинч. Коктейллар рўйхатида Дэвиднинг «Жон Вуд» деган «янги асари» қизил сиёҳда қайд этилган. Пресс-кэмпдагиларнинг диққат-эътибори Америка армиясининг сержанти Вудга қаратилган эди.

Асли ҳарбий хизматчи бўлган бу одам Халқаро Ҳарбий Трибунал ҳукмини олиб келишни ва амалга оширишни ўз зиммасига олганди. Мен Вудни кўрдим — ўрта бўй, узун бурни гўштдор, уч қат бағбақали серсавлат йигит эди. У эпчиллик билан ўнгу сўлидагиларга интервью берар, ёзиб тарқатар, гоҳ мароқ билан хандон отиб кулар, объектив олдида сумбатланарди. Ҳатто эпчилроқ бир мухбир, қандайдир йўллар билан уни йўгон, эшилган арқонни ушлаб турган пайтида суратга тушириб олибди.

Бу сурат, эҳтимол, зарурдир. Балки у ҳам суратга ўз хоҳиши билан тушмагандир — буйруқни бажаргандир. Лекин сержант атрофида ёйилган шов-шув унинг зарарига хизмат қилди. «Жон Вуд» коктейли шинавандалар талабига жавоб бермай қолди. Бозорнинг тебранишларини тезда пайқаб олган абжир Дэвид, афтидан, жудаям ошириб юборганини тушуниб, реклама рўйхатидан уни ўчириб ташлади.

Ҳукм 16 октябрга мўлжалланди. Пресс-кэмп ҳаяжондан гувиллайди, Ўзларига қолса, ҳозир жойларидан туриб қамоқхона ҳовлисига отилишарди-я. Лекин ҳукм ижро этиладиган бу ҳовли ниҳоятда тор. Шу сабабли матбуот ходимлари ҳам олдиндан тузилган рўйхат бўйичагина ичкарига киритилар экан.

Биз, совет матбуоти вакиллари учун иккита жой ажратилибди. Бу жойлар, бизнинг хоҳишимизга бинонан, жиддий маълумотли журналист, тўққиз ой Нюрнбергда жилмасдан яшаган ТАСС мухбири Борис Афанасьевга ва «Правда» фоторепортёри Виктор Теминга берилди, агар унга жой берилмаса, у хафагазакликдан юраги тарс ёрилиб ўлиши ҳеч гап эмасди.

Темин — бизнинг ҳарбий журналистикадаги йирик

фигура, у фронт фольклорида ҳам абадий яшаб қолади. Ҳарбий журналистларнинг қайси бири мана бу ҳазилни эслай олмайди дейсиз:

Сурат қачон чиқса хирароқ агар —
Уни Витюша Тёмин ишлаган бўлар.

Гуноҳни яшириб нима қиламиз, ҳажвий шеърда ҳам озгина ҳақиқат бор. Чунки мен ўз ҳаётимда биринчи класс фоторепортёрларни озмунча кўрмаган бўлсам-да, бунақасини учратмадим: қандай шароитда бўлмасин, агар зарур келса, ўлиб-тирилиб бўлса ҳам суратни ишлаб, редакцияга ўз вақтида олиб келади. Бундай ишга ҳатто д'Артаньян бошчилигидаги уч мушкетёрларнинг ҳам қурби етмасди. Тёминнинг уруш кунларидаги журналистлик шуҳрати шиддатли кўтарилиш ва шиддатли пасайишлардан иборат эди. Уни гоҳ орденлар билан тақдирлашарди, гоҳ погонларидан юлдузчаларни олиб қўйишарди. Уни «Правда»дан ҳайдашарди ва яна ишга таклиф қилишарди. Барибир, унинг орқасидан шиддатли, жасур репортёр шуҳрати дум бўлиб эргашарди.

Узининг алғов-далғовли тақдирининг ҳеч бир тўсиқларига қарамасдан Тёмин урушнинг охиригача «Правда»да ишлашни давом эттирди, редакция учун энг қизиқарли суратларни ишлаш учун куч-қудратини, бутун ҳаётини бағишлади. Совет байроғини рейхстаг қуббасига ўрнатиш каби улуғ тарихий дамларни бир неча киши суратга олган. Бу суратни Москвага ўз вақтида Виктор Тёмингина етказиб келди. Бунинг учун у нималар қилмади дейсиз. Ҳатто шижоатли ва қайишмайдиган фронт қўмондони Г. К. Жуковни авраб самолётга чиқиб олди. Бундан ташқари у, воқеа содир бўлаётган жойга, маълум чегарани бузиб яқинлашган — Америка крейсери «Миссури» бортида Япониянинг сўзсиз таслим бўлганлиги ҳақидаги актни суратга туширган, бу учун эса Америка флотининг офицерлари Тёминни бортдан отиб юборишларига оз қолган. У аппарат-паппаратлари билан океанга шўнғишига оз қолган, унинг суратлари эса бутун дунё матбуотини кезиб чиққан.

Қандай қилиб бунақанги кишига Нюрнбергдаги охирги суд мажлисини кўриш ҳуқуқи тақиқлансин?

Шунинг учун мен кейинги воқеаларнинг боришини Виктор Тёминнинг тилидан бераман, айрим ўта натуралистик тафсилотларни ўчириб, жуда нордон ибораларни тушириб қолдираман.

Шундай қилиб Тёмин сўзламоқда:

«Биз — саккиз кишига қатл пайтида қатнашиш ҳуқуқини беришди. Ҳар бир миллатдан икки кишидан тўғри келарди. Биз суд пайти кўрган полковник Эндрюс махсус кабинетида бизларни қабул қилди. У қатл пайти кўрсатилган жойдан ҳеч қаёққа жилмаслигимиз, ҳеч ким билан гаплашмаслигимиз ва тинчликни сақлашимиз шартлигини айтди.

Сўнгра зинадан қаергадир, пастликка олиб тушди. Қарасак: турма. Мен бундай жойларни умримда ҳеч кўрмаган эдим. Ғалати: коридор, икки ёнида эшиклар, қулфлар... Камераларнинг ичида эса чироқ ёниб турарди. Шундан кейин, таомилдаги таклиф: «Қани келинглар. Кўриб қўйинглар, муҳтарам журналистлар...»

Бу ердаги ўн бир киши бугун ҳаётларининг сўнгги куни эканлигини билишармикин? Камераларда ҳеч қандай шовқин-сурон йўқ эди. Кимдир ўқияпти, бирови алланималарни ёзаяпти. Риббентроп, чамаси поп билан суҳбатлашарди. Яна қайси бири ухламоқчи шеклли, тишларини тозаларди...

Бир-бир кўз югуртириб, айланиб чиқдик. Отбой эшитилди. Полковнигимиз бизни турмадан ташқарига бошлаб чиқди. Унчалик катта бўлмаган иморатнинг гимнастика залига кирдик. Зал ҳувиллаб ётарди. Фақат ўртада жаллоднинг учта яшил кундаси каттакон яшикка ўхшаб турарди. Уларга зинадан кўтарилар экан. Санадим, ўн уч пиллапоя. Нақ юқорида сиртмоқ осилиб турарди. Дор олдида тўрт армиянинг вакиллари учун ўринлар ажратилган. Уларнинг ортидаги жойлар эса таржимонлар учун. Биз — матбуотчилар учун алоҳида тўртта ўриндиқ ажратилган экан. Биз, Борис Афанасьевич билан бирга ўриндиқларнинг бирини ўзимизга «ажратдик».

Полковник яна бизни махсус хонага қайтариб олиб чиқди-да: «кутинглар», деди. Кутяпмиз. Узоқ кутдик. Бир пайт эшик ортида қандайдир шовқин, аллакимларнинг чопгани эшитилди. Тунги бирларда бизни яна дор ёнига бошлаб боришди. Қарасак, полковнигимиз

анча хуноб кўринади. «Геринг, Геринг,...» деган шивир-шивирлар қулоққа чалинади. У қочиб қолдимикин ё? Кимдан сўрашингни ҳам билмайсан. Ана, Риббентропни олиб келишяпти, олиб келишяётгани йўқ, балки судраб келишяпти. Унинг ҳуши жойида эмас. Қўрқувдан эси оққан шекилли. Уни кундага чиқаришди. Поп унинг ёнига бориб алланималарни шивирлади. Сержант Жон Вуд унинг бошига қалпоқни кийдирди. Сўнг сиртмоқни илдириб, ричагни босди. Бизнинг одамларни гитлерчилар осгани сингари эмас, йўқ, уни хийла қувлик билан осиди. Сиртмоқни илдириб, ричагини босгач, жиноятчи сахна «қудуғи» қаърига шўнғиб кетади. Бу ёғиннинг қандай бўлиши кўринмайди. Фақат арқоннинг силкиниб турганигина кўринади, холос. Вуд ўз ишининг роса қадисини олган шекилли, бу ишларни ҳаш-паш дегунча бажариб қўя қоларди. Ярим соатга қолмасдан икки дорга ўн кишини осиб ташлашди. Жиноятчилар қулаб тушгач, уларни дордан ечиб олишар, доктор эса уларнинг ўлимини қайд этарди. Сўнгра эса мурдаларни парда ортидаги қора яшикларга жойлашар эди. Исм-фамилияси ёзилган кўрсаткичлар уларнинг бўйнига осиб қўйиларди. Ҳамма иш ниҳоясига етгач, биз — матбуот ходимларига уларни аниқроқ кўришга ижозат беришди. Бориб қарадик. И-я, бу қанақаси, ўнтасини осиди-ю, бу ерда ўн биттаси ётарди. Геринг ҳам шу ерда эди».

Виктор Тёминнинг бу ҳикоясини бошқа репортёрларга ҳам айтиб бердим.

Бунга яна нимани илова қилиш мумкин? Наҳотки Герман Геринг дорнинг сиртмоғидан қочиб қутулган бўлса. Бу қандай содир бўлди экан? Гитлердан кейинги иккинчи яна бир қонхўрнинг дордан қочиб қутулишига ким ёрдам берганлиги ҳали-ҳанузгача сир бўлиб қолмоқда.

Ушанда, пресс-кэмпда то кечга қадар шу хусусда қизғин баҳс бўлди. Полковник Эндрюс аниқ маълумотларга таянган ҳолда судланувчи ҳақида қуйидагиларни айтди: жиноятчиларнинг гуноҳидан кечишларини сўраб қилган илтимослари рад этилган куни, кечаси соат ўнларда Герингнинг камерасини қўриқлаётган соқчи уни чалқанча, ҳаракатсиз ётганлигини пайқайди. Лекин бўлак ҳеч қандай бузғунчилик ҳаракати юз бермаган. Унинг қўллари, турмада интизом талаб қил-

ганидай, адёл устида турарди. Фақат соқчига камера-дан овоз чиққандек туюлади. У навбатчи офицерни чақиради, сўнг иккаласи ҳаракатсиз, дами чиқмай ётган киши тепасига келади. Турма доктори унинг цианит калий билан заҳарланганлигини, зум ўтмай ўлажагини айтади.

Турмага заҳар қаёқдан келди экан? Ахир Лей ўзини ўлдиргач, назорат кучайтирилган эди-ку! Бу ампулани ким олиб келди экан? Бу ҳам қоронғи эди.

Айтишларича, Герингга ампулани ҳимоячилардан бири етказган эмиш. Ҳатто, Герингнинг хотини Эмми Геринг сўнгги учрашувга келганида оғзидаги заҳарни эри билан ўпишаётган пайти етказган, деган гаплар ҳам юрар эди. Ҳақиқатда эса, эр-хотин учрашуви чоғи, уларни плексигласдан қилинган девор ажратиб турган. Аслида бу ампулани маҳбуснинг бадавлат оғайниларига сотилган бирон-бир соқчи етказган. Ҳақиқат эса энди бир умрга мавҳумлигича қолади. Дарвоқе, заҳарли ўргимчакнинг қай тарзда ўлганлигини аниқ билиш шунчалик шартмикин? Энг муҳими, у ўлди, энди ҳеч қачон, ҳеч кимни чақа олмайди.

Айтмоқчи, ҳукм ижро этилганидан сўнг Нюрнбергга гаройиб бозор очилди: қатл қилинганлар осилган арқонлар сотила бошланди. Ўрта асрлардан бери Нюрнбергга «осилганлар арқони бахт келтиради» деган бир ақида бор экан. Жон Вуд ўз меҳнати эвазига полковник Эндрюдан ўша арқонларни сўраб олиб, шу заҳотиёқ сота бошлади. Арқонлар бўлак-бўлак сотилади — узун, қисқа ва жуда ҳам қисқа — бу одамларнинг қанча ҳақ тўлашига боғлиқ-да.

Арқонларни колбаса сингари майдалаб, насибага бўлишарди. Бу чайқовчилик, айниқса, океан ортидан келган бой-боёнлар яшовчи Гранд-отелда катта муваффақият қозонди. Бизнинг прэсс-кэмпда ҳам Вуднинг шериклари пайдо бўлиб қолишди. Лекин, айтишларича, бу ерга улар бошқача йўғонликдаги арқонни судраб келишган экан. Буни Жон Вуд арқон ушлаб тушган суратга солиштириб кўриб, фош этишибди ва ҳайдаб юборишибди. Бироқ, умуман олганда, бу ерда арқон савдоси шу қадар қизиқ кетдики, эҳтимол, жаллод ватанига бой-бадавлат бўлиб қайтса керак, аммо Нюрнберг шаҳри узоқ вақтгача ўзининг арқон запасларидан

махрум бўлиб қолади. Нима қилибди: америкаликларнинг севимли нақли бор-ку: савдо бу — савдо!

Мен буларни самолётимиз Нюрнберг аэродромининг алюмин йўлакларидан кўтарилаётганида, уйимизга, Москвага элтаётганида кўнглимдан кечирдим. Пресс-кэмпдаги чет эллик ҳамкасблар билан ҳам илиққина хайрлашдик. Уларнинг бахт ҳақидаги тасавури бизникидан фарқ қилади, дунёқарашини ҳам бошқача, иш усуллари ҳам. Бироқ нима бўлса ҳам биз тўққиз ойни бирга ўтказган яхши дўстлар эдик. Қувноқ файласуф Эрик билан ҳам, ғамнок Ральфу атиги тўрттагина «здрасувуй», «хорошо», «водка» ва «друг» сўзларини биладиган рус қизи Таня ҳамда хайрлашув дақиқаларида ёноқларимизда ўткир ҳидли кармин доғини қолдирган серғавго, энгилтак Пегги билан ҳам ажралиш оғир эди. Герингни қўлдан чиқариб қўйган, унинг дор сиртмоғидан қочиб у дунёга равона бўлганлигидан ҳали-ҳануз аламзада бўлиб юрган эпчил полковник Эндриус билан ҳам, пресс-кэмпнинг бош қўмондони, бўйдор майор Дин билан ҳам. Унинг хайрлашув чоғи «Оғайнилар, мен сизларни ҳар доим эслаб тураман», деган гапи, менинг назаримда, юракдан чиқариб айтилган гаплар эди. Албатта, Курт билан ҳам. Хайрлашаётганимизда у билмасданми ёки соддалик қилибми, онаси гул солиб тиккан ҳамда «Готт мит унс» — «Худо биз билан» сўзлари битилган дастурхончани тақдим этди. Худди ана шу сўзлар бизнинг еримизга бостириб кирган, Москвага яқинлашиб борган гитлерчиларнинг камарига ёзилган эди. Дарвоқе, фрау Кларанинг ўзида ҳам меҳрибон, умуман, тинчликпарвар уй худоси бор эди, албатта.

Мана, ҳозир мен ўзимизнинг ҳарбий-транспорт самолётимиздаман, биз мухбирлар, судьяларнинг аллақандай юклари солинган қутилар ва қақир-қуқирлар, орасида ўтириб Ватанимизга қайтишимиз. Самолёт эгаллаган юксакликдан ўтган тўққиз ойга назар соламан. Георгий Димитров олдинда турган процесс ҳақида башоратли сўзларни айтган кундан унинг ўтда куймас, сувда чўкмас Виктор Тёмин ҳикоя қилган сўнги дамларигача кўз ўнгимдан ўтказаман.

Шу пайт қўққисдан Сталинград тағин ёдимга тушди. Ҳовлида портлашдан вайрон бўлган қандайдир бионинг музлаган ертўласини Сталинград қаҳрамони

Александр Родимцевнинг гвардиячи дивизияси қўриқлаб турарди. Ноябрнинг охирлари. Волга ортидан изгирин эсарди. Ертўланинг деворлари ҳам музлаган, улар қоронғида ваҳима солиб ялтирарди. Бурчак-бурчаклардан ярадорларнинг аянчли инграши қулоққа чалинади. Лекин уларни бошқа жойга олишнинг ҳеч иложи йўқ. Волганинг сийнасида бўлак-бўлак бўлиб оқаётган муз лахтаklarини унча-мунча катерларнинг ёриб ўтиши ҳам амри маҳол эди. Қандайдир юклар орасида пўстинимни ёпиниб ётибман. Лекин кўзларимга ҳечам уйқу келмайди. Ҳаддан ташқари осойишталик.

Бу ерларда — немисларнинг олдинги марраси билан дарё ўртасида қулоқ бетиним отишмага ўргангандан сўнг бундай жимлик айниқса ваҳимали туюлади.

Ётибман. Ҳув нарида турган стол кўзимга чалинади. Шер панжали бу ёзув столи ертўлага қаёқдан келди экан? Снаряднинг бўшаган патронидан ясалган «катыоша» шамчиरोқ тутарди. Столга бағрини бериб юзлари хиёл чўзиқ, озғин, касалманд, қора кўзлари ич-ичига ботган бир киши ўтирар эди. У пўстинини ҳам ечмасдан, олдида қалашиб ётган икки тах қизил китобчаларга нималарнидир қунт билан ёзар эди. Ёзиб бўлгач, бу тахдан олиб наригисига ташларди. Сўнг совуқдан увишиб қолган қўлларини «пүф»лаб иситардида, яна ишга тутинарди. Мен бу касалманд оддий одамнинг парткомиссия секретари эканлигини билардим.

Мана, у ишини тугатди. Китобчаларини йиғиштирди. Темир сандиққа жойлаб, қопқоғини ёпди. Пиймада энгил-енгил одимлаб ёнимга келди, осилиб қолган пўстинини тўғрилади-да, шамоллаган товушда:

— Ухламаяпсизми? — деб сўради. — Бугун негандир ҳаммаёқ жимжит. Тинчиб қолишди, ҳадемай бир балони бошлашади.

У бир зум жимгина ўтирди. Қуруқ йўталди. Унинг дарди хийла оғир кўринди. Лекин бу ҳақда ўзи ҳеч кимга ҳеч нарса демайди. Фақат йўталаётганда терс ўгирилиб олади, туфлаш учун ертўланинг бурчагига боради. Бу жиддий «нарса» эканлигини ҳаммаям тушунади. У йўталиб бўлгач, менга ўгирилди.

— Бир ҳафта мобайнида партиядан ўн бир киши

чиқди, аниқроғи, партия бизнинг полкдаги ўн бир коммунистдан жудо бўлди. Биласизми, партияга яна неча киши қабул қилинди? Ўн олти киши. Ўн бир ва ўн олти — мана, қанақа кўрсаткич! — Уни яна қаттиқ йўтал тутди. Ертўладан чиқиб, эшик орқасига туфлаб қайтди. — Мен ахир гражданилик мутахассислигим бўйича тарихчиман. Антик замондан буён қанчадан-қанча партиялар ўтмади дейсиз... Мен ҳозир тез-тез шу ҳақда ўйлаб қоламан. Кетма-кет эришилаётган ютуқлар қулай шарт-шароит уларни юксакликка кўтарган сайин шон-шуҳрат ва замин неъматларига кўпроқ эга бўла борган сари улар ўсди, мустаҳкамланди, урчиди. Бироқ бу партиялардан қисмат юз ўгириши биланоқ улар дарҳол сўлий бошлади, парокандаликка учради ва батамом инқирозга юз тутди. Тарих бундайларнинг қанча-қанчасини билади!

Мана, бизда эса, дунё бунёдга келганидан буён биринчи маротаба шунинг акси — мен сизга бу гапларни тарихчи сифатида гапиряпман. Мана, ҳозир Ленинград қамалда, қаҳатчиликдан ўлишяпти, немислар-чи, Волга бўйларида, Россиянинг нақ марказида юришибди. Саноатимизнинг ярмини тортиб олишди, олти республикамиз уларнинг қўлида. Очарчилик, совуқ, бошпанасизлик, аммо партия-чи, партия гуркираб ўсмоқда.

Ўн биттаси жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, ўн олтитаси эса ариза беришди. Қандай? Яхши-а? Яхши-си, бу рақамлар ҳақида сўзламаслик, балки қўшиқ куйлаш керак!..

Нюрнбергдан Москвага келар эканман, Сталинграддаги вайрон бўлган бино ертўласидаги ўша, қирғин жанг кунлари бўлган суҳбатни эсладим. Ярадорларнинг инграши, парткомиссия секретарининг бўғиқ овози, касалманд юзлари, ёниб турган кўзлари, ҳавоси айниган ертўла аниқ-таниқ кўз ўнгимда намоён бўлди. Биз — совет кишилари ўз она-Еримиз, ўз гоёларимиз учун курашдик. Офат-фалокатлар бизни ҳаммавақт партиямиз атрофига бирлаштирди, ёдимда, ҳал қилувчи ҳаёт-мамот жангларига кириш олдидан солдатлар ариза беришар эди: «Жангга кетяпман. Мени коммунист деб ҳисобланг!» Виждон амри билан партия учун дзотлар амбразурасини кўкраклари ила бекитишди, москвалик ёш пионер, бўйнида сиртмоқ, душманга

қарата нафратини, қаҳру ғазабини айтди, ўз халқининг ғалабасига бўлган ишончини айтди.

Нюрнберг-чи? Ун саккиз судланувчи орасида националь-социализмни эъзоз қила олувчи бирон киши топилмади. Ғарбий Европани уруш оловида куйдирган, миллионлаб кишиларни ёққан ва қириб ташлаган босқинчиларни, маслакларини ҳимоя қиладиган бирон кимса чиқмади-ку! Ҳатто улар ўзларининг сўнгги судларида ҳам, ажал тумшуқлари остида нафас олиб турганда ҳам ёлғон айтдилар, қувлик қилиб, ўзларини алданган қилиб кўрсатдилар. Кунни кеча қўшни халқларни зир титратган уларнинг партиялари-чи, худди заҳарли туман янглиғ тарқалди-кетди, нима бўлма-син, ишқилиб, шундай кунлар келди, бироқ Ярослав Галан менга айтганидай, ёвуз уруғ, табиатига мос об-ҳавони кутиб, ўн йиллаб ер қаърида ётиши мумкин...

Москвага келар эканмиз, суд процессида мулоҳаза юритиб, воқеаларни чоғиштириб, коммунистик дунёнинг мағрур лочини Георгий Димитров ишнинг бориши ва натижаларини олдиндан кўра олганлигига амин бўлдим. Ҳақиқатан ҳам, қарға қарганинг кўзини чўқимайди. Гитлернинг молиявий пири Ялмар Шахт, унга ҳокимият сари йўл очиб берган халқаро миқёсдаги йирик айғоқчи Франц фон Папен, доктор Геббельснинг яқин сафдоши, газета ва радио бузғунчиларининг бошлиғи Ганс Фриче барибир озодликда-ку, улар империалистик мамлакатларнинг судьялари томонидан қутқариб қолинган. Аммо процесс, унинг қонунлари, унинг мантиқи, унинг материаллари ва натижалари нацизмнинг тубанлигини, бутун мурдорлигини, маслаги замиридаги даҳшатини фош этиб ташлади, айни чоғда унинг қудратли садолари инсониятни ҳушёрликка даъват этди.

...Ушбу сўнгги сатрларни мен уйда ёзипман. Қўшни хонадан хотинимнинг қадам товуши эшитилади. Буви-си соғлом, хушрўй бўлсин, деб неварасига каша едиряпти. Уғлим эса столнинг нариги бурчагида худди менга ўхшаб ўтириб олиб, дафтарига йирик ҳарфларда бир нималарни ёзяпти.

Беш йилдан сўнг биринчи марта мен этикмас, мўйнали уй шиппагини кийдим. Уни хотиним худди тумордай эвакуация пайти ҳам олиб юрган. Кўчада Москва трамвайининг жиринглаши, муюлишда ғилдиракларнинг ғижирлагани эшитилади. Шундоқ дераза ортида — Москва, менинг Москвам! Тўққиз ой олис немис шаҳрида бўлиб, қўрган-кечирганларим бу ерда менга даҳшатли босинқирашдек туюлади, ҳаммасини тезроқ унутгим келади. Лекин буларни унутиш мумкин эмас!

Асло, ҳеч қачон!

Нюрнберг. 1945—1946 й.

Москва. 1967—1968 й.

Уқувчига бир неча оғиз сўз.	3
Биринчи қисм. Жиноят.	
Барбод бўлган ният.	5
Лейпцигдан Нюрнберггача.	13
Курафейлар ва халдейлар.	20
Кўзга кўринмас гувоҳ.	30
Биринчи даражали шов-шув.	40
Бешик ва қабр.	45
158-номерли хона.	55
Биз уйқу ва иштаҳани йўқотдик.	64
Герман Геринг ҳаётининг кўлами.	71
Константин Федий билан унинг ёшлигига саяҳат.	79
Иблис ошхонаси.	86
Санта-Клауснинг икки совғаси.	91
Қароқчининг пичоғи.	95
Иккинчи қисм. Жазо.	
Дахаулик вурдалаклар.	102
Биз жаҳаннам қаърига тушяпмиз.	114
Ҳақиқат, фақат ҳақиқат.	122
Олтинчи буюк давлат элчилари.	131
«Барбаросса» плани.	144
Мурдалар минбарда.	150
Муз кўчди.	156
Уларнинг шеваси.	160
Чинакам шов-шувли ҳодиса.	165
Биз қутловларни қабул қиляпмиз.	177
«Сэр Уинни» коктейли.	184
Германиянинг «иккинчи шахси» жавоб беради.	190
Менинг қаҳрамоним парвозга шайланмоқда.	201
Прага таътиллари.	206
Тимсоҳ кўз ёши қилади.	217
«Молдаван боёни»нинг саргузаштлари.	224
Ярослав Галаннинг башоратлари.	233
Солдат? Машина? Қотил?	239
Яна уч марта сигнал янграйди.	244
«Нахт унд небель».	250
Процесс бошланганига ярим йилдан ошганда.	259
Москва ҳақида сўз.	266
Яна Нюрнбергда.	281
Нацизм мудофаасининг сўнгги марраси.	287
Уларнинг сўнгги сўзи.	293
Москвага қисқа муддатга.	297
Немезида қиличини яланғочлади.	302
Қилич туширилди.	305
Терак қозиги.	308

На узбекском языке

Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Полевой Борис Николаевич

В КОНЦЕ КОНЦОВ

Перевод с издания издательства «Советская Россия», Москва, 1972

Редактор *М. Мирзоедов*
Серия рассказов *И. Кириакиди*
Рассом *Э. Кигай*
Расмлар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 731

Босмакхонага берилди 10.04.79. Босишга рухсат этилди 11.11.79. Формати 64×108.
Босмакхона қоғози № 2. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 16.
Нашр л., 17,48+095 вкл. Тиражи 30000. Заказ № 137. Вақоси 1 с. 50 т. Ғаф.
Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Нав.
кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Дав.
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлаш.
си. Тошкент, Ҷамза кўчаси, 21.

ББК 84Р
П61

Полевой Борис.

Нюрнберг қасоси: Нюрнберг кундаликлари (Редкол. Б. Ғ.
қобилов, Ҷамид Ғулом, К. Яшин ва бошқ.; Михли Сафар
тарж.).— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—320 б.—(Дў.
лик кутубхонаси. СССР халқлари прозаси).

Иккинчи жаҳон урушининг бош ҳарбий жиноятчилари—гитлерчи фаши
қўмондонлар устидан уюштирилган Халқаро Нюрнберг суд процессида ато
ли совет ёзувчиси Борис Николаевич Полевой «Правда» газетасининг мухби
сиятида қатнашган эди. Тўққиз ой қизгин давом этган ана шу улғу с
залидан ёзувчи газетата талай ажойиб очерклар ва мақолалар ёзди. Бун
ташқари у суд ишини кундалик дафтарида ҳам ақс эттириб борди. Қўлинг
даги ушбу китоб ёзувчининг кундаликлари манбаида тугилган.

Полевой Борис. В конце концов.

ББК 84